

Н. М. КАДОБ'ЯНСЬКА
Л. М. УДОВИЧЕНКО

Зарубіжна література

Хрестоматія

9

КИЇВ
Видавничий дім «Освіта»
2017

УДК 821(1-87).09(075.3+076.6)
ББК 83.3(0)я721-3
К13

*Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах комісією із зарубіжної літератури Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України
(лист Інституту модернізації змісту освіти
від 15.09.2016 р. №2.1/12-Г-718)*

Кадоб'янська Н. М.

К13 Зарубіжна література. 9 клас. Хрестоматія / Н. М. Кадоб'янська, Л. М. Удовиченко. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2017. — 400 с.

ISBN 978-617-656-578-9.

УДК 821(1-87).09(075.3+076.6)
ББК 83.3(0)я721-3

Посібник укладено відповідно до вимог чинної програми із зарубіжної літератури. Призначений забезпечити учнів якісними перекладами художніх творів та урізноманітнити завдання, пропоновані в підручнику. У вступному слові вміщено рекомендації щодо роботи з книгою. Матеріал структуровано за розділами та рубриками.

ISBN 978-617-656-578-9

© Кадоб'янська Н. М.,
Удовиченко Л. М., 2017
© Видавничий дім «Освіта», 2017

ДОРОГІ ДРУЗІ!

Якщо ви допитливі й активні, цей посібник-хрестоматія стане для вас довідником, експрес-репетитором, підказкою. У ньому подані не лише всі художні твори шкільної програми із зарубіжної літератури для 9-го класу, а й стисло викладені основні теоретичні матеріали.

Перечитуючи художні твори, розглядаючи таблиці і схеми, ви зможете побачити художню літературу в широкому контексті. Адже мистецтво слова пояснює, як бачили світ різні народи в різні часи, як представники різних культур відповідали на питання про людину та смисл її життя, у чому вбачали своє призначення, як досягали своїх цілей. А найголовніше — зможете краще зрозуміти, чого прагнете ви, чим керуєтеся у своїх справах, чому можете присвятити своє життя.

Розглянемо саму книжку. Вона складається з *шести розділів*, кожен з яких має *три блоки*: теоретичний, художній та аналітичний. **Теоретичний блок** допоможе розібратися з різноманітними явищами художньої літератури (Просвітництво, Романтизм, Реалізм), зрозуміти їхню взаємодію (романтизму і реалізму, нових тенденцій у драматургії кінця XIX — початку XX ст., літератури XX — XXI ст.). Також у першому блоці подаються основні відомості про різні національні літератури. Це допоможе зрозуміти художні твори, підготуватися до обговорення на уроках. Теоретичні відомості стисло викладені та проілюстровані художніми текстами, тому їх буде легко запам'ятати.

Теоретичний матеріал у хрестоматії узагальнений у схемах і таблицях. Це допомагає виділити головне, систематизувати і запам'ятати інформацію. Попри те, такий спосіб подачі інформації оптимальний тоді, коли посібник-хрестоматія використовується разом з підручником. За короткий час можна повторити основні відомості, пригадати вивчене, наголосити на головному, систематизувати свої знання.

У **художньому блоці** містяться скорочені тексти всіх творів, передбачених шкільною програмою із зарубіжної літератури для вивчення у 9-му класі. Обсяг програмового матеріалу досить великий, тому вибрані фрагменти художніх творів зекономлять час на пошук потрібних цитат, полегшать підготовку до уроку, виступу, творчої роботи.

Запитання і завдання, вміщені в **аналітичному блоці**, необхідні для того, щоб розібратися з власними враженнями та емоціями, почуттями і думками, які виникали і, можливо, змінювалися впродовж читання. Вони допомагатимуть вам розмірковувати, формулювати думки і судження, висловлювати позиції, обговорювати і дискутувати, і головне — замислитися, чи впливають книжки на ваше життя.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПОСІБНИКОМ

Спершу чітко визначте, з яким літературним явищем ви маєте розібратися, а тоді звертайтеся до *теоретичного блоку* хрестоматії. Його текст, на відміну від тексту підручника, насичений формулюваннями. Їх можна використовувати як план, тези, конспект відповідної теми підручника. Вони допоможуть виокремити головне, відтворити текст, узагальнити вивчене, побудувати розгорнуту відповідь на різні питання. Якщо якийсь літературне явище або термін вам незрозумілі, слід звернутися до підручника, де вони розглядаються ширше.

Після роботи з теоретичним блоком необхідно прочитати скорочений текст *художнього твору*. Вибрані ключові епізоди розкривають основні сюжетні лінії, ідейно-естетичний зміст твору, демонструють особливості авторського стилю.

Прочитавши твір, переходьте до рубрики «*Оцінки та обговорення*» в *аналітичному блоці*. Її питання і завдання допоможуть пояснити власне читацьке враження, зрозуміти художній твір, вибрати теми і проблеми для обговорення в класі. А також узагальнити вивчене з теми.

Якщо ви здобудете ці знання, навчитеся користуватися ними за різних обставин, то підсумковий і тематичний контроль неодмінно засвідчать ваші високі досягнення. Ви зможете легко виконувати завдання з розгорнутою відповіддю, а у майбутньому — подавати матеріал в дискусійній формі, писати відгуки та есе, виконувати власні творчі проекти. Частина цитат, особливо афористичних, варто вивчити напам'ять: це і не складно, і завжди знадобиться за різних життєвих обставин.

Вдумливо прочитавши кращі твори зарубіжної літератури від XVIII ст. до сучасності, ви напевне зрозумієте, чому художню літературу називають найціннішою з мистецтв.

ВСТУП

ЛІТЕРАТУРНІ ЖАНРИ І СТИЛІ. ПЕРЕХІДНІ ЯВИЩА В ЛІТЕРАТУРІ

Художня література як мистецтво слова ділиться на три літературні роди: **епос, лірику і драму**. Існують також твори, які однозначно не можна зарахувати до того або іншого роду. Вони об'єднуються у **міжродові утворення**. Такі твори гармонійно поєднують ознаки різних літературних родів і мають спеціальні назви. Наприклад, художні твори, що поєднують ознаки лірики й епосу, називають **ліро-епічними**. Твори кожного літературного роду бувають різних жанрів.

Літературний жанр — це умовне об'єднання літературних творів за певною структурою та спільними ознаками зображення дійсності. Наприклад, література знає роман лицарський, пригодницький, історичний та багато інших.

РОДИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ		
Група жанрів, об'єднаних спільними структурними ознаками		
Лірика	Епос	Драма
зображення внутрішнього світу ліричного героя (порухи людської душі, думки, почуття, переживання); суб'єктивне відтворення зовнішнього світу (через сприйняття ліричного героя); особлива мовна організація (рифма, ритм, розмір тощо).	об'єктивне зображення особистості; оповідь про події, що відбувалися у певний час у певному місці; переважно описово-оповідна структура тексту.	зображення героя у діях, зіткненнях, конфліктах (зовнішніх або внутрішніх); відтворення подій, що відбуваються в даний момент; структура мови — монологи, діалоги, авторські ремарки.
Ліро-епос		
Літературні герої зображуються ніби у двох планах: з одного боку, передаються певні події їхнього життя, а з іншого — переживання, емоції, настрої		

РОДИ І ЖАНРИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЛІРИКА			
жанр	визначення	автор	назва твору
Ліричний вірш	Невеликий за обсягом твір, написаний ритмізованою мовою	Сапфо Луїс де Гонгора-і-Арготе Йоганн Вольфганг Гете Генріх Гейне Джордж Ноел Гордон Байрон Олександр Пушкін Михайло Лермонтов	«До Афродіти» «Галерник» «Вільшаний король», «Травнева пісня», «Прометей» «Книга пісень» «Хотів би жити знов у горах...», «Мій дух як ніч...» «До А. П. Керн», «Я вас кохав...», «Я пам'ятник собі поставив незотліний...» «Сосна», «І нудно і сумно...», «На дорогу йду я в самотині...»
Елегія	Один з жанрів лірики, поетичний твір печального змісту, у якому розкриваються філософські роздуми про життя і людину, оспівуються природа, любовні й патріотичні почуття, висміюються моральні вади	Тіртеї Публій Овідій Назон	«Добре вмирати тому...» «Сумні елегії»
Сонет	Ліричний вірш, який складається з чотирнадцяти рядків п'ятистопного або шестистопного ямбу: двох чотиривіршів (з перехресним римуванням: <i>абаб, абаб</i>) та двох тривіршів (з усталеною схемою римування: <i>ввд, еед</i>)	Аліг'єрі Данте Франческо Петрарка	«В своїх очах вона несе Кохання...» «Книга пісень»

жанр	визначення	автор	назва твору
Сонет	Англійський сонет — змінений строфічний варіант класичного італійського сонета: три чотиривірші (катрени) і фінальний двовірш (куплет)	Вільям Шекспір Джонн Донн	Сонет 66 «Священні сонети»

ЕПОС			
жанр	визначення	автор	назва твору
Казка	Один з жанрів епосу фольклорного або літературного походження, розповідний, сюжетний художній твір про вигадані та фантастичні події	Якоб і Вільгельм Грімм Оскар Вайльд	«Пані Метелиця», «Бременські музиканти» «Хлопчик-зірка»
Притча	Повчальне алегоричне оповідання з яскраво висловленою мораллю		Біблійні притчі, Соломонові притчі
Оповідання	Невеликий за обсягом твір з обмеженою кількістю персонажів, у якому, як правило, описується одна подія і вирішується одна проблема	Ернест Сетон-Томпсон Джек Лондон Шолом-Алейхем	«Снап», «Лобо», «Доміно» «Жага до життя» «Тев'є-молочар» (збірка оповідань)
Повість	Більший від оповідання твір за кількістю описаних подій та персонажів	Чарлз Діккенс Річард Бах Оноре де Бальзак Микола Гоголь Ерік Вольф Сігел	«Різдвяна пісня в прозі» «Чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон» «Гобсек» «Шинель» «Історія одного кохання»

жанр	визначення	автор	назва твору
Новела	Невеликий за обсягом прозовий твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом і сконденсованою та яскраво вимальованою дією	О. Генрі	«Дари волхвів», «Останній листок»
Роман	Великий за обсягом, складний за будовою прозовий епічний твір, з декількома сюжетними лініями, багатьма проблемами. Персонажі зображені у розвитку впродовж тривалого часу	Мігель де Сервантес Сааведра (пародія на лицарський роман) Роберт Льюїс Стівенсон (пригодницький роман) Вальтер Скотт (історичний роман) Джонатан Свіфт (просвітницький роман) Михайло Лермонтов (морально-психологічний роман) Рей Дуглас Бредбері (роман-антиутопія) Гарпер Лі	«Дон Кіхот» «Острів скарбів» «Айвенго» «Мандрі Лемюеля Гуллівера» «Герой нашого часу» «451° за Фаренгейтом» «Убити пересмішника»

ДРАМА

жанр	визначення	автор	назва твору
Трагедія	Драматичний твір, у якому порушуються складні моральні проблеми і розкриваються гострі, непримиренні конфлікти, розв'язання яких призводить, як правило, до загибелі дійових осіб	Есхіл Вільям Шекспір	«Прометей закутий» «Ромео і Джульєтта»
Комедія	Драматичний твір, у якому засобами гумору і сатири розвінчуються негативні суспільні та побутові явища, розкривається смішне в навколишній дійсності чи в людині	Жан Батист Мольєр Микола Гоголь	«Міщанин-шляхтич» «Ревізор»

жанр	визначення	автор	назва твору
Драма	Порівняно з трагедією, у драмі зображено гострий конфлікт, який розв'язується. Тому доля дійових осіб і розв'язка сюжету можуть мати різні форми. На відміну від комедії, драма не висміює людей, а зображує їх на тлі суспільства	Генрік Ібсен Бернард Шоу	«Ляльковий дім» «Пігмаліон»

ЛІРО-ЕПОС			
жанр	визначення	автор	назва твору
Байка	Невеликий алегоричний, здебільшого віршований твір повчального змісту, з яскраво вираженою мораллю. Комізм і сатира — невід'ємні особливості байки	Езоп Іван Крилов	«Лисиця і виноград», «Вовк і Ягня» «Квартет», «Бабка і Муравель»
Билини	Віршовані твори, які здебільшого прославляють подвиги народних героїв, мають реальну історичну основу; прототипами героїв могли бути реальні історичні особистості, сюжети з життя яких протягом тривалого часу обросли надзвичайними дивними рисами		«Ілля Муромець і Соловей-Розбійник»
Балада	Твір фантастичної, історико-героїчної або соціально-побутової тематики з драматичним сюжетом	Фрідріх Шиллер Адам Міцкевич Йоганн Вольфганг Гете	«Рукавичка» «Світязь» «Вільшаний король»
Поема	Віршований твір, у якому зображені значні події і яскраві характери, а розповідь героїв супроводжується розкриттям авторських переживань і роздумів	Гомер Публій Вергілій Марон Джордж Ноел Гордон Байрон	«Іліада» «Енеїда» «Паломництво Чайльда Гарольда», «Мазепа»

Ода	Урочиста старовинна пісня на будь-яку тему, яка виконувалася в Стародавній Греції хором під музичний супровід. Пізніше — хвалебний вірш, присвячений прославленню важливих історичних подій або визначних осіб	Квінт Гораций Флакк Фрідріх Шиллер	«До Мельпомени» «До радості»
Роман у віршах	Найбільш розгорнута і об'ємна форма ліро-епічного жанру, твір з широко розвинутим сюжетом, охоплює ряд людей і подій та одночасно має ліричні відступи, які загалом створюють образ ліричного героя	Олександр Пушкін	«Євгеній Онегін»

Художні твори характеризуються не тільки тим, що зображується і у якій формі (роди і жанри літератури), а й тим, як зображується, які засоби використовує автор для створення художньої картини світу. Ці засоби об'єднуються поняттям **стиль**.

Художній стиль — (від лат. stilos — грифель для писання) — сукупність ознак, які характеризують художні твори. Розрізняють **стиль доби** — спільні ознаки творів певного історичного періоду та спільні погляди на світ і людину; **стиль напряму** — спільні погляди авторів на мистецтво та правила творчості, відповідно і спільні ознаки творів бароко, класицизму тощо; **стиль митця** — спільні ознаки різних художніх творів письменника, поета чи драматурга, його індивідуальна манера письма.

Що зображується?

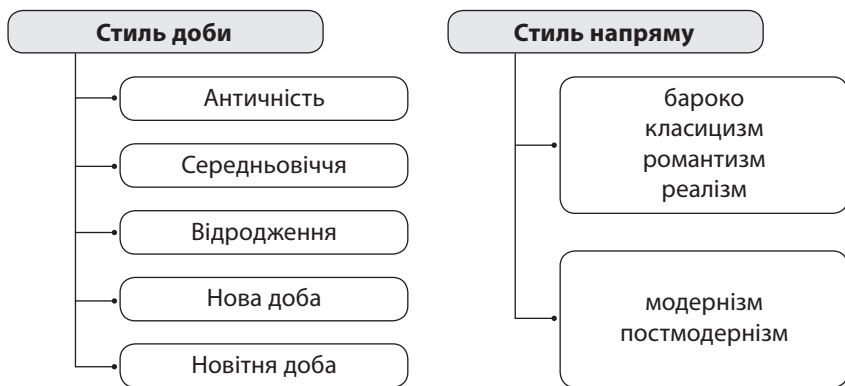
Літературний рід (лірика, епос, драма, ліро-епос).

У якій формі зображується?

Літературний жанр (ліричний вірш, пісня, елегія, ідилія, гімн, епіграма; оповідання, новела, повість, роман, казка; драма, трагедія, комедія, трагікомедія; байка, поема, балада, дума, історична пісня).

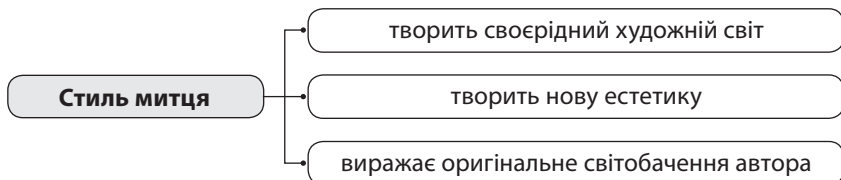
Як зображується?

Літературний стиль (бароко, класицизм, романтизм, реалізм).

Стиль митця

Відомий російський поет Олександр Блок стверджував: «Поети цікаві не тим, що в них є загального, а тим, чим вони відрізняються одне від одного».

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

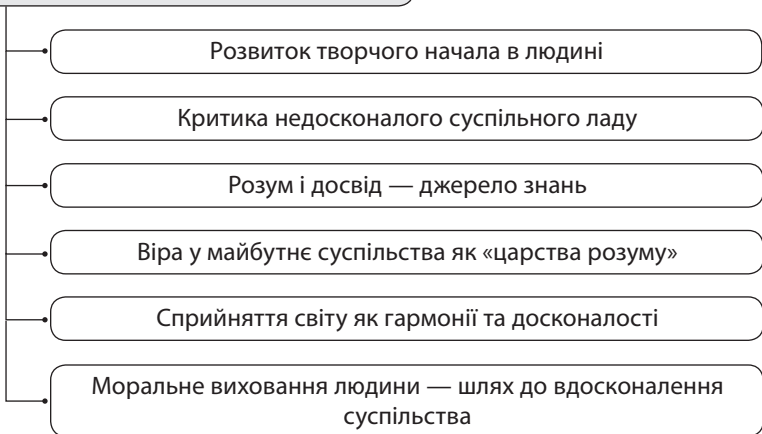
1. Розгляньте таблицю «Роди і жанри художньої літератури». Там вказані твори різних родів і жанрів уже відомих вам авторів і тих, з якими ви ознайомитеся впродовж навчального року.
2. Підготуйте відповідь на запитання «Який літературний жанр мені подобається найбільше».
3. Дайте визначення понять «стиль доби», «стиль напрямку», «стиль митця».
4. Підготуйте презентацію про улюбленого автора та особливості його стилю.
5. Продумайте свої аргументи для дискусії з теми: «Як книжки впливають на читачів?»
6. Виберіть зі списку творів для додаткового читання ті художні тексти, над якими ви хотіли б попрацювати в індивідуальному проекті. Обґрунтуйте свій вибір.

Розділ 1.

ПРОСВІТНИЦТВО

Просвітництво — інтелектуальний і духовний рух кінця XVII — початку XIX ст. у Європі та Північній Америці. Людина XVIII століття, спираючись на досягнення геніїв XVII століття, прийшла до науково-експериментального осмислення природи та людського життя, пройнялась гордістю за свій високий дар розуміти все, що її оточує, пройнялася безмежною вірою в силу та безпомилковість свого інтелекту і творчого потенціалу.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОСВІТНИЦТВА

ПРОСВІТНИЦТВО	
Доба	XVIII ст. у Західній Європі, особливо в Англії, Франції, пізніше у Німеччині, Російській імперії
Засновники	Джон Локк та його послідовники сформулювали основні поняття просвітницького вчення: «спільне благо», «природна людина», «природне право», «природна релігія», «суспільний договір». У вченні Локка про природне право (викладеному в «Двох трактатах про державне правління») обґрунтовані основні права людини: свобода, рівність, недоторканість особистості і власності, які є природними, вічними та невід’ємними

ПРОСВІТНИЦТВО	
Передумови	Реформи «освічених монархів» — короля Пруссії Фрідріха II, австрійських імператорів Марії-Терезії та її сина Йосипа II; Буржуазна революція в Англії (1688 — 1689), Велика французька революція (1789 — 1794); перебудова державних устроїв в європейських країнах
Основні ідеї	Перебудова суспільства відповідно до принципів, продиктованих розумом; ідея цінності людини, критика церкви, патріотизм, утвердження самосвідомості й самооцінки людини; утвердження свободи; переконаність у великій виховній ролі мистецтва у суспільстві, розвиток природних здібностей кожного; громадянське виховання та поширення освіти
Представники	Філософія — Дж. Локк, К. А. Гельвецій, Й. Г. Гердер, Г. В. Лейбніц, І. Кант; література — Вольтер, Д. Дідро, Ш. Л. Монтеск'є, Дж. Свіфт, Д. Дефо, Й. В. Гете, Ф. Шиллер, Г. Е. Лессінг; живопис — В. Хогарт, Ж. Б. Грез, Ж. Б. С. Шарден; музика — Й. С. Бах, Й. Гайдн, К. В. Глюк, В. А. Моцарт; скульптура — Е. М. Фальконе, Ж. А. Гудон
Літературний процес	Три основні літературні напрями — просвітницький реалізм, просвітницький класицизм, сентименталізм. Жанри: роман, філософська повість, чуттєва повість, казка, міщанська і філософська драма

Найважливіший здобуток французького Просвітництва — «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» (1751—1780) — перша наукова енциклопедія, у якій закладено основні поняття з галузі: фізико-математичних наук, природознавства, економіки, політики, інженерної справи й мистецтва.

Зазвичай статті були ґрунтовними й відображали найновіший рівень знань. У створенні «Енциклопедії» брали активну участь Вольтер, Дідро, Монтеск'є, Руссо та інші вчені. Статті з конкретних галузей знання підготували фахівці — науковці, письменники, інженери.

Енциклопедія (від давн. — грецьк. ἐγκύκλιος παιδεία — «коло наук») — сукупність наукових знань, збірка наукових відомостей і довідок на різні теми, призначена для широкого кола читачів.

У літературі доби Просвітництва співіснували різні стилі й напрями: просвітницький класицизм, просвітницький реалізм і сентименталізм.

Просвітницький класицизм базувався на уявленні про розумну закономірність світу, про прекрасну природу. Його представники прагнули до виразу піднесених героїчних та моральних ідеалів, до суворої організованості чітких і гармонійних образів.

Просвітницький реалізм склався у період соціальної боротьби XVIII ст. Мистецтво демократизувалося, в художніх творах з'явилися представники різних соціальних верств (навіть нижчих). Провідним жанром став соціально-побутовий роман, де митець втілював проблеми своєї епохи.

Сентименталізм (від фр. *sentiment* — *почуття*) з'явився у європейській літературі в другій половині XVIII ст. Письменники-сентименталісти надавали перевагу людським почуттям, захоплювалися природою і виводили простих людей як героїв.

Яскравий приклад сентименталізму — зворушлива повість Григорія Квітки-Основ'яненка «Маруся».

Україна і світ

Українське Просвітництво мало своїм ідейним підґрунтям як власні традиції — гуманістичні ідеї діячів братств та Києво-Могилянської академії, так і запозичені ідеї французьких просвітників — Вольтера, Дідро, Руссо та ін. Випускники Києво-Могилянської академії стали в Україні першими носіями ідей Просвітництва. Вони ж створили у Петербурзі гурток, який дбав

про переклад іноземних книжок російською мовою (за 15 років (1768-83) видали 173 томи творів французьких просвітників, «Енциклопедію» Дідро).

Найяскравіша постать українського Просвітництва — це мандрівний філософ Григорій Сковорода. У своїх творах він накреслює шлях до щастя людини через моральне вдосконалення, духовне просвітлення.

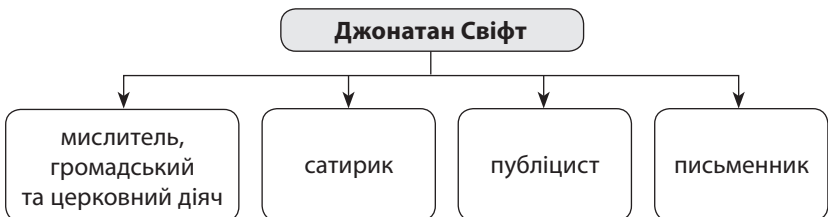

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Розгляньте схему «Особливості культури Просвітництва». Які переконання просвітників можна назвати утопічними?
2. Поміркуйте, чи актуальні ідеї Просвітництва у наш час.
3. Обґрунтуйте, чи погоджуєтеся ви з твердженнями просвітників про виняткову роль мистецтва і літератури у житті суспільства.
4. Розкажіть, імена яких представників культури і мистецтва Просвітництва вам знайомі.
5. Аргументуйте, які відомості про Просвітництво були вам цікаві, а які — корисні.
6. Прокоментуйте слова відомого представника французького Просвітництва Вольтера: «Лише праця рятує нас від трьох великих бід — нудьги, пороку і злиднів».

❧ ДЖОНАТАН СВІФТ (1667—1745) ❧

Джонатан Свіфт — англomовний ірландський письменник, автор «Мандрів до різних далеких країн світу Лемюеля Гуллівера, спершу хірурга, а потім капітана кількох кораблів» (англ. «Travel sinto Several Remote Nationsof the Worl din Four Partsby Lemuel Gulliver, first a Surgeon, andthen a Captain of Several Ships») — сатирико-фантастичної книжки, у якій яскраво і до-тепно висміюються людські та суспільні вади.

Роман Джонатана Свіфта, над яким він працював десять років, як і майже все, написане митцем, тісно пов'язаний з життям Англії першої третини XVIII ст. «Мандри Гуллівера» — суворий памфлет на людство, написаний у жанрі цікавого пригодницького роману, що захоплює молодого читача й дотепер стоїть у списку книжок для дитячого читання на одному з перших місць.

Памфлét (від грец. *pan* — усе, *phlego* — палю) — публіцистичний твір на злободенну тему, в якому з особливою гостротою й експресією, часто сатирично, викривається й висміюється негативне в людині і суспільстві.

САТИРА

Один з художніх засобів творення комічного

Художнє зображення з гострим осудом негативних якостей людини або явищ суспільства

Твір викривального характеру соціально шкідливих явищ, які гальмують розвиток суспільства

Гнівне висміювання того, що суперечить загальнолюдській моралі (пристосуванство, лицемірство, зрадництво тощо)

У першій частині твору захоплений ідеями епохи судновий лікар Лемюель Гуллівер вирушає в мандри й опиняється у Ліліпутії, країні маленьких чоловічків, де з ним відбуваються дивовижні події.

В оригіналі *Ліліпут* — *Lilliput* — це назва самої країни, а її мешканці називаються «ліліпутійці» — *Lilliputians*.

Ілюзія правдоподібності існування ліліпутів — маленьких чоловічків — служить прикриттям іронії письменника, яку тільки підсилюють казкові та фантастичні мотиви. Звертаючись езоповою мовою до конкретних проблем сучасної йому дійсності,

у сатиричній формі, Свіфт висміює тут усе, що не задовольняло його в монархічній Англії. Закони, звичаї, устрій Ліліпутії — це гігантська карикатура на Британію, її державний устрій, парламентські партії та нескінченні церковні чвари.

Езопова мова — вислів для позначення алегоричного, замаскованого способу висловлювання думок. Походить від імені давньогрецького поета-байкаря Езопа (VI ст. до н. е.).

Значення творчості Джонатана Свіфта є великим не лише для англійської, а й для всієї європейської літератури. Він з тих мислителів, які порушують глобальні філософські питання людського існування, людської природи, життєвого призначення людини, сенсу її буття, саморозкриття особистості.

МАНДРИ ДО РІЗНИХ ДАЛЕКИХ КРАЇН СВІТУ ЛЕМЮЕЛЯ ГУЛЛІВЕРА, СПЕРШУ ЛІКАРЯ, А ПОТІМ КАПІТАНА КІЛЬКОХ КОРАБЛІВ

(Скорочено)

ВИДАВЕЦЬ ДО ЧИТАЧА

Автор цих мандрів містер Лемюель Гуллівер — мій давній і щирий приятель; до того ж ми з ним далекі родичі по матері. Років зо три тому містер Гуллівер, утомившись від напливу цікавих, що приходили до нього в Редріфі, купив невеличку ділянку землі та затишний домочок поблизу Ньюарка в Ноттінгемшпірі, на своїй батьківщині, де живе й тепер — відлюдно, але вельми шанований сусідами.

Хоч містер Гуллівер і народився в Ноттінгемшпірі, де жив його батько, але я чув від нього, що рід його походить з Оксфордшіру; на підтвердження цього можу додати, що сам бачив на кладовищі в Бенбері, у цьому графстві, кілька могил та надгробків Гулліверів.

Перед від'їздом з Редріфа містер Гуллівер віддав мені на схов оцей рукопис, дозволивши розпорядитися з ним, як я вважатиму за потрібне. Я тричі уважно перечитав його. Стиль викладу дуже ясний і простий; я можу закинути авторові хіба що одну ваду: він, наслідуючи манеру всіх мандрівників, описує все аж надто

скрупульозно. В усьому, безперечно, відчувається правда, та й не дивно, бо автор так уславився своєю правдивістю, що серед його сусідів у Редріфі, коли когось у чомусь запевняли, стало немов за приказку говорити: «Це така правда, ніби сам містер Гуллівер сказав».

За порадою кількох достойних осіб, яких я, з дозволу автора, ознайомив з цим рукописом, я наважуюсь тепер випустити його в світ, сподіваючись, що принаймні на деякий час він стане для наших молодих дворян кращою розвагою, ніж звичайна базгранина політиків та партійних писак.

Цей том був би принаймні вдвічі грубший, якби я не дозволив собі повикреслювати численні місця, присвячені вітрам, припливам та відпливам, відхиленням магнітної стрілки та показанням компаса в різних подорожах, а також найдокладнішим описам маневрування кораблем під час шторму, викладених моряцьким жаргоном. Те саме я вчинив з відомостями про довготи та широти. Все це змушує мене побоюватися, що містер Гуллівер буде трохи невдоволений; але я вирішив зробити його твір якомога доступнішим для звичайного читача. А якщо через свою необізнаність із мореплавством я припустився якихось помилок, то відповідальний за них тільки я; коли ж який-небудь мандрівник захоче ознайомитися з твором у повному його обсязі, як він вийшов з-під пера автора, то я залюбки задовольню його цікавість.

Дальші подробиці щодо автора читач знайде на перших сторінках цієї книжки.

Річард Сімпсон

ЧАСТИНА ПЕРША ПОДРОЖ ДО ЛІЛПУТІЇ

Розділ I

Автор оповідав дещо про себе та про свою родину. Перші спокуси до мандрів. Його корабель розбивається, але він рятується, кинувшись у хвилі, і щасливо дістається берега країни лілпутів. Його беруть у полон і відвозять у глиб країни.

Мій батько мав невеликий маєток у Ноттінгемшірі; я був третій з п'ятьох його синів. На чотирнадцятому році мене віддали до коледжу Еманюеля в Кембриджі, де я пробув три роки і вчився дуже старанно, однак витрати на моє утримання були

для батька, чоловіка небагатого, завеликим тягарем; тому через три роки мені довелося піти в науку до видатного лондонського хірурга містера Джеймса Бетса, у якого я вчився чотири роки. Час від часу батько надсилав мені трохи грошей, і я витрачав їх на вивчення навігації та інших галузей математики, корисних для тих, хто збирається подорожувати, бо завжди думав, що рано чи пізно мені випаде така доля. Покинувши містера Бетса, я повернувся додому і дістав від батька, дядька Джона та декого з родичів сорок фунтів стерлінгів, та ще й обіцянку надсилати мені тридцять фунтів щороку, щоб я міг прожити в Лейдені. Там протягом двох років і семи місяців я вивчав медицину, знаючи, що вона стане мені в пригоді під час довгих подорожей.

Невдовзі після повернення з Лейдена я, за рекомендацією мого доброго вчителя містера Бетса, найнявся лікарем на корабель «Ластівка», де був капітаном Абрагам Пеннел. У нього я прослужив три з половиною роки, побувавши в Леванті та в інших краях. Повернувшись до Англії, я вирішив оселитися в Лондоні. До цього захоплював мене мій учитель містер Бетс, що порекомендував мене деяким своїм пацієнтам. Я найняв частину невеликого будинку в Олд-Джурі і, за порадою друзів, одружився з Мері Бертон — другою дочкою містера Едмонда Бертонна, власника панчішної крамниці на Ньюгет-стріт, діставши за нею чотириста фунтів посагу.

Та через два роки мій добрий учитель Бетс помер, а друзів у мене було небагато; отож практика моя почала підупадати, бо сумління не дозволяло мені наслідувати нечесні вчинки інших лікарів і дурити пацієнтів. І тоді, порадившись з дружиною та де з ким із знайомих, я вирішив знову податись у море. Протягом шести років я був лікарем на двох кораблях, не раз відвідавши Індію та Вест-Індію, і трохи збільшив свої статки. На дозвіллі я читав твори найкращих сучасних і давніх авторів, бо завжди брав з собою у плавання багато книжок; а буваючи на березі, я приглядався до побуту та звичаїв людей і вивчав чужі мови, до яких мав великий хист завдяки добрій пам'яті.

Остання подорож моя була не дуже щаслива, і, стомлений морем, я вирішив осісти вдома, при дружині та дітях. З Олд-Джурі я перебрався на Феттер-Лейн, а звідти в Уоппінг, де сподівався мати практику серед моряків; та сподіванки мої не справилися. Три роки чекав я, що мої справи покращають, але врешті при-

йняв вигідну пропозицію капітана Вільяма Прічарда — власника судна «Антилопа», що саме збирався вирушити до Південного моря. Ми відпливли з Брістоля 4 травня 1699 року, і спочатку наша подорож минала цілком успішно.

З деяких причин не варто надокучати читачеві подробицями наших пригод у тих морях. Досить буде сказати, що, коли ми прямували до Ост-Індії, нас захопив страшний шторм і відніс на північний захід од Вандіменової Землі; як показали виміри, ми опинились на 30 градусах і 2 мінутах південної широти. Дванадцяттеро наших матросів померли від надміру тяжкої роботи та поганого харчу, а решта зовсім знесиліла. П'ятого листопада — коли в тих широтах починається літо — стояв густий туман, тож матроси тільки на віддалі півкабельтова від корабля помітили скелю; сильний вітер гнав нас просто на неї, і корабель умить розбився. Шістьом з екіпажу, і мені в тому числі, пощастило спустити на воду човен і відпливти на безпечну відстань від корабля та скелі. Ми гребли, гадаю, зо три ліги, поки зовсім знемоглися, бо були виснажені роботою ще на кораблі. Далі ми пустилися на волю хвиль, і через півгодини шквал з півночі перекинув наш човен. Що сталося з моїми товаришами в човні й тими, хто дістався до скелі або залишився на судні, — сказати не можу, але гадаю, що всі вони загинули. Я плив навмання, підштовхуваний вітром та припливом, раз у раз шукаючи ногами дна й не знаходячи його. Та нарешті, уже вкрай знеможений, не маючи більше сили боротися, я раптом відчув під ногами землю. На той час шторм уже помітно вщух. Дно було таке положисте, що я брів з милою, перше ніж добувсь до берега; це сталось, як здається мені, годині о восьмій вечора. Я пройшов ще з півмилі, але не натрапив ніде ні на які ознаки житла чи людей, а може, був такий змучений, що просто не помітив їх. Я страшенно зморився; втома, спека та півпінти бренді, випитого ще на кораблі, хилили мене на сон. Я ліг на низеньку м'яку траву й заснув так міцно, як не спав ще ніколи зроду. Проспав я щонайменше дев'ять годин, бо, коли прокинувся, був уже білий день. Я хотів був підвестися, але не зміг і поворухнутись: я лежав горілиць, і мої руки та ноги так само, як і мов довге густе волосся, були міцно прив'язані до чогось на землі. Все моє тіло, від пахв до стегон, було обплутане тонкими мотузочками. Я міг дивитися лише вгору; сонце починало вже припікати, і світло його сліпило мене. Навкруги чувся якийсь

гомін, але хто то гомонить, я не міг розгледіти, бо, лежачи в такій позі, бачив тільки небо. Незабаром на моїй лівій нозі заворушилося щось живе і, поволі посуваючись уперед, опинилося в мене на грудях, а потім підійшло під саме підборіддя. Опустивши погляд, наскільки зміг, я побачив чоловічка дюймів шести на зріст, з луком та стрілою в руках і з сагайдаком за плечима. Слідом за ним сунуло, як мені здалося, принаймні з півсотні таких самих чоловічків. Украй вражений, я так голосно скрикнув, що всі вони з переляку кинулися врозтіч; як я довідався потім, дехто з них навіть сильно забився, сплигнувши з мене на землю. Але незабаром вони повернулися, і один з них, наважившись стати перед самим моїм обличчям, на знак подиву підніс руки, звів угору очі і верескливо, але цілком виразно гукнув: «Гекінадегул!» Решта кілька разів повторили ті самі слова, яких я тоді не міг зрозуміти.

Весь цей час, як легко може уявити собі читач, я лежав у дуже незручній позі. Нарешті, після довгих зусиль, мені пощастило розірвати мотузочки й витягти з землі кілочки, якими була припнута моя ліва рука. Піднісши її до обличчя, я зрозумів, яким способом мене зв'язали. Воднораз, шарпнувши головою, що завдало мені невимовного болю, я трохи послабив мотузочки, що прикріплювали моє волосся до землі з лівого боку, і спромігся повернути голову дюймів на два. Та чоловічки повтікали швидше, ніж я встиг спіймати когось із них. Після цього навколо мене знявся несамовитий галас, а коли він ущух, хтось із них голосно вигукнув: «Толгофонак!» У ту ж мить я відчув, як у мою ліву руку вп'ялося з сотню стріл, колючих, наче голки. Далі чоловічки вдруге разом вистрелили в повітря, як у нас в Європі стріляють з мортир, і багато стріл упало мені на тіло (хоч я й не відчув їх), а деякі влучили в обличчя, яке я відразу ж затулив лівою рукою. Коли ця злива стріл ущухла, я аж застогнав зі злості та з болю і знову спробував звільнитись, але тоді чоловічки випустили ще більше стріл, а деякі намагалися колоти мене списами в боки. На щастя, на мені була куртка з буйволячої шкіри, якої вони не могли проколоти. Я подумав, що найобачніше буде лежати поки що тихо, а вночі з допомогою вже вільної лівої руки визволитися зовсім. Я мав підстави вважати, що міг би стати до бою з найбільшими арміями, які вони могли зібрати проти мене, коли всі жителі цієї країни не більші за тих, котрих я бачив. Але доля судила інакше. Помітивши, що я не рухаюсь,

вони перестали стріляти, але з гамору, який долинав до моїх вух, я здогадався — їх стало більше. Ярдів за чотири від мене, якраз проти мого правого вуха, чути було стукіт, що тривав уже цілу годину, так, наче щось там будували. Повернувши голову, наскільки дозволяли кілочки та мотузочки, я побачив поміст футів на півтора заввишки з двома чи трьома драбинами; на ньому могло поміститися четверо тубільців. З того помосту один з них — певно, якась поважна особа — звернувся до мене з довгою промовою, з якої я не зрозумів жодного слова. Слід, правда, згадати, що, розпочинаючи її, він тричі вигукнув: «Лангродегул сан!» (Ці слова, так само як і наведені вище, згодом мені повторили й пояснили). Зразу після того до мене підійшло з півсотні тубільців; вони розрізали мотузочки, якими з лівого боку була прив'язана моя голова, що дало мені змогу повернути її праворуч і бачити промовця та всі його рухи. Він здавався людиною середнього віку і був ніби вищий на зріст, ніж ті троє, що супроводили його. Один із них, трохи довший за мій середній палець, напевне паж, тримав шлейф, а ще двоє стояли з обох боків. Він промовляв, як справжній оратор, і в його словах було чути і погрози, і обіцянки, і співчуття, і ласку. Я відповів йому небагатьма словами, але якнайпокірнішим тоном, знявши вгору ліву руку і звівши очі до сонця, немов закликаючи те сонце в свідки. Я майже помирав з голоду — востаннє я їв за кілька годин перед тим, як покинув корабель; мій шлунок так настійно вимагав їжі, що я не міг побороти нетерпіння і, знехтувавши правила чемності, кілька разів підніс палець до губів на знак того, що хочу їсти. Гурго (такий був титул поважного вельможі, як я довідався згодом) зрозумів мене дуже добре. Зійшовши з помосту, він звелів приставити до мене кілька драбин, і ними полізли й попрямували до мого рота сотні тубільців, несучи в кошиках їжу, яку наказав зібрати й приготувати для мене владар, тільки-но довідавшись про мою появу. На смак то було м'ясо різних тварин, але я не міг розібрати, яких саме. Там були окости, лопатки й вирізки, схожі виглядом на баранину й дуже смачно приготовані, але всі вони були менші за жайворонкове крильце; я ковтав по два, а то й по три шматки разом і з'їдав щоразу по три хлібини, кожна з мушкетну кулю завбільшки. Чоловічки прислужували мені дуже жваво і на всякі лади виявляли свій подив та захоплення з мого великого зросту й апетиту.

Потім я дав знак, що хочу пити. Побачивши, як я їм, вони зрозуміли, що дещицею мене не задовольняють, і, оскільки були дуже винахідливі, надзвичайно спритно підкотили до моєї руки одну з найбільших своїх бочок і вибили в ній днище. Я вихилив її одним духом, бо там було менше як півпінти легкого вина, що скидалося на бургундське, але було куди смачніше. Потім вони підкотили мені другу бочку, яку я випив у такий самий спосіб, і знаками показав, що хочу ще, але вина в них більше не було. Коли я докінчив усі ці дива, чоловічки заходилися кричати з захвату і танцювати в мене на грудях, без кінця повторюючи свій перший вигук: «Гекінадегул!» Потім вони знаками попросили, щоб я скинув додолу обидві бочки, спершу попередивши про небезпеку тих, які стояли внизу, голосним криком: «Борачмівола!» — а коли бочки злетіли в повітря, знову пролунав одноголосий вигук: «Гекінадегул!» Признаюся, що коли ці чоловічки бігали по моему тілу сюди й туди, мені не раз кортіло схопити в жменю сорок чи п'ятдесят з тих, які повернуться під руку, і скинути їх на землю. Однак, зваживши на все те лихо, якого я вже натерпівся (а вони, як видно, могли заподіяти мені ще й гіршого), а також на власну урочисту обіцянку (бо так тлумачив я свою покірливу поведінку), я зразу й відмовився від свого наміру. До того ж я вважав, що це була б невдячність до людей, які так гостинно поводитися зі мною і так щедро частували мене. А в думці я не міг надивуватися з хоробрості цих маленьких людей, які наважувалися злазити на мене й походжати по моему тілу, хоч одна моя рука була вільна, і не тремтіли від одного погляду на таке гігантське створіння, яким я мав їм здаватися. Трохи згодом, коли вони побачили, що я не прошу більше їсти, переді мною з'явився поважний урядовець, посланець його імператорської величності. Його ясновельможність, вибравшись по моїй правій нозі в супроводі почту з десяти чоловік, наблизився до мого обличчя. Він підніс мені до самісіньких очей вірчого листа з королівською печаткою і хвилини десять промовляв до мене без будь-яких ознак невдоволення, але дуже рішучим тоном, причому часто показував рукою, як виявилось потім, у напрямку столиці, що була за півмилі від нас: державна рада ухвалила перевезти мене туди. Я відповів небагатьма словами, та вони, звичайно, не зрозуміли їх; тоді я вільною рукою, проносячи її високо над головою його ясновельможності, щоб не зачепи-

ти його або кого-небудь з його почту, доторкнувся спочатку до другої своєї руки, а тоді до своєї голови й тіла, показуючи, що хочу визволитись. Посланець його величності, видно, досить добре зрозумів мене, бо заперечливо похитав головою і жестом пояснив, що мене відвезуть до столиці як полоненого. Воднораз іншими знаками він дав мені зрозуміти, що я матиму вдосталь їсти та пити і що зі мною поводитимуться дуже добре. Тоді мені знов спало на думку спробувати розірвати пута. Але, відчувши пекучий біль на обличчі та руках, які вкрилися пухирями (а подекуди ще стирчали стріли), і помітивши, що ворогів моїх стало ще більше, я на мигах показав їм: хай вони роблять зі мною що хочуть. Після того гурго чемно вклонився і пішов разом із своїм почтом; всі вони були в дуже доброму гуморі. Незабаром я почув у натовпі крики; раз у раз голосно повторювалися слова: «Пепломселан». Біля мого лівого боку закомашилося багато людей; вони попустили мої пута, так що я зміг повернутись на правий бік. Ще перед тим вони намастили мені обличчя й руки якоюсь маззю, що дуже приємно пахла, і біль, заподіяний стрілами, за кілька хвилин утамувався. Все це, на додачу до їхніх дуже поживних страв і напоїв, схилило мене на сон. Я спав щось із вісім годин, як довідався згодом; та й не дивно, бо лікарі, з наказу імператора, підсипали в бочки з вином сонного зілля.

Очевидно, тубільці, знайшовши мене на березі, де я спав, коли дістався до суходолу, зразу відрядили гінця до імператора, і державна рада ухвалила зв'язати мене описаним вище способом (це зробили вночі, поки я спав), а також надіслати мені вдосталь їжі та питва і приготувати екіпаж, щоб перевезти мене до столиці.

Така постанова може здатися занадто сміливою й небезпечною, і я певен, що за схожих обставин жоден європейський монарх так не вчинив би. Проте, на мою думку, рішення це надзвичайно розумне й великодушне. Адже й справді: якби ці люди спробували вбити мене сонного своїми списами та стрілами, то я, відчувши біль, умить прокинувся б, розлютився б, порвав би всі мотузочки, якими був зв'язаний, а тоді вони, не маючи сили боронитися, не могли б сподіватися собі пощади.

Ці люди — неабиякі математики й досягли особливих успіхів у механіці завдяки підтримці й заохоченню свого імператора, відомого покровителя наук. У цього монарха є багато машин на колесах, щоб перевозити колоди та інші важкі вантажі. Він

часто буде величезні військові кораблі, декотрі до дев'яти футів завдовжки, в місцевості, де росте будівельний ліс, і звідти їх цими машинами перевозять ярдів за триста-чотириста до моря. П'ятсот теслярів та інженерів зараз же заходились майструвати щонайбільший повіз, який їм будь-коли доводилось, робити. То була дерев'яна платформа дюймів на три від землі, футів сім завдовжки і чотири завширшки, поставлена на двадцять двоє коліс. Усю цю роботу виконали протягом чотирьох годин після мого прибуття на острів. Поява цього повозу і викликала гамір, який я почув, прокинувшись. Його поставили поряд зі мною. Але найбільші труднощі полягали в тому, щоб підняти мене й покласти на платформу. Для цього тубільці вкопали вісімдесят стовпів в один фут заввишки, до них прив'язали якнайміцніші канати (не товщі від нашого шпагату) з гачками на кінцях, а ті гачки зачепили за шворки, якими робітники обвили мені шию, руки, ноги й тулуб. Дев'ятсот найдужчих чоловіків тягли канати за допомогою безлічі блоків, почеплених на стовпи, і через три години я вже лежав на платформі, міцно прив'язаний до неї. Про все це і мені розповідали потім, бо під час цієї операції я спав глибоким сном; той сон навіяло мені сонне зілля, підсипане у вино. Півтори тисячі найсильніших коней імператорських стаянь, кожен зростом у чотири з половиною дюйми, повезли мене до столиці, розташованої, як уже сказано, за півмилі від того місця, де я лежав.

Години через чотири після того, як почався наш переїзд, мене розбудив один дуже кумедний випадок. Коли платформа спинилася на хвилину через якусь несправність, двоє чи троє молодих тубільців захотіли подивитися, який я маю вигляд, коли сплю. Вони видерлись на платформу і обережно наблизились до мого обличчя. Один з них, гвардійський офіцер, засунув мені в ліву ніздрю вістря свого списа, що залоскотало мене, неначе соломинка; я чхнув і прокинувся, а тубільці непомітно втекли. Та про цю причину мого раптового пробудження я довідався тільки через три тижні. До вечора ми їхали, а на ніч спинилися; з обох боків платформи стало по п'ятсот вартових — половина із запаленими смолоскипами, а решта з луками та стрілами наготові, щоб стріляти, тільки-но я спробую поворухнутися. На світанку ми рушили далі й до полудня були вже за двісті ярдів від столиці. Там нас зустрів імператор з царедворцями, але міністри, боячись

за життя його величності, вірадили його сходити на мене, щоб не наражатись на небезпеку.

На площі, де зупинився повіз, стояв старовинний храм, що вважався найбільшим у всій державі. За кілька років перед тим, осквернений брутальним убивством, він утратив для цього релігійного народу своє священне значення. Цю будівлю й призначено було мені за житло. Головні двері, звернені на північ, були чотири фути заввишки і два завширшки, і я вільно міг пролізти крізь них. Обабіч дверей, дюймів за шість від землі, було по невеличкому віконцю. Крізь ліве вікно імператорські ковалі просунули дев'яносто один ланцюг розміром з ланцюжок на годиннику європейської дами і примкнули їх тридцятьма шістьма замками до моєї лівої ноги. Через дорогу, футів за двадцять від храму, стояла башта не менш як п'ять футів заввишки. Сам я того не бачив, але потім мені розповіли, що імператор з багатьма вельможами зійшов на башту і звідти дивився на мене. Було підраховано, що з міста з цією ж метою вийшло понад сто тисяч городян, і я думаю, що принаймні десять тисяч їх того ж таки дня здерлося драбинами на мене, незважаючи на сторожу. Щоправда, незабаром видали указ, який забороняв таке під страхом смерті. Пересвідчившись, що порвати ланцюги я не здужаю, робітники перерізали всі мотузки на моєму тілі, після чого я звівся на ноги в дуже сумному настрої. Не можна описати, як усі здивувались і загаласували, побачивши, що я встав і ходжу. Ланцюги, якими мене прикували за ліву ногу, були зо два ярди завдовжки і не тільки давали мені змогу ходити туди та сюди, описуючи півколо, а й, закріплені на віддалі чотирьох дюймів від дверей, дозволяли залазити в храм і лежати там, простягтись на весь зріст.

Розділ II

Імператор Ліліпутії в супроводі багатьох вельмож приходить подивитись на автора в його ув'язненні. Опис особи та одягу імператора. До автора приставлено вчених, щоб учити його ліліпутської мови. Своєю сумірною поведінкою він здобуває прихильність імператора. Обшукують кишені автора і відбирають у нього шаблю та пістолі.

Підвівшись, я поглянув навкруги, і мушу визнати, що ніколи не бачив приємнішого краєвиду. Вся місцевість здавалася

суцільним садом, а обгороджені лани, приблизно сорок квадратних футів кожний, скидалися на квітники. Лани чергувалися з лісами, де найвищі дерева, на мою думку, були не більше семи футів заввишки. Ліворуч від себе я бачив місто, що нагадувало театральну декорацію.

Імператор уже зійшов з башти і верхи наближався до мене. Цим він наражав себе на смертельну небезпеку, бо хоч як добре був вимуштруваний його кінь, та, побачивши таку величезну постать, що здалася йому живою горою, він злякався і став дибки. На щастя, імператор був чудовим вершником і всидів у сідлі, аж поки підбігли придворні. Вхопивши коня за вуздечку, вони допомогли його величності злізти. Зійшовши на землю, імператор з великим подивом оглядав мене з усіх боків, не підходячи, проте, ближче, як на довжину мого ланцюга. З його наказу двірські кухарі та комірники, що були напоготові, підвезли до мене на спеціальних візках їжу та напої і поставили їх так, щоб я міг дістати. Я взяв ті візки і швидко спорожнив їх. На двадцяти була їжа, на десяти — напої. Кожний візок з м'ясом став мені на два-три добрих ковтки, а вино з десяти череп'яних посудин я вилив просто у візок, випив його одним духом і так само зробив з рештою. Імператриця, молоді принци та принцеси разом з двірськими дамами спочатку сиділи в кріслах віддалік, а після пригоди з конем повставали й підійшли ближче до імператора, якого я хочу зараз описати. На зріст він майже на цілий мій ніготь вищий за всіх своїх придворних, і вже цього досить, щоб викликати шанобливий трепет. Риси його обличчя тверді й мужні, губи австрійські, ніс орлиний, шкіра оливково-смаглява, постаць струнка, тулуб, руки та ноги пропорційні, рухи зграбні, постава велична. Він не такий уже молодий — йому двадцять вісім років і дев'ять місяців, — править щось із сім років — щасливо й здебільшого переможно. Щоб краще бачити імператора, я ліг на бік, і моє обличчя опинилось на одному рівні з ним. Тоді він стояв ярдів за три від мене, але потім я не раз брав його на руки і тому не можу помилитися в моєму описові. Його вбрання було дуже просте й невигадливе — щось середнє між азійським та європейським одягом, але на голові він мав легкий золотий шолом, прикрашений самоцвітами, з пером на гребені. На випадок, якби я розірвав ланцюги, він тримав напоготові у руці оголений меч дюймів на три завдовжки; піхви й руків'я меча були оздоблені діамантами.

Голос у імператора пронизливий, але такий ясний і виразний, що я добре чув його, навіть стоячи на весь зріст. Дами й придворні були розкішно вбрані, і місце, де вони стояли, скидалося на розстелену на землі спідницю, гаптовану сріблом та золотом. Його величність раз у раз звертався до мене; я відповідав йому, але ні він, ні я не розуміли один одного. Тут-таки було багато священників та юристів (так я здогадався з їхнього одягу), яким велено було заговорити зі мною. Я озивався до них усіма мовами, які знав хоч трохи: німецькою, голландською, латинською, французькою, іспанською, італійською і на лінгва франка, але марно. Через дві години імператор та придворні повернулися в місто, і я лишився сам, під сильною вартою, що мала охороняти мене від настирливості, а може, й лихих намірів юрби, яка нетерпляче тиснулася до мене. Коли я сидів біля дверей свого житла, дехто наважився навіть стріляти в мене з луків, і одна стріла мало не влучила мені в ліве око. Полковник, що командував вартою, наказав зловити шістьох заводіяк і вирішив, що найкращою карою буде зв'язати їх і віддати мені. Підштовхувані тупими кінцями солдатських списів, злочинці наблизились до мене. Я взяв усіх їх у жменю, поклав п'ятьох у кишеню камзола і вдавав, ніби хочу з'їсти живцем шостого. Бідолаха відчайдушно репетував, а полковник та офіцери дуже хвилювались, надто коли побачили, що я дістав з кишені складеного ножика. Та я незабаром заспокоїв їх: приязно дивлячись на полоненого, я перерізав ножем мотузочки, якими він був зв'язаний, і обережно спустив на землю. Він зразу втік. Так само зробив я й з іншими, видобуваючи їх по одному з кишені. Я побачив, що моя великодушність справила добре враження на солдатів та народ; згодом це прислужилося мені й при дворі.

Проти ночі я не без труднощів заліз у своє приміщення, де ліг просто на землю. Так довелося мені спати два тижні, поки з наказу імператора виготовили для мене постіль. На возах привезли шістсот матраців звичайного розміру. Сто п'ятдесят штук їх зшили до купи, зробивши один, що підходив мені й довжиною, і шириною. Таких матраців було покладено один на один чотири, а втім, я б міг обійтися й без них, бо ця постіль була не набагато м'якша за рівну кам'яну підлогу. За таким самим розрахунком пошили мені простирадла та ковдри, досить пристойні, як для людини, що так довго мусила терпіти великі невидги.

Коли про моє прибуття стало відомо по всій державі, подивитись на мене посунула сила заможного, бездільного й цікавого люду. Села спустіли майже зовсім, і, якби імператор не видав спеціальних наказів та розпоряджень, сільське господарство країни дуже занепало б. Накази приписували, щоб кожен, хто бачив мене один раз, негайно повертався додому, і забороняли підходити до моєї оселі ближче як на п'ятдесят ярдів без особливого на те дозволу від двору; це дало великий прибуток урядовцям.

Тим часом імператор раз у раз скликав державну раду, де обговорювали питання про мою дальшу долю. Як я довідався згодом від одного мого приятеля, особи вельми поважної й добре обізнаної з усіма державними таємницями, двір ніяк не міг надуматися, що робити зі мною. Вони боялися, щоб я не визволився, та й утримувати мене коштувало б дуже дорого; це могло б навіть призвести до голоду в державі. Не раз при дворі схилялися до думки заморити мене голодом або засипати мені лице та руки отруєними стрілами, від чого я швидко загинув би. Але тоді виникало побоювання, що такий величезний труп, гниючи, спричиниться до пошестей у столиці, які можуть поширитись і на всю державу. У розпалі цих суперечок до дверей великої зали, де засідала рада, підійшло кілька офіцерів; двом із них дозволили ввійти, і вони доповіли про щойно згаданий випадок з шістьма бешкетниками. Це справило таке гарне враження на його величність та на всю раду, що відразу було видано указ, який зобов'язував усі села на дев'ятсот ярдів од столиці приставляти для мене щоранку по шість корів, сорок овець та іншу живність разом з відповідною кількістю хліба, вина та інших напоїв. Платити за все мала скарбниця його величності, бо цей монарх живе переважно з прибутків від власних маєтків і лише рідко, хіба що у виняткових випадках удається по субсидію до своїх підданців. Зате на війну, коли він накаже, вони зобов'язані виступати з власною зброєю та спорядженням. Прислуговувати мені поставили шістсот чоловік, яким визначили платню, достатню для їхнього прожитку, і нап'яли їм біля моїх дверей вигідні намети. Триста кравців дістали наказ пошити мені вбрання тамтешнього фасону; шістьом найвитонченішим ученим країни було доручено навчити мене їхньої мови; і, нарешті, всіх коней з імператорських стаєнь — так само, як і коней вельмож та вартових, — часто виїжджували в моїй присутності, щоб привичаїти їх до мене. Всі ці накази негайно було виконано,

і за три тижні я досяг чималих успіхів у вивченні ліліпутської мови. Імператор не раз ушановував мене своїми візитами і сам залюбки допомагав моїм учителям. Невдовзі я вже міг сьак-так порозумітися з імператором. Перше речення, яке я вивчив, було прохання ласкаво повернути мені волю — його я повторював щодня, стоячи на колінах. Скільки я міг зрозуміти, імператор відповідав, що на все свій час, що розв'язати цю справу він може тільки в згоді з державною радою і що я повинен люмоствелін песо десмар лон емпосо — заприсягтися жити в мирі з ним та його державою. Проте він обіцяв, що зі мною поводитимуться добре, і порадив заслужити скромною поведінкою його прихильність, а також симпатію його підданців. Він висловив сподівання, що я не ображуся, коли він накаже спеціальним урядовцям обшукати мене: в мене, мовляв, напевно є зброя, що мусить бути дуже небезпечна, коли вона відповідає розмірам такої величезної істоти. Я відповів, що його величність може заспокоїтись і що я ладен роздягтись тут-таки перед ним і повивертати всі мої кишені. Все це я переказав почасти словами, а почасти на митах. Імператор відповів, що, згідно з законами держави, обшук провадитимуть двоє його урядовців, і додав, що зробити це вони, безперечно, зможуть лише з моєї згоди та з моєю допомогою; отже, певний мого благородства та справедливості, він з довірою передає їх мені до рук; що речі, відібрані в мене, мені повернуть, коли я вирушатиму додому, або ж заплатять за них стільки, скільки я сам призначу. Взявши в руки обох урядовців, я поклав їх спершу в кишені камзола, а потім в усі інші кишені, крім двох кишеньок для годинника та однієї, потайної, якої я не хотів давати обшукати, бо в ній лежало кілька дрібних речей, потрібних тільки мені. В одній з тих кишеньок був срібний годинник, а в другій — гаманець з кількома золотими монетами. Урядовці мали при собі пера, чорнило й папір і склали докладний список усього, що знайшли, а закінчивши роботу, попросили спустити їх на землю для доповіді імператорові.

Коли імператорові прочитали реєстр речей, знайдених у мене, він, щоправда, в дуже чемних виразах, звелів мені здати деякі з них. Насамперед він назвав мою шаблю, і я зняв її разом з піхвами та всім, що було при ній. Тим часом імператор наказав трьом тисячам чоловік добірного війська (які того дня охороняли його величність) оточити мене на певній відстані й націлити на мене луки; але я цього не помітив, бо весь час не зводив очей з його ве-

личності. Далі він зажадав, щоб я витяг з піхов шаблю, яка хоч і взялася трохи іржею від морської води, проте ще яскраво виблискувала. Я скорився наказові, і, коли став вимахувати шаблею, вона засяяла проти сонця так, що все військо аж скрикнуло, — чи то з ляку, чи то з несподіванки. Його величність, найхоробріший із монархів, злякався менше, ніж я міг сподіватися. Він наказав мені вкласти шаблю в піхви і кинути її якомога обережніше ярдів на шість від кінця мого ланцюга. Далі він зажадав один із порожнистих залізних стовпів, як він називав мої кишенькові пістолі. Я вийняв пістоль і, на бажання імператора, як зумів, пояснив його призначення; тоді зарядив його самим порохом, який, на щастя, не змок у щільно заткнутій порохівниці (адже кожен завбачливий моряк насамперед дбає про те, щоб зберегти порох сухим), і, попередивши імператора, щоб він не злякався, вистрілив у повітря. Це справило враження куди більше, ніж шабля. Сотні тубільців попадали на землю, наче мертві, і навіть сам імператор, хоч і втримався на ногах, довгенько не міг прийти до пам'яті. Я кинув від себе обидва пістолі разом з порохівницею та кулями, так само як і шаблю, і попросив тримати порох якнайдалі від вогню, бо він міг спалахнути від найменшої іскри і висадити в повітря палац його величності. Так само віддав я і годинник. Імператор дуже зацікавився ним, оглянув і звелів двом найвищим на зріст гвардійцям віднести його, просунувши крізь вушко палицю і поклавши її кінці на плечі, як ото в Англії носять барильця з елем. Йому дуже сподобався безнастанний шум механізму і рух хвилинної стрілки, який він виразно бачив, зір у ліліпутів гостріший, ніж у нас, — і він зажадав пояснень від своїх учених. Потім я віддав срібні й мідні монети, гаманець з дев'ятьма великими та кількома меншими золотими монетами, складений ніж, бритву, гребінець, срібну табакерку, носову хусточку та записну книжку. Шаблю, пістолі й порохівницю відвезли до арсеналу його величності, а решту речей повернули мені.

Я казав уже про мою потайну кишеню, якої не помітили обшукувачі; в ній лежали окуляри (зір у мене досить слабкий, і тому я іноді ними користуюся), кишенькова підзорна труба та кілька дрібничок. Вони не становили для імператора ніякого інтересу, і тому я вважав, що маю право не показувати їх, боячись до того ж, щоб мені їх не попсували або не загубили, коли я зважуся їх віддати.

Розділ III

Автор у дуже своєрідний спосіб розважає імператора і його придворних дам та кавалерів. Опис придворних розваг у ліліпутів. Авторіві на певних умовах дають волю.

Моя лагідність і добра поведінка так вплинули на імператора та його двір, а також на армію і весь народ, що я почав сподіватися незабаром дістати волю. Я докладав усіх зусиль, щоб підтримувати це прихильне ставлення до себе. Тубільці поступово перестали боятися мене. Іноді я лягав долі й дозволяв п'ятьом-шістьом з них танцювати на моїй долоні; зрештою дійшло до того, що хлопчики та дівчатка не раз безбоязно гралися в піжмурки в моєму волоссі. Я добре підучився їхньої мови й міг уже розуміти їх та розмовляти з ними. Одного разу імператорові спало на думку потішити мене видовищем тамтешніх ігор, в яких ліліпути переважають усі відомі мені народи спритністю та пишнотою. Найбільше розважили мене канатні танцюристи, що виконували свої танці на тоненькій білій нитці в два фути завдовжки, натягненій на висоті дванадцяти дюймів од землі. На цих танцях я, з дозволу терплячого читача, спинюся трохи докладніше.

У грі цій беруть участь тільки кандидати на якусь високу посаду або ті, хто хоче запобігти великої ласки при дворі. Їх навчають цього мистецтва змалку, і вони не завжди бувають вельможного роду або гарного виховання. Коли хтось, чи то померши, чи то попавши в неласку (що трапляється частенько), звільняє високу посаду, то п'ять чи шість кандидатів просять у імператора дозволу розважити його та двір танцями на канаті, і той, хто найвище підстрибне і не впаде, одержує посаду. Дуже часто навіть найголовніші міністри дістають розпорядження показати свою спритність і довести імператорові, що вони не втратили своїх здібностей. Державний скарбник Флімнеп стрибав на тугу натягнутому канаті принаймні на дюйм вище від усіх інших вельмож імперії. Я сам бачив, як він кілька разів підряд виконав сальто-мортале на дошці, прикріпленій до каната, не грубшого за нашу звичайну англійську шворку. Мій приятель Релдресел, перший секретар таємної ради, посідає, на мою думку, — якщо я можу бути безстороннім, — друге після скарбника місце. Інші визначні урядовці теж досягли в цьому мистецтві майже того самого рівня.

Під час цих розваг нерідко трапляються нещасливі випадки, про які потім довго згадують. Я на власні очі бачив, як два чи три претенденти зламали собі ноги. Та особливо небезпечними стають ці змагання тоді, коли, з наказу імператора, в них беруть участь міністри: намагаючись перевершити самих себе і своїх суперників, вони стрибають з таким запалом, що мало хто з них не падає по два, а то й три рази. Мені розповідали, що за рік чи два перед моїм прибуттям державний скарбник Флімнеп не скрутив собі в'язів лише завдяки тому, що впав на королівську подушку, яка випадково лежала на землі і послабила удар.

Є в них ще одна розвага, яка влаштовується дуже рідко і тільки в присутності імператора, імператриці та першого міністра. Імператор кладе на стіл три тонкі шовкові нитки по шість дюймів завдовжки: одну — синю, другу — червону і третю — зелену. Ними нагороджують тих, кого імператор захоче відзначити особливою ласкою. Церемонія відбувається у великій тронній залі, де претенденти складають іспит у спритності, дуже відмінний від усього, що мені доводилося спостерігати в будь-якій країні Старого чи Нового Світу. Імператор бере в руки палицю й тримає її горизонтально, а претенденти, ідучи один за одним, то стрибають через неї, то пролазять попід нею, туди й назад, залежно від того, підіймає чи опускає палицю імператор. Буває, що другий кінець палиці доручають тримати першому міністрові, а іноді міністр тримає її сам. Хто виконує всі ці штуки найдовше і з найбільшою спритністю, той дістає в нагороду синю нитку; другий приз — червона нитка; третій — зелена. Їх носять замість пояса, двічі оперезавшись круг стану, і рідко трапляється вельможа, не прикрашений хоча б одним таким поясом. Кожного дня повз мене проводили коней з військових та імператорських стаєнь, тож вони вже не лякались і спокійно підходили до самих моїх ніг. Вершники змушували їх стрибати через мою руку, простягнуту на землі, а один імператорський ловчий на високому коні перескакував навіть через мою ногу, взуту в черевик, і то був справді дивовижний стрибок. Пощастило якось і мені потішити імператора дуже незвичним способом. Я попросив його, щоб він звелів принести мені кілька палиць у два фути завдовжки і завгрубшки із звичайний ціпок. Його величність дав відповідний наказ своєму головному лісничому, і другого ж таки ранку шість лісників приставили їх на шести возах, запряжених кожний ві-

сьмома кіньми. Взявши дев'ять палиць, я міцно застромив їх у землю, утворивши з них квадрат зі стороною в два з половиною фути. До чотирьох наріжних палиць, футів на два від землі, я прив'язав горизонтально ще чотири палиці. Потім на дев'ятьох сторчових кілках натягнув мою хусточку туго, як шкіру на барабані, а чотири горизонтальні палиці, прикріплені дюймів на п'ять вище хустки, мали правити за бар'єр з кожного боку. Закінчивши ці приготування, я попросив імператора наказати загонові з двадцяти чотирьох найкращих кіннотників провести на цьому плаці свої вправи. Його величність дав свою згоду; отож, коли кіннотники прибули, я підняв їх одного по одному, в повному озброєнні й на конях, разом з офіцерами, які ними, командували. Вишикувавшись, вони поділилися на два загони і розпочали маневри: пускали одні в одних тупі стріли, вимахували шаблями, то тікаючи, то переслідуючи, то нападаючи, а то відступаючи, — одне слово, показали найкращу бойову виучку, яку я будь-коли бачив. Горизонтальні палиці не давали вершникам та коням падати на землю. Імператор був у такому захваті, що наказав мені повторювати цю розвагу кілька днів підряд, а одного разу й сам дозволив підняти себе і взяв на себе команду. Йому навіть удалося переконати імператрицю, щоб вона дозволила мені підняти її в кріслі на відстань двох футів від плацу, тож вона добре побачила всю виставу. На моє щастя, під час цих розваг не сталося жодного прикрого випадку; тільки одного разу гарячий кінь якогось офіцера, копитом прорвавши хусточку, спіткнувся, скинув з себе вершника і впав сам. Але я зразу підняв їх обох, а тоді, затуливши однією рукою дірку, другою зсадив на землю все військо таким самим способом, як і підняв його. Кінь, що впав, звихнув ліву передню ногу, а вершник навіть не забився. Я, як міг, полагодив хусточку, але не зв'язався більше на її міцність у таких небезпечних розвагах.

За два-три дні перед моїм звільненням, коли я саме тішив двір такими витівками, до його величності прибув гонець з повідомленням, що кілька його підданців, проїжджаючи верхи поблизу місця, де мене знайдено, побачили на землі великий чорний предмет дуже дивної форми завбільшки з опочивальню його величності, з круглими краями й підвищенням посередині заввишки в зріст людини. То була не жива істота, як вони подумали спочатку, бо предмет лежав на траві нерухомо, і декотрі з них кілька разів обійшли навколо нього. Ставши на плечі один

одному, вони вибралися на плескатий і рівний верх, а постукавши в нього ногою, пересвідчилися, що та річ усередині порожниста. Вони наслідуються висловити припущення, що ця річ мала б належати Чоловікові Горі, і, якщо буде на те воля його величності, беруться привезти її до столиці п'ятьма кіньми. Я відразу здогадався, про що йдеться, і дуже зрадів цій новині. Як видно, діставшись до берега після загибелі корабля, я був у такому стані, що навіть не помітив, як дорогою до того місця, де ліг і заснув, загубив капелюха, якого я підв'язав під підборіддям, коли веслував у човні, і насунув аж на вуха, коли плів морем. Я не помітив, коли розв'язався шнурок, а потім вирішив, що капелюх пропав у морі. Пояснивши призначення та природу капелюха, я попросив його величність віддати розпорядження, щоб його якнайшвидше привезли мені. Другого ж таки дня возії приставили капелюх, але не дуже в гарному стані: в крисах вони пробили дві дірки, на півтора дюйма від краю, й зачепили за них два гачки. До тих гачків довгою мотузкою припрягли коней і тягли мій капелюх по землі не менш як півмилі. Але пошкодило його менше, ніж я сподівався, бо ґрунт у тій країні надзвичайно м'який та рівний.

Через два дні після цієї пригоди імператор звелів привести у готовність усе військо, розташоване в столиці та її околицях, і вигадав собі дуже оригінальну розвагу. Він попросив мене стати на зразок колоса Родоського і якнайширше розставити ноги, що я й зробив. Потім він наказав своєму головнокомандувачеві (старому досвідченому полководцеві і великому моему прихильникові) вишикувати військо зімкнутими лавами і провести його церемоніальним маршем під мною: піхоту по двадцять чотири чоловіки в ряд, а кінноту — по шістнадцять, — виставивши списи, з барабанним боем і розгорнутими прапорами. В параді взяли участь три тисячі піхотинців та тисяча вершників. Його величність наказав, під страхом смертної кари, щоб кожен солдат під час параду поводився якнайчемніше щодо моєї особи.

Я подав імператорові стільки прохань про дарування мені волі, що його величність поставив, нарешті, це питання на обговорення в кабінеті міністрів, а потім і в державній раді, де ніхто не заперечував, крім Скайреша Болголама, який чомусь став моїм смертельним ворогом, хоч я не дав йому найменшого приводу для цього. Та, незважаючи на його опір, справу вирішили на мою користь, і імператор затвердив ухвалу. Цей Болголам займав посаду галбета, тобто адмірала імператорського флоту; до-

свідчений і тямущий, він користувався цілковитою довірою свого монарха, але мав дуже похмуру та сувору вдачу. Змушений врешті погодитись на моє звільнення, він, проте, наполіг, щоб йому доручили скласти текст умов, на яких я мав бути звільнений. Умови ці адмірал привіз мені особисто, прибувши в супроводі двох секретарів та багатьох поважних осіб. Коли умови зачитали мені, Болголам зажадав, щоб я заприсягся їх виконувати, — спочатку так, як присягаються на моїй батьківщині, а потім так, як вимагають їхні закони, тобто взявшись лівою рукою за праву ногу і приклавши середній палець правої руки до лоба, а великий палець — до кінчика правого вуха.

Звільнено мене було на таких умовах: я не мав права залишити Ліліпутію без офіційного дозволу, а також обіцяв не відвідувати столицю, обмежувати свої прогулянки великими шляхами, не ходити й не лягати на луках і ланах, бути обережним з ліліпутами, допомагати робітникам підіймати великі камені, у разі потреби спішно доставляти кур'єра з конем на велику відстань, воювати разом з армією імператора проти ворожого острова Блефуску.

За це мені обіцяли щодня їжу та напої в кількості, достатній, щоб утримувати 1728 ліліпутів, вільний доступ до королівської особи і право користуватися різними знаками імператорської прихильності.

Коли я заприсягся й підписав умови з великою радістю і щирим задоволенням, з мене було знято ланцюги. Я дістав цілковиту волю. Сам імператор ушанував мене своєю присутністю на цій церемонії. На знак подяки я впав ниць до ніг його величності, але він звелів мені підвестися і, обдарувавши мене багатьма ласкавими словами, які я, прагнучи уникнути докорів у чваньковитості, не хочу переказувати, висловив надію знайти в моїй особі корисного для себе слугу, гідного ласки, яку він виявив до мене і може виявити надалі.

Розділ IV

Опис Міддендо, столиці Ліліпутії, та імператорського палацу. Розмова автора з першим секретарем про державні справи. Автор пропонує імператорові послуги у воєнних діях.

Здобувши волю, я насамперед попросив дозволу оглянути Міддендо — столицю Ліліпутії. Імператор охоче задовольнив

моє прохання, але суворо застеріг мене, щоб я не чинив шкоди ні людям, ні будівлям. Населення повідомили спеціальними оголошеннями про мій намір одвідати місто. Його оточує мур два з половиною фути заввишки і не менше як одинадцять дюймів завтовшки; отже, по ньому може вільно проїхати карета, запряжена парою коней; через кожні десять футів над муром височать міцні башти. Я переступив Велику Західну Браму і обережно, боком, пройшов двома головними вулицями у самій камізельці, щоб не попусувати полами свого камзола дахів та карнизів. У слухових вікнах та на дахах будинків тислися цікаві, і мені здалося, що за весь час своїх мандрів я ще ніколи не бачив такого велелюдного міста. Воно має форму правильного квадрата з сторонами у п'ятсот футів кожна. Дві великі вулиці, завширшки в п'ять футів, перетинаючись під прямим кутом, ділять його на чотири квартали. Бічні вулички і провулки, куди я не міг увійти, а лише заглядав у них, мають ширину від дванадцяти до вісімнадцяти дюймів. Місто може вмістити до п'ятисот тисяч душ. Будинки мають від трьох до п'яти поверхів. На базарах і в крамницях повно всіляких товарів.

Імператорський палац стоїть у самісінькому центрі столиці, на перехресті двох головних вулиць. Навколо палацу, на відстані двадцяти футів од будівель, тягнеться мур у два фути заввишки. Імператорові неодмінно хотілось показати мені свої покої в усій їхній пишноті, та задовольнити наше спільне бажання я зміг, тільки змайструвавши собі два стільці, досить міцні, щоб витримати вагу мого тіла. Коли я вдруге пройшов до палацу, то стаючи по черзі на стільці, потрапив у внутрішнє подвір'я, де лежачи на боці, зазирнув у вікна середнього поверху й побачив найрозкішніші покої, які тільки можна уявити. В них були імператриця та молоді принци, оточені почтом. Її імператорська величність привітно усміхнулася до мене й ласкаво простягла крізь вікно руку для поцілунку.

Якось уранці, тижнів через два після мого звільнення, до мене приїхав Релдресел, головний секретар у таємних справах, у супроводі лише одного слуги. Звелівши кучерові спинитися віддалік, він попросив приділити йому одну годину і вислухати його, на що я охоче погодився, зважаючи на його високу посаду та особисті якості, а також на ті добрі послуги, які він мені зробив, коли я клопотався за себе перед двором. Щоб краще чути, я хотів

був лягти на землю, але він волів перебувати під час розмови в мене на долоні. Поздоровивши мене з визволенням і згадавши, що в цьому було трохи і його заслуги, він, проте, додав: якби не теперішня ситуація при дворі, то вас не звільнили б так швидко. Хоч чужоземцеві може здатися, — сказав секретар, — нібито в нас усе гаразд, насправді над нами тяжать два лиха — гострі партійні чвари всередині країни і можливий напад надзвичайно могутнього зовнішнього ворога. Щодо першого лиха, то треба вам сказати, що сімдесят місяців тому в нашій імперії утворилися дві ворожі партії — відомі під назвою Тремексенів і Слемексенів, від високих і низьких підборів на черевиках, чим вони відрізняються одні від одних. І хоч є думка, що високі підбори більше відповідають нашим стародавнім звичаям, його величність звелів надавати урядові та всі інші посади, на які призначає корона, лише тим, хто носить низькі підбори, чого ви не могли не помітити. Помітили ви, мабуть, що підбори його величності нижчі принаймні на один дрер, ніж у всіх придворних (дрер — приблизно одна чотирнадцята дюйма). Ненависть між обома партіями дійшла до того, що члени однієї не стануть ні їсти, ні пити за одним столом, ані розмовляти з членами другої. Ми вважаємо, що Тремексени, або Високі Підбори, переважають нас числом, хоча вся влада у наших руках. Одначе ми побоюємось, що його високість, наступник трону, трохи симпатизує Високим Підборам. У всякому разі, кожен може помітити, що один з його підборів вищий за другий, і він через це навіть накульгує. І ось серед оцих міжусобиць нам загрожує напад війська з острова Блефуску, другої великої держави світу, майже такої ж великої й могутньої, як імперія його величності. І хоч ви стверджуєте, що в світі є інші королівства й держави, де живуть люди вашого зросту, та наші філософи не ймуть цьому віри: вони ладні скоріше припустити, що ви впали з Місяця чи якоїсь зірки. Адже безсумнівно, що сто чоловік таких, як ви, знищили б за найкоротший час усі плоди й усю худобу, що є у володіннях його величності. До того ж у нашій історії, яка нараховує вже шість тисяч місяців, згадується тільки про дві великі держави — Ліліпутію та Блефуску. І от, як я вже почав був говорити, ці дві могутні держави вже тридцять шість місяців перебувають у стані запеклої війни, і ось із якої причини. Всім відомо, що яйця, перед тим, як їх їсти, розбивають з тупого кінця, і так ведеться споконвіку. Одначе, коли дід його величності

ще хлопчиком, розбивши яйце за старовинним звичаєм, урізав собі пальця, його батько, тодішній імператор, видав указ, щоб усі підданці під страхом найсуворішої кари розбивали яйця тільки з гострого кінця. Цей закон так обурих населення, що від того часу в наших літописах згадується шість спричинених цим повстань, внаслідок яких один імператор позбувся голови, а другий — корони. Монархи Блефуску завжди підбурювали наш народ на заколоти, а коли ті заколоти придушували, вони давали у своїй імперії притулок вигнанцям. Нараховують одинадцять тисяч чоловік, які воліли піти на страту, ніж погодитись розбивати яйця з гострого кінця. З приводу цієї полеміки видано сотні томів, але твори Тупоконечників давно заборонено і членів їхньої партії не дозволено приймати на службу. Протягом усіх цих чвар імператори Блефуску не раз подавали нам через своїх послів протести, звинувачуючи нас у релігійному розколі та в порушенні основного догмата нашого великого пророка Ластрога, викладеного в п'ятдесят четвертому розділі Брандрекалю (їхнього Алькорану). Та все це чистісіньке перекручення, бо насправді там сказано: «Всі істинно віруючі хай розбивають яйця з того кінця, з якого зручніше». А який кінець вважати за зручніший — це, на мою скромну думку, має підказати кожному його сумління, або, в крайньому разі, вирішує верховний суддя імперії. А що вислані від нас Тупоконечники здобули великий вплив при блефускуанському дворі і мають сильну підтримку і заохочення з боку своїх однодумців у нас у країні, то між нашими двома імперіями почалася кривава війна, яка зі змінним успіхом точиться ось уже тридцять шість місяців. За цей час ми втратили сорок великих кораблів і багато більше малих, а також тридцять тисяч наших найкращих солдатів і моряків. Втрати ворога, як нам відомо, ще тяжчі, ніж наші. Але тепер ворог збудував новий численний флот і готується висісти на нашому березі, тому його величність, покладаючи великі надії на вашу силу та відвагу, звелів мені викласти вам стан наших державних справ.

Я доручив секретареві передати його величності мою найглибшу пошану й довести до його відома, що я, як чужоземець, не вважаю за потрібне втручатися в їхні партійні чвари, проте ладен віддати життя, боронячи його та його державу від будь-якої ворожої навали.

Розділ V

Автор у надзвичайно дотепний спосіб запобігав ворожому нападові. Йому дають високий почесний титул. Приїздить послі імператора Блефуску і просять миру.

Імперія Блефуску — це острів, розташований на північний схід од Ліліпутії і відокремлений від неї лише протокою у вісімсот ярдів завширшки. Я ще не бачив цього острова, а довідавшись про запланований напад, уникав показуватись на березі, щоб мене не помітили з якогось ворожого корабля; в Блефуску про мене нічого не знали, бо під час війни будь-які зносини між двома імперіями було суворо заборонено під страхом смерті і наш імператор наклав ембарго на всі судна, куди б вони не йшли. Я доповів його величності про свій план захоплення всього ворожого флоту, що стояв тоді, як доповідали наші розвідники, у гавані, готовий вийти в море при першому попутному вітрі. Я розпитав найдосвідченіших моряків про глибину протоки, яку вони не раз виміряли, і вони сказали мені, що глибина на самій середині під час припливу не перевищує сімдесяти гламглефів (близько шести європейських футів), а в інших місцях становить щонайбільше п'ятдесят гламглефів. Я пішов на північно-східний берег, звідки видно було Блефуску, ліг за горбком і, глянувши в свою кишенькову підзорну трубу, побачив з півсотні військових кораблів і велику силу транспортів, що стояли на якорях. Повернувшись додому, я звелів (на що мав повноваження) приставити мені звій найміцнішого каната та багато залізних брусів. Канат був з нашу шворку завгрубшки, а бруси — із прутик для плетіння завбільшки. Я сплів канат утрое, щоб зробити його міцнішим, і з тією ж метою поскручував до купи по три залізні прутики, загнучи їхні кінці гачками. Причепивши п'ятдесят таких гачків до п'ятдесяти канатів, я знову подався на північно-східний берег. Там я скинув камзол, черевики та панчохи і в самій шкіряній куртці ввійшов у воду за півгодини перед припливом. Спочатку я йшов убрід так швидко, як тільки міг, а посередині проплив ярдів з тридцять, доки опинився на міліні; менш як за півгодини я дійшов до флоту. Побачивши мене, вороги так перелякалися, що пострибали в море і вплав дісталися до берега, де їх зібралося не менше як тридцять тисяч. Тоді я взяв своє знаряддя, позачіпав гачки за отвори, що були в носі кожного корабля, а шворки від них зв'язав до купи. Поки я порався з цим, вороги пускали тисячі

стріл, і багато з них впиналися мені в руки та обличчя, завдаючи пекучого болю й заважаючи працювати. Та найдужче боявся я за очі, і я напевне втратив би їх, якби раптом не згадав про надійний захист. Між інших дрібничок у мене зберігалися в потаємній кишені окуляри — їх, як уже я казав, не помітили імператорські доглядачі. Я видобув їх, якнайміцніше приладнав на носі і в такому спорядженні знову сміливо взявся до роботи, не зважаючи на ворожі стріли; багато їх влучили в скельця окулярів, але не завдали їм особливої шкоди. Позачіпавши всі кораблі гачками і взявшись за зв'язані вузлом шворки, я почав тягти кораблі за собою, але жоден з них не зрушив з місця — їх не пускали якорі; отже, мені лишалася найнебезпечніша частина справи. Не виймаючи гачків, я кинув шворки і рішуче перерівав ножем якірні канати, доставши при цьому ще сотні дві стріл у руки та обличчя; потім, узявши зв'язані докупи шворки з гачками, легко потяг за собою п'ятдесят найбільших ворожих військових кораблів.

Блефускуанці, що не мали найменшого уявлення про мої наміри, спершу остовпіли. Вони бачили, як я перерівав канати, і вирішили, що я хочу або пустити судна у відкрите море, або ж порозбивати їх одне об одне. Але, помітивши, що весь флот пливе у цілковитому порядку слідом за мною, вони, охоплені розпачем, зняли такий лемент, що й описати не можна. Відійшовши на безпечну відстань, я на хвилинку спинився і повиймав стріли з рук та обличчя, а рани намазав згаданою вже маззю, якою мене лікували ліліпути, коли я тільки-но прибув до їхньої країни. Тоді зняв окуляри і, переждавши з годину, поки вода трохи спала, перебрів середину протоки і цілий та неушкоджений прибув із своєю здобиччю до королівського порту Ліліпутії.

Імператор і весь його двір стояли на березі, очікуючи кінця цієї великої події. Вони бачили, як широким півколом наближаються до них ворожі кораблі, але мене не помічали, бо я був по груди у воді. Коли ж кораблі досягли середини затоки, а я занурився у воду по шию, вони зовсім занепали духом. Імператор вирішив, що я потонув, а ворожий флот наближається з лихими намірами. Та невдовзі його страхи розвіялися, бо з кожним моїм кроком протока мілішала, і, коли мене вже можна було почути з берега, я, піднісши догори кінець жмута шворок, до яких був прив'язаний флот, голосно гукнув: «Хай живе наймогутніший імператор Ліліпутії!» Коли я ступив па берег, великий монарх привітав мене безліччю похвал і тут-таки, на місці, нагородив мене титулом нардака, найвищою почесною відзнакою в імперії.

Його величність висловив бажання, щоб я знайшов нагоду і привів у його порти решту ворожих кораблів. Честолюбність монархів на має меж, і йому, напевно, заманулося не більше й не менше, як обернути всю імперію Блефуску на свою провінцію з призначеним від нього віце-королем, стративши вигнанців Тупоконечників, що знайшли собі там притулок, і примусивши всіх блефускуанців розбивати яйця з гострого кінця, після чого він став би єдиним володарем усього світу. Проте я намагався відрадити його від такого наміру, наводячи як численні політичні аргументи, так і міркування справедливості, і, нарешті, рішуче відмовився бути знаряддям поневолення незалежного й відважного народу. Коли згодом це питання обговорювали в державній раді, то наймудріші міністри стали на мій бік.

Моя відверта й сміливо висловлена думка настільки суперечила намірам і поглядам його величності, що він так і не зміг пробачити мені. Він дуже тонко дав це зрозуміти на державній раді, де, як переказували мені, наймудріші підтримували мене принаймні своєю мовчанкою; зате інші, мої таємні вороги, не могли втриматися від деяких висловлювань, що відбилися-таки на мені, хоч і посередньо. Відтоді його величність і ворожа мені кліка міністрів розпочали інтригу проти мене, яка через два місяці ледве не спричинилася до моєї загибелі. Ось як мало важать найбільші послуги, зроблені монархам, коли на другу шальку терезів покласти відмову догоджати їхнім примхам.

Тижнів через три після цих подій з Блефуску врочисто прибула депутація, що покірливо просила миру, і незабаром було підписано договір на умовах, дуже вигідних для нашого імператора; а втім, я не хочу надокучати читачеві переліком тих умов. До складу депутації входило шість послів, яких супроводив почет із п'яти сотень чоловік, і прибули вони з великою пишнотою, яка відповідала величчю їхнього імператора та важливості дорученої їм справи. Кола договір був підписаний, у чому я, завдяки моєму тодішньому дійсному чи принаймні гаданому впливові при дворі, подав послам чималу допомогу, їх ясновельможності, яких приватно повідомили про мою дружню підтримку, склали мені офіційний візит. Почавши з вихвалень моєї відваги та великодушності, вони від імені свого імператора запросили мене відвідати їхню державу і, нарешті, попросили показати їм мою надзвичайну силу, про яку вони наслухались усяких див.

Розділ VI

Про жителів Ліліпутії; їхня наука, закони та звичаї; система виховання дітей. Як жив автор у цій країні.

Маючи намір докладно описати цю імперію в окремому трактаті, я хочу, проте, вже зараз задовольнити цікавість читача деякими відомостями загального характеру. Середній зріст тубільців трохи менший, ніж шість дюймів, і йому точно відповідає величина як тварин, так і рослин та дерев. Наприклад, найбільші коні та воли не бувають там вищі чотирьох чи п'яти дюймів, а вівці — півтора дюйма; гуси — завбільшки з наших горобців, і так аж до найменших тварин, яких я насилу міг розгледіти. Але природа пристосувала очі ліліпутів саме до таких розмірів, і вони бачать чудово, але тільки зблизька. Ось приклад, який у них гострий зір на близькі предмети: я з великою цікавістю спостерігав, як кухар скуб жайворонка, не більшого за нашу муху, а дівчина шила невидимою голкою з невидимою ж таки шовковою ниткою. Найвищі дерева там досягають семи футів — я маю на увазі ті, що ростуть у великому імператорському парку, — і я ледве міг дотягтися рукою до їхніх верховіть. Решта рослин — відповідно нижчі, і нехай уже читач сам уявить собі їхні справжні розміри.

Я поки що не говоритиму багато про науку ліліпутів, яка вже цілі сторіччя процвітає у цього народу в усіх її галузях, а спинюся лише на своєрідній манері їхнього письма: ліліпути пишуть не так, як європейці — зліва направо, не так, як араби — справа наліво, не так, як китайці — згори донизу, а так, як англійські дами — навскоси, через сторінку, від одного її різка до другого.

Деякі закони та звичаї в них вельми своєрідні. Насамперед згадаю закон про викажчиків. За всі злочини проти держави карають тут надзвичайно суворо, але якщо на суді буде доведено невинність обвинуваченого, неправдивого викажчика зразу віддають на ганебну страту; а з його рухомого та нерухомого майна стягають пеню на користь невинного, відшкодовуючи йому в чотирикратному розмірі втрачений час, небезпеку, на яку він наражався, і знегоди, пережиті у в'язниці, та всі його витрати на свій захист. А якщо викажчикова майна на це не вистачає, то потерпілого щедро нагороджує корона. До того ж імператор прилюдно виявляє до нього прихильність, і про безневинність його оголошують у всьому місті.

Шахрайство вони вважають за злочин тяжчий, ніж крадіжку, і тому рідко не карають за нього смертю; а пояснюють це тим, що дбайливість та пильність, разом із звичайним здоровим глуздом, можуть уберегти майно від злодія, але проти спритного шахрайства чесність не має чим боронитися. А оскільки в комерції конче потрібен кредит і довіра, то, коли потурати обману і не карати його законом, чесний торговець завжди зазнає збитку, а шахрай матиме зиск.

Хоч ми й кажемо звичайно, що нагорода та кара — два шарніри, на яких обертається весь урядовий механізм, але ніде, крім Ліліпутії, я не бачив, щоб цей прилад було запроваджено в життя. А там кожен, хто подаси достатні докази, що протягом сімдесяти трьох місяців він точно виконував усі закони країни, дістає право на певні пільги відповідно до свого стану та життя і одержує певну суму грошей із спеціальних коштів. Крім того, йому дають титул снілпела, тобто законника, який додається до його імені, але не переходить до спадкоємців. Коли я сказав ліліпутам, що в нас закон підтримують тільки за допомогою кар і ніде не згадується про нагороди за його додержання, вони визнали це за величезну ваду нашого устрою. Через це статуя Правосуддя в їхніх судових установах має шестеро очей — двоє спереду, двоє ззаду і по одному з боків (що символізує пильність), у правій руці в неї — розкритий мішок золота, а в лівій — меч у піхвах, і це означає, що правосуддя з більшою охотою нагороджує, ніж карає.

Призначаючи кого-небудь на державну посаду, ліліпути більше уваги звертають на моральні якості, ніж на здібності. На їхню думку, найбільша розумова обдарованість не може надолужити браку моральних чеснот і найбільша небезпека — віддавати посади до рук несумлінних людей, хай навіть найздібніших; адже помилка, зроблена через незнання, але з добрим наміром, ніколи не матиме таких фатальних наслідків для загального добра, як вчинки людини, схильної до нечестя та обдарованої здібностями приховувати, множити і захищати його.

Невіра в божественне провидіння так само робить людину непридатною для громадської посади; ліліпути вважають, що коли монархи називають себе посланниками провидіння, то було б цілковитим безглуздом призначати на державні посади людей, що заперечують авторитет, керуючись яким діє володар.

Розповідаючи про ці та інші закони, про які мова буде далі, я попереджую, що маю на увазі тільки споконвічні інституції країни, а не обурливу сьогочасну зіпсутість — наслідок звиродніння людської природи. Наприклад, ганебний звичай призначати на високі посади тих, хто добре танцює на канаті, або давати відзнаки за стрибки через палицю і плазування під нею, — звичай, що його, коли читач ще пам'ятає, вперше запровадив дід теперішнього імператора, а нинішнього свого розвитку він досяг тільки через невпинне розмноження всіляких партій та угруповань.

Невдячність вважається в Ліліпутії карним злочином (як відомо, так само міркували й деякі інші народи); на думку ліліпутів, той, хто відплачує злом своєму благодійникові, є ворог і всім іншим людям, яким він нічого не завдячує, а тому він заслуговує смерті.

Їхні погляди на обов'язки батьків та дітей дуже різняться від наших. Ліліпути вважають, що батькам менше, ніж будь-кому іншому, можна довіряти виховання їхніх дітей, і через те в кожному місті є громадські виховні заклади, куди всі батьки, крім селян і робітників, повинні віддавати своїх дітей обох статей і де ті діти вирощуються та виховуються, відколи їм мине двадцять місяців. Ці школи бувають кількох видів — залежно від статі дітей та стану їхніх батьків. Учителі там дуже досвідчені й готують дітей до життя відповідно до суспільного становища батьків та їхніх власних здібностей і нахилів.

В будинках, де виховуються сини вельмож і знатних дворян, працюють поважні, високоосвічені педагоги та їхні численні помічники. Дітей там одягають і годують дуже просто. Прищеплюють їм правила честі, справедливості, відваги; в них розвивають скромність, милосердя, релігійні почуття та любов до батьківщини. За винятком короткого часу на їжу та сон і двох годин на розваги та фізичні вправи, діти завжди чимось зайняті. До чотирьох років їх одягає прислуга, а старші вихованці, хоч би якого знатного роду вони були, мусять одягатися самі; приставлені до них жінки-доглядачки, що їм, як на наш вік, має бути не менше п'ятдесяти років, виконують тільки чорну роботу. Розмовляти з прислугою вихованцям заборонено, а в години дозвілля вони граються гуртом і завжди в присутності вихователя або його помічника; через це вони захищені від ранніх шкідливих вражень, дурощів і розпусти, яким віддані на поталу наші діти. Батьки можуть бачитися зі своїми дітьми тільки двічі на рік, кожного разу не більше години. Цілувати дітей дозволяють тільки при

побаченні та прощанні, а вихователь, який завжди буває поруч, пильно стежить за тим, щоб дітям нічого не нашіптували, не говорили пестливих слів і не приносили іграшок, ласощів тощо. Коли батьки не платять вчасно за утримання та виховання своїх дітей, то гроші стягають з них імператорські урядовці.

Так само влаштовано й виховні заклади для дітей звичайних дворян, купців та ремісників; проте діти, призначені бути ремісниками, від семи років починають вивчати своє ремесло, тоді як діти знатних осіб продовжують загальну освіту до п'ятнадцяти років, що відповідає у нас двадцять одному; однак суворості шкільного життя поступово послаблюються в останні три роки.

В жіночих виховних закладах дівчатка знатного роду виховуються майже так само, як і хлопчики, тільки їх одягають статечні доглядачки, але завжди в присутності виховательки або її помічниці. Досягши п'ятирічного віку, дівчатка одягаються самі. Молоді дами в Ліліпутії не менше за хлопців соромляться боягузтва та дурості і зневажають усі прикраси, за винятком цнотливості та охайності. Я не помітив ніякої різниці в їхньому вихованні, зумовленої відмінністю статі; хіба що фізичні вправи для дівчаток не такі важкі та обсяг знань трохи вужчий, зате їх навчають правил ведення хатнього господарства. Ліліпути додержуються погляду, що дружина високого роду повинна завжди бути розумною і приємною подругою чоловіка, бо молодість її швидко минає. На дванадцятому році, коли для дівчини, як вони вважають, настає час шлюбу, батьки або опікуни, склавши глибоку подяку вихователям, забирають її додому, і нерідко, розлучаючись із подругами, молода панна гірко плаче разом з ними. У виховних закладах для дівчаток простого походження їх навчають усілякої роботи, відповідно до їхньої статі та становища в суспільстві; дівчаток, призначених для ремесла, випускають із закладу на дев'ятому році, а решту держать до одинадцяти років.

Селяни та робітники тримають дітей удома, бо їм доведеться тільки орати та обробляти землю і їхнє виховання не має великої ваги для суспільства. Проте для старих та недужих улаштовано притулки, і через це жебрання — ремесло, незнане в імперії.

Можливо, допитливому читачеві буде цікаво довідатись про деякі подробиці мого життя й побуту в цій країні, де я пробув дев'ять місяців і тринадцять днів. Маючи природний хист до всякого ремесла й спонукуваний потребою, я з найбільших дерев

королівського парку змайстрував собі досить пристойний стіл та стілець. Двом сотні швачок доручили шити для мене сорочки, постільну столову білизну з найцупкішого та найтовшого полотна яке тільки можна було дістати; проте і його вони мусили складати в кілька разів, бо й найтовше було тонше за наш батист. Сувої цього полотна мають звичайно три дюйми завширшки і три фути завдовжки. Я ліг на підлогу, і швачки зняли з мене мірку мотузкою, яку тримали за кінці, стоячи одна в мене на шиї, а друга на коліні, тим часом як третя лінійкою в один дюйм завдовжки міряла довжину мотузки. Далі вони зміряли великий палець моєї правої руки і на тому задовольнилися, бо математично точно вираховано, що обвід великого пальця вдвічі менший від обводу зап'ястка, обвід зап'ястка вдвічі менший від обводу шиї, а обвід шиї вдвічі менший від обводу стану. Отож, користуючись цими розрахунками та взявши за взірць мою стару сорочку, яку я розстелив перед ними на землі, швачки пошили сорочки якраз на мій зріст.

Одяг шили мені триста кравців, які брали з мене мірку вже іншим способом: я став навколішки, а вони приставили до моєї шиї драбину і, вилізши на верхній її щабель, спустили від мого коміра до підлоги важок на мотузочку, довжина якого мала відповідати довжині мого камзола. Пояс і руки я виміряв сам. Працювали кравці в моє будинку, бо жоден інший будинок у всій країні не вмів би мого костюма. Коли він був готовий, то скидався на ковдри, які шують англійські дами з клаптиків матерії, з тією тільки різницею, що був весь одного кольору.

Триста кухарів варили мені їжу в невеличких зручних хатках, побудованих коло мого дому, де вони жили разом із своїми родинами, готуючи по дві страви на сніданок обід та вечерю. Я брав у жменю двадцять лакеїв і ставив їх на стіл, ще сотня лакеїв прислужувала внизу, на підлозі: одні вносили тарелі зі стравами, інші підкочували бочки з вином та всякими напоями. Ті, що були на столі, на мою вимогу піднімали їх дуже дотепним способом — за допомогою корби та мотузки, як ми в Європі витягаємо відро з колодезя. Однієї тарілки вистачало мені на один ковток, як і однієї бочки з вином. Їхня баранина поступається перед нашою, зате яловичина — просто чудова. Якось мене почастивали таким величезним окостом, що його стало вкусити аж на три рази, але це рідкісний випадок. Слуги страшенно здивува-

лися, побачивши, що я їм його разом з кістками, як їдять у нас ніжку жайворонка. Гуску чи індику я звичайно ковтав за одним разом, і, мушу признатись, вони були куди смачніші за наших. Дрібнішу птицю я брав штук по двадцять, а то й по тридцять на чінчик ножа.

Одного дня його величність, наслухавшись про моє життя, за-явив, що вважатиме за щастя (саме так він зволив висловитись) пообідати зі мною в супроводі найяснішої імператриці, молодих принців та принцес. Коли вони з'явилися, я розмістив їх якраз навпроти себе на столі у парадних кріслах, з особистою охороною по обидва боки. Був з ними і Флімнеп, лорд-канцлер скарбниці, з білим жезлом у руці. Я спостеріг, що він раз у раз скоса поглядає на мене, але вдавав, ніби нічого не помічаю, і їв більше, ніж звичайно, бажаючи підтримати честь моєї любої батьківщини, а також для того, щоб вразити двір. Я маю деякі підстави гадати, що цей обід дав Флімнепові привід обмовити мене перед його величністю. Хоч цей міністр зовні поводився зі мною куди люб'язніше, ніж можна було сподіватися від його похмурої вдачі, він завжди був моїм таємним ворогом. Флімнеп змалював перед імператором скрутне становище скарбниці, згадав про те, що він змушений був удатися до позики під великі проценти, та про падіння курсу кредитних білетів на дев'ять процентів нижче номіналу; потім відзначив, що моє утримання вже коштувало його величності понад півтора мільйона спрагів (найбільша в Ліліпутії золота монета, розміром із блискітку), і, нарешті, порадив імператорові позбутися мене при першій нагоді.

Розділ VII

Автор, діставши звістку про намір обвинуватити його в державній зраді, тікає до Блефуску. Як прийнято його там.

Перше ніж розповісти про мій від'їзд із Ліліпутії, слід, ма-буть, сказати читачеві кілька слів про таємні підступи, що аж два місяці велися проти мене.

Через своє просте походження я жив досі осторонь від монарших дворів, і хоч чував немало про звичаї великих владарів та міністрів, але ніколи не сподівався таких жахливих наслідків їхніх дій у цій далекій державі, керованій, як здавалося мені, принципами, зовсім не подібними до європейських.

Саме коли я збирався відвідати імператора Блефуску, одного вечора дуже таємно, в закритих ношах, прибув до мене один поважний придворний (якому я зробив дуже значну послугу в той час, коли був він у великій неласці в його імператорської величності) і, не називаючи свого імені, зажадав побачення зі мною. Носіїв було відіслано, і, поклавши в кишеню камзола ноші разом з його ясновельможністю, я звелів вірному слугі казати всім, що я нездужаю і ліг спати, а сам увійшов до помешкання, зачинив двері, поставив своїм звичаєм ноші на стіл і сів біля нього. Коли ми обмінялись привітаннями, я помітив велику заклопотаність на обличчі його ясновельможності і спитав про її причини. Тоді він попросив терпляче вислухати його, бо справа йшла про мою честь та життя. Сказав він мені дослівно таке, бо я записав його мову відразу, як він пішов.

«Треба вам сказати, — почав він, — що останнім часом кілька разів страшенно таємно скликали кілька засідань державної ради з приводу вас, і два дні тому його величність ухвалив остаточне рішення.

Ви дуже добре знаєте, що Скайреш Болголам (галбет, або верховний адмірал) мало не з першого дня, як ви прибули сюди, став вашим запеклим ворогом. Я не знаю, як і чому виникла ця ворожнеча, але ненависть його особливо зросла після вашої великої перемоги над блефускуанцями, яка зовсім затьмарила його адміральську славу. Цей вельможа у спілці з канцлером скарбниці Флімнепом, про чію неприязнь до вас через ревності знають усі, генералом Лімтоком, обер-гофмейстером Лелконом і верховним суддею Белмафом склали акт, де вас обвинувачують у державній зраді та інших злочинах, за які карають смертю».

Цей вступ так схвилював мене, що я, свідомий своїх заслуг і невинності, хотів уже перебити вельможу, але він попросив мене мовчати і показав мені копію обвинувального акта. Мене звинувачували в державній зраді за те, що я відмовився на бажання імператора захопити всі кораблі імперії Блефуску, що допомагав послам Блефуску порадами, підмовляв і розважав їх, що готувався відвідати двір та імперію Блефуску, маючи намір по-зрадницькому і віроломно допомогти імператорові Блефуску. Були там ще й інші пункти, та я навів витяги з найважливіших.

«Треба визнати, що під час довгих дебатів з приводу цього обвинувачення його величність виявив надзвичайну поблажливість, згадуючи раз у раз ваші заслуги перед ним і намагаючись зменшити тим вашу провину, — вів далі придворний. — Канцлер скарбниці і адмірал наполягали, щоб стратити вас найжахливі-

шим та найганебнішим способом, підпаливши вночі будинок, де ви живете, тим часом як генерал поведе на вас двадцятитисячне військо з отруєними стрілами, призначеними для ваших рук та обличчя. Інші пропонували дати таємний наказ деяким вашим слугам, щоб вони просочили ваші сорочки та простирадла отруйним соком, від якого все тіло свербітиме так, що ви самі подерете його й помрете в невимовних муках. Генерал приєднався до цієї думки, і довго більшість була проти вас. Але імператор, вирішивши по змозі врятувати вам життя, привернув нарешті на свій бік обер-гофмейстера. Тоді ж таки Релдресел, головний секретар у таємних справах, який завжди виявляв до вас щиру приязнь, дістав від імператора наказ викласти свою точку зору, що він і зробив, цілком виправдавши вашу гарну думку про нього. Він погодився, що злочини ваші тяжкі, але й вони, мовляв, не виключають милосердя, цієї найбільшої чесноти монархів, якою так справедливо уславився його величність. Він сказав, що дружба між ним і вами відома кожному і що високоповажні збори, мабуть, вважатимуть його через це за небезсторонню особу, але, скоряючись наказові його величності, він відверто висловить свою думку; що коли його величність, зважаючи на ваші заслуги й слухаючись своєї милосердної вдачі, захоче зберегти вам життя, наказавши тільки виколоти вам обоє очей, то, на його нікчемну думку, така кара якоюсь мірою і задовольнила б правосуддя, і змусила б увесь світ захоплено вітати лагідність імператора та розум і великодушність тих, що мають за честь бути його радниками. Що втрата зору аж ніяк не зашкодить вашій фізичній силі, якою ви можете ще бути корисним його величності. Що сліпота ще й додасть вам відваги, бо ви не бачитимете небезпеки, — адже ж саме побоювання за очі найдужче заважало вам привести сюди ворожий флот. Для вас, мовляв, досить буде дивитися на все очима міністрів, бо так само роблять і найбільші монархи.

Високі збори зустріли цю пропозицію дуже несхвально. Адмірал Болголам не міг стриматися і, підвівшись, розлючено сказав, що дивується, як це секретар наважується захищати зрадника, й категорично вимагав вашої смерті.

До цієї думки приєднався і скарбничий. Він доводив, що величезні витрати на ваше утримання вже призвели до великих фінансових труднощів у скарбниці, а далі будуть і зовсім над силу державі і що пропозиція секретаря виколоти вам очі не тільки не зарадить цьому лихові, а ще й збільшить його, бо, як показали спроби над деякими тваринами, вони після осліплення їдять ще

більше і швидко гладшають; і що коли його священна величність та рада, ваші судді, перед лицем свого сумління певні вашої провини, то це одне дає право ухвалити вам смертний вирок, не шукаючи формальних доказів, яких вимагає буква закону.

Але його величність, рішуче заперечуючи проти вашої страти, ласкаво пояснив, що коли рада вважає ваше осліплення за надто м'який присуд, то згодом можна буде покарати вас іще тяжче. Тоді ваш приятель секретар попросив іще раз слова і, відповідаючи скарбничому з приводу великих витрат на ваше утримання, сказав, що його ясновельможність, розпоряджаючись усіма прибутками імператора, може легко запобігти цьому лихові, день у день зменшуючи видатки на харчі, і тоді, не одержуючи достатнього харчування, ви почнете слабшати, худнути, втратите апетит і загинете через кілька місяців; до того ж і розкладання вашого трупа вже не являтиме такої небезпеки, бо тіло ваше поменшає в обсязі більше ніж удвічі, і зразу по вашій смерті п'ять чи шість тисяч підданців його величності зможуть за два-три дні відокремити м'ясо від кісток, поскладати його на вози, відвезти якнайдалі за місто і там закопати, щоб не було зарази, а кістяк залишити як пам'ятку, на подив нащадкам.

Отже, через велику приязнь секретаря до вас прийшли до компромісного розв'язання вашої справи. План поступово заморити вас було суворо наказано тримати в таємниці, а вирок про осліплення занесено до протоколу.

Через три дні до вас відрядять вашого приятеля секретаря, і він прочитає вам обвинувальний акт, а тоді відзначить велику поблагливість та ласкавість його величності та державної ради, завдяки яким вас засуджено тільки на осліплення. Його величність не має сумніву, що ви покійно та з подякою скоритесь присудові; двадцять хірургів його величності будуть присутні при виконанні вироку, щоб стежити за виконанням операції, яка полягатиме в тому, що вам пустять в очні яблука дуже гострі стріли, коли ви лежатимете на землі.

Гадаю, ваша розсудливість підкаже вам, яких саме заходів слід ужити, а я, щоб не викликати ні в кого підозри, повинен зараз же повернутися додому так само таємно, як і прибув».

І його ясновельможність поїхав, а я залишився вкрай стурбований та збентежений.

У ліліпутів є звичай, запроваджений нинішнім імператором та його міністрами, дуже відмінний, як запевняли мене, від практики колишніх часів. Якщо, задовольняючи мстивість монарха або злість фаворита, суд ухвалює особливо суворий вирок, то

імператор на засіданні державної ради завжди виголошує промову, підкреслюючи свою велику ласкавість і доброту, відомі й визнані в усьому світі. Промову зараз же оголошують по всій державі, і ніщо не жахає народ так, як це вихваляння милосердя його величності, бо що довші й пишніші такі панегірики, то, як помічено, жорстокіша буває кара та безневинніша жертва. Мушу признатися, що, оскільки ні за своїм походженням, ні за вихованням мені не судилося стати придворним, я був поганий суддя в таких питаннях і не вбачав у тому вирокові ні лагідності, ні ласкавості, а вважав його (мабуть, помилково) скоріше за суворий, ніж за милосердний. Іноді мені спадало на думку виступити самому на свій захист, бо хоч я й не міг заперечувати наведених у кількох пунктах фактів, але все-таки сподівався, що вони допускають деяке полегшення вироку. Правда, я не раз читав про подібні процеси і помітив, що вони завжди закінчуються так, як бажали судді, а через те й не наважився за цих несприятливих обставин наражати себе на небезпеку, віддавшись на ласку таких могутніх ворогів. Мене дуже спокусила було думка про опір: адже поки я був вільний, усі сили імперії навряд чи здолали б мене, і я легко міг би закидати камінням і зруйнувати столицю; але, згадавши свою присягу імператорові, всю ту ласку, якою він обдаровував мене, та про наданий мені високий титул нардака, я з огидою відкинув цей план. Я ще не встиг засвоїти придворних поглядів на вдячність і ніяк не міг переконати себе, що теперішня суворість імператора знімає з мене всі колишні зобов'язання.

Нарешті я спинився на вирішенні, за яке читач мене, мабуть, ганитиме, і не без причини. Треба признатися, що очі мої, а отже, і волю, я зберіг тільки завдяки своєму поспіху та цілковитій недовідченості. Якби я знав тоді натуру монархів і міністрів та їхнє поводження із злочинцями, винними ще менше за мене, так, як вивчив їх згодом, спостерігаючи придворне життя в інших державах, то з великою радістю і з охотою скорився б такій легкій покарі. Та я був молодий і нетерплячий, до того ж мав офіційний дозвіл його величності відвідати імператора Блефуску, і тому ще не минуло й три дні встановленого терміну, як я написав своєму приятелеві секретареві листа, повідомляючи, що від'їжджаю, згідно з одержаним мною дозволом. Не чекаючи відповіді, я того ж таки ранку подався до морського берега, де стояв наш флот. Там я конфіскував великий військовий корабель, прив'язав до його носа канат, підняв якорі, роздягся, поклав у корабель свій одяг (разом з ковдрою, яку приніс під пахвою) і, тягнучи судно за собою, де вплав, а де вбрід дістався до королівського порту Бле-

фуску, де народ уже давно чекав на мене. Мені дали двох людей, щоб провести мене до столиці, яка так само зветься Блефуску. Я ніс їх у руках, поки не підійшов на двісті ярдів до міської брами; там я попросив їх сповістити одного з державних секретарів про моє прибуття і передати йому, що я чекаю розпоряджень його величності. Через годину мені відповіли, що імператор у супроводі найяснішої родини та найзначніших вельмож вирушив мені назустріч. Я пройшов ще сто ярдів. Імператор з почтом спішилися, а імператриця та придворні дами вийшли з карет, причому я не помітив у них ніяких ознак занепокоєння або страху. Я ліг на землю, щоб поцілувати руку його величності та імператриці. Я сказав його величності, що прибув до них згідно з моєю обіцянкою і з дозволу імператора, мого володаря, заради високої честі побачити такого могутнього монарха і запропонувати йому будь-які можливі послуги, сумісні з обов'язками вірнопідданого мого імператора. Про те, що я впав у неласку, я не згадав і словом, бо мене офіційно про неї не повідомили і я міг нічого не знати про лихі наміри проти мене. Разом з тим у мене були підстави гадати, що імператор не захоче розголошувати таємницю, коли я не буду вже під його владою; але, як виявилось згодом, я помилився в своїх розрахунках.

Розділ VIII

Авторові трапляється щаслива нагода покинути Блефуску, і після деяких труднощів він повертається цілий і неушкоджений на батьківщину.

Через три дні по прибутті до Блефуску, вирушивши з цікавості на північно-східне узбережжя острова, я помітив на відстані півліги у відкритому морі щось схоже на перевернутий човен. Роззувшись та скинувши панчохи, я пройшов убрид ярдів із двісті й виразно побачив, що то справді човен — мабуть, відірваний бурєю від якогось корабля. Підштовхуваний припливом, він помалу наближався до берега. Я зараз же повернувся до міста й попросив його величність довірити мені двадцять найбільших кораблів з числа тих, що лишилися після втрати флоту, та три тисячі моряків під командою віце-адмірала. Флот пішов круг острова, а я найкоротшим шляхом вернувся до того місця на березі, де закримітив човен, і побачив, що приплив підігнав його ще ближче. Усім матросам я дав мотузки, які заздалегідь зсукав у кілька разів для більшої міцності. Коли прибули кораблі, я роз-

дягся й рушив до човна убрид, а ярдів за сто від нього змушений був поплисти. Матроси кинули мені мотузку; я закріпив один її кінець у дірці в передній частині човна, а другий прив'язав до військового корабля; та користі з цього було мало, бо я не діставав дна ногами і через те не міг працювати як слід. Довелося гнати човна, пливучи ззаду і якомога частіше штовхаючи його одною рукою. Приплив допомагав мені, і незабаром я став на дно по шию у воді. Перепочивши кілька хвилин, я знову почав штовхати човен. Невдовзі вода сягала мені вже тільки під пахви. Тепер, закінчивши найважчу частину роботи, я взяв решту канатів, складених на одному з кораблів, і прикріпив їх спочатку до човна, а потім до дев'яти суден, що супроводили мене. Вітер був ходовий, матроси тягли човен на буксирі, а я підштовхував його ззаду, і таким способом ми наблизились на сорок ярдів до берега. Я зачекав, поки настане відплив і човен опиниться на сухому, тоді з допомогою двох тисяч матросів з канатами та машинами перекинув човен і побачив, що він не дуже пошкоджений.

Не докучатиму читачеві, розповідаючи про труднощі, які мені довелося подолати, щоб з допомогою весел (робив я їх десять днів) приставити свій човен до імператорського порту Блефуску, де мене чекала юрба народу, страшенно вражена велетенськими розмірами судна. Я сказав імператорові, що цей човен послала мені моя щаслива доля, щоб дати мені змогу добутись до якогось місця, звідки я зможу повернутися на батьківщину, і попросив його величність дати мені потрібні для обладнання судна матеріали, а разом з тим і дозвіл виїхати. Його величність спочатку по-дружньому відраджував мене від цього, але зрештою зволив дати свою згоду.

Увесь цей час я дуже дивувався, що до двору Блефуску не надходить ніяких запитів про мене від нашого імператора. Як виявилось згодом (про це мене повідомили приватно), він не здогадувався, що мені відомі його наміри, і думав, ніби я вибрався до Блефуску віддати обіцяний візит згідно з його дозволом, добре відомим при дворі, а через кілька днів, по закінченні всіх церемоній, повернуся назад. Та кінець кінцем моя тривала відсутність почала непокоїти його, і, порадившись із скарбничим та його прибічниками, він виріядив до Блефуску поважного урядовця з копією обвинувального акта. Посланцеві було доручено з'ясувати монархові Блефуску велике милосердя свого володаря, що задовольнився, присудивши мені таку незначну кару, як осліплення, і передати, що я втік від правосуддя і коли протягом двох годин

не повернуся, то буду позбавлений титулу наркада і оголошений зрадником. Його володар не має сумніву, додав посланець, що брат його, імператор Блефуску, задля збереження миру й приязні між обома державами зараз же вишле мене до Ліліпутії із зв'язаними руками і ногами, щоб мене покарали за зраду.

Імператор Блефуску по триденній нараді послав дуже чемну відповідь з безліччю перепрошень. Він писав, що вислати мене зв'язаного, як то добре розуміє його брат, не має змоги; що хоч я й позбавив його флоту, він вважає себе моїм боржником, бо я зробив йому силу добрих послуг під час підписання мирної угоди; і що, до речі, обидва монархи незабаром зможуть полегшено зітхнути, бо я знайшов на березі величезне судно, на якому можу вирушити в море, і що він звелів опорядити це судно з моєю допомогою й за моїми вказівками; отже, через кілька тижнів, як він сподівається, обидві імперії позбудуться нарешті такого нестерпного тягара.

З цією відповіддю посланець вернувся до Ліліпутії, а імператор Блефуску розповів мені про все, що сталося, водночас пропонуючи мені (але під найсуворішим секретом) свою ласкаву підтримку, якщо я погоджусь лишитися в нього на службі. Хоч я вірив його щирості, але вирішив не покладатися більше ні на монархів, ні на міністрів, якщо є змога обійтися без їхньої допомоги; отож, висловивши імператорові глибоку подяку за його ласкаву увагу, я уклінно попросив його величність пробачити мені. Я сказав, що коли вже лиха чи щаслива доля послала мені цей човен, то я волію загинути в океані, ніж бути причиною розбрату між двома такими могутніми монархами. Імператор нічим не виявив свого незадоволення, а згодом я випадково дізнався, що і він, і більшість його міністрів були дуже раді моему рішенню.

Такі міркування змусили мене поквипитись і виїхати раніше, ніж я збирався, а двір, нетерпляче очікуючи мого від'їзду, охоче допомагав мені. П'ятсот майстрів під моїм керівництвом шили двоє вітрил, склавши втринадцятеро найцупкіше тамтешнє полотно. Тим часом я робив снасті, скручуючи по десять, двадцять і тридцять щонайтовщих канатів. Великий камінь, який мені пощастило після довгих розшуків знайти на березі, я припасував замість якоря. Щоб промастити човен, замість смолити, і на інші потреби пішов лій з трьохсот корів. З неймовірними труднощами зрізав я кілька найвищих дерев на весла та щогли, в чім, щоправда, чимало допомагали мені корабельні теслярі його величності: вони вигладили дерева після того, як я начорно обстругав їх.

Десять місяців, коли все було готове, я вирушив до столиці, щоб одержати останні накази його величності і попрощатися з ним. Імператор з найяснішою родиною вийшли з палацу; я ліг ниць, щоб поцілувати йому руку, яку він дуже ласкаво подав мені; так само зробили імператриці і молоді принци крові. Його величність подарував мені п'ятдесят гаманців з двомастами справів у кожному та свій портрет на весь зріст.

В човен я поклав сто волячих і триста овечих туш, відповідний запас хліба та напоїв і стільки готових страв, скільки спромоглися приготувати чотириста кухарів. Крім того, я взяв з собою шість живих корів, двох бугаїв і стільки ж овець та баранів, щоб привезти їх до себе на батьківщину і взятися за їхнє розведення. Щоб годувати цю худобу в дорозі, я захопив чималу в'язку сіна та мішок зерна. 24 вересня 1701 року о шостій годині ранку я нап'яв вітрила. На другий день, близько третьої години я побачив вітрило, що рухалось на південний схід. Я спробував наздогнати судно. Через півгодини на кораблі помітили мене, викинули прапор і вистрелили з гармати. Серце моє забилося дужче, коли я побачив англійський прапор. То було англійське торговельне судно, що поверталось північними та південними морями з Японії під командою капітана Джона Бібла — дуже ґречного добродія і вправного моряка. Не буду втомлювати читача подробицями нашої загалом щасливої подорожі. Ми прибули в Англію 13 квітня 1702 року.

Переклад Юрія Лісняка

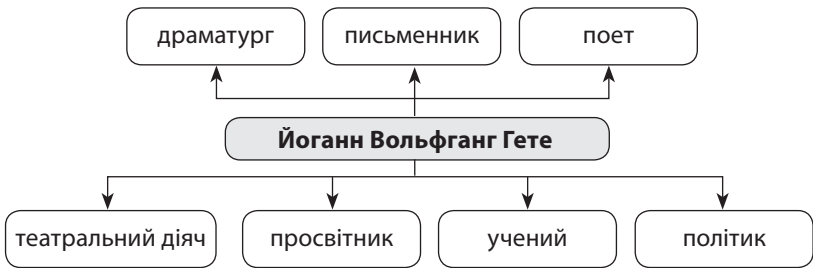
ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Прокоментуйте, які епізоди першої частини «Мандрів Гуллівера» справили на вас найбільше враження.
2. Поясніть, які прийоми творення комічного (гумор, іронія, сатира, сарказм), використані письменником у першій частині «Мандрів» для висміювання вад сучасної йому Англії, ви вважаєте найяскравішими.
3. Підготуйтеся до дискусії про реалістичне та фантастичне у творі.
4. Спробуйте поставити себе на місце Гуллівера. Що б ви відчували, якби потрапили в країну людей, у дванадцять разів менших за вас? Як би ви повелися?
5. Простежте, як втілено в романі дух епохи Просвітництва.
6. Поміркуйте, в чому секрет популярності роману Свіфта.

❖ ЙОГАНН ВОЛЬФГАНГ ГЕТЕ (1749 — 1832) ❖

Йоганн Вольфганг Гете — найушлюбленіший письменник Німеччини. Гете називав свої твори «фрагментами біографії». Насамперед це стосується лірики. Його перу належить біля півтори тисячі віршів. Серед них твори філософського характеру, гімни, елегії, балади тощо. Поетичний доробок Гете складається з поривів «штюрмерського» періоду, роздумів веймарської лірики, звернення до поетичних традицій Сходу у «Західно-східному дивані», мудрості й легкого суму «Марієнбадських елегій».

У Німеччині в 60-х — 80-х роках XVIII століття розгорнувся літературний рух, відомий як «Буря і натиск» («Sturm und Drang»). Учасників групи називали «штюрмерами». Це був бунт молодих проти застарілих порядків. Суто літературне явище «Штурмунд Дранг» переросло в суспільно-культурний рух. «Штюрмерський» період відзначався протестом активної молоді проти несправедливого суспільного устрою, прагненням до свободи, до новаторства в мистецтві. З рядів «штюрмерів» вийшли найвидатніші письменники епохи — Гете і Шиллер.

Низка віршів тут навіяна образами з античної міфології. Зокрема, «Прометей», написаний у вигляді монологу титана, який подарував людям небесний вогонь. Балади веймарської лірики — це світ фантастичного, загадкового і таємничого. В основі кожної балади — легенда чи народне повір'я. Одна з найвідоміших балад Гете — «Вільшаний король». Її задум пов'язаний зі світом данських народних балад: у буремну ніч лісом скаче верхи батько з маленьким сином. Хоч батько міцно тулить до себе сина, той боїться таємничого темного лісу й гине.

Бала́да — твір фантастичної, історико-героїчної або соціально-побутової тематики з драматичним сюжетом.

ТРАВНЕВА ПІСНЯ

Сміється природа радо мені,
Як сяє сонце по зимнім сні!
Барвисті квіти по всіх лугах,
Пташині хори по всіх гаях,
І в кожному серці радість, весна:
О земле, сонце, любов ясна!

Любов моя, ти світлий чар!
Ти злото ранніх нагірних хмар!
Твій подив свіжим лугам, полям,
Благословення траві й квіткам...
Дівчатко любе, дівча ясне!
Як зір твій сяє: ти любиш мене!

Як жайворонок — повітря й спів,
Як чиста квітка — росу полів,
Тебе люблю я гарячим чуттям,
Ти радістю, сміхом, новим життям
Підносиш спів мій, хвилюєш кров.
О, будь щаслива, моя любов!

Переклад Миколи Зерова

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть, чим близька вам тема «Травневої пісні».
2. Простежте, які засоби усної народної творчості уяскравлюють художні образи пісні.
3. Визначте, що нового для себе у зображенні почуття кохання ви відзначили.
4. Проаналізуйте, як настрої «Травневої пісні» передається через ритм.
5. Прокоментуйте, яким ви уявляєте ліричного героя вірша й чому.
6. Підберіть аудіоряд до «Травневої пісні». Підготуйтеся до виразного читання поезії.

ПРОМЕТЕЙ

Вгорни небо твоє, Зевсе,
 Імлою хмар,
 Вчини, як отой хлопчак,
 Що толочить будяки,
 Влучай в дуби й верхів'я гір, —
 Тільки мою землю
 Мені залиши
 І мою хатину, будовану не тобою,
 І вогнище моє
 Із розжареним приском,
 Якому ти заздриш.

Не знаю нікого біднішого
 Під сонцем, ніж ви, богове!
 Нещедро ви живлите
 Данням офір
 І дихом молитов
 Вашу величність.
 Ви б геть змарніли, якби
 Не жебраки і діти,
 Дурники, повні надії.

Коли я був малий, тоді,
 Не знаючи, що, де і як,
 Звертав свої заблудлі очі
 До сонця, чи нема там вгорі
 Вуха, що скарги мої почуло б,
 Серця, що так, як моє,

Пригноблених би пожаліло.
Хто допоміг
Гордість титанів мені здолать?
Хто від смерті мене врятував,
Від долі раба?
Чи не ти само це звершило,
Серце, в паланні святім?
Чи не палало, юне й добре, ти,
Марно дякуючи за рятунок
Тому, хто спить у високості?
Тебе шанувати? Чому?
Може, зм'якшив ти колись
Болі знедоленим?
Може, притишив колись
Сльози настрашених?
Чи не всемогутній Час
Мужа із мене викував?
Чи не одвічна судьба
Владує і мною, й тобою?
Либонь, ти гадаєш,
Що зненавидіти життя я мушу,
Втекти десь в пустелю,
Бо не всі вже
Пуп'янки мрій достигли?
Ну, тут я сиджу і формую
Людей на свій образ —
Поріддя, що подібне до мене,
Щоб мучитися, щоб ридати,
Щоб втішатися, щоб радіти, —
І зневажати тебе,
Як я!

Переклад Миколи Бажана

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Як ви вважаєте, чому Гете звернувся у своїй творчості до образу Прометея.
2. Проаналізуйте, яким постає титан у поезії Гете. Над якими питаннями він замислюється?

3. Прокоментуйте, чи є серед цих питань такі, що актуальні і для вас.
4. Розгляньте, у якій спосіб протиставляються в поезії образи Прометея і Зевса. Які художні засоби використовує поет для створення образу Зевса?
5. Поясніть, чим збагатилося ваше уявлення про Прометея після читання твору Гете.
6. Поміркуйте, чому поезію написано верлібром.

Верлібр (фр. verslibre — вільний вірш) — неримований, нерівно наголошений віршорядок (і вірш як жанр).

ВІЛЬШАНИЙ ЦАР

Хто їде під вітер нічною добою,
Синка на сидельці везе під полою?
Коня острогами раз по раз торкає,
Дитину до себе в тепло пригортає.

«Чого се ти, синку, очиці ховаєш?!»
— Вільшаний цар, тату, хіба не вбачаєш?
В короні вітластій, кудлатий, патлатий,
Сягає рукою, мов хоче піймати.

«Коханий мій хлоню, ходімо зо мною,
Гулятимем гарно-прегарно з тобою!
Квітками в нас пишно лука процвітає,
Парчею матуся мене зодягає».

— Хіба твое ухо, татусю, не чує,
Що цар той вільшаний зо мною жартує? —
«Спокійся, дитино, нічого немає,
Се вітер у листі сухім завиває».

— Вродливий мій хлоню, ходімо зо мною!
Гуляти царівни там будуть з тобою,
З тобою гуляти, вночі танцювати,
На вітті гойдати, коточка співати...

«Хіба ти не бачиш, татуню, вільхівен,
Танців і гойдання маленьких царівен?»
— Я бачу, мій синку, в гаю на майдані
Колишуться верби в густому тумані.

«Люблю тебе, хлоню, за личко принадне,
Не хочеш по волі — неволя притягне!»
— Татуню, татуню! Мене він хапає!
Вільшаний цар душу мою пориває...

Щомага став батько коня з ляку гнати,
Маленька дитина — стогнати-конати.
В домівці не радість його зустрічала:
Дитина мовчала, дитина сконала.

Переклад Пантелеймона Куліша

ЛІСОВИЙ ЦАР

Хто їде в негоду тим лісом густим?
То батько, спізнившись, і хлопець із ним.
Обнявши мало, в руках він держить,
Його пригортає, його він пестить.

— Чом личко сховав ти, мій синку малий?
— Ой тату! Чи бачиш? — Он цар лісовий:
У довгій кереї, в короні... дивись!
— То, синку, тумани навкруг простяглись.

«Мій хлопчику любий, до мене сюди
На луки зелені ти гратись іди;
В моєї матусі є пишні квітки,
Гаптовані злотом тобі сорочки».

— Ой тату, він кличе на луки рясні,
І квіти, і злото дає він мені.
— Нема там нічого, мій синочку. Цить!
То вітер між листям сухим шелестить.

«До мене, мій хлопче, в дібровах густих
Дочок уродливих побачиш моїх,
Вестимуть таночок і будуть співать,
Співаючи, будуть тебе колихать».

— Ой тату, мій тату, туди подивись:
В танку королівни за руки взялись...
— О ні, усе тихо у темряві там:
То верби старії схилились гіллям.

«Мене, хлопче, вабить урода твоя:
Чи хочеш — не хочеш, візьму тебе я!»

— Ой тату, вже близько!.. Він нас дожене!
Він давить, він душить, він тягне мене!..

Наляканий батько не їде — летить...
А хлопець нудьгує, а хлопець кричить.
Добіг він додому і дивиться він:
В руках уже мертвий лежить його син.

Переклад Бориса Грінченка

ВІЛЬШАНИЙ КОРОЛЬ

Хто пізно так мчить у час нічний?
То їде батько, з ним син малий.
Чогось боїться і мерзне син —
Малого тулить і гріє він.

«Чому тремтиш ти, синку, щомить?!
— Король вільшаний он там стоїть!
Він у короні, хвостатий пан! —
«То, сину, сивий нічний туман!»

— «Любе дитя, до мене мерщій!
Будемо гратись в оселі моїй,
Квіти прекрасні знайду тобі я,
У злото матуся одягне моя».

— Мій тату, мій тату, яке страшне!
Як надить вільшаний король мене! —
«Годі, маля, заспокойся, маля!
То вітер колише в гаю гілля!»

— «Хлопчику любий, іди ж до нас!
Дочки мої у танку в цей час,
Дочки мої тебе вийдуть стрічать,
Вітати, співати, тебе колихать!»

— Мій тату, мій тату, туди подивись!
Он королівни вільшані зійшлись! —
«Не бійся, мій синку! Повір мені:
То верби сивіють удалині!»

— «Мені, хлопче, люба краса твоя!
З неволі чи з волі візьму тебе я!»

— Мій тату, мій тату, він нас догнав!
Ой, як болюче мене він обняв!

Батькові страшно, батько спішить,
В руках його хлопчик бідний кричить;
Насилу додому доїхав він,
В руках його мертвий лежав його син.

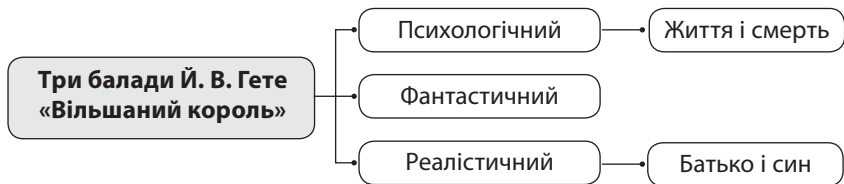
Переклад Максима Рильського

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Обґрунтуйте, чи правильно визначено жанр твору «Вільшаний король» як балада.
2. Поміркуйте, з якою метою автор використовує у творі фантастичні елементи.
3. Аргументуйте свої висновки про роль художніх засобів, які використав Гете у своєму творі.
4. Простежте, чи відчуваєте ви емоційну напругу і драматизм в баладі. Як передати цей настрій при читанні тексту?
5. Зверніть увагу на те, як побудовано баладу. Знайдіть однодумців про роль діалогів у баладі. Прочитайте з ними твір «Вільшаний король» за ролями.
6. Розгляньте схему «Три плани балади Й. В. Гете «Вільшаний король»». Оцініть, який з них найбільше вплинув на вас.

Три плани балади Й. В. Гете «Вільшаний король»

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

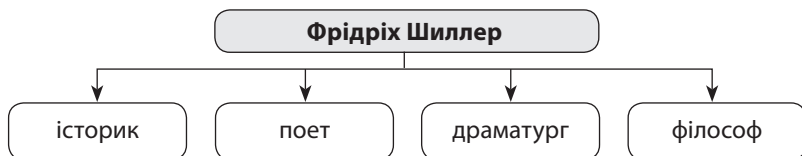
1. Об'єднайтеся в пари й порівняйте різні переклади балади українською мовою. Коротко сформулюйте спільні висновки.
2. Об'єднайтеся в групи, знайдіть на YouTube кліпи за баладою Й. В. Гете «Вільшаний король» різними мовами, перегляньте й напишіть твіттер-повідомлення про свої враження.

Твіттер-повідомлення — це короткий текст (твіт), який доповнюється зображенням, звуком і відеофрагментами.

❖ ФРІДРІХ ШИЛЛЕР (1759—1805) ❖

Фрідріх Шиллер — німецький поет, лікар за освітою, щиро захоплений творами Гете і Шекспіра, прибічник італійського гуманіста Ф. Петрарки. Шиллер поділяв думку про первинну світову гармонію, щиро вірив у людей і був переконаний, що люди можуть і повинні поріднитися між собою.

Оптимістичне світосприйняття поета повною мірою втілилося в одному з найзнаменитіших творів — «Оді до радості» («*Andie Freude*»). Поезія вважається одним із символів Європи, що символізують спільність цінностей, які ці держави поділяють, їхню єдність у різноманітті.

Ода — урочистий вірш, присвячений якійсь історичній події або герою.

У 1993 році «Ода до Радості» стала гімном ЄС, який виражає ідеали свободи, миру та солідарності, що відстоює Європа.

ДО РАДОСТІ

I

Радосте, небесна іскро!
 В райську церківцю твою,
 Ніби крильми, линею бисто
 У гарячому хмелю:
 Ти однаково чаруєш
 І, мов сім'ю, єдиниш
 Всіх, у кого дух свій чуєш,
 Як у Божий рай летиш.

Х о р   Обіймітесь, мільйони!
              Поцілуймо цілий світ!
              Братте! певно над всі зорі
              Любий наш Отець сидить.

II

Кому доля побратима
У сирітстві надала,
Кого краля полюбила,
Що трояндою цвіла,
Гей до гурту в час веселій!
Хай він буде й свинопас...
Хто ж душі не зве своєю
Ні оної — геть од нас!
Х о р   Хто на світі пробуває,
              Всяк симпатії вклонись,
              Всяк веде вона кудись,
              Де Н е з н а є м и й витає.

III

Радощі п'ють всі тварюки
В матері-землі з грудей;
Усі добрі й усі злюки
Знають любий трунок сей.
Він дає цілунки в очі,
Нам з усіх солодші вин.
І черв'як зна солодощі
І пред богом керубин.
Х о р   Поклонітесь, мільйони!
              Де ж небесний ваш отець?
              Возлітайте понад зорі:
              Там витає Бог-творець.

IV

Радістю звемо машину,
Що працює з віку в вік
І вертить світ без упину,
Занедбавши зорям лік.
Як троянду викликає
Із мізерного зерна,

Так і сонцями палає
Недоглядними вона.

Х о р   Браттє! як вони літають
Весело крізь пишний мир,
Як герої путь верстають
Радісно на слави пир,
Так стелімо й ми дорогу
В нашім серці правди Богу.

V

Радість правдоньку вітає
В дзеркалі ума свого,
Хто її в добрі шукає,
Не щадить життя свого.
На горі блискучій віри
Віє стяг ясний її.
Нехай роблять лицеміри
Над собою олтарі;
Крізь провалле вбоге ями
Радість, в хорі янголят,
Прославляє те піснями,
За що мучить нас Плат.

Х о р   О! терпіте ж, мільйони!
Є й над зірами ще світ.
Оправдають сей завіт
Янгольські там легіони.

VI

Божества не наградити:
Гарно рівнею з ним быть.
Нехай горе й злидні в світі
Між веселими живуть.
Забуваймо помсту-злюку
І запеклому простім,
Щоб він слізьми нам за муку
Та нудьгою не платив.

Х о р   Простимо довги з процентом,
Мир-лад будь поміж людьми!
Над тим зорявим наметом
Судить Бог, як ми самі.

VII

В наших кубиках золотими
Іскрами вино кипить.
Злюка зло гамує з ними,
Добрий учиться як жить.
Се ж шумує радість наша...
Братте! встаньом за столом,
І нехай ся повна чаша
Бризне з небеса вином!
Генію добра не мертву
Віру принесімо в жертву!
Х о р   Що гімни йому співаєм
              З силами його гуртом, —
              Духу благ всіх воссилаєм
              Жертву в небеса вином.

VIII

Бодрий дух, в журбі великий,
Поміч праведна в біді,
Присяга тверда вовіки,
В дружбі правда й на суді,
Самоповажанне в трона,
Кожному своя корона
По заслuzі, так нам жить,
Хоч би й життя наложити!
Ви ж, ехиди ви зрадливі,
Пагуба вам, злочестиві!
Х о р   В круг тісний з'єдинимось,
              Поклонімось золотим,
              Що клятьби не зречемось
              Перед вічним всеблагим!

IX

Визвол з пут, із тих кайданів,
Що насильство знай кує,
Милосерде й до тиранів,
Як безвинну кров пролле.
Хто на ліженьку конає,
На останню вже пряде,

В Бозі й той надію має,
 До благого в руці йде.
 І нехай померші живі
 Будуть в душі Божім вік.
 Пиймо, братте! ми щасливі,
 Що п'ємо, як чоловік:
 Ми п'ємо й усім прощаєм
 Тим і пекло погашаєм.
 Х о р   О! нехай же й та година,
               Що про всіх вона єдина,
               Буде в Бозі сном смачним!
               Братте! словом приязним
               Поминаймо всіх померших —
               Не судімо їх найперші!

Переклад Пантелеймона Куліша

ДО РАДОСТІ

Радість, гарна іскро Божа!
 Несказанно любо нам
 Увійти, царице гожа,
 В твій пресвітлий дивний храм.
 Все, що строго ділить мода,
 В'яжеш ти одним вузлом,
 Розцвітає братня згода
 Під твоїм благим крилом.
 Х о р   Обніміть, мільйони,
               Поцілуйтесь, мов брати!
               Вічний Отче доброти,
               Дай нам ласки й охорони!

Кого доля ошастила
 Тим, що другові він друг,
 Кого любить лада мила, —
 Йдіть до нас в веселий круг.
 Йдіть усі, хто зве своєю
 В світі душу хоч одну!
 Хто ж весь вік черствів душею —
 Йди у іншу сторону.

Х о р   Хто живе в земній юдолі,
Всяк симпатії скорись!
Нас веде вона у вись,
Де Всесильний на престолі.

Радість п'ють усі істоти
З груді матері-землі,
Ті солодкіі щедроти
Мають всі — і добрі, й злі.
Радість нас вином сп'яняє
І цілунком огневим;
І черв'як утіху знає,
І небесний херувим.

Х о р   Поклонітесь, міліони,
Перед мудрістю Творця!
Сповніть милістю серця
І чиніть його закони.

Радість — всесвіту пружина,
Радість — творчості душа,
Дивна космосу машина
Нею живиться й руша.
Радість квіти розвиває
І розгін дає сонцям,
Їх в простори пориває,
Не відомі мудрецам.

Х о р   Як у безмірі світила
Хором райдужним пливуть,
Браття, йдіть у славу путь,
Що нам радість освятила.

Вчених з істини свічада
Радість успіхом віта,
До чеснот провадить радо,
Хоч тропа до них крута;
На ясній вершині віри
Піднімає хоругов,
В день воскресний на псалтирі
Славить тих, хто смерть зборов.

Х о р   Будьте мужні, мільйони!
Вірте, страдні, в кращий світ!
Тих, що справдять заповіт,
Прийме Бог у вічне лоно.

Божество не наградиме, —
От би нам зрівняться з ним!
Хай радіють із радими
Горе й злидні в крузі цім!
Не відомста, не погрози —
Всепрощення ворогам!
Хай не ллють у скрусі сльози,
Не гризуться каяттям.

Х о р   Знищим книги борговії!
Помиримося усі!
Браття! Бог на небесі
Не забуде благодії.

Радість в келихах шумує,
Плин іскристий виграє,
Канібалів лють гамує,
Кволим духу додає.
В день веселля а чи тризни,
Коли ходить круговий,
Хай до неба піна бризне,
Дух прославимо благий!

Х о р   Все хвалу йому співає —
Хай гримить псалом гучний!
Дух прославимо благий,
Що над зорями витає!

Будь твердим в лиху годину,
Поміч скривдженим давай,
Всюди правду знай єдину,
Зроду клятви не ламай,
Не знижайсь перед потужним,
Коли треба — важ життям!
Шана й слава чесним, мужнім,
Згуба підлим брехунам!

Х о р   Станьмо дружною сім'єю,
Жити правдою й добром
Присягнімо цим вином
Перед вишнім Судією!

Переклад Миколи Лукаша

Музику на оду «До радості» написали багато композиторів, серед них Людвіг ван Бетховен, Франц Шуберт, Петро Чайковський, Йоганн Штраус-молодший.

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Доведіть, що за жанром твір Шиллера «До радості» — ода.
2. Проаналізуйте, що саме з оспіваного Шиллером у поезії близьке і для вас.
3. Прослухайте виконання оди на музику Бетховена. Яким пафосом вона сповнена? Поясніть, чому.
4. Поміркуйте, які ідеї, висловлені Шиллером, покладено в основу ЄС. Чи справедливо оду «До радості» було обрано гімном Європейського Союзу?
5. Порівняйте українські переклади оди Шиллера. Підготуйтеся до конкурсу виразного читання.
6. Вивчіть напам'ять уривки оди, які справили на вас найбільше враження.

Розділ 2. РОМАНТИЗМ

Романтизм (фр. *romantisme*) — ідейний рух у літературі й мистецтві, що виник наприкінці XVIII століття у Німеччині, Великій Британії й Франції, поширився на початку XIX століття в Російській імперії, Польщі й Австрії, а з середини XIX століття охопив інші країни Європи та Північної і Південної Америки.

РОМАНТИЗМ	
Доба	Кінець XVIII — перша половина XIX століття
Філософська основа	Август-Вільгельм і Фрідріх Шлегелі
Представники	<i>Література:</i> Англія — Персі Шеллі, Джордж Байрон, Вальтер Скотт; Франція — Віктор Гюго; Німеччина — Генріх Гейне, Ернст Теодор Амадей Гофман, Якоб та Вільгельм Грімм; США — Джеймс Фенімор Купер; Україна — Микола Костомаров, Євген Гребінка, ранній Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш. <i>Музика</i> — Ріхард Вагнер, Нікколо Паганіні, Фредерік Шопен, Ференц Ліст, Гектор Берліоз. <i>Живопис</i> — Федір Бруні, Теодор Жеріко, Ежен Делакруа, Іван Айвазовський, Вільям Тернер <i>Скульптура</i> — Франсуа Рюд
Особливості	Виникає у період кризи раціоналізму (розчарування в ідеалах Просвітництва, результатах Великої Французької революції, незадоволеність сучасністю); романтичні «два світи»: ідеальний світ, якого достойна людина, і реальний, у якому вона насправді живе; тісне переплетення трагічного і героїчного; неприйняття буденності й звеличення «життя духу»; увага до внутрішнього світу людини, поглиблений психологізм, культ почуттів; принципово новий тип героя — надзвичайний, бунтівник, самотній, з трагічною долею (як правило); провідні мотиви — самотність, світова скорбота (національна туга) та романтичний бунт, нескореність, трагічний розлад з життям, насмішка над невідповідністю мрії і реальності, захоплення стихією природи, потяг до далекого від сучасної цивілізації укладу життя; звернення до історичного минулого, фольклору, екзотики
Основні жанри	Ліричний вірш, пісня, літературна балада, поема, історичний роман, історична драма, казка

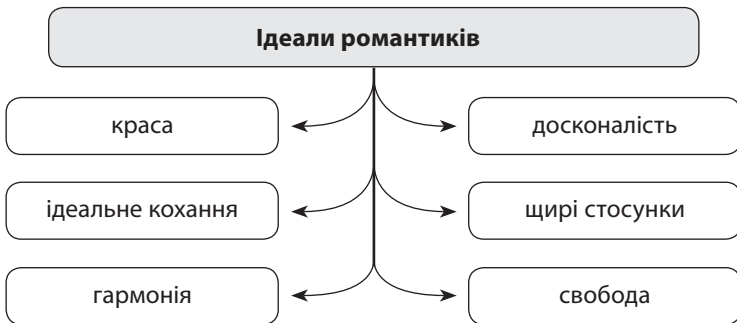

ВИСОКА ПОЛИЧКА

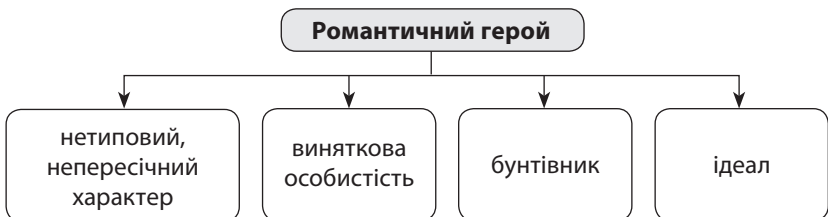
Романтичною журбою або світовим смутком називають гостре невдоволення навколишнім світом і тугу за життям згідно з духовним ідеалом.

Романтизм як напрямок припинив своє існування наприкінці XIX ст. із зникненням наявних літературних кіл, але романтизм як універсальний світогляд залишився і посів дуже важливе місце в контексті розвитку подальших напрямів кінця XIX — початку XX ст. (символізм, імпресіонізм, неоромантизм), займав почесне місце також і поруч з модернізмом XX ст.

У центрі художнього зображення письменників-романтиків — **надзвичайний герой у надзвичайних обставинах**. Його ще називають **романтичним героєм**.

Романтичний герой — нетиповий, непересічний, це особистість надзвичайна, не схожа на інших людей, навіть «дивна» з погляду її оточення. Надзвичайні обставини, в яких діє такий надзвичайний герой, — це найчастіше ситуації, пов'язані із загрозою для його життя, це вороже або напіввороже людське оточення, яке не розуміє героя, протистоїть йому, намагається пригнітити його волю, обмежити його свободу. Найчастіше у конфлікті з цим зовнішнім ворожим середовищем герой гине.

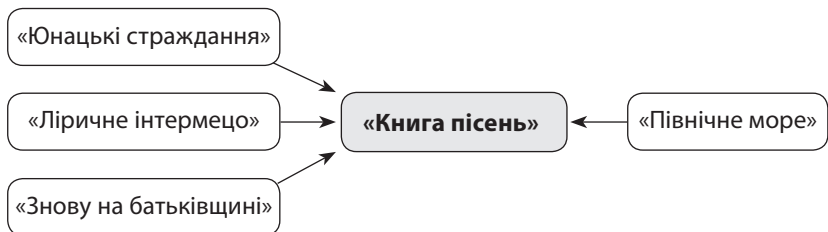
ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Прокоментуйте поняття «Романтизм в одязі», «Романтизм у поведінці».
2. Поясніть, як розширилося ваше розуміння терміну «романтизм».
3. Розкажіть, що для вас є близьким у романтичному світогляді.
4. Опишіть романтичного героя.
5. Поміркуйте, які риси романтизму як літературного напрямку залишаються для вас актуальними.
6. Поділіться, якими рисами романтичного героя ви захоплюєтеся.

❖ ГЕНРІХ ГЕЙНЕ (1797–1856) ❖

Генріх Гейне — доктор права, публіцист, філософ, історик, один з найвидатніших німецьких поетів. Ліричні вірші раннього періоду творчості Гейне склали цілу **«Книгу пісень»** (1827). Ця поетична збірка принесла йому визнання в Німеччині, а згодом і в усьому світі. За життя автора вона видавалась 13 разів; багато віршів були покладені на музику Робертом Шуманом, Францем Шубертом, Йоганесом Брамсом, Петром Чайковським, Ріхардом Штраусом, Едвардом Грігом та іншими композиторами.

Структура «Книги пісень»

Тематика «Книги пісень»

«Юнацькі страждання»	переживання й муки нерозділеного кохання; кохана для ліричного героя — романтична мрія, химерне сновидіння;
«Ліричне інтермецо»	страждання — одвічна, але завжди нова історія, тугу змінює світла печаль; розлуки і прощання не минути; попри те кохана приносить радість і щастя; ліричний герой примирюється з життям;
«Знову на батьківщині»	спогади про пережиту драму; врятувати змучену душу здатні подорожі в далекі країни; ліричний герой живе спогадами про юнацьке кохання;
«Північне море»	море як втілення вічної стихії, що протистоїть задушливому міщанському світу; як символ свободи і гармонії, джерело людського натхнення; ліричний герой позбувся романтичних мрій та ілюзій, колишні хвилювання здаються марними

Переважну більшість віршів збірки написано в душі пісенного фольклору. Цим і пояснюється її назва — «Книга пісень». Гейне віднайшов у народній пісні потрібні йому художні образи і поетичні засоби.

Віршовий розмір, яким найчастіше користується поет у «Книзі пісень», наближений до народного і має назву **дольник**. Він відрізняється від класичних літературних розмірів нерівномірними пропусками складів. Дольник у Гейне заснований на трискладовому силабо-тонічному розмірі (дактилі, анапесті чи амфібрахії).

САМОТНІЙ КЕДР НА СТРОМИНІ

Самотній кедр на стромині
В північній стоїть стороні,
І кригою, й снігом укритий,
Дрімає і мріє вві сні.

І бачить він сон про пальму,
Що десь у південній землі
Сумує в німій самотині
На спаленій сонцем скалі.

Переклад Леоніда Первомайського

НА ПІВНОЧІ ДИКІЙ

На півночі дикій зріс кедр одинокий,
Могутній стрункий богатир,
Під снігом блискучим, під небом високим
Він спить над проваллями гір.

І сниться йому спекотлива пустеля
І сяйво зорі золоте,
І дивно смутна, одинока на скелі
Замріяна пальма росте.

Переклад Юрія Отрошенка

У вірші Генріха Гейне центральний образ — сосна. У німецькій мові іменник «сосна» — чоловічого роду, а «пальма» — жіночого роду, отже, тематика вірша має любовну спрямованість. Тому українські перекладачі замінюють іменник «сосна», який у нашій мові жіночого роду, іменником чоловічого роду «кедр», щоб якнайповніше передати зміст оригіналу.

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть, чому в українських перекладах ідеться про кедр, а в німецькому оригіналі про сосну.
2. З'ясуйте, художній переклад кого з перекладачів найбільше відповідає смислу оригіналу.
3. Порівняйте варіанти перекладу поезії українською мовою. Оберіть, який вам більше подобається. Поясніть свій вибір.

КОЛИ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ ДВОЄ

Коли розлучаються двоє
За руки беруться вони,
І плачуть, і тяжко зітхають,
Без ліку зітхають, смутні.

З тобою ми вдвох не зітхали,
Ніколи не плакали ми;
Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі.

Переклад Максима Ставицького

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть, які почуття викликало у вас читання поезії «Коли розлучаються двоє...».
2. Пригадайте, який твір, прочитаний у 8-му класі, нагадує перша строфа цього вірша.
3. Створіть усний портрет ліричного героя.
4. Прокоментуйте, як ви уявляєте його кохану?
5. Поміркуйте, чим цінне чисте почуття кохання?
6. Прослухайте романс «Коли розлучаються двоє...». Чи передає музика настрої поезії?

НЕ ЗНАЮ, ЩО СТАЛО ЗО МНОЮ

Не знаю, що стало зо мною,
Сумує серце моє;
Мені ні сну, ні спокою
Казка стара не дає.

Повітря свіже й прозоре,
І Рейну тихий плин;
В вечірньому сяйві гори
Звели гряди верховин.

Незнана красуня на кручі
Сидить у самоті,
Упали на шати блискучі
Коси її золоті.

Із золота гребінь тримає
І коси розчісує ним,
І дикої пісні співає,
Не співаної ніким.

Рибалку в човні о ту пору
Проймає нестерпний біль,
Він дивиться тільки вгору,
Не бачить ні скель, ні хвиль.

Зникають в потоці бурхливім
І човен і хлопець з очей;
І все це своїм співом
Зробила Лорелей.

Переклад Леоніда Первомайського

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Простежте за тим, як поет створює образ красуні Лорелей.
2. Поясніть, наскільки яскраво ви уявляєте образ рибалки.
3. Чи є у вас підстави назвати рибалку романтичним героєм?
4. Простежте, чи переплітаються у цьому творі трагічне і героїчне.
5. Проаналізуйте, що саме надає баладі Гейне драматичного звучання.
6. Запропонуйте свою інтерпретацію історії Лорелей.

❧ ДЖОРДЖ ГОРДОН БАЙРОН (1788 — 1824) ❧

Джордж Гордон Байрон — видатний англійський поет, символ романтизму не тільки в Англії, а й у всій Європі.

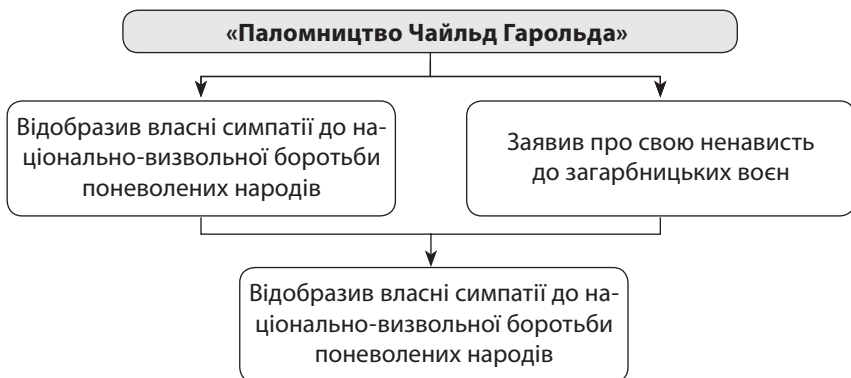
Байрона можна назвати кумиром свого покоління. Його віршами захоплювались, його ліричному герою, в якому бачили автопортрет поета, наслідували. У поезії Байрона відобразилась драма покоління, яке задихалося в гнітючій європейській атмосфері, коли на історичній арені з'явився оплот реакції, що йменувався Священним союзом.

Священний союз — союз європейських монархів, укладений після краху наполеонівської імперії для боротьби проти революційного і національно-визвольного руху.

Поет поклявся зробити свою творчість «поезією політики» — викликом тиранії. І дотримав слова.

Славу принесла Байрону поема «Паломництво Чайльд Гарольда», яка мала фантастичний успіх. Поема одразу стала «бестселером», її герой — предметом наслідування у літературі й житті. Це свідчило про те, що молодий поет зумів відобразити в своєму герої умонастрої епохи.

З Чайльд Гарольда починається історія «зайвих людей», відтворена європейською літературою XIX століття.

У ліричних творах Байрона героїзм непокори й бунтарства, волелюбства й боротьби проти тиранії завжди мають своєю зворотною стороною трагедію самотності, на чому сам поет наголошує в образі Прометей з однойменного вірша.

ОСНОВНІ МОТИВИ ЛІРИКИ БАЙРОНА

Батьківщиною Джорджа Байрона була Шотландія. Поет успадкував бунтівний дух своїх шотландських предків. Такого духу сповнена його поезія «Хотів би жити знов у горах...».

ХОТІВ БИ ЖИТИ ЗНОВ У ГОРАХ

Хотів би жити знов у горах
Дитям безжурним, як колись,
Блукать між скель, в морях суворих
Між хвиль розбурханих нестись.
Моя ж душа, мов птах прип'ятий,
Що прагне скель і висоти,
Страждає в Англії пихатій,
В краю лукавства й німоти.

Дай утекти мені, талане,
На лоно урвищ і горбів,
Забудь всі титули й кайдани,
Лакуз вельможних і рабів.
Веди мене на хмурі скелі,
Де стогне грізний океан, —
Верни в дитинства дні веселі,
Дай серцю відпочити од ран.

Я мало жив, та відчуваю:
Чужий я в цьому світі лжі.
Навіщо ж темрява ховає
Той знак останньої межі?
Я спав, я снів про щастя, доки
Не заступив тих марень гніт, —
То, Правдо, промінь твій жорстокий
Вернув мене у нищий світ.

Кого любив — давно нема вже,
Та й друзі розійшлись, як дим.
Надію втративши назавше,
Вже й серце стало крижаним.
Хай інколи тамує келих
Скорботу й біль, нехай уста
Сміються між питців веселих, —
Я серцем завжди сирота.

Як слухать ляси разуразні
Не друзів і не ворогів,
Кого у тлум строкатий блазнів
Маєтність або сан привів!
Де ж друзів коло? Чом не склалась

Та приязнь вірна і свята?
Набрид мені вертепний галас
І втіх нещирих марнота.

А ти, о Жінко, світоч вроди,
Й тобі розрада і любов,
Та в серці в мене стільки льоду,
Що я й до тебе охолов.
Цей світ лукавства і облуди
Я б промінять на край хотів,
В якому вільно дишуть груди
Між темних урвищ і хребтів.

Туди б, з незлобним серцем, в бурю,
На те безлюддя, до стихій!
Волю пустку дику й хмуру,
Таку ж, як дух похмурий мій.
О, як мені з душного світу,
Мов голуб до свого кубла,
У небо грозове злетіти,
В кочівлю сонця та орла!

Переклад Дмитра Паламарчука

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Розгляньте, яким постає з поезії край дитинства Байрона.
2. Простежте за тим, якими поетичними засобами створює поет настрої вірша «Хотів би жити знов у горах...».
3. З'ясуйте, яким постає у вашій уяві образ ліричного героя.

Поезія Джорджа Байрона «Мій дух як ніч...» складає цикл «Єврейські мелодії». Сюжетною основою вірша «Мій дух як ніч...» є історія старозаповітних царя Саула (XV століття до н. е.) й співця Давида.

МІЙ ДУХ ЯК НІЧ

Мій дух як ніч. О, грай скоріш!
Я ще вчуваю арфи глас,
Нехай воркує жалібніш
І тішить слух в останній час.

Як ще надія в серці спить,
Її розбудить віщий спів.
Як є сльоза, вона збіжить,
Поки мій мозок не згорів.

Але суворо й сумтно грай,
Додай жалю в свій перший звук.
Молю тебе, заплакати дай,
Бо розпадеться серце з мук.

Воно в собі терпить давно,
Давно вже в ньому вщерть образ,
Як не допоможе спів, воно
Од мук тяжких порветься враз!

Переклад Володимира Самійленка

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть, як розумієте тематику вірша «Мій дух як ніч...».
2. Проаналізуйте, яка головна думка вірша.
3. Розгляньте композицію вірша.
4. Простежте, якими художніми засобами створює автор настрої поезії: емоційно напружений, сумний.
5. Назвіть ключові образи твору. Який образ є втіленням мистецтва, що має сприяти духовному відродженню?
6. Визначте віршовий розмір вірша та спосіб римування. Попрацюйте над виразним читанням твору: розставте в тексті паузи, підкресліть слова, на які падає наголос, позначте основні емоційні ходи.

МАЗЕПА

(Скорочено)

I

В жахливий день біля Полтави
Од шведів щастя утекло.
Навкруг порубане, криваве
Все військо Карлове лягло,
Військова міць, воєнна слава.
Така ж, як ми, її раби, —
Майнула до царя, лукава,
І врятувався мур Москви. —

До того пам'ятного року,
До ще жахливішого дня,
Що на ганьбу й різню жорстоку
Ще більше виставив ім'я,
Ще більше військо дав на злім. —
Одному грім, а блиск усім.

II — VIII

Король Карл змушений був тікати. Довго скакав він зі своїм почтом, поки вони не зупинились на нічліг. Гарячка ран, непевне майбутнє не давали королю заснути. Круг короля сиділи німі, понурі й сумні його лицарі. Неподалік стомлений Мазепа, похмурий і старий гетьман, перш ніж спорудити собі постелю з трави, сам обтер вірного коня, розпутав, розгнуздав, обчистив, розгладив гриву, ноги й хвіст, послав йому трави та листу. Карл, який спостерігав за Мазепою, запитав його, чому він так прив'язаний до свого коня. І Мазепа згадав далекі часи своєї молодості, коли він при дворі польського короля Яна Казимира знав одного графа-воєводу, в якого була молода дружина.

Сам Мазепа був тоді юнак, веселий і привабливий. Він і красуня графиня на ім'я Тереза покохали одне одного. Вони потай зустрічалися, сивий Мазепа зізнається, що все віддав би, щоб знову пережити ці щасливі хвилини. Та недоброзичливіці їх вистежили й донесли графу. Воєвода особливо був розлючений тим, що на його жінку зазіхнув якийсь паж. Зітхнувши, старий гетьман завважив, що тепер його розуміє.

Що сталося з Терезою, Мазепа так і не знає. Йому ж граф підготував особливе покарання.

IX

«Коня сюди!» — Коня вели...
Це справді був шляхетний кінь —
На Україні виріс він.
Прудкі, мов ті думки, були
У нього ноги... Дикий звір.
Не мав уздечки, ні стремен,
В неволі був один лиш день;
Він їжив гриву, і хропів,
І рвався, і сіпавсь мов скажений

Дарма! Годованця степів
Ведуть спітнілого до мене.
Мене десяток гайдуків
Йому до спини прикрутив
Тугим ремінням — і пустив...
Свисток, батіг... і кінь побіг.
Що так би й водопад не зміг.

X

Вперед, вперед! Скажений рух, —
Куди — не бачив я нічого...
Від бігу дикого, прудкого
У мене в грудях сперло дух...
Помалу никли ночі тіні.
А кінь летів, увесь у піні.
Останній звук із уст людських.
Як я помчав від ворогів,
Був дикий, невгамовний сміх
З юрби зухвалих гайдуків,
Що з вітром долетів крізь темінь.
Я рвучко голову підвів —
На кінській шиї тріснув ремінь.
Що горло зв'язував мені —
Я обернувся на коні
І їм прокляття прохрипів...
Але ж за тупотом копит
Мій крик до них не долетів.
Досадно, прикро!..
Я ж хотів
За глум той глумом відплатить.
Та згодом краще відплатив!
Від брами замку я й цеглинки,
Ні камінця не залишив,
З містка також ні деревинки,
А в квітнику ні стебелинки,
Окрім трави на рештці стін,
В покою, де стояв камін.
І ви, йдучи повз тих руїн,
Фортеці б навіть не вгадали...
Ті башти весело палали!

І з тріскотом зубчастих стін,
Що проти помсти не вцілили,
З дахів, що вуглям обгоріли,
Спливав свинця гарячий плин.
Мабуть, не снилось там нікому,
Коли від них лихого дня
Помчав я швидше блиску, грому,
На згубу пущений в поля, —
Що прийде день і я вернусь
З десятком тисяч верхових
І за ганьбу свою помщусь
На тих зухвалих дворових —
І дяку графові складу
За негостинну ту їзду.
Вони пекельний жарт зі мною
Собі зіграли того дня,
Як віддали мене на волю
Палкого, дикого коня,
Прип'явши туго ремінцями
До вкритих піною боків...
Та потім я і їм тим самим
Пекельним жартом відповів.
За все приходить час відплати, —
Зумій лиш час підстерегти!
Ніхто не зможе утікати,
Як серце месника завзяте
Шукає засобів до мсти.

XI

Вперед, вперед! — мій кінь і я
Промчали, мов на крилах вітру,
Міста, і села, і поля...
Неначе в ніч морозну світлу
На небі метеор між зір,
Так ми чекаємо простір...
А на шляху ні міст, ні сіл —
Крім степу, дикої країни
У чорнім обводі лісів.
Лише де-не-де зубчасті стіни

Фортець, збудованих колись
Проти татарської орди.
Безлюдно, скільки не дивись!
За рік проходило сюди
Турецьке військо... Всюди, де
Ступали спагів тих копита,
Там кров'ю вся земля полита,
І зелень довго не росте.
Похмує небо, сірувате,
Покрите млою... Вітру лет
На мене набігав з риданням, —
Я б відповів йому зітханням,
Та швидко мчали ми вперед,
Що ні зітхати, ні благати...
По кінській гриві пелехатій
Поллявся мій холодний піт,
Немов дощу краплиста злива.
А він скажено, полохливо
Сопа і мчить далеко в світ.
Я ніби згодом спостеріг,
Що він зменшив свій лютий біг,
Та ні! Моє безсиле тіло,
Що зв'язане на нім висіло,
Для диких сил було мов пух.
І кожний мій болючий рух
Звільнити ноги, спину, руки.
Напухлі від страшної муки.
Будили жах його і гнів.
Мов гострий дотик острогів.
Я зваживсь крикнучь — кволо й глухо
Звучав оцей безсилий крик —
Мій кінь здригнувсь від того звуку.
Як від удару, — мчить щодуху,
Неначе вчув фанфари зик.
Так дико кинувся мій кінь...
Просякнув кров'ю вже ремінь,
Бо кров з натертих ран текла;
І спрагу вже почув язик,
Що, як вогонь, його пекла.

XII — XVII

Кінь дістався безкраїх диких лісів. Гілки розхилились перед конем, не завдаючи ран вершиникові, який ще мав силу жити. Вночі за ними юрбою гналися вовки. Та кінь летів, як вітер.

Нарешті вони виралися з лісу, й все закрутилося перед вершиником, він уже не розумів, де земля, а де небо. Він вирішив, що помирає.

Та Мазепа не помер, він зомлів. Коли до нього вернулась пам'ять, йому зробилось холодно й він зрозумів, що кінь перепливає глибоку й широку ріку. Коли ж вони дісталися землі, то опинилися в безлюдних безмежних степах.

У цій дикій рівнині кінь з прив'язаним вершиником зустріли табун диких коней. Стомлений скаженим бігом кінь спробував приєднатися до табуна, та упав, знесилений. Дикі коні розбіглися, а юнак у відчай лежав біля загиблого коня, чекаючи останньої хвилини.

XVIII

Вже сонце сіло... Все ще я
Лежу, прив'язаний до трупа
Вже задубілого коня, —
Я вже гадав, що в спільну купу
Змішається наш порох тут...
Туманні очі смерті ждуть —
Рятунку я не ждав для себе.
Востаннє глянув я по небі
Пригаслим зором вздовж і вшир,
І бачу, як німим простором,
Уже побачивши свій жир,
Кружляє нетерплячий ворон;
Навряд чи схоче ждати він,
Поки настане жертві скін!
Спускався він все нижче й нижче,
Ще трохи покружляв, і сів,
І знову далі полетів,
І знов сідав — щоразу ближче.
Я бачив тріпотіння крил, —
Так близько був він наді мною,
Що я б дістав його рукою,
Коли б на це мав більше сил.
Та досить і слабого руху,

Одного шурхоту піском
І кволого, хрипкого звуку,
Щоби прогнать його цілком.
А більш нічого вже не знаю,
Хіба одне — в останнім сні
Якась чарівна зірка з раю
У вічі сяяла мені
Із мерехтливого проміння...
А там — холодне отупіння,
Важке, незглибне почуття,
Як я вертався до життя,
То знову наближавсь до смерті...
А потім знов дихання сперте,
Легенька дрож... і забуття...
Що серце й жили похололи —
Вже іскор у мізку нема —
Важке зітхання... гострі болі...
Ще стогін — і... нарешті тьма.

XIX

Прокинувсь... Де я?.. Чи ж оце
Людське схилялося лице
Ласкаво, ніжно наді мною?
Невже ж це я лежу в покою?
На ліжку я лежу чи ні?
Чиї ж це очі неземні
На мене дивляться так мило?
Тут я свої примкнув на хвилю,
Бо сумнівався ще, чи я
Очунав дійсно з забуття.
Дівчатко з довгою косою,
Струнке, вродливе і ставне —
Сиділо в хаті під стіною
І пасло поглядом мене.
Як тільки я прийшов до тями,
То стрітвся з її очами,
Бо час від часу ці дівочі
Великі й ясні дикі очі,
Повніські співчуття і жалю,
На постіль падали мою.
Дививсь я довго... Аж тепер

Я зрозумів, що ще не вмер,
Що це й не сон, бо хтось не дав
Мене на жир шулік і гав.
Побачила дочка козацька,
Що очі я відкрив на мить,
І посміхнулась... я зненацька
Схопився, хтів заговорить,
Але не зміг... Вона ж на рота
Поклала пальчики мені,
Щоб я не намагався доти,
Аж сили вернуться мої.
За руку узяла з любов'ю,
Щось там поправила в зголов'ю
І до порога навшпиньках —
Когось гукнула... В тих устах
Солодкий голос! а в ході
Звучала музика тоді...
Та ті, кого вона гукнула,
Не прокидались, і вона
З кімнати вибігла сама...
Та перед тим вона кивнула
Веселим поглядом мені,
Що я не сам, що я в сім'ї,
Що нічого мені боятись,
Бо всі близенько, і в потребі
Я їх побачу біля себе,
Готових у пригоді стати,
Що хутко вернеться й сама.
Я бачу, що її нема,
Що вийшла з хати, — і чогось
Мені, нещасному, здалось,
Що я зоставсь такий самітний,
Такий покинутий, безрідний...

XX

Вона вернулася з батьками, —
Що ще сказать?
Я б не хотів
Надокучати вам згадками,
Як гостював я в козаків.
Вони знайшли мене в долині,

Внесли, мов трупа, в ближчий дім
І врятували...
А потім
Я став гетьманом в їх країні.
Безумний, що в гніві палкому
Помстивсь так люто на мені
І в'язня голого із дому
В пустиню вигнав на коні,
Він путь поклав мені до трону.
Хіба ж ту долю нам збагнуть?
Забудь печаль, одчай забудь!
Ще завтра вгледим Бористен,
Як на його турецьким боці
Спокійно коні попасем...
Як радо стрінуть очі,
Якщо до завтра доживем.
Добраніч, друзі!»
І гетьман
Під дубом, що розвісив стелю,
Простерся на тверду постелю,
Та вже привичну, — спав він там,
Де тільки ніч його заскочить, —
І сон стулив йому вже очі.
Та ви дивуетесь, чому
Король не дякував йому
За повість? Він причину знав:
Король уже з годину спав.

Переклад Дмитра Загула

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Проаналізуйте, яким постає в поемі Байрона образ Мазепи.
2. Доведіть, що Мазепа — «байронічний герой».
3. Поміркуйте, чи можна назвати образ гетьмана динамічним?
4. Доберіть цитати до характеристики образу Мазепи-пажа й Мазепи-гетьмана. Порівняйте ці образи.
5. Розкрийте, що надає поемі романтичного звучання. Який образ поєми справив на вас найбільше враження?
6. Простежте, якою постає в поемі Україна.

Розділ 3.

ВЗАЄМОДІЯ РОМАНТИЗМУ І РЕАЛІЗМУ

XIX століття не випадково називають «століттям історії», адже саме в цей час відбувалися величезні зміни: Велика Французька революція зруйнувала феодальний світ. Початок століття позначений поширенням романтизму, та в надрах його вже зароджувався провідний напрям у світовій культурі XIX ст. — реалізм.

У широкому розумінні **реалізм** (лат. *relis* — дійсний) у мистецтві — це правда життя, втілена художніми засобами.

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть, як ви зрозуміли причини взаємодії романтизму і реалізму в літературі.
2. Пригадайте, у яких художніх творах ви помічали взаємозв'язок різних літературних явищ та напрямів.
3. Пофантазуйте, якими рисами характеру може бути наділений герой художнього твору, де поєднуються риси романтизму і реалізму.
4. Поміркуйте, ви більше романтики чи реалісти.

❖ ОЛЕКСАНДР ПУШКІН (1799—1837) ❖

Олександр Сергійович Пушкін — російський поет і письменник, основоположник сучасної російської літературної мови, засновник реалізму в російській літературі.

Новаторство Олександра Пушкіна виявилось у всіх родах літератури, майже у всіх її жанрах. Його творча спадщина надзвичайно багатогранна: це ліричні вірші, поеми, роман у віршах, повісті, драматичні твори. Пушкіна характеризує надзвичайно майстерне володіння словом, його творам притаманна дивовижна художня яскравість та блискуча образність.

ДО А. П. КЕРН

Я пам'ятаю мить чудову,
Коли мені з'явилась ти,
Як привид, сповнений любов'ю,
Як геній чистий красоти.
В сумній, холодній безнадії,
В людській тривожній метушні,
Звучав твій голос, наче мрії,
Ти часто снилася мені.
Йшли роки. Мрії чарівничі
Розвіяв вітер часу злий.
І я забув твоє обличчя,
Твій стан і голос ніжний твій.
У глушині важкій вигнання
Минали дні мого життя
Без божества і без палання,
Без сліз, кохання, без чуття.

Душа проснулась в мить чудову.
І знов мені з'явилась ти.
Як привид, сповнений любов'ю,
Як геній чистий красоти.
І серце б'ється променисте,
В моїй душі воскресли знов
І божество, й натхнення чисте,
Й життя, і сльози, і любов.

Переклад Володимира Сосюри

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Визначте поетичний розмір поезії. Це улюблений поетичний розмір Пушкіна. Спробуйте пояснити, чому.
2. Поміркуйте, чому поезія Пушкіна «Я пам'ятаю мить чудову...» вважається шедевром любовної лірики.
3. Поясніть, яким ви уявляєте ліричного героя.
4. Порівняйте оригінал вірша й переклад українського лірика Володимира Сосюри. Поділіться своїми враженнями.

Кохання в поезії Пушкіна — це чисте, глибоке, надзвичайно ніжне почуття, яке робить ліричного героя шляхетним і піднесеним. Кохання, навіть нерозділене, — це прекрасний дар життя. І кому б конкретно не були адресовані чудові й хвилюючі рядки, це завжди узагальнений образ дивовижного почуття, здатність до якого, власне, й робить людину людиною.

Я ВАС КОХАВ

Я вас кохав; в душі моїй ще, може,
Кохання пал і досі не погас,
Та хай воно вас більше не тривоже, —
Не хочу я нічим журити вас.
Я вас кохав мовчазно й безнадійно,
Боявся вас і потай ревнував;
Я вас кохав так ніжно і так мрійно,
Як дай вам Бог, щоб інший вас кохав!

Переклад Миколи Чернявського

Я ВАС ЛЮБИВ

Я вас любив, а може, і люблю я,
Огонь у серці не погас моїм;
Та ця любов нехай вас не хвилює,
Не хочу я печалить вас нічим.
Я вас любив безмовно, безнадійно,
То ревнував, то ніжно вірив знов,
Я вас любив сердечно так і мрійно, —
Дай, Боже, вам ще раз таку любов!

Переклад Ігоря Муратова

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Визначте поетичний розмір вірша «Я вас кохав...»
2. Простежте за його строфічною будовою. Чому поет ставить наприкінці думок не кому, а крапку з комою? Про що це свідчить?
3. Поясніть, якими поетичними засобами автор добивається максимальної виразності твору.
4. Розгляньте, у якому часі вжито в поезії дієслова. Який настрій це створює?
5. Знайдіть у тексті вірша метафору, поясніть її значення.
6. Порівняйте варіанти перекладів поезії з оригіналом. Що вдалося передати перекладачам, а що ні?

Я ПАМ'ЯТНИК СОБІ ПОСТАВИВ НЕЗОТЛІННИЙ

Exegi monumentum¹

Я пам'ятник собі поставив незотлінний,
До нього вік людська не заросте тропа,
Що перед ним чоло і камінь непоклінний
Александрійського стовпа?

Ні, я не весь умру. У лірнім заповіті
Душа переживе видимий мій кінець,
І славен буду я, допоки в білім світі
Лишиться хоч один співець.

Полине гомін мій скрізь по Русі великій,
І знатиме мене усяк її язик,

¹ Я воздвиг пам'ятник (лат.).

І гордий внук слов'ян, і фінн, і нині дикий
Тунгуз, і степовий калмик.

І довго житиму я в пам'яті народу,
Що добрі почуття я лірою плекав,
Що в мій суворий вік я звеличав свободу
І за подоланих благав.

О музо! наслухай господнього веління:
Не прагнучи вінця, оподаль від борні
Стривай байдужістю і осуд, і хваління,
І блазня присуди дурні.

Переклад Миколи Зерова

Я ПАМ'ЯТНИК СОБІ ВОЗДВИГ НЕРУКОТВОРНИЙ

Exegi monumentum

Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний,
Тропа народна там навіки пролягла,
Олександрійський стовп, в гордливості незборний,
Йому не досягне чола.

Ні, весь я не умру, я в лірі жити буду,
Від праху утече нетлінний заповіт, —
І славу матиму, допоки серед люду
Лишиться хоч один піїт.

Про мене відголос пройде в Русі великій,
І нарече мене всяк суцїй в нїй язик,
І гордий внук слов'ян, і фінн, і нині дикий
Тунгуз, і друг степів калмик.

І довго буду тим я дорогий народу,
Що добрість у серцях піснями викликав,
Що в мій жорстокий вік прославив я Свободу
І за упалих обставав.

Виконуй божеське, о музо, повеління,
Огуди не страшись, вінця не вимагай,
Спокійна завжди будь на кривди й на хваління
І в спір із дурнем не вступай.

Переклад Максима Рильського

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Пригадайте оду Горація «До Мельпомени». Що спільного й що відмінного в оді і вірша «Я пам'ятник собі поставив незотлінний»? Поясніть, який художній прийом, що закладено в основі поезії, Пушкін запозичив у Горація.
2. Простежте, завдяки яким художнім засобам, використаним поетом, ви відчуваєте урочисте звучання вірша.
3. Порівняйте переклади Миколи Зерова й Максима Рильського з оригіналом і між собою. Який переклад вам більше сподобався?

«Євгеній Онегін»

Роман у віршах «Євгеній Онегін» називають «енциклопедією російського життя». У ньому Пушкін створив широку картину життя російського суспільства свого часу, а також типовий портрет сучасника — представника вільнодумної й водночас розчарованої дворянської молоді першої третини XIX ст.

ЄВГЕНІЙ ОНЕГІН

(Скорочено)

Глава перша

I

І жити квапиться, і почувать спішисть.

П. В'яземський

«Мій дядько чесний без догани,
Коли не жартом занеміг,
Небожа змусив до пошани
І краще вигадать не міг,
Воно й для інших приклад гожий;
Але яка нудота, Боже,
При хворім день і ніч сидіть,
Не покидаючи й на мить!
Яке лукавство двоязике —
Напівживого розважать,
Йому подушку поправлять,
Журливо подавати ліки,
Зітхать і думку берегти:
«Коли ж візьмуть тебе чорти!»

II

Так у пилюці, на поштових
Гадав гульвіса молодий,
Що з волі Зевса прав спадкових
Набрав по всій рідні своїй.
Людмили друзі та Руслана!
З героєм нашого романа
Без передмов, у цей же час
Дозвольте познайомить вас.
Онегін, — друг мій, я зазначу, —
Родивсь на берегах Неви,
Де народились, може, й ви,
Чи вславилися, мій читачу.
Гуляв і я там в давні дні:
Та північ вадила мені.

III

Служивши чесно, без пороку,
З боргів покійник батько жив,
Три бали він давав щороку
І все за вітром розпустив.
Життя Онегіну сприяло:
Madame його гляділа дбало,
А там Monsieur узяв до рук, —
І всім на втіху ріс малюк.
Monsieur l'Abbe, француз убогий,
Щоб хлопчик сил не витрачав,
Всього, жартуючи, навчав,
В моралі був не дуже строгий,
Так-сяк за пустощі корив
І в Літній сад гулять водив.

IV

Коли ж юнацьких літ бурхливих
Прийшла Євгенію пора,
Пора надій і мук щасливих,
Француза прогнано з двора.
Дістав Онегін мій свободу,

Остригся під останню моду,
Як dandy той причепурився
І в колі вищому з'явивсь.
Він по-французьки, як годиться,
Міг розмовляти і писать,
Мазурку легко танцювать,
Умів незмушено вклониться;
Тож присуд був йому один:
Люб'язний і розумний він.

V

Ми всі навчались небагато,
Абияк і абичого,
Тож вихованням здивувати
В нас можна легко хоч кого.
Про юнака судці суворі
В загальнім присудили хорі:
Учений хлопець, та педант.
Він зроду любий мав талант
Про будь-що довго не шукати
В розмові гострого слівця,
З ученим виглядом знавця
В поважних справах німувати
І викликати усміх дам
Огнем нежданих епіграм.

VII — XII

Онегін трохи знав латину, при нагоді міг процитувати Вергілія, тримав у пам'яті «анекдоти часів колишніх» — цікаві історії з минувшини, а також знав потроху з різних галузей. Та що він вивчив досконало — це «науку ніжної пристрасності».

Далі в романі розповідається про життя Євгенія: відвідання обідів, театрів, балів, турбота про свою зовнішність. Та світське життя наскучило героєві. Євгеній вирішив поїхати в мандри за кордон, та не встиг — отримав звістку про смерть дядька, який залишив йому свій маєток. Спочатку життя в селі сподобалось Євгенію, та недовго він тішився природою й знову заскучав.

Глава друга

I — V

Село, де нудьгував Євгеній,
Було мов створене для втіх;
Там ворог пристрасті шаленій
Благословити б небо міг.
Будинок панський самотою,
Від бур захищений горою,
Стояв над річкою; здала
Лились, як золото, поля
І луки квітами рябіли,
Хати мелькали по горбах,
Блукали череди в лугах,
І розпускав гілля похиле
Занедбаний великий сад,
Житло задумливих дріад.

II — XII

Опинившись у старовинному маєтку, Євгеній від скуки здумав завести новини: замінив легким оброком ярмо кріпацької роботи. Селяни благословили, що Онегін небезпечний дивак.

Спершу до нього зайжджали, та він ухилився від знайомств. Образившись, сусіди залишили його в спокої.

Тоді ж таки в сусіднє село прибув новий поміщик, Володимир Ленський, стрункий красень. Ленський учився в Німеччині, де засвоїв волелюбні поривання. Незіпсований життям, він щиро цінував вірну дружбу і високу любов. Під впливом Гете й Шиллера юний поет писав вірші про любов, про муки і печаль, про туманну даль, про романтичні троянди й зів'ялий цвіт серця.

Ленському було скучно в товаристві сусідів, які розмовляли тільки про сіножаті, про псарню та своє майно. Багатий красивий Ленський вважався завидним нареченим, тому сусіди мріяли видати за нього дочок.

XIII

Та не хотівши, мов на зло їм,
Кайдани шлюбні волокити,
Намислив із моїм героєм
Знайомство Ленський завести.

Вони зійшлися. Тьма і промінь,
 Пісні і проза, лід і племінь
 Ховають більше схожих рис;
 Тож день знайомства їм приніс
 Лиш обопільне нудьгування;
 Та з часом приязнь розцвіла
 І незабаром перейшла
 У нерозлучне другування.
 Так люди з нічого робить —
 Сам каюсь — друзі мимохіть.

Онегін і Ленський подружились. Юний поет звірявся другові у своїх почуттях до подруги дитячих ігор, сусідки Ольги Ларіної. Мила, весела, легковажна Ольга була зовсім не схожа на свою старшу сестру Татьяну, бліду, замріяну дівчину, яка любила самотність і захоплювалася читанням романів. Ларіни, щирі, розсердні й добрі люди, жили звичним сільським дворянським життям.

Глава третя

I — IV

Одного разу Ленський покликав Онегіна в гості до своїх сусідів Ларіних, в просту хорошу російську родину, де були дві дочки: Татьяна й Ольга. В Ольгу, подругу свого дитинства, Ленський був закоханий. Коли нічної пори вони поверталися додому, між ними зав'язалася розмова. Онегін спитав у друга:

V

«Скажи: котра із них Татьяна?» —
 «А та, задумлива, смутна
 І мовчазлива, як Світлана,
 Що все сиділа край вікна». —
 «Невже ти в меншу залюбився?»
 «А що?» — «На другій я б спинився,
 Коли б поетом був, як ти.
 Життя в тій Ользі не найти.
 Як у Вандіковій Мадонні;
 Червоний вид її — немов

Дурний цей місяць, що зійшов
На цім дурнім небеснім лоні!»
Поет щось холодно сказав
І потім цілу путь мовчав.

VI-XV

Візит Онегіна збудив у Ларіних чимало розмов. Всі вирішили, що це підходящий жених для Татъяни. Татъяну гнівили людські пересуди й чутки, та образ Онегіна мимоволі закрався у її думки. Прийшла пора — й вона закохалась. Всі герої прочитаних романів злились у її уяві в єдиний образ, й вона вирішила, що Онегін — це її доля. Недосвідчена Татъяна навіть не уявляла собі, в руки якої людини вона мріє віддати своє життя.

Закохана дівчина заводить зі своєю нянею розмову про любов, проте та не знала кохання, її видали заміж за незнайомого хлопця в чужу родину ще зовсім юною. Няня завважує, що Татъяна бліда, й хвилюється, чи та не захворіла. Татъяна звіряється їй у своїх почуттях, а коли залишається сама, пише Онегіну листа й на ранок просить няню передати послання сусідові.

Лист Татъяни до Онегіна

Я вам пишу — чи не доволі?
Що можу вам іще сказати?
Тепер, я знаю, в вашій волі
Мене презирством покарати.
Та як мене в нещасній долі
Хоч пожаліти ви ладні,
То відгукнетеся мені.
Спочатку я мовчать хотіла;
Повірте: сором свій од вас
Я б заховала навсякчас,
Коли б надія хоч бриніла
Лиш раз на тиждень, в певний час,
У нашім домі стріти вас,
Щоб тільки слухать вашу мову,
Слівце сказати, — а за тим
Все думать, думать об однім
І зустрічі чекати знову.

Та ви гордуєте людьми,
Вам на селі і тяжко, й душно,
А ми... нічим не славні ми,
Хоч вам і раді простодушно.
Нащо ви прибули до нас?
У самоті села глухого
Ніколи б я не знала вас,
Не знала б я страждання цього.
Душі дівочої тривогу
З часом приборкавши (хто зна?),
Могла б я з іншим шлюб узяти
І стала б дітям добра мати
І вірна мужеві жона.
Не ти!.. Ні, серцем полюбила
Лише тебе навіки я!
Так вища рада присудила...
То воля неба: я твоя;
Життя могого всі години —
Порука зустрічі одній;
Сам Бог послав тебе, єдиний,
Повік ти охоронець мій.
У снах мені ти привиджався,
Незримий, душу ти палив,
Твій дивний зір мене томив,
Твій голос в серці відбивався
Давно... ні, то було не в сні!
Ти увійшов, і я впізнала,
Вся обімліла, запалала,
Шепнула: він явивсь мені!
Чи правда ж: я тебе вчувала,
Зо мною вів розмову ти,
Коли я бідним помагала
Або молитвою втішала
Тривожні муки самоти?
Хіба крізь морок зацімилій
Не ти, неначе привид милий,
У цю хвилину промайнув
І став тихенько в узголов'ю?
Не ти з відрадою й любов'ю

Слова надії тут шепнув?
Хто ти: чи ангел мій ласкавий,
Чи спокуситель мій лукавий:
Розвій ці сумніви до дна.
Таж, може, все це марні болі,
Душі дівочої мана!
І зовсім інший вирок долі...
Але дарма! Тобі свою
Віднині душу доручаю,
Перед тобою сльози ллю,
Твого заступництва благаю...
Ти уяви: я тут сама,
Ніхто мене не розуміє,
В знеможі думка туманіє,
І порятунку вже нема.
Я жду тебе: єдиним зором
Надії в серці оживи,
Чи сон гнітючий мій урви,
На жаль, заслуженим докором!
Кінець! перечитать боюсь...
На серці сором, страх і мука...
Але ні з чим я не таюсь,
І ваша честь мені порука...

Схвильована Татяна чекає на Онегіна. Їй здається, що він надто довго не їде. Коли ж він нарешті з'явився, Татяна вибігла в сад, щоб уникнути зустрічі. Там на алеї і знайшов її Євгеній.

Глава четверта

...Та лист од скромної Татяни
Мого героя зворушив:
Дівочий порив полум'яний
Рої думок у нім збудив;
Згадав він Тані личко миле,
Таке бліде та посмутніле,
І заглибивсь, як у затон,
В солодкий і безгрішний сон.

Можливо, знов полуменисту
Спізнав він бурю почуттів,
Та ошукати не хотів
Її душі довіру чисту.
Тепер ми в сад перелетім,
Де стрілася Татъяна з ним.

XII

Хвилину-дві вони мовчали,
Тоді Онегін ближче став
І каже: «Ви мені писали,
Не відмовляйтесь. Я читав
Душі невинне сповідання,
Любові чистої признання;
Одвертість ваша — чарівна;
У серці підняла вона
Чуттів колишніх вир яскравий;
Та вас не хочу я хвалить
І вам повинен тут зложить
Признання також нелукаве;
Прийміть же сповідь і мою:
Себе на суд вам отдаю.

XIII

«Коли б життя в домашнім колі
Навік замкнути я хотів;
Коли б щасливий вирок долі
Отцем і мужем būtų велів;
Коли б родинності картину
Злюбив я на одну хвилину, —
То, вірте, тільки б вас одну
Узяти марив за жону.
Скажу без лесток мадригальних:
Свій ідеал найшовши знов,
Лише б із вами я пішов,
Як з другом днів моїх печальних,
І, склавши вам любов до ніг,
Щасливий був би... скільки міг!»

XIV

«Та я не створений для раю,
Йому чужа душа моя;
Сама довершеність ви, знаю;
Що ж! — вас не вартий зовсім я.
Повірте (совість в тім порука),
З одруженням нам буде мука.
Я, хоч і як любив би вас,
Як звикну — розлюблю в той час;
Зачнете плакати: ваші сльози
До серця не дійдуть мого,
А роздратують лиш його.
Подумайте ж, які нам рози
В дарунок Гіменей прирік,
Ще й не на день і не на рік!»

XV

«На світі гіршого немає,
Аніж родина, де жона
Тужливо мужа виглядає,
Щодня самотня і сумна;
Де чоловік, ціну їй знавши,
Хоч проклинає долю завше,
Щораз похмурий, мовчазний,
Ревнивий, зимний і лихий!
Такий от я. Невже шукали
Того ви серцем молодим,
Коли мені з чуттям таким,
Розумно й просто так писали?
Чи вам такий судив кінець
Суворий долі рішенець?»

XVI

«Літа і мрії — вічна втрата;
Душі тепер не воскресиш...
Я вас люблю любов'ю брата
І, може бути, ще ніжніш.

Послухайте ж мене без гніву:
Не раз іще зчарують діву
Принади легкокрилих мрій,
Так лист переміняє свій
Берізка з кожною весною.
Судило, певно, небо так.
Полюбите ви знов; однак...
Учіться володіть собою, —
Як я, вас розуміть не всім?
Біда в недосвіді таким».

Татьяна після розмови з Євгенієм згорала від безнадійного кохання: вона втратила сон, поблідла й наче зів'яла від печалі. А Ленський все більше закохувався в Ольгу й проводив у Ларіних майже весь час. Він передав Онегіну запрошення на іменини Татьяни. Євгеній погодився.

Глава п'ята

На іменинах Татьяни Онегін почувався ніяково. Галасливі гості його не цікавили, йому було важко дивитись на бліду, засмучену Татьяну. Розсердившись на Ленського, що той привів його до Ларіних, Євгеній з досади почав упадати за Ольгою: запрошував її танцювати, говорив компліменти, смішив. Ленський не хотів вірити тому, що бачив. Коли ж Ольга відмовила йому у танці, сказавши, що її вже запросив Онегін, від ревності і образи у нього потьмарилося в очах. Молодий поет вирішив викликати зрадливого друга на дуель.

Глава шоста

Онегін, отримавши від запального Ленського виклик на дуель, сам суворо засудив себе за легковажну поведінку. Та він не зміг відмовитись від поєдинку, злякавшись, що його ославлять боягузом. Під час безглуздої дуелі молодий поет загинув. Євгеній був тяжко вражений смертю друга й не зміг більше залишатися там, де все нагадувало йому про жахливу подію. Він поїхав за кордон.

Глава сьома

Ольга посумувала за женихом та невдовзі вийшла заміж. Татьяна залишилась сама. Вона не може забути Онегіна, попри те, що він убив Ленського, любов до нього ще сильніше горить в її серці. Одного разу, гуляючи, Татьяна дійшла до маєтку Євгенія. Стара ключниця відкрила їй кімнати, і Татьяна опинилась там, де жив володар її серця. У кабінеті вона побачила портрет Байрона, книги Онегіна. Вона почала читати, знайшла у книжках позначки Євгенія, і їй відкрився новий світ.

А тим часом її матір, стурбована самотністю дочки й тим, що вона не цікавиться ніким з сусідів, що заїжджають до них, вирішила повезти Татьяну до Москви, щоб нарешті видати її заміж.

Глава восьма

Минув час. Онегін повернувся з чужих країв. На світському прийомі побачив він даму, яка привертала загальну увагу своєю гордою поставою й аристократичною поведінкою. Її обличчя видалося йому знайомим. Він спитав у князя, свого далекого родича, хто ця дама. Князь, посміхаючись, відповів, що це його дружина — він уже два роки одружений з Ларіною. «Татьяною?» — мимоволі вигукнув Євгеній. І на здивування князя відповів, що він сусіда Ларіних.

Князь підвів його до дружини. Княгиня жодним поглядом не виявила своїх почуттів. Від давньої Татьяни не залишилось і сліду.

Онегін був вражений і з цієї зустрічі думав тільки про неї. Коли князь запросив його в гості, він полетів, сподіваючись невідомо на що. Однак Татьяна знову вразила його своєю витримкою, неприступністю, манерами.

XXIX

Коханню кожен вік, підвладний;
Але незайманим серцям
Воно живлюще і відрадне,
Як буря весняним полям:
Дощами пристрасті їх миють,

Вони оживлюються, спіють —
І подих зрощує живий
І цвіт, і овоч золотий.
Та в віці пізньому, безпліднім,
На повороті наших літ
Любов кладе мертвотний слід:
Так осінь повіом холодним
В болото обертає луг
І оголяє ліс навкруг.

XXX

Шкода й казати: наш Євгеній
Татьяну любить, як дитя;
В тривозі й ревності шаленій
Він їй присвячує життя.
Забувши розум, він щоранку
Вбігає до скляного ґанку,
Іде під накриттям склепінь;
За нею всюди він, як тінь;
Щасливий він, коли пухнатий
Боа накине на плече,
Руки діткнеться гаряче,
Хустинку встигне їй подати
Чи владним порухом очей
Розсуне пишний полк ліврей.

XXXI

Вона його не помічає,
Хоч би розпався він у прах.
Спокійно вдома зустрічає,
Слів зо три скаже у гостях,
Уклоном часом тільки стріне,
Не поговорить і хвилини:
Кокетства в ній нема й сліда —
Так вищий світ заповіда.
Онегін бліднуть починає, —
Їй чи не видно, чи не жаль;
Уже йому тяжка печаль,

Либонь, сухоти навіває.
Всі шлють його до лікарів,
А ті — на води з цих країв.

XXXII

А він не їде; він зарані
Ладен до прадідів писать,
Що буде скоро; а Татьяна
Хоч би там що (така їх стать);
А він упертий, не здається,
Іще надія в серці б'ється;
Хоча недужий він, рука
Перо за дужих двох стиска,
Любовне пишучи визнання.
Хоч у листах не без причин
Користі мало бачив він,
Та, видно, стерпіти страждання
Євгеній більше сил не мав.
От що княгині він писав.

Лист Онегіна до Татьяни

Я знаю все: образить вас
Моя печальна таємниця.
Яким презирством загориться
Ваш погляд, гордий повсякчас!
Чого я хочу? І для чого
Відкрию душу вам свою?
Для сміху, може, ще й лихого,
Я тільки привід подаю!
Випадком вас колись зустрівши,
В вас іскру ніжності вловивши,
Я їй повірити не смів:
Не дав зростати звичці любій;
Свою набридлу волю в шлюбі
Я втратити не захотів.
Іще одно нас розлучило...
Нещасна жертва, Ленський впав...

І все, що серце полюбило,
Від серця геть я відірвав;
Чужий усім, на самотині
Я думав: воля й супокій
Замінять щастя. Боже мій!
Як помиливсь, як мучусь нині!
Ні, бачити щохвилі вас,
Ходити вслід, як тінь незрима,
Ваш усміх, погляд повсякчас
Ловить жадібними очима,
Ваш голос чути, розуміть
Усю довершеність безкраю,
У муках перед вами млить,
Блідніти й гаснуть... о мій раю!
Та не для мене це: щомить
Слідкую марно я за вами;
Життя іде, життя летить,
А я розтрачую без тями
Від долі визначені дні.
Вони вже й так тяжкі мені.
Я знаю: довго не страждати,
Земна кінчиться путь моя,
Та мушу вранці певність мати,
Що вас удень зустріну я...
Боюсь: в мольбі моїй смиренній
Побачить ваш суворий зір
Підступні хитрощі мерзенні —
І чую гнівний ваш докір.
Коли б ви знали, як жахливо
Таїти пристрасну любов,
Палать — і розумом гнівливо
Бентежну гамувати кров;
Хотіть коліна вам обняти
І, припадаючи до ніг,
Мольби, признання виливати,
Все, все, що висловити б міг, —
А навіч холодом жорстоким
І мову, й погляд повивать,

Спокійно з вами розмовлять,
Дивитися веселим оком!..
Та годі вже: з собою сам
Не встою більше в боротьбі я;
Нехай мана — моя надія,
Та віддаюсь на волю вам.

Татьяна ніяк не відповідає на його послання. Він пише друге, третє — все дарма. При зустрічі з ним вона не промовляє ні слова, тільки холодно дивиться. Онегін пробує розважити себе читанням, та перед очима в нього її образ, тільки про неї всі його думки...

XI

Онегін мій? Це діло знане,
Ви угадали; справді так:
До неї знову, до Татьяни,
Наш непоправний мчить дивак.
Ввіходить, на мерця схожий.
Немає ні душі в прихожій.
Він далі, двері відчинив
Одні і другі. Що ж уздрів,
Що сильно так його вражає?
Княгиня перед ним одна,
Сидить неприбрана, сумна,
Листа задумано читає,
І по лицю її стіка
Гарячих, тихих сліз ріка.

XII

Хто б сліз її на самотині
В цю бистру мить не розгадав!
Хто б Тані бідної в княгині,
Смутної Тані не пізнав!
Німії од каяття й тривоги,
Упав Онегін їй у ноги;
Вона здригнулась і мовчить.
І на Онегіна зорить

Без дивування і без гніву.
Його пригаслий, тьмяний зір,
Благання і німий докір
Вона збагнула. Просту діву,
Із серцем, повним давніх мрій,
Скорбота воскресила в ній.

XLII

Вона йому не каже встати,
Очей не відведе своїх,
Холодну руку відірвати
Від уст не важиться палких...
Куди вона душею лине?
В мовчанні йдуть тяжкі хвилини
І Таня стиха почала:
«Доволі, встаньте. Мить зайшла
Сказати все нелицемірно.
Чи впам'ятку, Онегін, вам,
Як ми в алеї сам на сам
Зустрілися, і так покірно
Ваш осуд вислухала я?
Настала ж черга і моя.

XLIII

Була молодша я в ту пору,
Здається, краща я була,
Любила вас — та, крім докору,
Що в серці вашому знайшла?
Як говорили ви зо мною?
Вам не була вже новиною
Наївна дівчинки любов?
І нині — боже! — стигне кров,
Згадавши проповідь холодну
І погляд зимний... Але вас
Я не виную: ви в той час
Поводилися благородно,
Як справжній чесний чоловік:
За це я вдячна вам повік...

XLIV

Тоді — чи правда ж? — у пустині,
Вам, вихованцеві Москви,
Була не люба я... Та нині
Чому так одмінились ви?
Чому впадаєте за мною?
Чи не тому, що між юрбою
Ношу уславлене ім'я,
Що княжий титул маю я?
Що муж скалічений у бої,
Що нас за те цінує двір?
Тому, що людський поговір,
Моею втішений ганьбою,
Вам славу міг би голосну
Створити легко в мить одну?

XLV

Я плачу... Як своєї Тані
По цей ви не забули час,
То вірте: краще б дорікання
Тепер я прийняла від вас,
Ніж порив пристрасті шалений,
Такий образливий для мене,
Ці сльози, ці палкі листи...
Колись у грудях берегти
Хоч теплий жаль могли ви потай
До мрій невинних, молодих...
А нині — що до ніг моїх
Вас привело? Яка дрібнота!
Як з вашим серцем і умом
Буть почувань дрібних рабом?

XLVI

Весь пишний цвіт моєї долі,
Життя гучного марний грім,
Мій успіх у високім колі,
Багаті учти, модний дім, —
Що в них? Віддять могла б я радо

Нікчемну розкіш маскараду,
Увесь цей блиск, і шум, і чад
За кілька книг, за дикий сад,
За тишу закутка сільського,
За ті місця, де стріла вас
Я в юності своєї час,
За цвинтар, де піднісся вбого
Дубовий хрест між верховіть:
Моя там няня бідна спить...

XLVII

А щастя видилось безмежне
Так близько!.. Та любов моя
Розбилася. Необережний
Зробила, може, вчинок я:
Мене в тужливому риданні
Благала мати; бідній Тані
Були однакі всі шляхи.
Я вийшла заміж. Без пихи
Я вас прошу мене лишити.
Я знаю: в вашім серці єсть
І гордість, і справдешня честь.
Я вас люблю (пощо таїти?),
Та з ким я стала до вінця —
Зостанусь вірна до кінця».

XLVIII

Вона пішла. Євгеній хмурний
Стоїть, немов ударив грім;
Якої муки порив бурний
Він в серці відчува своїм!
Та враз остроги задзвеніли,
І в час, Онегіну немилий,
Татьяни чоловік ввійшов.
Тепер, читачу любий, знов
З моїм героєм розлучімось
Надовго...

Переклад Максима Рильського

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Пригадайте, що вас зацікавило з історії написання роману «Євгеній Онегін».
2. Поясніть, чим сподобався вам жанр твору — роман у віршах. Поясніть його особливості.
3. Поміркуйте, як ваш інтерес у читанні пов'язаний з композицією твору.
4. Обговоріть, чи простежується вплив Байрона на автора роману.
5. Аргументуйте, яких героїв роману можна назвати романтичними.
6. Обґрунтуйте, чи вважаєте ви роман «Євгеній Онегін» реалістичним.
7. Роз'ясніть, чи було вам легко читати твір, написаний «онегінською строфою».
8. На прикладі будь-якої строфи прокоментуйте, чи погоджуєтеся ви з її тематичним висновком, який автор робить у формі афористичного чи то іронічного висловлювання.
9. Подискутуйте, чим роман Олександра Пушкіна зацікавлює сучасного читача.

❧ МИХАЙЛО ЛЕРМОНТОВ (1814 — 1841) ❧

Михайло Юрійович Лермонтов — російський поет, прозаїк, драматург.

Продовжуючи традиції Пушкіна, Михайло Лермонтов разом з тим відкрив нову сторінку в історії російської літератури.

Творчість Лермонтова ознаменувала собою новий злет російської літератури та суттєво вплинула на найвизначніших російських письменників і поетів XIX і XX століть.

СОСНА

На півночі дикій стоїть в самотині
На голій вершині сосна,
І тихо дримає, і снігом сипучим,
Як ризою вкрита вона.

І мариться їй, що в далекій пустині,
Де сонце встає золоте,
Одна і сумна на камінні горючій,
Красуючись, пальма росте.

Переклад Миколи Упеніка

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Поміркуйте, чому переклад Лермонтова вірша Гейне «Сосна» називають вільним.
2. Поясніть, що символізують образи сосни і пальми в поезії Лермонтова.
3. Порівняйте два переклади. Який з них ближче до оригіналу?
4. Прослухайте за допомогою інтернет-ресурсів виконання вірша Лермонтова «Сосна» в оригіналі. Чим близький вам настрій виконання?
5. Прослухайте за допомогою інтернет-ресурсів виконання романсу на слова вірша Лермонтова «Сосна». Чи передає музика настрої поезії?

І НУДНО, І СУМНО...

І нудно, і сумно, і нікому руку подать
В годину нестерпної скрути...
Бажання! Навіщо даремно і вічно бажать?..
А роки минають, і їх не вернути!

Любить... Та кого ж бо? На час лиш — кохати дарма,
Кохання ж навек — неможливе.
У себе заглянеш — минулого й сліду нема;
Усе там — і радість, і мука — зрадливе...

Що пристрасть? Солодку недугу розвієш умом,
Як примху, нічого не варту...
Життя ж, як подивися оком холодним кругом, —
Це витвір пустого, безглузлого жарту...

Переклад Миколи Терещенка

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть, чи близька вам тема й головна думка поезії «І нудно, і сумно...».
2. Прокоментуйте, який настрій вірша «І нудно, і сумно...» ви відчули.
3. Простежте, якими поетичними засобами створює Лермонтов настрій вірша. З якою метою автор користується обірваними реченнями, риторичними питаннями, вигуками?
4. Пригадайте, що таке елегія. Чи можна вважати, що вірш «І нудно, і сумно...» — елегія?

5. Прослухайте вірш «И скучно и грустно...» у виконанні артиста Олега Даля. Обґрунтуйте, чи вдалося майстру художнього слова передати настрої вірша.
6. Прослухайте романси композиторів Гурільова та Даргомижського на слова Лермонтова. Який романс вам більше сподобався? Як вплинули романси на ваше сприйняття твору?

НА ДОРОГУ ЙДУ Я В САМОТИНІ

На дорогу йду я в самотині;
Крем'яна в тумані путь блищить:
Тихо. Бога слухає пустиня,
І зоря з зорею гомонить.

Небеса прекрасні та безкраї!
Спить земля в промінні голубім...
Чом же серце з боллю завмирає?
Жду чого? Жалію я за чим?

Мрією не тішусь я пустою,
Днів не жаль, що більш не розцвітуть.
Я жадаю волі та спокою!
Я б хотів забутись і заснуть!

Та не тим холодним сном могили...
Я б навек заснути так хотів,
Щоб живі дрімали в серці сили,
Щоб у грудях віддих тріпотів;

Щоб крізь ніч, крізь день ясний для мене
Про кохання ніжний спів лунав,
Наді мною темний дуб зелений
Щоб схилявся й листям розмовляв.

Переклад Максима Рильський

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Прокоментуйте, які романтичні мотиви ви помітили в поезії «На дорогу йду я в самотині...».
2. Розкрийте, які настрої ліричного героя передано в поезії.
3. Проаналізуйте, якими художніми засобами поет передає ці настрої.
4. Прослухайте виконання поезії «Выхожу один я на дорогу». Що нового вніс виконавець у настрої твору?

ГЕРОЙ НАШОГО ЧАСУ

(Скорочено)

Частина перша

I

Бела

Оповідач по дорозі до Тіфлісу знайомиться з попутником — штабс-капітаном на ім'я Максим Максимович. Попутник розповідає йому таку історію. П'ять років тому він служив у фортеці за Тереком. Якось восени прибув транспорт із провіантом у супроводі офіцера на ім'я Григорій Олександрович Печорін. За словами Максима Максимовича, офіцер цей належав до тієї породи людей, з якими завжди відбуваються незвичайні пригоди. Печорін мав суперечливий характер, дивно себе поводив: навіть довго перебуваючи під холодним дощем, він не мерз, проте замерзав сидючи в кімнаті. Ходив на вепра сам, хоч здригався від грюкоту віконниці, іноді годинами мовчав, а іноді, розважаючи слухачів різними розповідями, змушував їх падати від сміху.

Неподалік фортеці жив місцевий князь. Його син Азамат, ласий на гроші хлопець років п'ятнадцяти, кмітливий і спритний, часто бував у фортеці. Одного разу князь запросив Максима Максимовича і Печоріна на весілля старшої дочки. До почесних гостей підійшла молодша дочка князя, Бела, струнка, тоненька дівчина з чорними очима, як у гірської сарни. Печорін не зводив з неї очей, і Бела теж скося поглядала на нього. На весіллі був також Казбич, про якого йшов поговор, що він розбійник і злодій. Казбич мав коня Карагеца, що славився по всій Кабарді. На Карагеца всі заздрили, навіть кілька разів пробували вкрасти, та дарма. Особливо подобався Карагез Азамату, хлопець навіть пропонував Казбичу обміняти коня на Белу, але той відмовився.

Довідавшись про це, Печорін посміявся, проте видно було, що він щось задумав. Він заводив з Азаматом розмови про коня, хвалив Карагеца. Нарешті запропонував: «...Кінь буде твій, тільки за нього ти повинен віддати мені сестру Белу». «Згоден», — прошепотів блідий як смерть Азамат.

Максим Максимович намагався відмовити Печоріна, та той відповідав, що дика черкешенка має бути щасливою, отримавши такого чоловіка, як він, а розбійника Казбича треба покарати.

Уночі Азамат привіз Печоріну жінку із зв'язаними руками й ногами, перекинуту через сідло. А наступного ранку Казбич пригнав на продаж баранів. Він припнув коня біля огорожі й пив чай, яким пригощав його Максим Максимович. Раптом Казбич побачив, як хтось мчить на Карагезі. Він змінився на виду й закричав: «Мій кінь!», та було вже пізно. У розпачі пролежав Казбич на землі до наступного ранку, а коли дізнався у фортеці, хто викрав коня, рушив до аулу. Та Азамат кудись зник.

Максим Максимович пробував довести Печоріну, що вчинок його негарний, та той спокійно відповідав, що дівчина йому подобається. Довго Печорін домагався кохання Бели. Поступово йому вдалося привчити її до себе. «Слухай, люба, добра Бело! — говорив Печорін, — ти бачиш, як я тебе кохаю; я все ладен віддати, щоб тебе розвеселити: я хочу, щоб ти була щаслива; а якщо ти знову будеш сумувати, то я помру. Скажи, ти будеш веселіша?» Бела замислилась, посміхнулась і кивнула головою на знак згоди.

Бела стала привітнішою, довірливішою — та й тільки. Тоді одного ранку Печорін зібрався й увійшов до неї попрощатися. Вона нічого не сказала, проте коли він рушив до дверей, кинулась до нього. У цьому місці Максим Максимович перервав свою розповідь, а потім додав: «Мені стало досадно, що ніколи жодна жінка мене так не любила».

Казбич вирішив, що князь причетний до крадіжки Карагеза, дочекався його на дорозі й убив.

Максим Максимович перервав свою розповідь. Вони рушили далі, і тільки коли на ніч зупинились на відпочинок в гірській саклі, він закінчив історію Бели.

Минув час, і Печорін став все частіше затримуватись на полюванні. У таких випадках під стінами фортеці з'являвся Казбич. Коли Максим Максимович розповів про це Печоріну, той наказав Белі нікуди не виходити. Та з усього було видно, що він змінився до Бели. Вона помітно змарніла, її обличчя витяглося, великі очі не блищали, як колись. Бела днями сиділа на ліжку, сумна й бліда. Максим Максимович почав докоряти Печоріну, й почув у відповідь: «...У мене нещасливий характер: чи виховання зробило мене таким, чи Бог мене так створив, не знаю, знаю лише те, що коли я є причиною нещастя інших, то й сам не менш нещасний... У першій моїй молодості, з тієї хвилини, коли я вийшов з опіки

рідних, я шалено віддався всім втіхам, які можна дістати за гроші і, певна річ, втіхи ці мені обридли. Потім пустився я в великий світ, і незабаром вище товариство мені теж набридло; закохувався в світських красунь, і мене кохали, — але їхнє кохання тільки дражило мою уяву та самолюбство, а серце залишалось порожнім... Я став читати, вчитися — науки також набридли; я бачив, що ні слава, ні щастя від них не залежать нітрохи, бо найщасливіші люди — невігласи, а слава — удача, і щоб добитися її, треба тільки бути спритним. Тоді мені стало нудно... Незабаром перевели мене на Кавказ: це найщасливіший час мого життя. Я сподівався, що нудьга не живе під чеченськими кулями — дарма: через місяць... мені стало нудніше, ніж будь-коли...» Бела здавалась Печоріну янголом, що його надіслала доля, та виявилось, що «любов дикунки не набагато краща за любов знатної пані; неучтво і простосердність однієї так само набридають, як і кокетство другої». Печорін зізнався, що ще любить Белу, але йому з нею скучно. «Дурень я чи лиходій, не знаю; але те правда, що я так само заслуговую жалю, можливо, більше, ніж вона: ...життя моє пустішає день у день — мені залишилися одне: мандрувати.... Може-таки, де-небудь помру в дорозі!»

Казбича поблизу фортеці більше не бачили. Одного разу Максим Максимович поїхав на полювання разом з Печоріним. Коли опівдні вони повертались і були вже недалеко від фортеці, вони почули постріл й побачили вершника, який стрімголов летів полем. Це був Казбич, який на сідлі тримав загорнуту у чадру Белу. Вони кинулись навздогін, Печорін пострілом поранив коня Казбича, а той, зіскочивши на землю, заніс кинджал над Белою. Максим Максимович теж вистрілив. Коли дим від його пострілу розійшовся, вони побачили непритомну дівчину, з рани на спині якої лилася кров.

Бела промучилась кілька днів. Вона то лежала нерухомо, то марила. А коли свідомість поверталася до неї, вона журилася, що не християнка і її душа не зустрінеться на тому світі з душею Григорія Олександровича. Перед своїм останнім ранком Бела відчула «тугу смерті». Вона попросила Печоріна, щоб він її поцілував. «Він став навколішки біля ліжка, підняв її голову з подушки і притис свої губи до її холонучих губ; вона міцно обвила його шию тремтячими руками, наче в цьому поцілунку хотіла передати йому свою душу...»

«Ні, вона добре зробила, що померла! — зітхнув Максим Максимович. — Ну що б з нею сталося, якби Григорій Олександрович її покинув? А це б трапилося, рано чи пізно...»

Максим Максимович хотів утішити Печоріна, та той тільки засміявся сміхом, від якого проймає мороз. Потім Печорін був нездоровий, схуд, та розмов про Белу вони більше не заводили. А за кілька місяців Печоріна перевели у Грузію.

II

Максим Максимович

За деякий час оповідач зупинився в одному готелі у Владикавказі, де знову зустрів Максима Максимовича. Вони сиділи біля вікна за пляшкою кахетинського вина, коли побачили ще одну коляску й дізнались, що тут перебуває Печорін. Штабс-капітан звелів лакею повідомити Печоріна, що на нього чекає Максим Максимович, але Печорін не з'явився. Максим Максимович до самої ночі чекав на нього біля воріт, проте так і не дочекався.

Оповідач зустрів Печоріна лише наступного дня. Ось яким він його побачив: «Печорін був середній на зріст; стрункий, тонкий стан його та широкі плечі свідчили про міцну будову, здатну переносити всі труднощі кочового життя і зміни кліматів, не подолану ні розпустою столичного життя, ні бурями душевними; запилений оксамитовий сюртучок його, застебнутий лише на два нижні ґудзики, дозволяв помітити сліпучо-чисту білизну, що виявляла звички порядної людини; його забруднені рукавички здавалися пошитими саме на його маленьку аристократичну руку, і коли він зняв одну рукавичку, то мене здивувало, які худі його бліді пальці, його хода була недбала й лінива, але я помітив, що він не розмахував руками, — певна ознака потайного характеру. Коли він сів на лавочку, то рівний стан його зігнувся, наче в нього в спині не було жодної кісточки; положення всього його тіла виявило якусь нервову кволість... З першого погляду на його обличчя я не дав би йому більше 23 років, хоч потім я ладен був дати йому 30. В його усмішці було щось дитяче, його шкіра мала якусь жіночу ніжність; біляве волосся, кучеряве від природи, так мальовничо окреслювало його блідий, благородний лоб, на якому, лише по довгому спостереженні, можна було помітити сліди зморшок, що перетинали одна одну й, мабуть, позначали-

ся багато виразніше в хвилини гніву чи душевного неспокою. Незважаючи на світлий колір його волосся, вуса й брови були чорні, — ознака породи в людині... В нього був трохи кирпатий ніс, сліпучо-білі зуби й карі очі...

...Вони не сміялися, коли він сміявся! — Це ознака або злої вдачі, або глибокого постійного смутку. З-за опущених вій вони сяяли якимсь фосфоричним блиском, якщо можна так висловитися. То не був відбиток запалу душевного, чи невгамовної уяви: то був блиск, подібний до блиску гладенької сталі, сліпучий, але холодний; погляд його — короткий, але проникливий і важкий, залишав по собі неприємне враження нескромного запитання і міг би здаватися зухвалом, коли б не був такий байдужо-спокойний».

Оповідач попросив Печоріна дочекатись Максима Максимовича, який пішов до коменданта. Той згадав, що вчора йому дійсно говорили про давнього приятеля. За кілька хвилин прибіг Максим Максимович, «він ледве переводив віддих; піт градом котився з обличчя його; мокрі пасма сивого волосся... прилипли до лоба його; коліна його тремтіли... він хотів кинутися на шию Печоріну, але той досить холодно, хоча з привітною усмішкою, простягнув йому руку». Максим Максимович намагався розпитати Печоріна про його життя, запрошував пообідати разом, поговорити, але Печорін відмовився, посилаючись на те, що йому пора їхати. На спогади старого про минуле, про Белу Печорін зблід, одвернувся й вимушено позіхнув.

Максим Максимович засмутився й розсердився від такої зустрічі, та Печорін дружньо обійняв його зі словами: «Хіба я не той самий?»

В останню мить Максим Максимович згадав, що в нього залишилися папери Печоріна. Той відповів, що вони йому не потрібні й дозволив робити з ними будь-що. Він розповів, що їде в Персію, а на запитання, коли повернеться, зробив рукою знак, який міг означати: «Навряд! та й навіщо?..»

Максим Максимович віддав оповідачеві на його прохання папери Печоріна. Далі вони разом не поїхали: штабс-капітан ще не бачив коменданта, а йому потрібно було здати деякі казенні речі.

Журнал Печоріна

Передмова

Оповідач надрукував нотатки Печоріна, коли до нього дійшли чутки, що той помер, повертаючись з Персії. «Історія душі людської, хоча б наймілкішої душі, ледве чи не цікавіша й не корисніша за історію цілого народу, особливо коли вона — наслідок спостережень розуму дозрілого над самим собою і коли її писано без честолюбного бажання викликати співчуття чи подив».

I

Тамань

«Тамань — поганеньке місто, найпаскудніше з усіх приморських міст Росії. Я там мало не помер з голоду, та ще й на додачу мене хотіли втопити», — так починає Печорін свою повість. Він затримався в Тамані на шляху до Кавказу. Вільних казенних квартир не було, тож йому довелося оселитися в хатині на березі моря, в якій, за словами десятника, було «нечисто». Тут його зустрів сліпий хлопчик-сирота років чотирнадцяти, який розповів Печоріну, що дочка господині втекла з кримським татариним. Вночі Печорін побачив крізь вікно, як сліпий хлопець спустився на берег з якимось клунком. Печорін простежив за ним і побачив, як хлопець розмовляє з якоюсь дівчиною. Ішлося про якогось Янка: вона була не певна, що той припливе в таку бурю, а хлопець вважав, що Янко не боїться бурі. Нарешті з'явився навантажений човен, яким керувала людина в татарській баранячій шапці. Печорін повернувся додому, а вранці спробував домовитися з комендантом про від'їзд.

Коли він повернувся до хати, то побачив там стару господиню, яка прикидалась глухою, і сліпого хлопця. Марно намагався Печорін розпитати хлопця про нічну пригоду. Почулась пісня, і Печорін побачив дівчину, з якою хлопець розмовляв вночі на березі. Вона теж не хотіла нічого відповідати на запитання, а на погрозу розповісти про нічні події коменданту розреготалась, знову заспівала й кудись побігла. Коли стемніло, дівчина знову з'явилась, залицялась до Печоріна й призначила йому вночі побачення на березі.

Узявши пістолет, Печорін пішов з дівчиною на берег. Вони сіли в човен та попливли в море. Дівчина освідчилася Печоріну

у коханні, обійняла його й викинула пістолету воду. «О, в цю мить жажлива підозра закралася мені в душу, кров ударила мені в голову! Оглядаюся — ми від берега коло п'ятдесяти сажнів, а я не вмю плавати!.. Між нами почалася одчайдушна боротьба... «Чого ти хочеш?» — закричав я. «Ти бачив, ти донесеш!» — відповіла вона». Печоріну вдалося скинути дівчину з човна. Діставшись берега, він побачив, як вона вибралась з води. Незабаром приплив на своєму човні Янко, дівчина повідомила його, що «все пропало». За кілька хвилин сліпий хлопчик приніс мішок, який поклали в човен. Татарин з дівчиною підняли на човні вітрило і вийшли у море, залишивши сліпого на березі з кількома монетами: хлопчик плакав... «Мені стало сумно. І нащо було долі кинути мене в мирне коло чесних контрабандистів? Як камінь, кинутий на гладеньке плесо, я стривожив їх спокій, і як камінь, мало сам не пішов на дно!» Повернувшись до хатини, Печорін з'ясував, що шкатулка, шабля зі срібною оправою, дагестанський кинджал зникли. «...Смішно було б скаржитись, ...що сліпий хлопчик мене обікрав, а вісімнадцятирічна дівчина мало не втопила... Що сталося зі старою і з бідолашним сліпим — не знаю. Та й що мені до радощів і нещастя людських, мені, мандрівному офіцеру, та ще й з подорожньою в казенній потребі!..» Вранці Печорін покинув Тамань.

Частина друга (Закінчення журналу Печоріна)

II

Княжна Мері

Цю частину журналу написано у формі щоденника, де позначено дні запису.

11 травня Печорін приїхав у П'ятигорськ. Знайшовши квартиру, він попрямував до джерела. По дорозі він зустрів знайомого, з яким колись служив — юнкера Грушницького. Печорін так його описує: «Він тільки рік у службі, носить, з особливого роду франтівства, товсту солдатську шинель. У нього георгіївський солдатський хрестик. Він був гарної статури, смуглявий і чорно-волосий; йому на вигляд можна дати двадцять п'ять років, хоча йому навряд чи двадцять один рік. Він закидає голову назад, коли говорить, і щохвилини крутить вуса лівою рукою, бо правою спирається на костиль. Говорить він гучно і вигадливо: він з тих людей, які на всі випадки життя мають готові пишні фрази,

яких просто прекрасне не ціпає й які поважно драпіруються в незвичайні почуття, піднесені пристрасті й виключні страждання. Справляти ефект — їх насолода».

Грушницький розповів Печоріну про людей, що складають п'ятигорську публіку на водах — «водяне товариство». Найцікавіші з усіх, на його думку, княгиня Ліговська та її дочка Мері. Щоб привернути увагу дівчини, Грушницький навмисне упустив склянку з цілющою водою. Мері допомогла йому підняти склянку, бачачи, що милиці заважають йому це зробити. Грушницький був щасливий, що Мері звернула на нього увагу. А Печоріну стало неприємно, що помітили не його.

За два дні Печорін зустрівся з доктором Вернером, людиною цікавою і розумною. Вернер «був малий на зріст і худий. І слабкий, як дитина; одна нога у нього була коротша іншої, як у Байрона; у порівнянні з тулубом голова його здавалась величезною: він стриг волосся під гребінець... Його маленькі чорні очі, завжди неспокійні, намагались збагнути ваші думки. В його одязі помітні були смак і охайність; його худорляві, жилаві й маленькі руки красувались у світло-жовтих рукавичках. Його сюртук, краватка і жилетка були завжди чорного кольору». Хоча, за власними словами Печоріна, він не вмів дружити, з Вернером вони швидко заприятелювали. Доктор зрозумів намір Печоріна розвіяти нудьгу на водах розігруванням «комедії». Стало відомо, що княжна Мері, зачарована зовнішністю Грушницького, вирішила, що його розжалували за дуель, а княгиня згадала обличчя Печоріна, якого вона зустрічала в Петербурзі. Вернер докладно розповів Печоріну про хвороби і характер княгині Ліговської і про звички та уподобання її дочки. Також доктор повідомив, що бачив у Ліговських їхню родичку, з опису якої Печорін упізнав свою бувшу любов.

Увечері на бульварі Печорін знову побачив Мері з матір'ю, навколо яких зібралася молодь. Печорін, розважаючи знайомих офіцерів, поступово зібрав все товариство навколо себе. Мері занудьгувала. Печорін припустив, що завтра ж Грушницький, який не зводив з дівчини очей, буде шукати спосіб познайомитись із нею.

Наступний запис від 16 травня. Печорін зазначає, що викликав неприязнь Мері тим, що вдає, ніби не помічає її й за будь-якої нагоди перешкоджає їй — наприклад, на її очах купує килим, що їй сподобався. Отже, його поведінка приносить свої плоди, дівчина звертає на нього занадто багато уваги. Мері стала ще

більш ласкавою з Грушницьким, який мріє скоріше вдягти еполети. Печорін намагається йому пояснити, що саме в солдатській шинелі він здається князні загадковим і привабливим, та Грушницький нічого не хоче чути. Печорін дає Грушницькому поради, як поводитись із молоденькою княжною, яка любить, щоб її розважали, як і всі російські панночки. З того, як Грушницький збентежився, Печорін розуміє, що приятель закоханий — у нього навіть з'явилась обручка, на якій вибите ім'я княжни і дата їх знайомства. Щоб чимось себе зайняти, Печорін вирішив стати повіреним Грушницького в його любовних справах.

Уранці Печорін прийшов до джерела пізніше, ніж завжди. Всі вже розійшлись. На самоті він блукав алеями і несподівано зустрів Віру, про приїзд якої розповів йому Вернер. Побачивши Печоріна, Віра здригнулась. Він знав, що вона знову вийшла заміж за багатого родича Ліговських і що цей шлюб був потрібний їй заради благополуччя сина. Знав він також, що Віра свого чоловіка «шанує, як батька, — і буде обдурювати, як чоловіка...» Він пообіцяв Вірі, що познайомиться з Ліговськими і буде упадати за Мері, щоб відвести підозри від Віри.

Через грозу Печорін і Віра деякий час залишались у гроті, і Печорін відчув, як ним оволодівають знайомі почуття: «Чи не молодість зі своїми... бурями хоче повернутись до мене знову, чи це тільки її прощальний погляд...». Пізніше Печорін поїхав верхи у степ і несподівано зустрів кавалькаду вершників, яку очолювали Грушницький і Мері. Юнкер озброївся шаблею й парою пістолетів і мав досить кумедний вигляд в такому «геройському вбранні». Він розводився про безпеки, які чатують на Кавказі, про світське товариство, пусте й легковажне. Несподівана зустріч з Печоріним перервала його розмову з княжною. Мері вирішила, що перед нею черкес, і перелякалась. Та Печорін запевнив, що він не більш небезпечний, ніж її кавалер. Грушницький був незадоволений його появою й словами.

Коли ввечері Печорін почув, як Грушницький захоплено розписує приятелю принади Мері, йому це не сподобалось. Щоб подратувати юнкера, він запевнив, що завтрашній вечір проведе у Ліговських, де буде волочитися за княжною.

21 травня Печорін записав у журналі, що досі не познайомився з Ліговськими. Віра дорікала йому, що він не ходить туди, де вони могли б відкрито зустрічатись.

22 травня Печорін описує бал, який відбувся в залі Шляхетного зібрання. Мері привертала загальну увагу тим, з яким

смаком вона вдягнена і як шляхетно поводить ся. Місцеві «аристократки» не могли їй цього вибачити, одна з них висловила незадоволення своєму кавалеру, який заглядався на княжну. Печорін запросив Мері до танцю, і дівчина ледве приховувала радість. Під час танцю Печорін вибачився перед Мері про свою недавню зухвалість. Потім він відігнав п'яного, який запрошував княжну на танець. Вдячна дівчина розповіла про це матері, і княгиня Ліговська подякувала Печоріну, дорікнувши йому, що вони досі не знайомі. Пізніше Печорін принагідно розповів Мері, що Грушницький юнкер. Княжна була розчарована.

23 травня Грушницький подякував Печоріну за допомогу на балу і попросив ввечері у Ліговських звертати увагу на все, що стосувалось жінок. Йому потрібна була допомога, щоб визначити ставлення до нього княжни. Печорін майже весь цей вечір не відходив від Віри. Розчарований вигляд Мері свідчив, що розмови Грушницького їй уже не цікаві.

У записі від 29 травня розповідається про подальше втілення плану Печоріна в життя. Він розповідає Мері про дивні випадки зі свого життя, і вона стає все більш холодною з Грушницьким. Печорін навмисне залишає Мері наодинці з юнкером, коли той опиняється поруч, і нарешті чує: «Чому ви думаєте, що мені веселіше з Грушницьким?» І у відповідь на слова Печоріна, що він жертвує власним задоволенням заради щастя приятеля, почув від Мері тихо: «І моїм». Печорін зробив серйозний вигляд і не розмовляв з княжною кілька днів.

А 3 червня він запитав себе у щоденнику, навіщо йому кохання молоді дівчини, з якою він не збирається одружуватися, — і не знайшов відповіді.

Сердитий на себе, під час прогулянки Печорін говорив зле про оточуючих і цим перелякав Мері. На її докори він відповів: «Я зробився моральним калікою... одна половина душі моєї не існувала, вона висохла, випарувалась, померла, я її відрізав...» Зворушена Мері взяла його за руку і вже її не випускала.

Наступного дня Печорін намагався розвіяти ревності засмученої Віри, запевняв, що не закоханий у Мері. А ввечері у княгині Ліговської він розповів історію свого кохання до Віри, замінивши імена. Здається, Віра пробачила йому залицання до княжни.

5 червня перед балом до Печоріна прибіг Грушницький похвастатися новою офіцерською формою. У піднесеному настрої він пішов зустрічати Мері. Печорін же прийшов на бал останнім. Він здався бачив, як Грушницький намагався дізнатися у Мері про причини її холодності. Потім підійшов до них. Мері сказала

Грушницькому, що солдатська шинель йому більше пасувала. Печорін з нею не погодився й завважив, до невдоволення юнкера, що в офіцерській формі він виглядає молодшим.

Печорін танцював з Мері тільки мазурку. У кінці балу він зрозумів, що Грушницький змовився проти нього з іншими офіцерами.

Наступного дня Віра виїхала до Кисловодська. А ввечері княжна не вийшла, коли прийшов Печорін, пославшись на хворобу.

Доктор Вернер почав розпитувати Печоріна, чи збирається той одружитися з княжною. З'ясувалося, що про Печоріна і Мері розходяться плітки, а поширює їх Грушницький.

Печорін переїхав у Кисловодськ за Вірою і часто бачився з нею. Сюди ж переїхали Ліговські. Товариство знову спільно проводило час.

Під час однієї прогулянки Мері майже знепритомніла. Печорін, підтримав княжну й легенько торкнувся губами її щоки. Вона не розуміє його: «Або ви ставитесь до мене з презирством, або дуже любите», — і першою освідчується йому в коханні. У відповідь Печорін вразив її холодом.

Тим часом Грушницький домовився з офіцерами помститися Печоріну за Мері. Вони вирішили, що юнкер викличе його на дуель, а пістолет вони зарядять лише один, Грушницького. Печорін випадково дізнався про цей план і вирішив провчити бувшого приятеля.

Одного дня Печорін отримав від Віри повідомлення, що її чоловік поїхав у П'ятигорськ, і провів ніч у коханої. Виходячи від неї, він затримався біля вікна княжни, де його побачили — Грушницький і капітан, якого Печорін колись принизив на балу. Наступного дня Грушницький голосно розповідав про нічні пригоди, присягаючись, що Печорін був у Мері. Печорін почув це і запропонував Грушницькому відмовитись від наклепу. Той не погодився, і Печорін викликав його на дуель.

Перед поединком вночі Печорін замислився про сенс свого життя: «Для чого я жив? для якої мети я народився?.. А, мабуть, вона існувала, і, мабуть, було мені призначення високе, тому що я відчуваю в душі моїй сили неохватні... Але я не угадав цього призначення... Моя любов нікому не принесла щастя... Я любив для себе, для власного задоволення...»

Коли супротивники і секунданти з'їхались на місце дуелі, вони домовились, що лікар витягне пулю, а убивство припишуть черкесам.

Печорін був спокійний, а Грушницький нервував. Доктор Вернер, який теж знав про змову, просив Печоріна заявити, що

їм відомо про відсутність кулі у його пістолеті. Проте той відмовився: він хотів побачити, чи зможе Грушницький стріляти у неозброєного. Першим випало стріляти Грушницькому. Він вистрелив й легко поранив супротивника в коліно. Печорін попросив зарядити пістолет, чим виказав свою обізнаність про змову. Грушницький, хоч капітан і намагався зупинити його, визнав, що готувалась підлість. Пістолет зарядили. Печорін востаннє запропонував юнкеру зізнатися у брехні й почув у відповідь: «Стрільйте!.. Якщо ви мене не вб'єте, я вас заріжу вночі... Нам на землі вдвох немає місця...» Печорін натиснув на гачок. Коли дим від пострілу розійшовся, Грушницького на скелі не було, його тіло лежало унизу.

Вдома на Печоріна чекала записка від Віри. Вона зізналась чоловікові у своєму коханні, й вони їдуть назавжди. Печорін загнав до смерті коня, намагаючись наздогнати її, та даремно. Коли він зрозумів, що втратив Віру назавжди, то впав на землю й заридав.

Від Вернера Печорін дізнався, що про дуель здогадується начальство. Наступного дня він отримав наказ їхати у фортецю N. Коли Печорін прийшов до Ліговських прощатися, княгиня запропонувала йому одружитись з Мері. Наодинці з дівчиною він відверто сказав їй, що вона повинна його зневажати, бо він ніколи її не любив, тому вона не може вийти за нього заміж. Княжна Мері відповіла, що його ненавидить.

Пригадуючи у фортеці історію з Мері, Печорін порівнює свою долю із життям матроса, який звик до труднощів свого ремесла і нудьгує на березі, виглядаючи в морі вітрило, «що наближається до порожньої пристані...»

III

Фаталіст

Якось Печорін прожив кілька тижнів у козачій станиці. Одного разу за столом зайшла мова про мусульманське вірування, начебто доля людини визначається на небі. Офіцери вважали по-різному, та несподівано один з них, серб, поручик Вулич, вивазався «спробувати на собі, чи може людина власною волею правити своїм життям, чи кожному... наперед призначено фатальну хвилину...». Печорін запропонував парі, щоб довести, що нічого людині наперед не призначено. Дивлячись на приготування до пострілу, Печорін на власний подив помітив на обличчі поручика «печатку смерті». «Ви сьогодні помрете!» — сказав він Вуличу. Серб відповів: «Може, так. Може, ні...» Він взяв чийсь пістолет, невідомо, заряджений чи ні, приставив собі до лоба й натиснув

на гачок. Осічка! Всі зітхнули з полегшенням, вирішивши, що пістолет не заряджений. Вулич вистрілив удруге — у кашкет, що висів над вікном, і пролунав постріл. Поручик зібрав виграні червінці й пішов.

Ця пригода справила на Печоріна глибоке враження. А вночі його розбудили звісткою, що Вулича вбито. Виявилось, що серб зустрів на темній дорозі п'яного козака й спитав, кого той шукає. «Тебе!» — відповів козак і розрубав його шаблею від плеча майже до серця. Перед смертю Вулич промовив лише три слова: «Він був правий!» Печорін дійсно помітив на обличчі поручика печатку близької смерті.

Випала цієї ночі нагода випробувати долю й Печоріну. Вбивця Вулича закотився у порожній хаті, а натовп біля неї все ніяк не зважувався діяти. Біля дверей поставили трьох козаків, щоб вони відвертали увагу вбивці. Осавул стукав у двері і кричав, а Печорін наблизився до вікна, крізь щілину віконниці якого було видно козака з пістолетом у руці, відірвав віконницю і стрибнув у вікно головою вниз. Козак вистрілив, куля зірвала еполет у Печоріна. За кілька хвилин злочинця зв'язали і вивели під конвоєм.

«По всьому цьому як би, здається, не зробитися фаталістом? — розмірковував Печорін. — Щодо мене, то я завжди сміливіше йду вперед, коли не знаю, що на мене чекає. Адже гіршого за смерть нічого не станеться — смерті не минеш!»

Повернувшись до фортеці, Печорін розповів про пригоду Максиму Максимовичу. Він хотів почути його думку, та старий висловився тільки про вади курків і черкеських гвинтівків. А про Вулича сказав так: «Еге, жаль бідолахи... А втім, видно, так уже в нього на роду було написано!..»

За перекладом Олексія Кундзіча

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

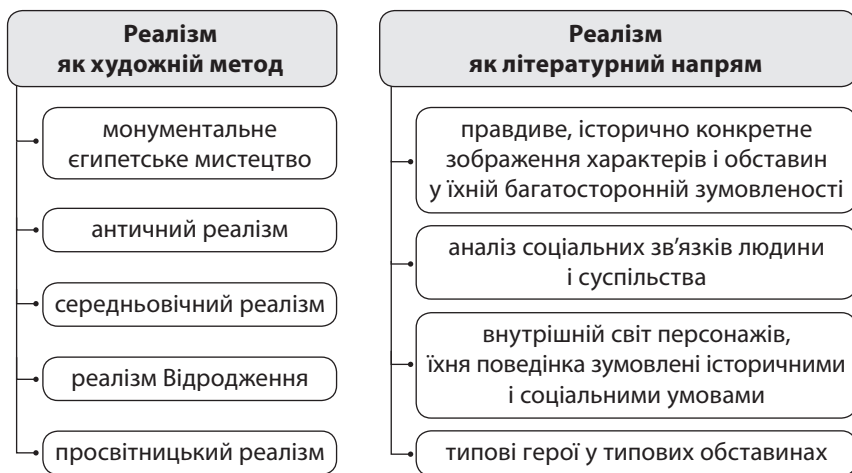
1. Поміркуйте, чи важливо знати історію написання роману «Герой нашого часу», щоб його глибше зрозуміти.
2. Дайте визначення жанру твору. Поясніть, які можливості відкрив перед автором цей жанр.
3. Прокоментуйте, наскільки вам сподобалася композиція роману?
4. Простежте вплив Байрона і Пушкіна на автора твору. Як ви можете пояснити такий вплив?
5. Аргументуйте, як ви уявляєте головного героя роману.
6. Поміркуйте, чому «Герой нашого часу» — реалістичний роман.

Розділ 4.

РЕАЛІЗМ

Реалі́зм (лат. *realis* — речовий, дійсний) — напрям у мистецтві і літературі, мета якого — аналітично осмислювати життя та повно, достовірно і всебічно зображувати його, зосереджуючи увагу на типовому. Письменники-реалісти закликали митців не ідеалізувати людину і світ, не фантазувати і не прикрашати їх, а показувати такими, якими вони є.

Типовий — який часто зустрічається; характерний, звичайний, природний для кого-, чого-небудь.

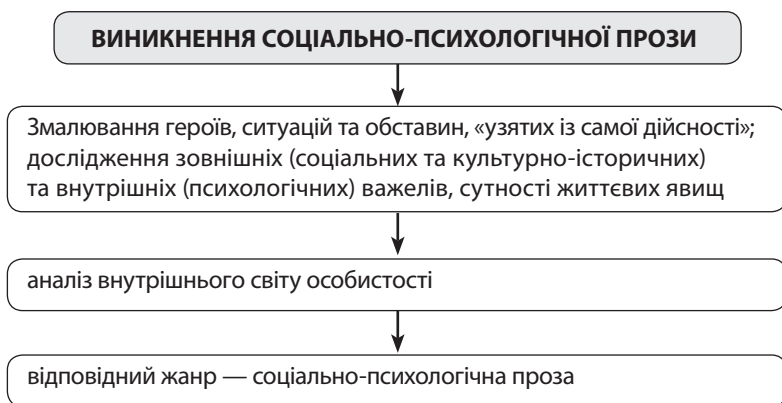

Реалізм як літературний напрям виник і розвинувся як реакція на романтизм і, зокрема, байронізм 30-х років XIX ст. «Титанічні герої» романтизму поступово втрачали свою популярність, на перший план виступали утилітарно-практичні цінності, новий тип взаємин між людьми потребував аналізу життя з нових соціально-психологічних позицій, а сентиментально-філософська лірика втрачала життєдайні сили. Нове мистецтво — реаліс-

тичне — розробляло нову художню систему, яка внутрішньо відповідала сучасності, її духу й стилю життя, була здатною найадекватніше її осягнути й висловити.

Утилітарний — розрахований лише на практичне використання або вигоду, практичний.

Нові підходи творення художньої картини світу зумовили розвиток нових літературних жанрів.

Теорія літератури

Соціально-психологічна проза — одне з найяскравіших досягнень реалізму XIX ст., у якому реалізувалася характерна для цього напрямку настанова на ретельний аналіз суспільного життя і внутрішнього світу особистості. Результатом стало формування реалістичної соціально-психологічної прози. Найвизначнішими творцями цієї прози вважаються:

Країна	Автор	Художній твір
Англія	Вільям Теккерей	роман «Ярмарок суєти»
	Чарлз Діккенс	Романи «Пригоди Олівера Твіста», «Посмертні записки Піквікського клубу»

Країна	Автор	Художній твір
Франція	Жан Беранже	сатирична поезія
	Стендаль	роман «Червоне і чорне»
	Проспер Мериме	історичний роман «Хроніка царювання Карла IX»
	Оноре де Бальзак	епопея «Людська комедія» з 90-та романів
	Гюстав Флобер	романи «Пані Боварі», «Виховання почуттів»
Німеччина	Генріх Гейне	Лірична проза «Подорожні картини»
Польща	Генрік Сенкевич	Історичний роман «Вогнем і мечем»
Росія	Лев Толстой	«Війна і мир», «Анна Кареніна»
	Антон Чехов	Повість «Шинель», п'єса «Ревізор»
	Федір Достоєвський	«Злочин і кара»
США	Марк Твен	«Пригоди Тома Сойєра», «Принц і злидар»

Україна і світ

Посилення реалістичного напрямку в українській літературі пов'язане з творчістю Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького, А. Свидницького, Панаса Мирного, Івана Карпенка-Карого, М. Кропивницького, Ганни Барвінок.

Критичне ставлення до реалізму характерне для наступних літературних епох, які вважали цей напрям застарілим, невідповідним динамічній дійсності ХХ століття. Але реалізм за своєю природою є рухливою художньою системою, він розвивається, оновлюється, взаємодіє з іншими напрямками, наприклад натуралізмом.

Теорія літератури

Натуралізм (від лат. *Naturalis* — «природний») — стиль і напрям у літературі та мистецтві кінця ХІХ сторіччя, споріднений з реалізмом. Іноді його розглядають як варіант або етап у розвитку реалізму.

Натуралізм відкрив для мистецтва нові галузі (біологічні аспекти людського існування, життя міських низів, людина і виробництво), однак не давав можливості створювати узагальнюючі картини та образи, тому логічним був шлях письменників від натуралізму до нереалістичного мистецтва. У літературі ХХ ст. досить відчутні традиції натуралізму. Його мистецький досвід сміливого відображення непривабливих явищ дійсності був використаний багатьма письменниками, наприклад Теодором Драйзером, Генріком Ібсеном, Борисом Пільняком, Володимиром Винниченком.

Україна і світ

В українській літературі натуралізм має власні корені і специфічні ознаки. Він виник та розвивався незалежно від європейського натуралізму у творчості Івана Франка. Його елементи по-різному проявляються в багатьох творах письменника. А цикл «Бориславські оповідання» найбільшою мірою розкриває економічні відносини між робітниками й підприємцями, простежує їхній вплив на характер і долю простих людей.

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть значення терміна «реалізм». Пригадайте, у процесі вивчення яких тем ви його зустрічали.

2. Поясніть, як ви розумієте особливі риси реалізму як літературного напрямку.
3. Поміркуйте, про що ви можете дізнатися з творів соціально-психологічної прози.
4. Доведіть, що реалізм був не єдиним літературним напрямом у мистецтві слова II-ї половини XIX ст.
5. Підготуйте повідомлення на тему: «Реалізм досі актуальний, тому що...». Простежте, чи поділяють однокласники ваші думки.

❖ ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК (1799—1850) ❖

Оноре де Бальзак — видатний французький письменник-реаліст. З перших проб пера Бальзак виявляв схильність писати твори циклами, що пізніше були об'єднані в епопею, зміст і структуру якої Бальзак визначив на початку 40-х років. Тоді ж виникла і назва — «Людська комедія». Вона замислювалася як спроба осягнути зміни в суспільстві Франції першої половини XIX ст. і зробила свого автора літописцем буремних часів, «істориком суспільства».

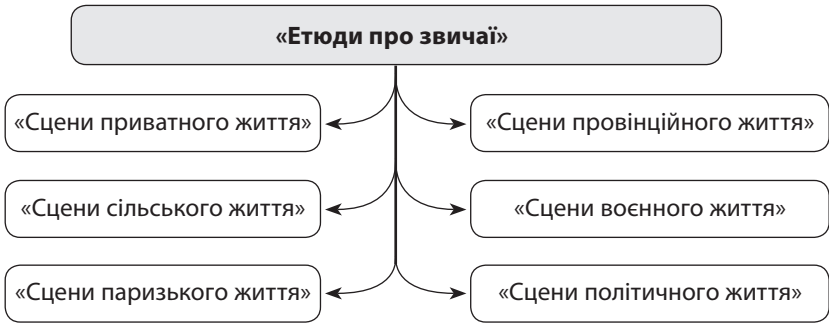
СТРУКТУРА «ЛЮДСЬКОЇ КОМЕДІЇ»

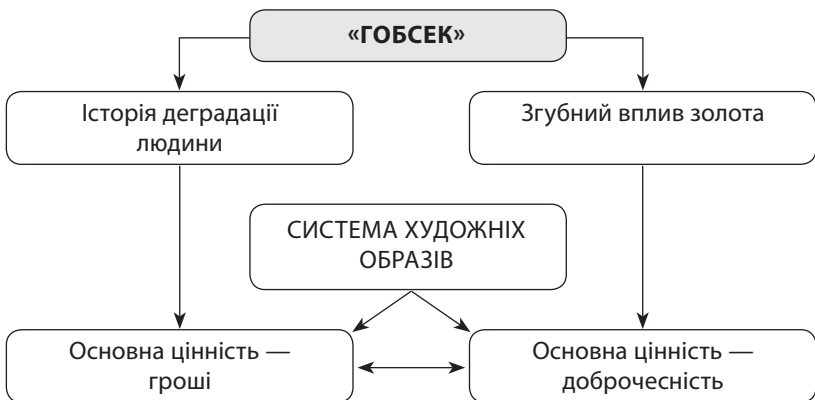
Найбільша частина — «Етюди про звичаї». Вона має шість підрозділів або сцен. У цих етюдах автор детально описує всі найважливіші сфери людського життя.

СТРУКТУРА РОЗДІЛУ «ЕТЮДИ ПРО ЗВИЧАЇ»

ТЕМАТИКА І ПРОБЛЕМАТИКА «ЛЮДСЬКОЇ КОМЕДІЇ»

У «Людській комедії» є ключові твори, які визначають погляд автора на актуальні проблеми французького суспільного життя. Одна з них — витіснення аристократії буржуазією, яка понад усе ставить гроші. Це головний конфлікт «Людської комедії», що проливає світло на смисл багатьох творів епопеї.

Гроші, на думку Бальзака, всесильні. Вони підкорили суспільні традиції, мораль, державну політику, соціальні устої, правосуддя тощо. Жахливо ще й те, що вони руйнують родинні стосунки. До таких творів належить повість «Гобсек», де письменник розкриває «владу золота» як руйнівну силу, що спотворює людські душі.

ГОБСЕК

(Скорочено)

[Одного разу в салоні віконтеси де Гранльє засидівся друг сім'ї — пан Дервіль. Він помітив, що донька віконтеси Камілла закохана у графа Ернеста де Ресто. Але ця закоханість не до душі самій віконтесі, оскільки у матері молодого графа зіпсована репутація. Вона відома як жінка, що здатна розтринькати мільйони, має низьке походження, дівоче прізвище її Горіо, погано ставилася до свого батька і замолоду давала чимало приводів до пліток. Дервіль вирішує переконати господиню не перешкоджати коханню Камілли і розповідає досить цікаву і трагічну історію].

— Я мушу почати з розповіді про одну особу, якої ви не могли знати. Мова йде про лихваря. Уявіть собі жовтувато-бліде, тьмяне обличчя, з дозволу Академії, я назвав би його місячним ликом, бо воно скидалося на позолочене срібло, з якого зійшла позолота. Волосся в мого лихваря було зовсім гладеньке, завжди старанно зачесане, з сивиною, попелясто-сіре. Риси його обличчя, непорушні, холодні, як у Талейрана, були мов вилиті з бронзи. Його маленькі очі, жовті, як у тхора, були майже зовсім без вій і боялися світла; тому він захищав їх козирком старого картуза. Кінчик гострого носа був так поритий віспою, що скидався на буравчик. Губи в нього були тонкі, як в алхіміків та старезних дідів на картинах Рембрандта або Метсу. Говорив цей чоловік тихо, лагідно і ніколи не гарячкував. Його вік був загадкою: не знали було, чи він передчасно постарівся, чи зберіг свою молодість, щоб вона йому служила вічно. Його кімната, де все було охайне і потерте, починаючи з зеленого сукна на письмовому столі до килима над ліжком, — скидалася на холодну оселю самотньої старої дівчи, що цілими днями стирає порошок зі своїх меблів. Узимку головешки в каміні, завжди присипані купкою попелу, диміли, ніколи не розгоряючись полум'ям. Його вчинки, з тієї миті, коли він прокидався і до нападів кашлю ввечері, були розмірені, як коливання маятника. Це була якась людина-автомат, котру нібито щоденно заводили. Якщо торкнутись мокриці, що повзе по паперу, вона зупиниться і прикинеться мертвою; так само і цей чоловік спинявся раптом посеред розмови і мовчав, коли проїжджав екіпаж, чекаючи, доки гуркіт стихне, щоб не

напружувати голосу. Наслідуючи Фонтенеля, він заощаджував свою життєву енергію, приборкуючи в собі всі людські почуття. Тим-то життя його текло так само безшумно, як пісок у старовинному піщовому годиннику. Іноді його жертви обурювались, несамовито кричали, потім наставала глибока тиша, немов у кухні, де щойно зарізали качку. Надвечір людина-вексель ставала звичайною людиною, а злиток металу в її грудях — людським серцем. Якщо цей чоловік був задоволений з минулого дня, він потирив руки, а з глибоких зморшок його обличчя неначе випромінювався димок веселості, справді-бо неможливо інакше передати німу гру його мускулів обличчя, що нагадувала беззвучний сміх Шкіряної панчохи. Навіть під час найсильніших проявів радості його мова була односкладова, а манери стримані. От якого сусіду послав мені випадок, коли я жив на вулиці де Гре, будучи ще тільки молодшим клерком у конторі адвоката і закінчуючи третій курс юридичного факультету. Будинок і його господар були схожі один на одного — мов скеля і устриця, що приліпилася до неї. Єдиною людиною, з якою старий підтримував стосунки, був я: він заходив до мене попросити вогню, позичити книжку, газету, дозволяв мені вечорами приходити в його келію, і ми часом розмовляли, коли він був у гарному настрої. Ці ознаки довір'я були наслідком чотирирічного сусідства і моєї розсудливої поведінки, що через брак грошей багато в чому була схожа на життя цього старого. Чи були в нього родичі, друзі? Був він багатий чи бідний? Ніхто б не міг відповісти на ці запитання. Я ніколи не бачив у нього грошей. Його багатство зберігалось, мабуть, у банківських склепах. Він сам стягав гроші по векселях, бігаючи по всьому Парижу на своїх сухих, як у оленя, ногах. А втім, він був мученик своєї обережності. Якось випадково при ньому було золото, і раптом з кишені жилета хтозна — як випав наполеондор. Один пожилець, що йшов за ним по сходах, підняв монету і подав йому.

— Це не моя, — відповів той, замахавши рукою. — У мене — золото?! Хіба, я жив би так, як живу, коли б був багатий?

Уранці він сам готував собі каву на залізній жаровні, що завжди стояла в закіптюженому кутку каміна; кухмістер приносив йому обід. Наша стара воротарка в певний час приходила прибирати його кімнату. Нарешті, з примхи долі, що її Стерн назвав би приреченістю, цю людину звали Гобсек. Пізніше, коли я вів

його справи, я дізнався, що тоді, як ми з ним познайомилися, йому було майже сімдесят шість років. Він народився 1740 року в передмісті Антверпена; мати його була єврейка, батько — голландець, звали його Жан-Естер Ван Гобсек. Ви, звичайно, пригадуєте, як увесь Париж був схвилюваний вбивством жінки, прозваної Чарівна Голландка. Коли я випадково заговорив про це з моїм колишнім сусідом, він, не виявляючи ні найменшої цікавості, ні найменшого здивування, мовив:

— Це моя двоюрідна онука.

То було все, що він сказав з приводу смерті його єдиної спадкоємиці, онуки своєї сестри. На судовому розгляді я дізнався, що Чарівну Голландку справді звали Сарою ван Гобсек. Коли я спитав, чим пояснити той дивний випадок, що його двоюрідна онука мала його прізвище, він, усміхнувшись, відповів:

— У нашій родині жінки ніколи не виходили заміж.

Цей дивний чоловік жодного разу не захотів побачити будь-кого з чотирьох жіночих поколінь свого роду. Він ненавидів своїх спадкоємців і не уявляв собі, щоб його багатством міг коли-небудь володіти хтось інший, крім нього, навіть після його смерті. Коли йому було десять років, мати влаштувала його юнгою на кораблі, що відпливав у голландські володіння в Ост-Індії. Там він промандрував двадцять років. І зморшки на його жовтуватому чолі зберігали таємниці страшних випробувань, раптових жахів, несподіваних подій, романтичних невдач, безмежних утіх, перенесений голод, розтопане кохання, набуте, втрачене і знов набуте багатство, безліч смертельних небезпек, коли життя, що висіло на волосинці, рятували рішучими і жорстокими заходами. Він усе перепробував, щоб розбагатіти, навіть намагався відшукати золото знаменитого в околицях Буенос-Айреса племені дикунів. Він мав стосунок до всіх подій американської війни за незалежність. Проте коли йому доводилося говорити про Індію або Америку, а про них він говорив тільки зі мною, і то дуже рідко, то здавалося, що після цього він немовби кається за свою балакучість. Якщо людяність і товарицькість вважати за релігію, то його можна було назвати атеїстом. І хоч я й поставив собі за мету зрозуміти його, я все ж мушу, на сором собі, признатися, що до останньої миті його внутрішній світ лишився для мене таємницею. Іноді я питав себе, до якої статі він належить. Якщо всі лихварі схожі на нього, то, гадаю, вони без статі. Чи

лишився він вірний релігії своєї матері, а чи дивився на християн, як на свою здобич? Чи став він католиком, магометанином, брахманом або лютеранином? Я ніколи нічого не міг дізнатися про його релігійні переконання. Здавалося, він скоріше байдужий до релігії, аніж невіруючий. Раз увечері я зайшов до цього чоловіка, у якого все життя зводилося до золота і якого, іронічно чи на сміх, його жертви, котрих він називав своїми клієнтами, прозивали «бачечко Гобсек».

Він, як завжди, сидів у своєму кріслі, нерухомий, мов статуя, втупивши очі в карниз каміна, на якому він, здавалося, переріхтовував свої дисконтні векселі. Він мовчки глянув на мене і кивнув на приготований для мене стілець.

«Про що думає ця істота? — питаю я себе. — Чи знає вона, що на світі є бог, почуття, жінки, щастя?»

Я пожалів його, як пожалів би хворого. Але водночас я добре розумів, що коли в нього в банку лежать мільйони, то в думці він може володіти всією землею, яку він об'їздив, обнищпорив, зважив, оцінив, пограбував.

— Добрий вечір, бачечку Гобсеку, — сказав я.

Він повернув до мене голову, і його густі чорні брови дещо зійшлися, — цей характерний порух у нього рівноцінний найпривітнішій усмішці жителя півдня.

— Ви сьогодні такі похмурі, як того дня, коли вас повідомили про банкрутство видавця, спритністю якого ви так захоплювалися, хоч і самі стали його жертвою.

— Жертвою? — спитав він здивовано.

— Хіба, щоб дійти полюбовної згоди, він не віддав вам борг векселями, підписаними після банкрутства фірми, а коли його справи поліпшали, хіба він не примусив вас зменшити йому борг на підставі цієї угоди?

— Так, він був хитрий, — відповів старий. — Але я його потім перехитрив. А що, у вас є які-небудь векселі для протесту? Здається, сьогодні тридцяте число.

Про гроші я говорив з ним уперше. Він глузливо глянув на мене, потім солодким голосом, інтонації якого були схожі на звуки, що їх добуває з флейти невправний учень, сказав:

— Я розважаюся.

— Отже, ви іноді і розважаєтесь?

— А ви гадаєте, що поет це тільки той, хто друкує вірші? — спитав він, знизавши плечима і презирливо глянувши на мене.

«Поезія? У такій голові?» — подумав я, бо ще нічого не знав про його життя.

— А в кого життя може бути таке блискуче, як у мене? — сказав він, і очі його заблищали. — Ви молоді, у вас кров грає, а в голові туман. Ви дивитесь на палаючі головешки в каміні і бачите у вогниках жіночі личка, а я бачу там тільки вугілля. Ви вірите в усе, а я ні в що не вірю. Ну що ж, збережіть свої ілюзії, коли можете. Я зараз підіб'ю вам підсумок людського життя. Чи ви мандруватимете, чи сидітимете біля каміна та своєї дружини, неминуче прийде час, коли життя стане тільки звичкою до певного улюбленого вами оточення. Щастя полягатиме тоді у тренуванні своїх здібностей, звернутих на речі реальні. Крім цих двох правил, усе інше — облуда. Мої принципи змінювалися залежно від обставин, я мусив їх змінювати на кожній географічній широті. За те, чим у Європі захоплюються, в Азії карають. Те, що в Парижі вважають гріхом, за Азорськими островами стає конче потрібним. Нічого немає тривкого на цім світі, є тільки умовності, що змінюються залежно від клімату. Для того, хто змушений пристосуватися до всіх життєвих умовностей, переконання й мораль — пусті слова. Непохитне тільки одне-єдине почуття, яким наділила нас природа: інстинкт самозбереження. У наших європейських суспільствах цей інстинкт називається особистим інтересом. Якби ви прожили стільки, як я, то знали б, що з усіх земних благ є тільки одне, досить надійне, щоб людина прагнула його. Це є золото. В золоті втілено всі людські сили. Я подорожував, я бачив, що по всій землі є рівнини й гори; рівнини набридають, гори втомлюють; отже, в якій місцевості — то байдуже. Що ж до звичаїв, — то людина скрізь однакова: скрізь точиться боротьба між бідним і багатим, скрізь вона неминуча. То краще вже самому утискувати, ніж дозволяти, щоб тебе утискували інші. Скрізь мускулясті люди працюють, а хирляві мучаться. Та й утіхи скрізь однакові, і скрізь вони однаково вичерпують сили; гору бере над усіма тільки одне почуття — порожній гонор. Гонор — це завжди наше «я». А що може вдовольнити гонор? Золото! Щоб здійснити ваші примхи, потрібні час, матеріальні засоби або зусилля. І от золото містить у собі все це в зародку і все дає в дійсності.

Тільки божевільні або хворі можуть вбачати щастя в тому, щоб грати щовечора в карти, сподіваючись виграти кілька су. Тільки дурні можуть марнувати час, розмірковуючи про буденні

справи — ляже така-то пані на канапі сама чи з ким-небудь, і чого в неї більше: крові чи лімфи, темпераменту чи доброчесності. Тільки простаки можуть уявляти собі, що дають користь своїм ближнім, встановлюючи політичні принципи, щоб керувати подіями, яких ніколи не можна передбачити. Тільки йолопи можуть залюбки говорити про акторів і повторювати їхні дотепи, робити щодня прогулянки, як звірі у своїй клітці, хіба що на більшому просторі; одягатися для інших, влаштовувати бенкети для інших, вихвалитися чистокровним конем або модним екіпажем, який пощастило придбати на три дні раніше, ніж сусідові. От вам життя наших парижан, усе воно вкладається в кілька фраз! Але погляньте на життя людей з висоти, на яку їм не піднятися. В чому щастя? Воно або у сильних почуттях, що збавляють життя, або в розмірених заняттях, які обертають його на добре відрегульований англійський механізм. Вище за це щастя стоїть допитливість, яку вважають благородною, прагнення пізнати таємниці природи або домогтися певних наслідків, відтворюючи її явища. Хіба не в цьому полягає, в загальних рисах, мистецтво і наука, пристрасть і спокій? Так от — усі людські пристрасті, розпалені зіткненням ваших суспільних інтересів, урочисто проходять переді мною, і я дивлюсь на них, а сам живу в спокої. Вашу наукову допитливість, цю своєрідну боротьбу, у якій людина завжди зазнає поразки, я заміню проникненням у всі спонукальні причини, що рухають людство. Одне слово, я володію світом, не втомлюючи себе, а світ не має наді мною ані найменшої влади. Ось послушайте, — промовив він, помовчавши, — я розповім вам про дві події сьогоднішнього ранку, які відбулися на моїх очах, і ви зрозумієте, в чім полягають мої втіхи.

Він підвівся, замкнув двері на засуву, запнув стару килимову фіранку, кільця якої заскреготіли на пруті, і знову сів у крісло.

— Сьогодні вранці, — сказав він, — я мав одержати гроші тільки за двома векселями. Перший вексель на тисячу франків подав один молодик, красунь і дженджик: у нього гаптований жилет, у нього і лорнет, і тильбюрі, і англійський ніж, і багато іншого. А видала вексель одна з найвродливіших паризьких жінок, дружина багатого землевласника, графа. Чому графиня підписала вексель, юридично недійсний, але фактично надійний? Адже ці нещасні жінки, світські дами, так бояться сімейного скандалу, коли б вексель було опротестовано, що ладні розплатитися самі

собою, коли не можуть заплатити грішми. Мені закортіло довідатися про таємну ціну цього векселя. Що тут приховується: дурість, необачність, кохання чи жалість? Другий вексель на таку саму суму, підписаний Фанні Мальво, подав мені купець, який торгує тканинами і вже майже розорився. Жодна людина, маючи хоч який-небудь кредит у банку, не прийде в мою контору, бо перший крок від моїх дверей до мого письмового стола свідчить про розпач, про відмову кредиту в усіх банкірів і близьке банкрутство. Отже, мені доводиться бачити тільки зацькованих оленів, оточених зграєю кредиторів. Графиня живе на вулиці Ельдер, а Фанні — на вулиці Монмартр. Яких тільки здогадів я не робив, виходячи вранці з дому! Якщо ці дві жінки неплатоспроможні, вони приймуть мене з більшою пошаною, ніж рідного батька. Яких тільки комедій не гратиме переді мною графиня за тисячу франків! Вона прикинеться щиросердою, почне говорити зі мною ніжним голосом, яким воркує з тим молодиком, на ім'я якого видано вексель, почне розсипати пестливі слова, може, навіть благатиме мене! А я...

Старий кинув на мене холодний погляд.

— А я непохитний, — сказав. — Я з'явлюсь там, як месник, як муки сумління. Та облишмо здогади. Приходжу.

— Графиня ще спить, — каже мені покоївка.

— Коли її можна бачити?

— Ополудні.

— Може, графиня нездужає?

— Ні, пане, але вона повернулася з балу о третій годині ранку.

— Мене звуть Гобсек, перекажіть їй, що приходив Гобсек. Я ще раз зайду ополудні.

І я йду собі, відзначаючи свої відвідини слідами на килимі, що вкриває східці. Я люблю бруднити килими в багачів — не через дріб'язкове самолюбство, але щоб дати відчутти пазури неминучості. Приходжу на вулицю Монмартр до непоказного на вигляд будиночка, відчиняю стару хвіртку і бачу один з тих темних дворів, у які ніколи не заглядає сонце. У комірчині воротаря чорно, шибки в ній схожі на рукав дуже поношеного ватного пальта — темні, заяложені, потріскані.

— Панна Фанні Мальво вдома?

— Вона вийшла, але якщо ви прийшли з векселем, то гроші ось тут.

— Я прийду пізніше, — сказав я.

Гроші залишено воротарці — чудово, але мені захотілося познайомитися з самою боржницею. Я уявляв її собі гарненькою вертихвісткою. Увесь ранок я провів на бульварі, роздивляючись гравюри, виставлені у вітринах магазинів, а коли пробило полудень, я вже був у вітальні, що межувала із графининою спальнею.

— Графиня щойно дзвонила мені, — сказала покоївка. — Не думаю, щоб вона зараз прийняла вас.

— Я почекаю, — відповів я, сідаючи в крісло. Гранчасті жалюзі відкрились, вбігла покоївка і сказала:

— Заходьте, пане.

З солоденького голосу покоївки я здогадався, що її господині платити нічим. Яку ж прекрасну жінку я тут побачив. Поспішаючи, вона накинула на свої голі плечі тільки кашемірову шаль і закуталась нею так, що легко можна було вгадувати її форми. Вона була в пеньюарі, обшитому білосніжними рюшами, — отже, графиня щороку витрачала близько двох тисяч франків на пралю. Її чорне волосся вибивалося густими кучерями з-під гарненької шовкової хустини, недбало зав'язаної вузлом на голові, як у креолок. Її постіль була безладно розкидана, певно, від неспокійного сну. Художник дорого заплатив би, щоб побути хоч кілька хвилин ранком у спальні моєї боржниці.

Під кокетливо підвішеними шторами зім'яте простирадло на пуховику із блакитного шовку, втиснена подушка, мереживна облямівка якої яскраво відрізнялася на блакитному тлі, зберігали неясний відбиток розкішних форм, що дражнив уяву. На широкій ведмежій шкурі, розстеленій коло лев'ячих ніжок ліжка, вирізьблених з червоного дерева, виблискувала пара білих атласних черевичків, кинутих з тим недбальством, що його викликає втома після балу. На спинці стільця висіла зім'ята сукня, рукавами торкаючись підлоги. Панчохи, такі тонкі, що їх заніс би найменший подув вітру, лежали зібгані коло ніжки крісла. Білі підв'язки простягнулися вздовж маленького дивана. Дороге напіврозгорнуте віяло мінилося на каміні. Шухляди в комоді були висунуті. Квіти, діаманти, рукавички, пояс розкидано було по всій кімнаті. Я вдихав неясний аромат парфумів. У всьому була краса, позбавлена гармонії, розкіш і безладдя. А злидні, що під усім цим причаїлися, вже підводили голову і давали відчутти свої гострі зуби їй або її коханцеві. Втомлене обличчя графині було схоже на цю кімнату, вкриту слідами минулого свята.

Ці порозкидані дрібнички збуджували в мені жаль: ще вчора вони були її вбранням і викликали в когось захоплення. Ці сліди кохання, розбитого муками сумління, цей образ марнотратно-го, розкішного, шумного життя виказували танталові зусилля задержати скороминущі втіхи. Червоні плями, що виступили на щоках молодої жінки, свідчили про ніжність її шкіри, але обличчя її мов припухло, а темні кола під очима, здавалося, вимальовувалися виразніше, ніж завжди. І все ж у неї було стільки природної сили, що ці ознаки нерозсудливого життя не спотворювали її вроди. Очі їй блищали. Схожа на одну з тих Іродіад, які завдячують своїм існуванням пензлеві Леонардо да Вінчі (я перепродував колись картини старих майстрів), вона була сповнена життя і сили; нічого хирлявого, вбогого не було ні в лініях її фігури, ні в рисах лиця; вона викликала почуття любові, але сама, здавалося мені, була дужча за любов. Вона мені сподобалась. Уже давно моє серце так не билось. Отже, я вже одержав плату. Я сам дав би тисячу франків за почуття, що нагадало б мені молодість.

— Пане, — сказала вона, запропонувавши мені сісти, — чи не зробите ви ласку, зачекавши борг?

— До завтрашнього полудня, графине, — відповів я, згортаючи поданий їй вексель. — До того часу я не маю права опротестувати його.

А нишком подумав: «Плати за свою розкіш, за свій титул, плати за своє щастя, за свої привілеї, якими ти користуєшся. Для охорони свого статку багаті вигадали суди, суддів і гільйотину, до яких, мов метелики на згубний для них вогонь свічки, тягнуться недосвідчені. Але для вас, людей, що сплять на шовках і під шовками, є щось інше: муки сумління, скрегіт зубовий, прихований усмішкою, химери з лев'ячою пащею, що встромлюють ікла вам у серце».

— Опротестувати? Невже ви думаете про це? — вигукнула вона, дивлячись на мене. — Невже ви так мало поважаєте мене?

— Коли б, графине, сам король заборгував мені і вчасно не заплатив, я б подав у суд на нього ще скоріш, ніж на якого іншого боржника.

У цей час хтось тихенько постукав у двері.

— Мене немає вдома! — владним тоном сказала молода жінка.

— Анастасі, це я. Мені треба з вами поговорити.

— Трохи пізніше, мій любий, — відповіла вона вже не так гостро, але все ж суворо.

— Що за жарти! Ви ж з кимось розмовляєте, — відповів, заходячи, чоловік; це міг бути тільки сам граф.

Графиня глянула на мене і я зрозумів: вона стала моєю рабою. Свого часу, юначе, я був такий дурний, що не опротестовував векселів. 1763 року в Пондишері змилювався над одною жінкою; а вона мене любісінько, обдурила. Так мені й треба було — навіть я повірив їй?

— Чого вам треба, добродію? — спитав мене граф. Я бачив, як графиня затремтіла всім тілом, як біла оксамитна шкіра на її шії взялася пухирцями; по-простому кажучи, її шкіра стала гусячою. А я, я сміявся в душі, хоч ні один мускул не ворухнувся на моєму обличчі.

— Цей пан — один з моїх постачальників, — сказала графиня.

Граф повернувся до мене спиною, а я наполовину витягнув з кишені вексель. Побачивши цей невблаганний порух, молода жінка підійшла до мене і дала мені діамант.

— Візьміть, — сказала вона, — і йдіть звідси.

Я віддав їй вексель і, вклонившись, вийшов.

На мою думку, діамант коштував добрих тисячу двісті франків. У дворі я побачив цілу юрбу слуг, лакеї чистили свої лівреї, ваксували чоботи, конюхи мили розкішні екіпажі.

«От що, — подумав я, — жене до мене знатних панів. От що примушує їх благоприсойно красти мільйони, зраджувати свою батьківщину. Щоб не закалятися, йдучи пішки, аристократ або той, що під нього підробляється, ладні з головою поринути в болото».

Саме в цей час ворота розчинилися і впустили кабріолет молодого дженджика, що приніс мені вексель графині.

— Пане, — звернувся я до нього, коли він вийшов з кабріолета, — будьте ласкаві, передайте ці двісті франків графині і скажіть їй, що ту заставу, яку вона дала мені сьогодні вранці, я трохи притримаю і протягом тижня вона буде в її розпорядженні.

Дженджик узяв двісті франків і глузливо усміхнувся, немовби кажучи: «Ага, заплатила! Ну що ж, тим краще».

Я прочитав на його обличчі майбутнє графині. Цей вродливий білявий красунчик, холодний, бездушний картяр, розорить себе, розорить її, розорить її чоловіка, розорить дітей, проциндрить

їхню спадщину та й у інших салонах наробить більше спустошень, ніж ціла гаубична батарея у ворожому полку.

Потім я попрямував на вулицю Монмартр до мадемуазель Фанні. Зійшов по вузьких, дуже стрімких сходах. Коли я опинився на п'ятому поверсі, мене провели у квартиру з двох кімнат, де все блищало чистотою, як новенький дукат. Я не помітив ні порошинки на меблях у першій кімнаті, де мене прийняла господиня — мадемуазель Фанні, молода дівчина, вдягнена простенько, але зі смаком парижанки. В неї була граціозна голівка, свіже личко, привітний вигляд: каштанове, гарно зачесане волосся, спускаючись двома круглими начосами на скроні, відтіняло блакитні, чисті, як кришталь, очі. Денне світло, пробиваючись крізь маленькі фіранки на вікнах, м'яко освітлювало її миле личко. Безліч покровених шматків полотна, розкиданих навколо неї, свідчили про її професію, — вона шила білизну. Ця дівчина видавалася духом самотності.

Подаючи їй вексель, я сказав, що вранці не застав її.

— Але ж гроші були у воротарки, — сказала вона.

Я вдав, ніби не чую.

— Ви, здається, рано виходите з дому?

— Я дуже рідко виходжу, та коли працюєш уночі, то треба ж іноді хоч провітритись.

Я глянув на неї. З першого погляду зрозумів усе. Це була дівчина, яку злидні примушували працювати, не розгинаючи спину; вона, мабуть, походила з якоїсь чесної фермерської родини, на обличчі в неї були веснянки, які бувають здебільшого у сільських дівчат. Від неї віяло доброчесністю. Я ніби опинився в атмосфері щирості і душевної чистоти, і мені навіть стало легше дихати. Бідна наївна дівчина! Вона в щось вірила: над її простеньким ліжком з фарбованого дерева висіло розп'яття, прикрашене двома гілочками буксусу. Я був майже зворушений. Мені хотілося запропонувати їй гроші в позичку всього по дванадцять процентів, щоб допомогти їй придбати якесь прибуткове діло.

«Але, — подумав я, — у неї, либонь, є який-небудь молодий кузен, що примусить її підписувати векселі і обере бідну дівчину».

І я пішов, приборкавши свої великодушні наміри, бо мені не раз доводилося спостерігати, що коли благодіяння не шкодить благодійникові, то воно вбиває облагодіяного. Коли ви ввійшли до моєї кімнати, я думав саме про Фанні Мальво, — з неї вийшла

б гарна жіночка, мати сім'ї. Я порівняв її чисте самотнє життя з життям тієї графині, що почала вже підписувати векселі, а незабаром скотиться в безодню гріхів на самісіньке дно.

Замислившись, він помовчав з хвилину, а я в цей час розглядав його.

— Ну, так от, — заговорив він знову, — що ви скажете — хіба погані в мене розваги? Хіба не цікаво забратися в найпотемніші закутки людського серця? Хіба не цікаво пізнати життя інших людей і побачити його без прикрас? Яких тільки картин не набачишся! Тут і гидкі болячки, і невтішне горе, любовні пристрасті, злидні, що на них чигають води Сени, юнацькі насолоди, що ведуть на ешафот, регіт розпачу і розкішні бенкети. Сьогодні бачиш трагедію: бідолашний батько наклав руки на себе, бо не може більше прогодувати своїх дітей. Завтра дивишся комедію: молодий гульвіса пробує розіграти перед тобою класичну сценку з Діманшем, пристосувавши її до нашого часу. Ви, звісно, чули, як вихваляють красномовність найновіших проповідників; іноді я гаюв час, ходив їх слухати. Їм щастило де в чому змінювати мої погляди, але поведінку — ніколи в світі! — як сказав хтось. Так от, ці добрі священики, ваші Мірабо, Верньо та інші — просто заїки порівняно з моїми повсякденними ораторами. Часто яка-небудь закохана дівчина, старий купець, що стоїть на порозі банкрутства, мати, коли хоче затаїти синову провину, маляр, що сидить без шматка хліба, вельможа, який втратив ласку і через брак грошей от-от позбудеться всього, що він здобув завдяки своїм тривалим зусиллям, усі ці люди іноді зворушують мене силою свого слова. Чудові актори! Але обдурити мене їм ніколи не щастило. Мій погляд як у Господа Бога, — я читаю в серцях. Від мене нічого не сховається. А хіба можуть у чомусь відмовити тому, в кого в руках мішок золота. Я досить багатий, щоб купити сумління тих, що керують міністрами, починаючи від канцелярських служителів і закінчуючи їхніми коханками. Хіба це не влада? Я можу мати найвродливіших жінок і купувати найніжніші ласки. Хіба це не втіха? Влада і втіха — хіба не в цьому полягає суть усього нашого суспільного ладу? Таких, як я, в Парижі людей з десять; ми вершители вашої долі — тихенькі, нікому невідомі. А життя? Хіба це не машина, яку приводять у рух гроші? Знайте, що причини завжди переходять у наслідки: ніколи не вдасться відділити душу від тіла, дух від матерії. Золото — ось духовна суть усього теперішнього суспільства. Я і мої

побратими, об'єднані однаковими інтересами, збираємося в певні дні тижня в кафе «Феміда» біля Нового мосту. Там ми відкриваємо один одному таємниці фінансового світу. Ніяке багатство не може нас обманути, — ми знаємо таємниці всіх знатних родин. У нас є щось подібне до «чорної книжки», куди ми занотовуємо найважливіші відомості про державний кредит, про банки, про торгівлю. Ми нібито біржові духівники, становимо ніби священний трибунал інквізиції, де аналізуємо дуже незначні на перший погляд вчинки багатих людей і завжди вгадуємо правильно. Один з нас стежить за судовим середовищем, другий — фінансовим, третій за вищим чиновництвом, четвертий — за торговим. Я наглядаю за матусиними синками з багатих родин, за художниками і акторами, світськими людьми, а також за картярами, — найцікавішою частиною паризького суспільства. Кожен оповідає нам таємниці свого сусіди. Обдурене кохання, ображений гонор — балакучі. Гріхи, розчарування, помста — найкращі агенти поліції. Як і я, мої побратими натішилися всім, усім переситилися і люблять тепер тільки владу та гроші заради самого володіння владою та грошима.

— Ось тут, — сказав він, показуючи на свою холодну, з голими стінами кімнату, — найпалкіший коханець, що десь в іншому місці спалахнув би гнівом від натяку і витягнув би шпагу через дрібницю, благає мене, мов бога, молитовно склавши руки. Найгордовитіший купець, найчванливіша красуня, найпихатіший військовий — тут усі благають зі слізьми люті або горя на очах. Сюди приходять блага і славетний художник, і письменник, чиї імена житимуть у пам'яті прийдешніх поколінь. А отут, — додав він, прикладаючи руку до свого чола, — містяться терези, на яких зважуються спадщина й інтереси всього Парижа. Ну як, ви й тепер думаете, що під цією холодною, байдужою машкарою, непорушність якої так часто вас дивувала, немає радощів? — сказав він, обернувши до мене своє бліде, наче відлите з срібла обличчя.

Я повернувся в свою кімнату зовсім приголомшений. Цей маленький сухорлявий дідок раптом виріс у моїх очах, став фантастичною постаттю, втіленням влади золота. Життя і люди вибликали в мене в цю мить жах.

«Невже все вирішують гроші?» — питав я себе.

Пригадую, я довго не міг заснути. Бачив купи грошей навколо себе. Мої думки посіла прекрасна графиня. Щиро признаюсь, хоч

мені й соромно, вона зовсім затьмарила образ Фанні Мальво, просто, чистого створіння, приреченого на працю і невідомість. Але вранці, крізь серпанок мого пробудження, ніжна Фанні постала переді мною в усій своїй вроді, і я вже думав тільки про неї...

— Проте я не розумію, який стосунок до нас має вся ця історія, — мовила пані де Гранльє і задзеленчала дзвіночком.

— Сто чортів! — вигукнув Дервіль свою улюблену лайку. — Та я одразу розжену сон мадемуазель Каміли, коли скажу, що її щастя ще недавно залежало від батечка Гобсека. Але старий уже помер (на вісімдесят дев'ятому році). І пан де Ресто незабаром одержить чимале багатство. Як і чому — це потребує пояснень. Що ж до Фанні Мальво, то ви її знаєте: це моя дружина.

— Бідолаха, — зауважила віконтеса, — ви з властивою вам щирістю, либонь, призналися б у цьому й перед більшим товариством.

<...>

— Через кілька день після моєї розмови зі старим голландцем я захистив дисертацію, — вів далі Дервіль. — Я дістав ступінь ліценціата юридичних наук, а потім і звання адвоката. Старий скнара почав ставитися до мене ще довірливіше. Цей чоловік, на якого ніхто не міг вплинути, вислухував мої поради з певною пошаною. Правда, він завжди вміло користувався ними. Та ось, попрацювавши три роки в конторі, я дістав посаду старшого клерка і переїхав з вулиці де Гре, бо мій патрон, крім ста п'ятдесяти франків на місяць, давав мені ще харчі й квартиру. Це був щасливий день! Коли я прощався з лихварем, він не виявив ні почуття дружби, ні невдоволення, не запрошував мене заходити до нього; він тільки так на мене глянув, що можна було подумати, ніби лихвар володіє даром ясновидіння. Через тиждень старий сам прийшов до мене, приніс одну досить складну справу про відчуження майна; відтоді почав знову безплатно користатися моїми порадами, причому так невимушено, мовби платив мені за них. Наприкінці другого, 1818—1819 року мій патрон, страшенний гульвіса і марнотратник, опинився у великій скруті і змушений був продати свою контору. Хоч тоді патент адвоката й не коштував так неймовірно дорого, як тепер, мій патрон заправив за свою контору чималі гроші — сто п'ятдесят тисяч франків. Якби діяльний, освічений, розумний людині довірили таку суму на купівлю цієї контори, вона могла б жити пристойно, платити проценти за позику і за десять років розквитатися з боргом.

Однак у мене, сьомої дитини дрібного нуайонського буржуа, не було ні гроша. Та й знав я тільки одного капіталіста — батечка Гобсека. Честолюбна думка і якийсь промінь надії надали мені відваги звернутися до нього. І от одного вечора я повільно попрямував на вулицю де Гре. Серце в мене сильно калатало, коли я постукав у двері похмурого будинку. Мені згадалося все, що я чув од старого скнари ще тоді, коли навіть уявлення не мав, які жорстокі муки крають серце людей, що переступали цей поріг. Тепер, як і вони, я йшов до нього просити.

«Але ні, — сказав я собі, — чесна людина повинна скрізь триматися з гідністю. Принижуватися через гроші не варто. Покажу себе таким самим розсудливим, як і він».

Після того як я виїхав, батечко Гобсек найняв мою кімнату, щоб спекатися сусідів, і велів у своїх дверях зробити маленьке заґратоване віконце; він одчинив двері тільки після того, як розгледів мене у віконце.

— Ну, то що, — своїм пискливим голосом звернувся старий до мене, — ваш патрон продав свою контору?

— Звідки ви знаєте про це? Він про це ще нікому не казав, окрім мене.

Губи в старого зібралися по куточках складками, мов завіски, і ця німу посмішку супроводив холодний погляд.

— Якби цього не трапилось, я не бачив би вас у себе, — додав він сухо і замовк.

Я стояв спантеличений...

— Послухайте мене, батечку Гобсеку, — почав, намагаючись говорити якнайспокійніше, хоч безстрасний погляд старого, що не зводив з мене прозорих блискучих очей, бентежив мене.

Він зробив жест, що означав: «Кажіть».

— Я знаю, що вас дуже важко зворушити. Отож не марнувати-му своєї красномовності, силкуючись змалювати становище бідного клерка, який покладає надію тільки на вас, бо в усьому світі немає, крім вашого, іншого серця, котре може його зрозуміти. Але облишмо серця; діло роблять по-діловому, а не як у романах з сентиментальними дурницями. Річ ось у чім. Контора дає йому патронові щороку двадцять тисяч франків прибутку; але я певен, що мені вона даватиме сорок тисяч. Він хоче її продати за п'ятдесят тисяч екю. Я відчуваю: тут, — сказав я, ударивши себе по лобі, — дещо є, і коли б ви згоднісь позичити мені суму, потрібну на купівлю контори, я за десять років сплатив би вам борг.

— Оце називається говорити по-діловому, — відповів Гобсек, потискаючи мені руку. — Відколи я веду діла, — сказав він, — ніхто не пояснював мені так ясно причин своїх відвідин. А які гарантії? — спитав, змірявши мене поглядом з голови до ніг. — Ніяких, — відповів сам собі, трохи помовчавши. — Скільки вам років?

— Через десять день мине двадцять п'ять, — відповів я. — Інакше я не міг би укладати угоди.

— Правильно.

— Ну, то як же?

— Це можливо.

— Правда? Тоді треба це робити швидше, інакше можуть знайтись інші покупці.

— Принесіть мені завтра вранці ваше свідоцтво про народження, і ми поговоримо про ваше діло. Я подумаю.

Другого дня, о восьмій годині ранку, я був у старого. Він узяв документ, надів окуляри, покашляв, сплюнув, загорнувся в свій чорний халат і прочитав виписку з актів громадянського стану від першого до останнього слова. Потім подивився на нього з одного боку, з другого, глянув на мене, знову покашляв, засувався на стільці і сказав:

— Це діло можна облагодити.

Я весь затремтів.

— Я беру за кредит по-різному, — почав він знов. — Найменше п'ятдесят процентів, сто, двісті, а то й п'ятсот.

Почувши це, я зблід.

— Ну, а з вас заради нашого знайомства я візьму тільки дванадцять з половиною процентів на... — Він зам'явся. — Ну, добре, я задовольнюся тринадцятьма процентами на рік. Це вам підходить?

— Так, — відповів я.

— Глядіть. Якщо це для вас забагато, захищайтеся, Гроцію (він інколи жартома називав мене Гроцієм). Вимагаючи від вас тринадцять процентів, я роблю своє діло. А ви прикиньте, чи зможете їх платити. Я не люблю людей, які одразу на все згоджуються. Може, це забагато?

— Ні, — відповів я, — я виплачу, мені тільки доведеться трохи більше працювати.

— Ще б пак, — промовив він, кидаючи на мене скоса лукавий погляд. — Ваші клієнти заплачать.

— Ні, до біса! — вигукнув я. — Я сам заплачу. Я радше дам руку собі відрубати, ніж обдиратиму людей.

— Годі-бо вам, — сказав Гобсек.

— Але ж гонорар платять за таксою, — відказав я.

— На деякі справи, наприклад, на полюбовні угоди, відстрочення виплат, примирення — такси немає, — заперечив він. — Отже, в цих випадках ви можете, правити по дві, по три тисячі франків, навіть по шість тисяч, залежно від того, наскільки важлива справа, та ще за свої поради, поїздки, складання проєктів угод, доповідних записок, за балаканину в суді. Треба тільки вміти знаходити такі справи. А я вас рекомендуватиму як дуже досвідченого і тямущого адвоката і посилаю вам стільки клієнтів, що адвокатська братія лусне від заздрості. Мої колеги, Вербруст, Пальма і Жігонне, доручатимуть вам вести свої справи про відчуження земельних ділянок — у них таких справ хоч греблю гати. Отже, ви матимете дві клієнтури: одна перейде у спадок від вашого патрона, а другу дам я. Либонь, з вас треба було б узяти по п'ятнадцять процентів за мої сто п'ятдесят тисяч франків.

— Добре, але не більше, — сказав я з рішучістю людини, що більше нічим не поступиться, Гобсек полагіднішав і, здавалось, був задоволений з мене.

— За контору я сам заплачу вашому патронові, — сказав він. — Я добиватимуся солідної скидки і з ціни, і з застави.

— О, щодо гарантій — усе що завгодно. А ви мені дасте після цього п'ятнадцять векселів, кожен на десять тисяч франків з умовою, що це подвійне зобов'язання буде засвідчене...

— Е, ні! — вигукнув Гобсек, перепиняючи мене. — Чому ви хочете, щоб я вам більше довіряв, ніж ви мені?

Я промовчав.

— І, крім того, — говорив він далі добродушним тоном, — ви вестимете мої справи, поки я живу, не вимагаючи гонорару. Добре?

— Гаразд, якщо тільки вони не потребуватимуть моїх витрат.

— Правильно, — сказав він. — Ага, от що, — додав старий, і обличчя його стало незвично ласкаве. — Ви мені дозволите приходити до вас?

— Завжди буду радий вас бачити.

— Так, але вранці це буде досить важко. У вас свої справи, а в мене — свої.

— Приходьте ввечері.

— О ні, — жваво заперечив він. — Вам треба бувати в товаристві, зустрічатись зі своїми клієнтами. А в мене свої друзі, ми буваємо увечері в кафе.

«У нього друзі! Невже?» — подумав я і сказав:

— Ну, добре. То, може, зустрічатимемося за обідом?

— Чудово! — погодився Гобсек. — Після біржі, о п'ятій годині. Домовимося так: я приходитиму до вас щосереди і щосуботи. Ми говоритимемо про свої справи, як друзі. Хо-хо! Я іноді буваю веселий. Ви частуватимете мене крильцем куріпки, склянкою шампанського, і ми з вами балакатимемо. Я знаю багато історій, які вже тепер можна розказати і які навчать вас багато чого: ви пізнаєте людей, а надто — жінок.

— Гаразд! Куріпка і склянка шампанського.

— Тільки не тринькайте грошей, бо втратите моє довір'я. Не живіть на широку ногу. Найміть одну-єдину стару служницю — ото й усе. Я навідуватимусь до вас, щоб знати, як ваше здоров'я. Я ж вкладаю у вас цілий капітал! Хе-хе! Я повинен бути в курсі ваших справ. Отже, приходьте сьогодні ввечері зі своїм патроном.

— Може, це нескромне запитання, але скажіть мені, будь ласка, — звернувся я до старого, коли він провів мене до порога, — навіщо вам знадобилася моя метрика?

Жан-Естер ван Гобсек знизав плечима і, лукаво всміхаючись, відповів:

— Яка нерозумна ця молодь! Знайте ж, пане адвокате, — бо вам це треба знати, щоб не вскочити в халепу, — до тридцяти років чесність і талант ще можуть бути свого роду заставою для позички. Коли ж людині перескочило за цей вік, покладатися на неї вже не можна.

І він зачинив за мною двері.

Через три місяці я став повіреним. А незабаром, пані, мені пощастило виграти справу про повернення вам вашого майна. Цей успіх зробив мене відомим. Незважаючи на величезні проценти, що я мусив платити Гобсекові, я через п'ять років уже розквитався з боргом. Я одружився з Фанні Мальво, яку щиро покохав. Схожість нашої долі, праця та успіхи ще більше зміцнили наше почуття. Помер її дядько, розбагатілий фермер, лишивши їй у спадщину сімдесят тисяч франків, і це дало мені змогу розплатитися з Гобсеком. Відтоді моє життя стало суцільним щастям та благоденством.

Одного разу мене затагнули на холостяцький обід. Його давав, програвши заклад, один з моїх приятелів молодому дженджіку, який тоді був дуже відомий у вищому світі. Пан де Трай — цвіт тодішнього дендизму, мав величезний успіх...

Граф Максим де Трай — істота чудна, здатна на все і ні на що, його бояться і зневажають, він знає все і не тямить нічого, однаково може вчинити благодіяння і злочин. Він то підлий, то благородний бретер, більше закаляний у болото, ніж заплямований кров'ю; людина, яку може мучити клопіт, але не сумління, яку більше цікавлять відчуття, ніж думки, зовні — душа запальна, а насправді холодна, як лід; — блискуча ланка, що може об'єднати катаржників і людей вищого світу.

[Укотре програвши у карти велику суму, граф де Трай попросив Дервіля помирити його з Гобсеком. Свого часу вони посварилися, але без позики лихваря графу не можна було виплутатися з боргів].

Коли ми приїхали на вулицю де Гре, денді почав озиратися навколо так пильно й занепокоєно, що я був вражений. Його обличчя то полотніло, то червоніло, то жовкло; коли він побачив двері дому, де жив Гобсек, піт зросив йому чоло. Ми саме сходили з кабриолета, як на вулицю де Гре з-за рогу завернув фіакр. Соколинний зір де Трая одразу розглядив у глибині карети жінку. Вираз майже дикої радості осяяв його обличчя. Він гукнув якогось хлопчика, що проходив поруч, і дав йому потримати свого коня. Ми ввійшли до старого дисконтера.

— Пане Гобсеку, — звернувся я до нього, — я привів до вас одного з найкращих моїх друзів. (Довіряю йому стільки ж, як і чортові, — шепнув я старому на вухо). Сподіваюся, що, знаючи мене, ви йому повернете свою ласку (за звичайні проценти) і визволите його зі скрутного становища (якщо це для вас вигідне діло).

Пан де Трай вклонився лихвареві, сів і, приготувавшись слухати, прибрав улесливу позу, граціозна догідливість якої будь-кого підкупила б; але мій Гобсек сидів у кріслі перед каміном нерухомо, як завжди, байдужий. Він скидався на статую Вольтера у перистилі Французької комедії, освітлену вечірніми вогнями. Замість привітання він ледь підняв потертий картуз, що прикривав йому голову, і смужка голого черепа, жовтого, як мармур, майнувши, ще більше підкреслила цю схожість.

— У мене є гроші тільки для моїх постійних клієнтів, — сказав він.

— Ви, отже, дуже розгнівались на мене за те, що я пішов розорятися до інших, а не до вас? — відповів, сміючись, граф.

— Розорятися? — іронічно повторив Гобсек.

— Ви хочете сказати, що не можна розорити людяну, в якій нічого немає? Ану, спробуйте знайти в Парижі людину з таким капіталом, як у мене, — вигукнув джэнджик і, вставши, повернувся на каблуках. У цій блазенській вихватці було щось серйозне, але вона не розворушила Гобсека. — Хіба я не близький друг Ронкеролів, де Марсе, Франкессіні, обох Ванденесів, Ажуда-Пінто, одне слово, всіх наймодніших у Парижі молодих людей? Я незмінний партнер у картярській грі одного відомого вам принца і посла. У мене є прибутки в Лондоні, в Карлсбаді, в Бадені, в Баті. Хіба це не блискуче ремесло?

— Правда.

— Ви робите з мене губку, хай вам чорт! Примушуєте мене вбирати в себе гроші світського товариства, а в скрутну для мене мить, як губку, вичавлюєте. Але глядіть, з вами станеться те саме. Смерть і вас вичавить, як губку.

— Можливо.

— Якби не було марнотратників, що б ви робили? Ми один для одного конче потрібні, ми невіддільні, як душа і тіло.

— Правильно.

— Отже, вашу руку, батечку Гобсеку! Будьте великодушні, якщо все це правда, правильно і можливо.

— Ви прийшли до мене, — холодно відповів лихвар, — бо Жі-рар, Пальма, Вербруст і Жігонне ситі донесочу вашими векселями і всім їх нав'язують, хоч вони завдають п'ятдесят процентів збитку. Однак мої колеги заплатили, мабуть, тільки половину їх вартості, виходить, ці векселі не варті й двадцяти п'яти процентів. Ні, уклінно дякую! Хіба я можу, дотримуючи правил пристойності, — казав Гобсек, — позичити хоч гріш людині, що заборгувала триста тисяч франків і не має й шага за душею? Позавчора на балу у барона Нусінгена ви програли десять тисяч франків.

— Пане, — відповів граф, з винятковим зухвальством змірявши старого поглядом, — мої справи вас не обходять. У кого є строк, той нічого не винен.

— Правда.

— Мої векселі буде оплачено.

— Можливо.

— І зараз справа зводиться до того, чи дам я вам надійні гарантії на суму, яку я хочу у вас позичити.

— Правильно.

З вулиці долетів шум фіакра, що під'їжджав до будинку.

— Зараз я вам принесу децю, і, думаю, ви будете задоволені, — заявив молодик.

— О сину мій! — вигукнув Гобсек, підводячись і потискаючи мені руку, як тільки граф зник за дверима. — Якщо заклад у нього цінний, ти врятував мені життя. Адже я мало не вмер! Вербруст і Жігонне хотіли поглузувати з мене. А завдяки тобі я сам сьогодні ввечері посміюся з них.

У радості старого було щось страшне. Він уперше виявив свої почуття при мені. Хоч яка скороминуща була ця радість, але вона ніколи не зітреться з моєї пам'яті.

— Зробіть мені ласку, побудьте тут, — додав Гобсек. — Хоч я й озброєний і стріляю влучно, бо я колись полював на тигрів і доводилося мені на палубі битися не на життя, а на смерть в абордажній сутичці, але все-таки побоююсь цього елегантного дурисвіта.

Старий підійшов до письмового стола і сів у крісло. Обличчя йому стало блідим і спокійним.

— Так, так, — промовив він, повертаючись до мене. — Ви напевно побачите зараз ту красуню, про яку я вам колись розповідав. Я чую в коридорі кроки аристократичних ніжок.

І справді, молодий дженджик увійшов під руку з жінкою, в якій я одразу впізнав ту саму графиню, що колись ранком змалював Гобсек; то була одна а двох доньок старого Горіо.

Графиня зразу не помітила мене, бо я стояв у ніші вікна, повернувшись лицем до шибки. Входячи у вогку похмуру кімнату лихваря, вона кинула на Максима де Трай недовірливим оком. Жінка була така гарна, що, незважаючи на всі її гріхи, мені стало шкода її. Якась страшна туга гризла їй серце, і горде лице зі шляхетними рисами спотворював погано прихований біль. Цей дженджик став її злим генієм. Я здивувався прозорливості Гобсека, що чотири роки тому вгадав долю цих двох людей з першого ж векселя.

«Ця потвора з ангельським обличчям, — подумав я, — панує над нею, певно, використовуючи її слабості — гонор, ревності, жадобу насолод, світський чад».

— Та й самі чесноти цієї жінки були для нього зброєю, — вигукнула віконтеса. — Він користувався з її відданості, умів розжалобити до сліз, викликати в ній властиву нашій статі великодушність і, зловживаючи її ніжністю, надто дорого продавав їй злочинні втіхи.

— Зізнаюсь, — сказав Дервіль, не розуміючи знаків, які подавала йому пані де Гранлье, — я не оплакував долі цієї нещасної істоти, такої чарівної в очах світу і такої жажливої для того, хто читав у її серці; ні, я здригався від жаху, дивлячись на її молодого супутника, суцього вбивцю, хоча в нього було таке ясне чоло, такі свіжі уста, мила усмішка, сліпучо-білі зуби і ангельський вигляд. У цю мить вони обоє стояли перед своїм суддею, а той спостерігав їх таким поглядом, яким, певно, старий чернець-домініканець у шістнадцятому столітті спостерігав катування двох маврів у підземеллях святої інквізиції.

— Пане, чи можна одержати за ці діаманти стільки, скільки вони коштують, але з правом викупити їх? — спитала вона тремтячим голосом, простягаючи Гобсекові футляр.

— Можна, пані, — відповів я, встрявши в розмову, і вийшов із віконної ніші.

Графиня зиркнула на мене, впізнала і, мимоволі здригнувшись, скинула на мене тим поглядом, що всіма мовами означає: «Мовчіть».

— У нас, у юристів, цю операцію, — вів я, — звуть продажем з правом викупу, угода, що полягає в передачі рухомого або нерухомого майна на певний термін, після закінчення якого зазначена річ повертається власникові, коли він заплатить обумовлену суму.

Вона зітхнула з полегкістю. Граф Максим де Трай нахмурих брови, він зрозумів, що за такою угодою лихвар дасть за діаманти менше, бо вартість їх нестійка. Гобсек, що досі сидів нерухомо, мовчки схопив лупу і почав роздивлятися діаманти. Якби я прожив ще сто років, я б усе одно ніколи не забув його обличчя в цю мить. Бліді щоки старого порожевіли, очі, в яких немов відбивався блискіт діамантів, палали надприродним вогнем. Він підвівся, підійшов до вікна, підносячи коштовності до свого беззубого рота, немов хотів їх проковтнути. Він щось нерозбірливо

бурмотів, дістаючи зі скриньки то браслети, то сережки з підвісками, то намисто, діадеми, повертаючи їх на світлі, щоб оцінити їхню чистоту, прозорість, шліфування. Він виймав коштовності зі скриньки, клав назад, знову виймав, крутив у руках, і вони мінилися вогнями. Цієї миті Гобсек був скоріше дитиною, ніж старим, або певніше — і дитиною, і старим водночас.

— Чудові діаманти! До революції вони коштували б триста тисяч франків. Якої чистої води! Оце справжні діаманти! Безперечно, з Індії — з Голконди або з Вісапура. Хіба ви знаєте їм ціну! Ні, ні, на весь Париж тільки Гобсек уміє їх оцінити. За Імперії треба було дати більше як двісті тисяч франків за такі окраси. — Він зробив зневажливий жест і додав: — Тепер ціна на діаманти весь час падає. Після укладення миру Бразилія закидає ними ринок, хоча вони і жовтуваті, не такі прозорі, як індійські. Та й жінки їх тепер надівають тільки на придворні бали. — Ви, пані, там буваєте?

І, сиплячи ці страшні слова, він з невимовною радістю один по одному роздивлявся діаманти.

Бліде лице Гобсека було осяяне блиском цих коштовностей, і я мимоволі порівнював його з тими старими зеленкуватими дзеркалами в провінціальних готелях, що вбирають відблиски світла, не відбиваючи його, і надають мандрівникові, котрий наважується подивитися в них, вигляду людини, яка вмирає від апоплексичного удару.

— То як же? — спитав граф, поплескавши Гобсека по плечу.

Стара дитина здригнулася. Гобсек покинув свої цяцьки, поклав їх на письмовий стіл, сів у крісло і знову став лихварем, ввічливим, але холодним і жорстоким, як мармуровий стовп.

— Скільки вам треба?

— Сто тисяч франків на три роки, — відповів граф.

— Можна, — сказав Гобсек, виймаючи зі скриньки червоного дерева неоціненні щодо своєї точності терези. Він зважив діаманти, на око визначаючи (бог його знає як) вагу оправ. Під час цієї операції обличчя лихваря відбивало і радість, і прагнення поботори її. Графиня немов заціпеніла, поринувши в роздуми; мені здавалося, що вона раптом побачила всю глибину безодні, в яку падає. У цій жіночій душі ще були муки сумління, і, можливо, треба було зробити тільки одне зусилля — милосердно подати руку, щоб врятувати її. І я спробував це зробити.

— Це ваші діаманти, пані? — спитав я її голосно.

— Мої, — відповіла вона, гордовито скидаючи на мене оком.

— Пишіть угоду, базіко, — звернувся до мене Гобсек, підводячись і показуючи мені на своє місце у кріслі біля стола.

— Пані, певно, заміжня? — знову спитав я. Графиня нетерпляче кивнула головою.

— Я не складатиму акта, — заявив я.

— Але чому ж? — спитав Гобсек.

— Чому? — повторив я, відвівши старого до віконної ніші, і сказав йому пошепки: — Заміжня жінка в усьому залежить від свого чоловіка; угода буде недійсна, бо ви не зможете послатися на те, що не знали факту, зазначеного в самому акті. Отже, вам доведеться віддати діаманти, тому що в угоді буде зафіксовано їхню вагу, вартість і шліфування.

Гобсек перебив мене кивком голови і, повернувшись до двох злочинців, сказав:

— Він має рацію. Умови змінюються. Вісімдесят тисяч франків готівкою, а діаманти лишаться в мене, — додав він глухим і солодким голосом. — Щодо рухомого майна фактичне володіння означає володіння по праву.

— Але... — заперечив де Трай.

— Діло ваше, або беріть, або лишайте, — знов сказав Гобсек, віддаючи скриньку графині. — Я не хочу ризикувати.

— Ви зробили б краще, якби кинулися своєму чоловікові в ноги, — сказав я графині на вухо, нахилившись до неї.

Лихвар, певно, зрозумів мої слова з поруху губ і холодно глянув на мене.

Обличчя молодого чоловіка пополотніло. Графиня явно вагалась. Граф наблизився до неї і, хоч говорив він дуже тихо, я все ж почув:

— Прощайте, люба Анастазі, будьте щасливі. А я... завтра я вже позбудусь усіх турбот.

— Пане, — вигукнула молода жінка, звертаючись до Гобсека, — Я приймаю вашу пропозицію.

— Отож-то! — відповів старий. — Трудненько ж добитися вашої згоди, моя красуне. — Він підписав банківський чек на п'ятдесят тисяч франків і подав його графу. — А тепер, — сказав він з усмішкою, схожою на вольтерівську, — на решту платіжної суми я дам вам на тридцять тисяч франків дуже надійні векселі. Це все одно, що золото в злитках. Граф де Трай тільки що мені ска-

зав: «Мої векселі завжди буде сплачено», — додав Гобсек, подаючи графині підписані графом векселі, що їх напередодні опротестував один з товаришів Гобсека і, мабуть, продав йому за безцінь.

Максим де Трай вибухнув ревом, серед якого ясно пролунали слова: «Старий шахрай!»

Гобсек, і бровою не повівши, вийняв із картонного футляра два пістолети і спокійно мовив:

— Я ображений, я стрілятиму перший.

— Максиме, попросіть у пана Гобсека пробачення, — благально скрикнула графиня, вся тремтячи.

— Пане, я не мав наміру вас образити, — пробелькотів граф.

— Я це чудово знаю, — спокійно відповів Гобсек. — Ваш намір був тільки в тому, щоб не сплатити за своїми векселями.

Графиня підвелася, вклонилась і вийшла, певне, охоплена жахом. Де Трай мусив іти за нею, але, перш ніж вийти, сказав:

— Якщо ви, панове, прохопитесь хоч одним нескромним словом про все це, то проллється або ваша, або моя кров.

— Амінь, — відповів йому Гобсек, ховаючи пістолети. — Щоб пролити свою кров, треба її мати, мій любий, а в тебе в жилах замість крові — багнюка.

Коли двері зачинилися і обидва екіпажі від'їхали, Гобсек схопився з місця і, пританцьовуючи, закричав:

— Діаманти мої! Діаманти мої! Чудові діаманти! Які діаманти! І дешево дісталися! Ага, Вербрусте і Жігонне, ви хотіли обдурити старого батечка Гобсека. Я — ваш володар. Мені заплатили сповна! Якими дурнями вони сидітимуть сьогодні ввечері, коли я між двома партіями в доміно розкажу їм про це дільце!

Ця похмура радість, цей злобний триумф дикуна, що заволодів кількома прозорими камінцями, — приголомшили мене. Я остовпів, онімів.

— Ага! Ти ще тут, мій хлопчику? — сказав він. — Ми сьогодні пообідаємо разом. Ми розважимося в тебе, адже в мене господарства немає, а всі ці ресторатори з їхніми підливами, соусами, винами можуть самого чорта отруїти.

Помітивши вираз мого обличчя, він ураз став знову холодно-байдужий.

— Ви цього не зрозумієте, — сказав він, сідаючи біля каміна, на який він поставив на жаровні бляшану каструльку з молоком. — Може, поснідаєте зі мною? — додав. — Тут, либонь, вистачить на двох.

— Дякую, — відповів я. — Я снідаю тільки ополудні.

Цієї миті в коридорі почулись поспішні кроки.

Хтось спинився перед Гобсековими дверима і щосили загнував. Лихвар подивився у віконце і відчинив двері. Ввійшов чоловік років тридцяти п'яти, що, певно, видався старому сумирним, хоч тільки-но люто тарабанив у двері.

Відвідувач, просто вдягнений, скидався на покійного герцога Рішельє. Це був чоловік графині, якого ви, певно, зустрічали в світі; у нього була, вибачте за порівняння, аристократична постава державних мужів, мешканців вашого передмістя.

— Пане, — сказав він, звертаючись до Гобсека, який знов став спокійним, — у вас тільки що була моя дружина?

— Можливо.

— Ви що ж, не розумієте мене?

— Я не маю честі знати вашу дружину, — відповів лихвар. — Сьогодні вранці в мене було багато людей: жінок, чоловіків, дівчат, схожих на юнаків, і юнаків, схожих на дівчат. І мені було б дуже важко...

— Облиште жарти, пане! Я кажу про жінку, що тільки-но вийшла від вас.

— Звідки я можу знати, що вона ваша дружина? — спитав лихвар. — Адже я ніколи не мав щастя вас бачити.

— Ви помиляєтесь, пане Гобсеку, — сказав граф з глибокою іронією. — Ми одного разу зустрілися з вами у спальні моєї дружини. Ви приходили одержувати гроші за підписаний нею вексель, за яким вона ніяких грошей не брала.

— Не моє діло дошукуватись, яким способом їй було сплачено цю суму, — відказав Гобсек, лукаво глянувши на графа. — Я його дисконтував у одного з моїх товаришів. Крім того, пане, — казав далі лихвар спокійно, анітрохи не хвилюючись і підсипаючи кави у своє горнятко з молоком, — дозвольте вам зауважити, що я не певний у вашому праві читати мені нотації в моєму домі. Я досягнув повноліття ще в шістдесят першому році минулого століття.

— Пане, ви тільки що купили за безцінь діаманти, що не належать моїй дружині, — це фамільні коштовності.

— Не вважаю за потрібне втаємничувати вас у мої справи, але скажу вам графе: якщо графиня і взяла не спитавшись ваші діаманти, то вам треба було б попередити листовно всіх ювелірів, щоб вони не купували їх. Адже вона могла продати їх частинами.

— Пане, — вигукнув граф, — ви ж знаєте мою дружину!

— Правда.

— Як заміжня жінка, вона підвладна чоловікові.

— Можливо.

— Вона не мала права розпоряджатися цими діамантами.

— Правильно.

— Ну, то як же, пане?

— А так! Я знаю вашу дружину, вона підвладна своєму чоловікові, — цілком згоден; вона багатом підвладна; але ваших діамантів я не знаю. Якщо графиня підписує векселі, то вона, певно, може провадити комерційні справи, купувати діаманти, брати їх для продажу. Таке буває.

— Прощайте, пане! — вигукнув блідий від гніву граф. — Є ще суд.

— Правильно.

— Оцей добродій, — додав граф, вказуючи на мене, — був свідком продажу.

— Можливо.

Граф рушив до дверей. Відчувши, що справа повернула на серйозне, я вирішив втрутитися і примирити супротивників.

— Графе, — сказав я, — ви маєте рацію, але й пан Гобсек не винен. Ви не можете віддати до суду покупця, не втягнувши в процес вашої дружини, а ганьба впаде не тільки на неї. Я адвокат і, як офіційна особа, та й просто порядна людина, мушу сказати вам, що діаманти, про які ви говорите, пан Гобсек купив у моїй присутності. Але, гадаю, ви зробили б неправильно, спробувавши скасувати угоду як незаконну, до того ж важко буде встановити, що продано саме ваші діаманти. Правда на вашому боці, але на суді ви зазнаєте невдачі. Пан Гобсек чесний чоловік і не заперечуватиме, що купив діаманти дуже вигідно для себе, тим більше, що моє сумління і мій обов'язок велять мені підтвердити це. Але якщо ви почнете судову справу, то наслідки її будуть сумнівні. Раджу вам помиритися з паном Гобсеком. Адже він може довести на суді свою сумлінність, а вам однаково доведеться повернути йому гроші, які він заплатив за діаманти. Погодьтеся вважати їх у заставі з правом викупу через сім-вісім місяців, навіть через рік, одне слово, через час, що дасть вам можливість повернути суму, позичену графині, якщо, звичайно, ви не вирішите викупити діаманти ще сьогодні, давши надійні гарантії сплати.

Лихвар спокійнісінько вмочав хліб у каву і цілком байдуже їв: але, почувши слово «примиритися», глянув на мене, мовби кажучи: «Молодець! Як спритно скористався з моєї науки». Я теж відповів йому поглядом, який він чудово зрозумів: «Справа дуже сумнівна, брудна, і мирова конче потрібна». Гобсек не міг від усього відмагатися, знаючи, що на суді я скажу правду. Граф подякував мені ласкавою усмішкою. Після довгого обговорення, під час якого Гобсек виявив таку спритність і зажерливість, що перевершив би учасників будь-якого дипломатичного конгресу, я склав акт, згідно з яким граф визнавав, що одержав від лихваря вісімдесят п'ять тисяч франків, включаючи проценти, а Гобсек зобов'язувався після сплати графом цієї суми повернути йому діаманти.

— Яке марнотратство! — розпачливо вигукнув чоловік графині, підписуючи акт. — Як перекинути міст через цю безодню?

— Пане, у вас багато дітей? — серйозно спитав Гобсек.

Це запитання примусило графа здригнутися, ніби лихвар, мов досвідчений лікар, відразу намацав болюче місце. Він нічого не відповів.

— Так, так, — пробурмотів Гобсек, зрозумівши болісне мовчання графа. — Я чудово знаю вашу історію. Ця жінка — демон, а ви, мабуть, і досі кохаєте її. Розумію! Вона навіть мене схвилювала. Може, ви хотіли б урятувати свій статок, зберегти його для одного або двох своїх дітей. Тоді кидайтесь у вир світських утіх, грайте в карти, розтринькуйте гроші і частіше приходьте до Гобсека. У світських колах називатимуть мене жидом, ефіопом, лихварем, розбійником, казатимуть, що я розорив вас. Дарма! За образу кривдник дорого заплатить. Ніхто так не стріляє з пістоleta і не володіє шпагою, як ваш покірний слуга. Це всі знають. А ще раджу вам, якщо зможете, знайдіть друга, якому ви могли б фіктивно продати своє майно. Це у вас, юристів, якщо не помиляюсь, називається фідеїкоміс? — спитав він, обернувшись до мене.

Граф, здавалось, цілком був захоплений своїми думками і, покидаючи нас, сказав:

— Гроші ви одержите завтра. Приготуйте діаманти.

— По-моєму, він дурень, як усі ваші чесні люди, — зневажливо мовив Гобсек, коли граф пішов.

— Скажіть краще — як люди, охоплені пристрасстю.

— За складання акта хай вам заплатить граф, — сказав він, коли я прощався з ним.

Через кілька днів після цієї сцени, що відкрила мені жахливі таємниці світської жінки, якось уранці до мене в кабінет увійшов граф.

— Пане, — звернувся він, — я прийшов до вас порадитися в дуже важливій справі. Вважаю за свій обов'язок заявити, що я вам цілком довіряю і маю надію довести це на ділі. Ваша поведінка на процесах пані де Гранлье понад усяку похвалу. (От бачите, пані, — сказав адвокат, звертаючись до віконтеси, — скільки разів мене винагороджено за незначну послугу, яку я зробив вам...).

Я шанобливо вклонився і відповів, що тільки виконав обов'язок чесної людини.

— Так ось, пане. Я зібрав чимало відомостей про того дивного чоловіка, якому ви маєте завдячувати своїм становищем, — сказав граф. — З усього того, що я знаю, ясно, що цей Гобсек — філософ із школи циніків. Якої ви думки про його чесність?

— Графе, — відповів я, — Гобсек — мій благодійник... За п'ятнадцять процентів, — додав я, сміючись. — Але його скнарність усе ж не дає мені права розкрити його справжнє обличчя незнайомій людині.

— Кажіть, пане. Ваша відвертість не може пошкодити ні Гобсекові, ні вам. Я й не сподівався побачити ангела в особі лихваря.

— Батечко Гобсек, — сказав я, — наскрізь перейнятий одним принципом, що керує всіма його вчинками. За тим принципом, гроші — це товар, який можна зі спокійним сумлінням продавати дорого або дешево, залежно від обставин. Лихвар, що править великі проценти за свої гроші, на його думку, така ж людина, як і кожен, хто бере участь у прибуткових справах та спекуляціях. І якщо відкинути його фінансові принципи та філософські погляди на людську природу, якими він виправдовує свою лихварську хватку, то, я певен, поза цими справами він найделікатніша й найчесніша людина в усьому Парижі. В ньому живуть двоє: скнара і філософ, істота підла і висока. Якби я вмер, лишаючи сиріт, Гобсек став би їм опікуном. Ось, пане, я уявляю собі Гобсека з власного мого досвіду. Я нічого не знаю про його минуле життя. Може, він був корсаром, може, об'їздив увесь світ, торгуючи діамантами чи людьми, жінками чи державними таємницями, але присягаюсь, що жодна людська душа у світі не знала таких жорстоких випробувань і так не загартувалась, як він. Того дня, коли я приніс йому свій борг і остаточно розплатився з ним, я спитав його не без певної ораторської остороги, що спонукало,

його брати з мене такі величезні проценти і чому він, бажаючи допомогти мені, своєму другові, не дозволив собі зробити цю послугу безкорисливо. «Сину мій, я тебе звільнив від вдячності, давши тобі право вважати, що ти мені нічого не винен. Тому ми з тобою найкращі друзі у світі». Ця відповідь, пане, дасть вам краще уявлення про цю людину, ніж будь-які слова.

— Мій намір остаточний, — сказав граф. — Приготуйте потрібні акти, щоб передати Гобсекові право власності на моє майно. Тільки вам, пане, я можу довірити скласти контррозписку, де він засвідчить, що продаж цей фіктивний і все моє майно, яким він порядкуватиме за своїм розсудом, зобов'язеться повернути моєму старшому синові, коли той дійде повноліття. Тепер, пане, я мушу вам сказати от що: я боюсь тримати цей цінний документ у себе. Мій син так прив'язаний до матері, що я і йому не довіряю розписки. Я прошу вас зберігати документ у себе. Якщо Гобсек помре, він призначить вас спадкоємцем мого майна. Отже, все передбачено. — Граф замовк — він був дуже схвилюваний. — Вибачте, будь ласка, за турботи, — знов заговорив він, — але я так страждаю, та й моє здоров'я викликає в мене побоювання. Недавні прикроці завдали мені жорстокого удару, і рішучі заходи, яких я вживаю, просто конче потрібні.

— Пане, — відповів я, — насамперед дозвольте подякувати вам за довір'я. Але щоб виправдати його, я повинен зауважити, що цими заходами ви цілком позбавляєте спадщини своїх... інших дітей, які теж носять ваше прізвище. Нехай це тільки діти колись любимої, а тепер недостойної жінки, проте вони мають право на певну забезпеченість. Я заявляю вам, що не зможу взяти на себе почесного обов'язку, який ви хочете покласти на мене, якщо не буде визначено і їхню частку.

Почувши ці слова, граф увесь затремтів. На очах йому виступили сльози, і він, міцно потиснувши мені руку, сказав:

— Я й досі не знав вас по-справжньому. Ви і втішили мене і засмутили. Так, треба визначити частку цих дітей у першому ж пункті контррозписки.

Я провів його до дверей своєї контори, і мені здалося, що обличчя його проясніло від почуття задоволення, яке викликав цей справедливий вчинок. От, Каміло, як молоді жінки падають у безодню. Іноді досить кадрилі на балу, романсу, проспіваного біля рояля, прогулянки за місто, щоб накликати страшне лихо.

Назустріч йому йдуть самі, послухавшись самовпевненого голосу марнославства, гордості, повіривши чийсь усмішці, необачно піддавшись легковажності, властивій молодості. Ганьба, муки сумління та злидні — ось ті три фурії, в чії руки неминуче попадають жінки, як тільки переступлять певні межі...

— Минуло чимало часу після цієї угоди, — продовжував Дервіль, — а я все ще не одержав контррозписки, що мала зберігатися в мене. <...> Проте одного разу, коли лихвар обідав у мене, я спитав його, підводячись з-за столу, чи не знає він, чому нічого більше не чути про пана де Ресто.

— На це є поважні причини, — відповів той. — Граф при смерті. Це одна з тих ніжних натур, що не вміють побороти горе, і воно вбиває їх. Життя — це складне, важке ремесло, і треба докласти зусиль, щоб навчитися жити. Коли людина пізнає життя, зазнавши його прикрощів, її нерви загартуються, зміцніють, і вона здатна керувати своїми почуттями. Тоді нерви її стають немовби сталевими пружинами, що гнуться, а не ламаються. А коли ще й травлення добре, то така загартована людина може прожити стільки ж років, як і знамениті ліванські кедрі.

— Скажіть мені, будь ласка, чому з усіх людей тільки граф і я викликали вашу прихильність?

— Бо ви єдині, що довірилися мені без хитрощів, — відповів лихвар.

Хоч ця відповідь і переконувала мене, що Гобсек не зловживе своїм становищем, якщо навіть контррозписка пропаде, все ж я вирішив побачитися з графом. Я послався на якісь справи, і ми разом вийшли. Я швидко приїхав на вулицю Ельдера. Мене провели у вітальню, де графиня бавилася з дітьми. Коли їй доповіли про мене, вона схопилася з місця, пішла назустріч і знову мовчки сіла, вказавши рукою на вільне крісло біля каміна. І відразу ніби прикрила своє обличчя тією непрозірною маскою, під якою світські жінки так добре вміють ховати свої почуття. Від горя врода її поблякла, але гарні риси обличчя не змінилися і свідчили про його колишню чарівність.

— У мене дуже важлива справа до графа. Я хотів би поговорити з ним...

— Якщо це вам вдасться, ви будете щасливішим за мене, — відповіла вона, перепиняючи мене. — Пан де Ресто не хоче нікого бачити, він насилу терпить візити лікаря і відмовляється од

усіх послуг, навіть від моїх. У хворих такі чудні примхи! Вони, як діти, самі не знають, чого хочуть.

— А може, навпаки, — вони, як діти, чудово знають, чого хочуть.

Графиня почервоніла. Я майже каявся, що дозволив собі цю репліку в стилі Гобсека, і квапливо змінив тему розмови.

— Але хіба можна лишати хворого увесь час самого? — спитав я.

— Коло нього старший син, — відповіла вона. Хоч як пильно я дивився на графиню, на цей раз вона не почервоніла, і мені здалося, що вона поклала собі не дати мені проникнути у свої таємниці.

— Зрозумійте, пані, я прийшов сюди не з цікавості. Мене привели надзвичайно важливі інтереси...

Я прикусив губу, відчуваючи, що пішов неправильним шляхом.

І справді, графиня зараз же скористалася з моєї необачності.

— Мої інтереси аж ніяк не розходяться з інтересами мого чоловіка, пане, — сказала вона. — Ніщо не заважає вам звернутися до мене.

— Справа, в якій я прийшов, стосується тільки графа, — твердо відповів я.

— Я звелю повідомити його про ваше бажання поговорити з ним.

Однак ввічливий тон і люб'язний вигляд, з яким вона вимовила цю фразу, не обдурили мене; я здогадався, що графиня нізащо не пустить мене до свого чоловіка.

Ми ще трохи побалакали з нею про всяку всячину, я весь час спостерігав її. Але, як і всі жінки, що виробили собі певний план дій, вона зуміла затаїти його дуже спритно, що свідчить про найвищу ступінь жіночої віроломності. Наважуюсь сказати, що я всього чекав від неї, навіть злочину, бо бачив, що вона знає своє майбутнє, — про це свідчили кожен її жест, погляд, манера триматися, навіть інтонації її голосу. Я попрощався і пішов...

Тепер я вам розповім про події, що завершують цю драму, а також про ті обставини, про які я довідався згодом, і про ті подобиці, що їх передбачав проникливий Гобсек та і я сам.

Відколи граф де Ресто для людського ока поринув у вихор утіх, немов бажаючи розтринькати свій статок, між подружжям

відбувалися сцени, які лишались таємницею для всіх; вони дали можливість графові ще більше зневажати свою дружину. А коли він занедужав і зліг, його сповнила огида до графині і двох її останніх дітей; він заборонив їм входити у свою кімнату, а коли вони спробували порушити цю заборону, їхня неслухняність викликала такі небезпечні для його життя припадки, що лікар благав графиню не порушувати наказ чоловіка. Пані де Ресто бачила, як увесь статок — землі, родинне майно і навіть особняк, у якому вона жила, — поступово переходить до рук Гобсека, що, немов казкова химера, пожирав її багатство, і, певно, зрозуміла наміри свого чоловіка. Пан де Трай, рятуючись від кредиторів, що дуже вже напосідали на нього, подорожував тоді в Англії. Тільки він міг розкрити графині очі на ті таємні запобіжні заходи, які з намови Гобсека вжив граф проти неї. Кажуть, що вона довго відмовлялась дати свій підпис, потрібний за нашими законами, щоб ствердити продаж майна. Але граф усе ж домігся свого. Графиня гадала, що її чоловік переводить свій статок на гроші і що маленька пачка асигнацій, одержаних за нього, зберігається у сейфі десь у нотаріуса чи в банку. Вона була певна, що пан де Ресто неодмінно мав документ, який давав змогу його старшому синові захистити своє право на частку належної йому спадщини. Отож графиня встановила за кімнатою свого чоловіка якнайпильніший нагляд. У своєму домі вона була повновладна господиня і все підпорядкувала жіночому шпигунству. Цілими днями вона сиділа у вітальні, поруч графової кімнати, звідки чути було кожне його слово, щонайменший порух. На ніч вона веліла стелити собі постіль там же таки у вітальні, але майже не спала. Лікар цілком був на її боці. Удавана самовідданість графині всіх полонила. Пані де Ресто вміла з хитрістю, властивою підступним натурам, у такому світлі виставити огиду, яку виявляв до неї гриф, і так чудово прикидалася пригніченою горем, що здобула щось подібне до слави. Деякі святенники вважали навіть, що вона цим спокутувала свої гріхи. А перед очима у цієї жінки стояли злидні, які чекали на неї після графової смерті, коли вона не дасть собі ради. Отож графиня, яку чоловік, уже помираючи, вигнав зі своєї кімнати, обвела навколо нього зачароване коло. Вона була і далеко від нього, і разом з тим близько, позбавлена всіх прав і разом з тим всемогутня; віддана про людське око дружина, вона чатувала на смерть і багатство, як та польова комаха,

що, сидючи на дні виритої на зразок спіралі нірки в піску, чигає на свою неминучу здобич, прислухаючись до падіння кожної піщинки. Найсуворішому судді мимоволі довелося б визнати, що графиня перейнята материнською любов'ю. Смерть її батька, кажуть, була їй наукою. Палко люблячи своїх дітей, вона втаїла від них своє розпусне життя; через їхні малі літа це легко було зробити, і вона прищепила їм любов до себе. Вона дала їм чудове, блискуче виховання. Признаюсь, я не міг не захоплюватися цією жінкою і водночас співчував їй, за що Гобсек ще недавно глузував з мене. О тій порі графиня, пересвідчившись у підлоті Максима де Трай, кривавими слізьми спокутувала свої колишні гріхи. Я вірю в це. Заходи, яких вона вживала, щоб заволодіти багатством свого чоловіка, були мерзенні, але ж їх диктувала їй материнська любов і бажання загладити свою провину перед дітьми. До того ж, як і багато жінок, що пережили бурю пристрастей, вона тепер щиро прагнула стати на шлях добродетності. Може, вона тільки тоді й пізнала її ціну, коли зібрала сумний ужинок своїх помилок. Щоразу як малий Ернест — її старший син — виходив із батькової кімнати, вона, мов інквізитор, допитувала його про все, що граф робив, що казав. Дитина йшла назустріч бажанням матері, пояснюючи їх собі її ніжною любов'ю до батька, і охоче відповідала на всі запитання. Мої відвідини наполохали графиню: вона побачила в мені знаряддя помсти графа і поклала не допускати мене до вмираючого. Охоплений зловісним передчуттям, я дуже хотів поговорити з паном де Ресто, бо непокоївся за долю контррозписки. Якби папери попали до рук графині, вона могла б з них скористатися, і між нею та Гобсеком почався б нескінченний процес. Я дуже добре знав лихваря і був певен, що він нізащо не поверне майно графині, а текст контррозписки, яку міг реалізувати тільки я, давав безліч підстав для сутяжництва. Щоб запобігти усім цим прикрощам, я вдруге пішов до графині.

<...>

Ми розсталися як вороги. Їй хотілося знищити мене, а ж почував до неї жалість, а це для таких натур, як вона, рівнозначно найтяжчий образі. Ця жалість прокопилася і в останніх словах, з якими я звернувся до неї прощаючись. Я натякнув, що, як би вона не діяла, її неодмінно чекає розорення, і, мабуть, жах охопив її.

— Якби мені вдалося побачитися з графом, то принаймні хоч майно ваших дітей...

— Ні, тоді я у всьому залежатиму від вас, — сказала вона, перебиваючи мене зневажливим жестом.

Раз боротьба між нами стала одвертою, я вирішив сам урятувати цю родину від злиднів. Я ладен був удатися навіть до юридично незаконних дій. Я порушив позов проти графа де Ресто, вимагаючи, щоб він повернув Гобсекові всю суму фіктивного боргу і домігся відповідного вироку. Графиня, певна річ, приховала від світу судову ухвалу, яка дала мені право після смерті графа опечатати його майно. Потім я підкупив одного зі слуг у графовім домі, і він пообіцяв покликати мене навіть уночі, коли його господар конатиме. Я надумав приїхати несподівано, щоб налякати графиню загрозою негайно ж накласти печаті на майно і таким чином урятувати контррозписку, що зберігалась у графа. Пізніше я довідався, що ця жінка вивчала кодекс, прислухаючись до стогонів свого вмираючого чоловіка. Яку жахливу картину побачили б ви, якби могли зазирнути в душі спадкоємців, що обступили смертне ложе. Скільки тут інтриг, злих замірів, підступів — і все через гроші! Та облишмо ці подробиці, досить огидні самі по собі, хоч про них треба було згадати, бо вони допоможуть вам уявити муки цієї жінки, муки її чоловіка і піднімуть завісу перед прихованими родинними драмами, схожими на цю. Два місяці граф де Ресто лежав у ліжку, замкнувшись у спальні, скорившись своїй долі. Смертельна недуга повільно руйнувала його тіло і розум.

<...>

Граф боявся денного світла: фіранки на вікнах було спущено і сутінки надавали ще більшої похмурості цій сумній кімнаті. Хворий дуже змарнів. Тільки в його блискучих очах ще світився останній вогник життя. Було щось страшне в мертвотній блідості його обличчя. Це враження ще більше посилювало дуже відросле волосся, яке він нізащо не дозволяв стригти і яке довгими гладенькими пасмами спадало йому на щоки. Він скидався на фанатика-пустельника. Горе згасило всі людські почуття в цього чоловіка, якому ледве минуло п'ятдесят років і якого весь Париж бачив таким блискучим і щасливим.

Якось уранці на початку грудня 1824 року Ернест, син графа, сидів у ногах на ліжку батька і сумовито дивився на нього. Граф поворухнувся і глянув на сина.

— Вам боляче? — спитав Ернест.

— Ні, — відповів граф, страдницьки всміхнувшись. — Усе тут, біля серця! — І він худими пальцями торкнувся голови, а потім з такою скорботою притис руку до запалих грудей, що Ернест заплакав.

— Чому ж не приходять Дервіль? — спитав граф свого камердинера, якого вважав за дуже вірного слугу, хоч насправді той був на боці графині. — Як же це, Морісе! — вигукнув умираючий, підводячись на постелі; здавалося, свідомість цілком повернулася до нього. — Уже всьоме чи увосьме за ці два тижні я посилаю вас до свого адвоката, а його все нема! Ви що, жартуєте зі мною? Ідіть до нього зараз же, цієї ж миті, і приведіть його. Якщо не виконаєте мого наказу, я встану і сам піду...

— Графине, — мовив камердинер, вийшовши у вітальню, — ви чули, що велів граф? Що я маю робити?

— Вдайте, ніби пішли до адвоката, а коли повернетесь, скажете графові, що він поїхав за сорок льє від Парижа у важливій справі. Скажете, що його ждуть наприкінці тижня.

«Хворі ніколи не вірять, що їхній кінець близько, — подумала графиня. — Він чекатиме, поки адвокат повернеться».

Лікар напередодні сказав, що граф навряд чи переживе день. Коли через дві години камердинер прийшов до свого господаря з безнадійною звісткою, вмираючий дуже схвилювався.

— Боже мій, боже мій! — промовив він кілька разів. — Тільки й надії що на тебе.

Він довго дивився на свого сина і, нарешті, сказав йому ослабленим голосом:

— Ернесте, дитино моя, ти ще дуже молодий, але в тебе добре серце і ти зрозумієш святість обіцянки, даної вмираючому батькові. Чи почуваш ти себе здатним зберегти таємницю, схоронити її в своїй душі так, щоб про неї не довідалася навіть мати? Тепер, синку мій, в усьому цьому домі я можу звіритися тільки на тебе одного. Ти не зрадиш мого довір'я?

— Ні, тату.

— Так от, Ернесте, зараз я передам тобі запечатаний пакет, — його адресовано панові Дервілью. Сховай його так, щоб ніхто не знав, що він у тебе. Непомітно вислизнеш із дому і вкинеш його у поштову скриньку на розі вулиці.

— Добре, тату.

— Можу я покластися на тебе?

— Так, тату.

— Підійди ж, поцілуй мене. Тепер мені легше буде вмирати, любий мій хлопчику. Років через шість чи сім ти зрозумієш, яка це важлива таємниця; тоді ти дістанеш винагороду за свою тямучість і вірність. І ти побачиш, як я тебе любив. А тепер лиши мене на хвилинку самого і нікого до мене не пускай.

Ернест вийшов і побачив у вітальні свою матір.

— Ернесте, — сказала вона йому, — іди сюди. Вона сіла, притягнула свого сина до себе і, міцно пригорнувши його до грудей, поцілувала.

— Ернесте, батько тільки що розмовляв з тобою?

— Так, мамо.

— Що він тобі казав?

— Я не можу цього переказати, мамо.

— О моя дорога дитино, — вигукнула графиня, палко цілюючи його, — як мене тішить, що ти вмієш мовчати. Ніколи не забувай двох правил: не кажи неправди і будь вірний своєму слову.

— Мамочко, яка ти хороша! Ти ніколи не казала неправди, я певен.

— Ні, любий хлопчику, іноді я казала неправду. Так, я не додержувала слова, але за таких обставин, перед якими усі закони ніщо. Слухай, Ернесте, ти вже великий і розумний хлопчик і, певно, помічаєш, що батько відштовхує мене, відмовляється від моїх послуг. А це несправедливо — ти ж знаєш, як я його люблю.

— Знаю, мамо.

— Бідний мій хлопчику, — сказала, плачучи, графиня. — В усьому винні злі люди, які звели на мене наклепи, щоб розлучити з твоїм батьком, бо вони корисливі й зажерливі. Вони хочуть одібрати в нас майно і привласнити його собі. Якби твій батько був здоровий, незлагодя між нами минула б швидко, він би мене вислухав і, як чоловік добрий, люблячий, визнав би свою помилку. Та хвороба потьмарила його розум, і упередження, з яким він ставиться до мене, перетворилось у нього в нав'язливу думку, в якесь божевілля. І він раптом став віддавати перевагу тобі перед іншими дітьми, — це теж доказ розладу його розуму. Ти ж до його хвороби ніколи не помічав, що він любить Поліну і Жоржа менше, ніж тебе. Все тепер залежить у нього від хворобливих примх. Любов до тебе могла спонукати його дати тобі якісь розпорядження. Якщо ти не хочеш розорити свою родину,

мій ангеле, не хочеш, щоб твоя мати ходила старцювати, як жебрачка, то ти повинен їй сказати все...

— А—а! — вигукнув граф, розчинивши двері і з'явившись на порозі майже голий, висохлий і худий, як тріска.

Цей глухий крик справив жахливе враження на пані де Ресто: вона остовпіла, дивлячись на чоловіка; виснажений і блідий, він немов вийшов з могили.

— Вам мало того, що ви отруїли моє життя горем, тепер ви не даєте мені спокійно вмерти, розбещуєте мого сина, хочете виховати з нього грішну людину! — кричав він хрипким голосом.

Графиня кинулася в ноги помираючому, якого останні життєві хвилювання зробили майже страшним, і залилася слізьми.

— Пожалійте! Пожалійте мене! — заголосила вона.

— А ви мене жаліли? — спитав він. — Я дозволив вам розтринькати весь ваш статок, а тепер ви хочете пустити за вітром і мій, розорити мого сина?

— Нехай так, добре, не щадіть мене, губіть! — благала вона. — Але пожалійте дітей! Накажіть своїй вдові жити в монастирі — я підкорюсь. Я зроблю все, що тільки ви скажете, аби спокутувати свою провину перед вами. Але діти!.. Нехай хоч вони будуть щасливі... О діти, діти!..

— У мене тільки одна дитина, — вигукнув граф, простягаючи у розпачі свої худі руки до сина.

— Простіть, я каюсь, каюсь!.. — кричала графиня, обіймаючи худі, вологі від поту чоловікові ноги.

Ридання не давали їй говорити, і якісь неясні, безладні слова вихоплювалися з її пересохлого горла.

— Після того, що ви сказали Ернестові, ви ще насмілюєтесь говорити про каяття, — мовив помираючий, відштовхнувши графиню ногою. — Мені холодно від вас, — додав він з якоюсь жахливою байдужістю. — Ви були поганою донькою, поганою дружиною, ви будете поганою матір'ю...

Нещасна жінка впала непритомна. Помираючий дістався до свого ліжка, ліг і через кілька годин втратив свідомість. Прийшли священники, причастити його. Опівночі він помер. Вранішня сцена забрала рештки його сил.

Я приїхав опівночі з батечком Гобсеком. У домі панував хаос, і ми безперешкодно пройшли в маленьку вітальню поруч із кімнатою померлого і побачили там трьох дітей у слезах, а коло

них — двох священиків, що мали перебути ніч біля небіжчика. Ернест підійшов до мене і сказав, що його мати хоче побути сама у графовій кімнаті.

— Не заходьте туди! — сказав він якимсь чудним голосом. — Вона там молиться...

Гобсек засміявся властивим йому безгучним сміхом. Але мене так схвилювала скорбота і гнів на юному личку, що я не міг поділити іронії лихваря. Побачивши, що ми все-таки простуємо до дверей, хлопчик підбіг і, припавши до них, закричав:

— Мамо, до тебе прийшли оті гидкі люди!

Гобсек відкинув його, немов пір'їнку, і відчинив двері. Яке видовище постало перед нами. У кімнаті панувало страшне безладдя. Графиня стояла нерухомо, розкуйовджена, на обличчі в неї був вираз розпачу. Заскочена зненацька, вона розгублена, дивилася на нас палаючими очима, а навкруг неї було розкидано усякий мотлох, папери, одяг померлого, ганчір'я. Моторошно було бачити цей хаос навколо небіжчика. Тільки-но граф помер, його дружина зламала всі шухляди в письмовому столі, килим навколо неї встеляли шматки порваних листів; скриньки було зламано, портфелі розрізано — скрізь нишпорили її зухвалі руки. Можливо, спочатку її пошуки були марні, але тепер її вигляд і хвилювання свідчили, що вона, зрештою, таки знайшла таємні папери. Я глянув на постіль і з тією проникливістю, яку розвивають в юристів судові справи, зрозумів усе, що сталося. Труп графа де Ресто лежав долілиць майже впоперек ліжка, недбало кинутий, мов один з тих конвертів, що валялися на підлозі, — адже він теж був тільки непотрібною оболонкою. Його тіло з розкинутими руками й ногами задубіло в химерній, страшній позі. Помираючий, напевно, ховав контррозписку під подушкою, сподіваючись, що збереже її там від жінчиних зазіхань до останньої своєї хвилини. Графиня здогадалась, де він ховав папери, та, зрештою, це можна було зрозуміти і з жесту мертвої руки з судомно зведеними пальцями. Подушку було скинуто на підлогу, на ній ще зберігся відбиток жіночого черевика. А на килимі біля графининих ніг я побачив розірваний конверт з гербовими печатками графа. Я швидко підняв його і прочитав напис, який свідчив, що вміст його мав бути переданий мені. Я пильно й суворо глянув на графиню як слідчий, що допитує злочинця.

У каміні догоряли папери. Почувши, що ми прийшли, графиня кинула їх у полум'я, бо, прочитавши в перших пунктах духівниці імена своїх менших дітей, гадала, що знищує заповіт, який позбавляє їх спадщини, хоч насправді спадщину, за моїм наполяганням, їм було обумовлено. Нечисте сумління і мимовільний страх перед учиненим злочином потьмарили їй розум. Спіймана на гарячому, вона, може, бачила вже перед собою ешафот і відчувала, як кат випікає їй тавро розпеченим залізом. Вона мовчала і, тяжко дихаючи, дивилася на нас божевільними очима.

— Що ви наробили! — вигукнув я, вихоплюючи з каміна клаптик паперу, який ще не взявся вогнем. — Ви розорили своїх дітей. Ці папери доводили їхнє право на майно.

Губи графині сіпнулися так, що здавалося, ніби її от-от розіб'є параліч.

— Хе—хе! — проскрипів Гобсек, і цей звук був схожий на скрегіт мідного свічника, коли його совають по мармуровій плиті.

Помовчавши трохи, старий сказав мені спокійним тоном:

— Чи не збираєтесь ви подати графині думку, що я не є законним власником майна, яке мені продав граф? Цей будинок тепер належить мені.

Мене ніби обухом по голові ударили, я онімів від болісного подиву. Графиня помітила мій здивований погляд, який я кинув на лихваря.

— Пане! Пане! — тільки й вигукувала вона, не знаходячи інших слів.

— У вас фідеїкоміс? — спитав я його.

— Можливо.

— Ви хочете скористатися із злочину, що його вчинила графиня.

— Так.

Я попрямував до дверей, а графиня, упавши на стілець біля постелі небіжчика, залилася гіркими слізьми. Гобсек вийшов слідом за мною. Коли ми опинились на вулиці, я мовчки повернув у другий бік, але він підійшов до мене і, кинувши на мене один з тих глибоких поглядів, що проникав у серце, сказав писклявим голосом, що на цей раз пролунав ще більш різко:

— Ти надумав мене судити?

Відтоді ми рідко бачилися. Гобсек здав у найми особняк графа, а сам проводив літо в його маєтку, удавав із себе вельможу, бу-

дував ферми, лагодив млини, шляхи, насаджував дерева. Якось я зустрівся з ним в алеї Тюільрі. Життя графині де Ресто просто героїчне, — сказав я йому. — Вона присвятила себе дітям, дала їм чудове виховання і освіту. — Старший син — чарівний юнак.

— Можливо.

— Хіба ви не повинні допомогти Ернестові?

— Допомогти Ернестові? — вигукнув Гобсек. — Ні, ні! Нещастя — наш найкращий вчитель. Нещастя навчить його знати ціну грошам і людям, чоловікам і жінкам. Нехай поплаває по паризькому морю. А коли стане вправним лоцманом, ми дамо йому корабель.

Я попросився з ним, не бажаючи розгадувати значення його слів. Хоч пан де Ресто, якому його мати прищепила огиду до мене, не хотів радитися зі мною, все ж минулого тижня я пішов до Гобсека, щоб сказати йому про любов Ернеста до Каміли і поквapati старого виконати свій обов'язок, бо молодий граф мав незабаром дійти повноліття. Я застав старого лихваря в ліжку; він уже давно занедужав і доживав останні дні. Мені він сказав, що дасть відповідь, коли підведеться і візьметься до справ; певна річ, він не хотів втратити й найдрібнішої часточки свого багатства, поки в ньому жевріла хоч іскра життя. Ухильна відповідь Гобсека не мала інших причин. Та я бачив, що його хвороба набагато серйозніша, ніж він гадає, і досить довго пробув біля нього, — мені хотілося подивитися, до якої міри розрослася його жадібність, яку старечий вік перетворив на щось подібне до божевілля. Щоб не мати по сусідству сторонніх людей, лихвар тепер наймав весь дім, жив у ньому сам, і всі кімнати стояли порожні. В його кімнаті все було як і колись. Її обстановка, добре знайома мені, анітрохи не змінилася протягом шістнадцяти років, немов кожну річ зберігали під скляним ковпаком.

Незважаючи на свою хворобу, Гобсек ще сам приймав своїх клієнтів, одержував проценти, але так спростив свої справи, що йому досить було давати доручення інвалідові, щоб підтримувати зв'язки із зовнішнім світом.

Коли укладали угоду, за якою Франція визнала республіку Гаїті, Гобсека призначили членом комісії з ліквідації володінь французьких підданих у цій колишній колонії та розподілу між ними сум відшкодувань збитків.

Як ліквідатор, Гобсек вів переговори з великими власниками, і кожен з них, бажаючи підвищити оцінку своїх земель або примусити скоріше визнати їхні права, надсилав йому подарунки відповідно до розмірів своїх маєтків. Ці хабарі були чимось подібним до дисконтного проценту з тих сум, власником яких він не міг стати. Гобсек був ненаситним удавом цього великого агентства. Щоранку він одержував свою данину і оглядав її, немов міністр якого-небудь набога, що вирішує, чи варто підписати за таку ціну помилювання. Гобсек приймав усе, починаючи від кошика з провізією, принесеного якимсь бідняком, і закінчуючи пачками свічок — подарунків від людей скупих, брав срібний посуд від багатів і золоті табакерки від спекулянтів. Ніхто не знав, куди він дівав ці дарунки. Все приносили йому додому, але звідти нічого не виносили.

Та ось минулого понеділка Гобсек прислав по мене інваліда.

— Я йду, голубчику, — казав він далі, кинувши на мене останній, згаслий, тьмяний погляд. — Куди йду — не знаю, але йду звідси. У мене почалася карфологія, — додав він, вживаючи термін, що свідчив, наскільки ясно і чітко ще працював його розум. — Мені раптом здалося, що в мою кімнату ллється золото, і я встав, щоб зібрати його. Кому дістанеться все моє добро? Я не залишу його скарбниці. Я склав заповіт. Розшукай його, Гроцію. У Чарівної Голландки була донька. Вона прекрасна, як купідон. Знайди її, Гроцію. Я тебе виконавцем заповіту призначив. Бери собі все, що хочеш, їж — їжі в мене багато. Паштети з гусячої печінки, мішки кави, цукру. Золоті ложки є. Сервіз роботи Одіо віддай своїй дружині. Але кому діаманти? Ти тютюн нюхаєш? У мене тютюн усяких сортів. Продай його в Гамбург — він там коштує в півтора рази дорожче. Так, усе в мене є, і все доведеться покинути. Ну, ну, батечку Гобсеку, — сказав він, звертаючись до себе, — не треба легкодухості, будь самим собою.

Він підвівся на постелі; його лице так чітко вимальовувалося на подушці, немов було з бронзи. Глянув на камін, такий самий холодний, як і його металевий погляд, і вмер при повній свідомості.

Я глянув на купу попелу, побачивши, що на неї спрямовано застигли очі. Розміри цієї купи вразили мене. Я взяв камінні щипці і, встромивши їх у золу, натрапив на щось тверде — там лежала купа золота і срібла — певно, подарунки, що їх лихвареві

приносили під час його хвороби. В нього вже не було сил захвати їх далі, а в банк він не хотів одсилати все це, бо не довіряв йому.

Вражений останніми словами Гобсека і тим, я взяв ключі від кімнат першого та другого поверхів і пішов їх оглядати. Одімкнувши першу кімнату, я зрозумів його слова, що спершу здалися мені безглуздими; я побачив, до чого може призвести скупість, коли вона перетворюється на несвідому, позбавлену всякої логіки пристрасть. У кімнаті, поруч з тією, де вмер Гобсек, справді зберігались зігнилі паштети, багато всяких наїдків, навіть устриці та риба, що взялися пухкою цвіллю. Я ледве не задихнувся від смороду. Скрізь кишіли черви і комахи. Недавно одержані подарунки лежали впереміш з коробками різних розмірів, з ящиками чаю, з мішками кави. На каміні, у срібній суповій мисці, лежали накладні на всякі вантажі, що прибули на його ім'я до портових складів Гавра: тюки бавовни, ящики цукру, бочки з ромом, кава, індіго, тютюн. Кімната була захащена дорогими меблями, срібним начинням, лампами, картинами, вазами, книжками, прекрасними згорнутими гравюрами без рамок та найрізноманітнішими рідкісними речами. Я побачив там скриньки з коштовностями, прикрашені гербами та вензелями, столову білизну з прекрасного полотна, дорогу зброю, але без монограм. Розгорнувши книжку, яку, мені здавалося, нещодавно виймали з купи, я знайшов у ній кілька білетів по тисячі франків. Тоді я вирішив уважно оглянути кожну річ, аж до найдрібніших, перевернути все, дослідити підлогу, стелю, карнизи, стіни, щоб розшукати все золото, до якого почував таку пожадливу пристрасть цей голландаець, гідний пензля Рембрандта. Ніколи ще за всю свою юридичну практику я не бачив такого дивного поєднання скупості і своєрідності характеру. Повернувшись у кімнату померлого, я знайшов на його письмовому столі пояснення всьому цьому безладному накопиченню багатств. Під пресом лежало листування Гобсека з купцями, яким він звичайно продавав подарунки своїх клієнтів. Та чи тому, що ці люди ставали жертвами Гобсекової спритності, чи тому, що він правив дуже велику ціну за свої товари, жоден торг так і не відбувся. Лихвар не схотів продавати наїдків у магазин Шеве, бо Шеве зажадав тридцяти процентної знижки на них. Гобсек торгувався за кілька франків, а тим часом провізія псувалася. Срібло не було продано, бо він відмовлявся платити за його доставку. Мішки кави лежали, бо

він не хотів скинути на утрясання. Одне слово, кожна річ була приводом до суперечок — певна ознака, що Гобсек уже виявляв ту нерозумну впертість, до якої доходять усі старі, одержимі сильною пристрастю, що пережила їхній розум. І я поставив собі те саме запитання, яке чув від нього: «Кому дістануться усі ці багатства?..» Згадавши, які чудні відомості він мені дав щодо своєї єдиної спадкоємниці, я зрозумів: мені доведеться шукати її у всіх кублах-місцях Парижа і віддати величезне багатство до рук якоїсь негідної жінки. Але насамперед знайте, що на підставі незаперечних документів граф Ернест де Ресто незабаром володітиме статком, що дасть можливість йому одружитися з мадемуазель Камілою та ще й виділити значний капітал своїй матері, графині де Ресто, братові і посаг сестрі.

— Добре, любий пане Дервілю, ми про це поміркуємо, — відказала пані де Гранльє. — Ернест має бути дуже багатий, щоб така родина, як наша, згодилася породичатися з його матір'ю. Не забувайте, що мій син незабаром стане герцогом де Гранльє і об'єднає все добро двох родів де Гранльє. Я хочу, щоб зять не поступався перед ним.

— А ви знаєте, — спитав граф де Борн, — який герб у Ресто? Червоне, поділене начетверо поле зі срібною смугою впоперек і чотирма золотими щитами, кожен із чорним хрестом. Дуже стародавній герб.

— Це правда, — сказала віконтеса. — До того ж Каміла може і не бачитися зі своєю свекрухою, що порушила девіз на цьому гербі.

Переклад Віктора Шовкуна

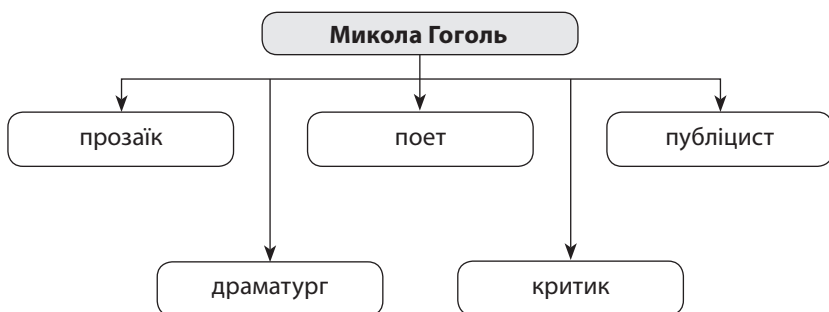

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Змалюйте, яким ви побачили Гобсека. Які художні засоби, використані автором, вам у цьому допомогли?
2. Аргументуйте, у чому сила і слабкість життєвої позиції Гобсека.
3. Обґрунтуйте, хто з героїв повісті викликав у вас найбільше симпатій, а хто — найменше.
4. Поясніть, що, на вашу думку, символізує фінал повісті.
5. Обговоріть, які сторони французького життя, зображені Бальзаком у творі, простежуються і сьогодні.
6. Подискутуйте, чи здатне багатство зробити людину щасливою.

❧ МИКОЛА ГОГОЛЬ (1809—1852) ❧

Микола Васильович Гоголь — визнаний класик російської та української літератур. Гоголь, поряд з Пушкіним та Лермонтовим, належить до тих визначних письменників, які закладали основи російської соціально-критичної прози початку XIX ст. Але якщо критична оцінка явищ дійсності в прозі Пушкіна і Лермонтова набуває переважно драматичних, а частки й трагічних відтінків, то критичний пафос у прозі Гоголя забарвлений нотками комізму і сатири.

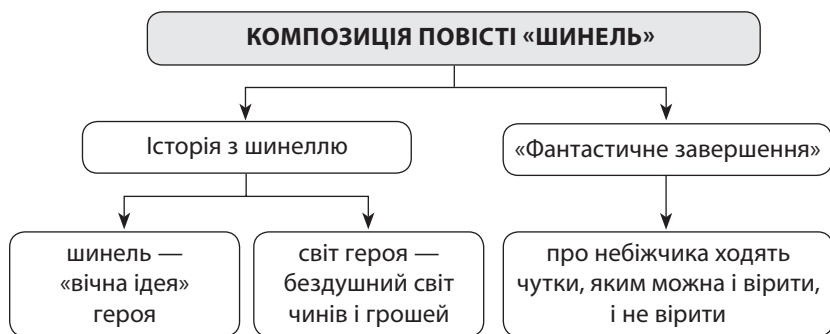

Гоголь — перший російський прозаїк-сатирик, у творах якого із шекспірівською прозорливістю іскрометний комізм життєвих ситуацій переплетений з трагічною гіркотою роздумів про дійсність. Тому своєрідним посмертним епіграфом до творчості Гоголя стали слова пророка Єремії, викарбувані на надгробному пам'ятнику письменника: «Гірким моїм словом посміюся».

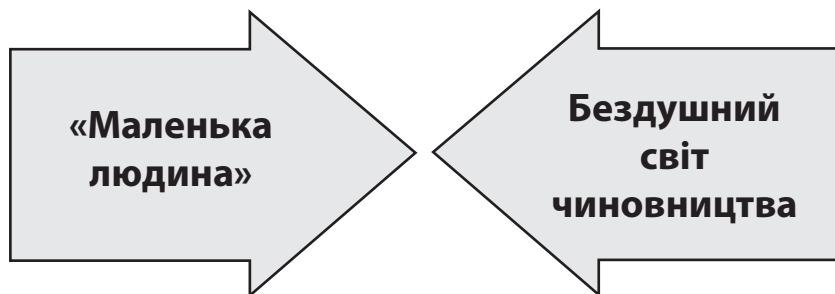
Деякі повісті, що зображують Петербург «у всій його красі», були об'єднані в «Петербурзькі повісті». Це повісті «Шинель», «Ніс», «Невський проспект», «Записки божевільного». У петербурзьких повістях знайшли відображення побут і звичай різних верств петербурзького суспільства — чиновників, військових, ремісників.

Образ «маленької людини», відкритий ще Пушкіним, після появи повісті Гоголя «Шинель» став одним з центральних у російській літературі XIX ст.

КОМПОЗИЦІЯ ПОВІСТІ «ШИНЕЛЬ»

КОНФЛІКТ ПОВІСТІ «ШИНЕЛЬ»

ШИНЕЛЬ

(Скорочено)

В одному департаменті служив один чиновник, не можна сказати, щоб дуже визначний, низенький на зріст, трохи рябуватий, трохи рудуватий, трохи навіть з вигляду підсліпуватий, з невеличкою лисиною на лобі, із зморшками по обидва боки щік і з кольором обличчя, як то кажуть, гемороїдальним... Що ж робити, винен петербурзький клімат. Коли ж говорити про чин (бо в нас найперше треба оголосити чин), то він був те, що називають довічний титулярний совітник, з якого, відома річ, наглузувалися та накепкувалися вдосталь різні письменники, що мають похвальний звичай напосідати на тих, хто не може куса-

тися. На прізвище чиновник був Башмачкін. Уже з самого імені видно, що воно колись пішло від башмака; та коли, в який час і яким способом пішло воно від башмака, нічого про це не відомо. І батько, і дід, і навіть шурин, і всі Башмачкіни ходили в чоботях, підбиваючи тільки разів зо три на рік нові підметки. Ім'я йому було — Акакій Акакійович. Можливо, читачеві воно здається трохи чудним та вишуканим, але можна запевнити, що його ніяк не шукали, а що самі собою склалися такі обставини, що ніяк не можна було дати іншого імені, і це сталося саме ось як: народився Акакій Акакійович проти ночі, якщо тільки не зраджує пам'ять, під 23 березня. Покійниця-матінка, чиновниця і дуже добра жінка, налагодилась, як і годиться, охрестити дитину. Матінка ще лежала на ліжку проти дверей, а праворуч стояв кум, пречудесна людина, Іван Іванович Єрошкін, що служив за столоначальника в сенаті, і кума, дружина квартального офіцера, жінка неабияких чеснот, Орина Семенівна Белобрюшкова. Породіллі дали на вибір, яке з трьох вибрати: Мокія, Сосія, чи назвати дитину в ім'я мученика Хоздазата. «Ні», подумала покійниця, «імена все якісь такі». Щоб догодити їй, розгорнули календар в іншому місці; знов вийшли троє імен: Трифілій, Дула і Варахасій. «Чиста тобі кара!» проказала стара: «які все імена! Я, далєбі, ніколи й не чула таких. Нехай би ще Варадат чи Варух, а то Трифілій та Варахасій». Ще перегорнули сторінку — вийшли: Павсикахій та Вахтисій. «Ну, я вже бачу», сказала стара: «що, видно, така його доля. Коли вже так, нехай краще зватиметься, як і батько його. Батько був Акакій, то нехай і син буде Акакій». Таким ото чином і пішло Акакій Акакійович. Дитину охрестили, причому вона заплакала й так скривилася, немов передчувала, що буде титулярним совітником. Отже, ось яким чином сталося все це. Коли і в який час він вступив до департаменту і хто призначив його, цього ніхто не міг пригадати. Скільки не змінюлося директорів та всяких начальників, його бачили всі на одному і тому ж місці, в тім же стані, на тій же посаді, все тим самим чиновником для письма, так що потім упевнилися, що він, видно, так і на світ народився уже зовсім готовий, у віцмундірі і з лисиною на голові. В департаменті не виявляли до нього ніякої пошани. Сторожі не тільки не вставали з місця, коли він проходив, але навіть і не дивились на нього, немов через приймальню пролетіла звичайна муха. Начальники поводилися з ним якимось холодно-дес-

потично. Який-небудь помічник столоначальника просто тикав йому під ніс папери, не сказавши навіть: «перепишіть», чи там «ось цікава, нічогенька справа», чи що-небудь таке приємне, як заведено в благопристойних службах. І він брав, поглянувши тільки на папір, не дивлячись, хто йому поклав і чи мав на те право. Він брав і одразу ж приладжувався писати його. Молоді чиновники підсміювалися й глузували з нього, скільки ставало канцелярської дотепності, розказували тут же при ньому всякі вигадані про нього історії; про його хазяйку, сімдесятилітню бабу, говорили, що вона б'є його, допитувались, коли буде їхнє весілля, сипали на голову йому папірці, називаючи це снігом. Та ні одним словом не обзивався на це Акакій Акакійович, начебто нікого і не було перед ним. Це не мало навіть впливу на роботу його: серед усіх цих докук не робив він ні одної помилки в письмі. Тільки коли занадто вже нестерпний був жарт, коли штовхали його під руку, заважаючи провадити своє діло, він промовляв: «Облиште мене, і навіть ви мене кривдите». І щось чудне було в словах і в голосі, яким їх проказувано. В ньому чулося щось таке, схиляюче до жалю, що один молодий чоловік, недавно призначений, який за прикладом інших, дозволив був собі посміятися з нього, раптом спинився, немов чим пройнятий, і відтоді ніби все змінилося перед ним і стало в іншому вигляді. Якась неприродна сила відштовхнула його від товаришів, з якими він познайомився, вбачаючи в них пристойних, світських людей. І довго потім, серед найвеселіших хвилин, уявлявся йому низенький чиновник з лисинкою на лобі, з своїми проникливими словами: «облиште мене, навіть ви мене кривдите», — і в цих проникливих словах бриніли інші слова: «я брат твій...»

Навряд чи де можна було знайти людину, що так жила б у своїй посаді. Мало сказати: він служив ретельно, ні, він служив з любов'ю. Там, у цьому переписуванні, йому ввижався якийсь свій розмаїтий і приємний світ. Насолода відбивалась на обличчі його; деякі літери у нього були фаворити, до яких коли він добирався, то був сам не свій: і підсміювався, і підморгував, і помагав губами, так що в обличчі його, здавалося, можна було прочитати кожну літеру, яку виводило перо його. Коли б відповідно до його ретельності давали йому нагороди, він би, на диво собі, може, навіть потрапив би у статські совітники 2; але вислужив він, як висловлювалися дотепники, його товариші, пряжку в петлицю

та нажив геморой у сідницю. А втім, не можна сказати, щоб не було до нього ніякої уваги. Один директор, бувши добрий чоловік і бажаючи нагородити його за довголітню службу, наказав дати йому що-небудь значніше, ніж звичайне переписування; а саме, з закінченої вже справи звелено було йому скласти якийсь папірець до другої урядової установи; справа полягала тільки в тому, щоб перемінити заголовний титул та замінити подекуди дієслова першої особи на третю. Це завдало йому стільки роботи, що він упрів зовсім, тер лоба, і нарешті сказав: «Ні, краще дайте я перепишу що-небудь». Відтоді й залишено його назавжди переписувати. Поза цим переписуванням, здавалося, для нього нічого не існувало. Він не думав зовсім про свій одяг: віцмундир у нього був не зелений, а якогось рудувато-борошняного кольору. Комірчик на ньому був вузький, низенький, так що шия його, хоч була й не довга, поверх цього комірчика здавалася надзвичайно довгою. І завжди що-небудь та прилипало до його віцмундира: чи сінця віхтик, чи яка-небудь ниточка; до того ж, він мав особливу вправність, ходячи вулицею, нагодитися під вікно саме тоді, як із нього викидали всяку погань, і тому раз у раз носив на своєму кашкеті шкаралупини з кавунів і динь та інший такий непотріб. Ні разу за життя не звернув він уваги на те, що діється й відбувається кожного дня на вулиці. Акакій Акакійович коли й дивився на щось, то бачив на всьому свої чисті, випсані рівним почерком рядки. Приходячи додому, він сідав одразу ж до столу, сьорбав нашвидку свій капусняк і їв шматок яловичини з цибулею, зовсім не помічаючи їх смаку, їв усе це з мухами і з усім, що б не послав бог на ту пору. Помітивши, що шлунок починав надиматися, вставав з-за столу, виймав слоїчок з чорнилом і переписував папери, принесені додому. Коли ж їх не траплялось, він списував навмисно, ради власної втіхи, копію для себе, особливо як папір був визначний не так красою стилю, як адресуванням до якої-небудь нової або поважної особи.

Навіть у ті години, коли зовсім потухає петербурзьке сіре небо і весь чиновний люд наївся й пообідав хто як міг, відповідно до одержуваної платні та власної забаганки, коли все вже відпочило після департаментського скрипіння перами, біганини, своїх і чужих необхідних занять і всього того, що завдає собі з власної волі, більше навіть, як треба, невгамовна людина, коли чиновники квапляться віддати втіхам решту часу: хто мчить до театру; хто

на вулицю; хто на вечірку; хто, і це буває найчастіше, іде просто до свого брата чиновника, у дві невеликі кімнати з передпокою чи кухнею і деякими модними претензіями, лампою чи іншою річчю, здобутою багатьма жертвами, відмовами від обідів, гулянок; одно слово, навіть тоді, коли всі чиновники розпорощуються по маленьких квартирках своїх приятелів пограти в штурмовий віст, присьорбуючи з склянок чай з копійчаними сухарями, затягаючись димом з довгих цибухів, розказуючи під час здачі якунебудь плітку, занесену з вищого товариства, від якого ніколи і ні в якому стані не може відмовитись росіянин; — одне слово, навіть тоді, коли все прагне розважитись, Акакій Акакійович не віддавався ніякій розвазі. Ніхто не міг сказати, щоб коли-небудь бачив його на якому-небудь вечорі. Написавшись до смаку, він лягав спати, усміхаючись задалегідь на думку про завтрашній день: що то Бог пошле переписувати завтра? Так проходило мирне життя чоловіка, що, з чотирма сотнями жалування, умів бути задоволеним з своєї долі, і дійшло б, можливо, до глибокої старості, якби не було різних лих, розсипаних на життєвій дорозі не тільки титулярним, а навіть тайним, дійсним, надвірним і всяким совітникам, навіть і тим, що нікому не дають порад, ні від кого не беруть їх самі.

Є в Петербурзі дужий ворог усіх тих, хто дістає чотириста карбованців на рік платні чи близько того. Ворог цей не хто інший, як наш північний мороз, хоч кажуть проте, що він дуже корисний для здоров'я. О дев'ятій годині ранку, саме о тій годині, коли вулиці вкривають чиновники, простуючи до департаменту, починає він давати таких сильних і колючих щипків без розбору по всіх носах, що бідолашні чиновники зовсім не знають, куди й подітись з ними. В той час, коли навіть у посадачів високих посад болить від морозу лоб і сльози виступають з очей, бідні титулярні совітники іноді бувають зовсім беззахисні. Увесь порятунок полягає в тому, щоб у блаженській шинельчині перебігти, якомога швидше, п'ять чи шість вулиць і потім натупатись гарненько ногами в швейцарській, поки не відтануть всі замерзлі дорогою здібності й обдаровання до справляння служби. Акакій Акакійович з якогось часу почав відчувати, що його якимось особливо дошкульно стало припікати в спину і в плече, хоч він і старався перебігти якомога швидше законну відстань. Він подумав нарешті, чи не криється яких гріхів у його шинелі.

Розглянувши її гарненько в себе дома, він виявив, що в двох чи трьох місцях, саме на спині та на плечах, вона стала зовсім як серпінка: сукно так уже витерлось, що світилося, і підкладка розлізлась. Треба знати, що шинель Акакія Акакійовича теж правила за об'єкт глузувань чиновникам: в неї відбирали навіть благородне ім'я шинелі і називали її капотом. Та й справді, вона мала якусь дивну будову: комір її зменшувався щороку дедалі більше, бо йшов на доточування інших частин. Доточування не показувало вправності кравця і виходило, справді, лантухувато й негарно. Побачивши, в чому річ, Акакій Акакійович вирішив, що шинель треба буде віднести до Петровича, кравця, що мешкав десь на четвертому поверсі по чорних сходах, і хоч був сліпий на одне око і мав ряботиння по всьому обличчю, досить удало латав чиновницькі та всякі інші панталони і фраки, розуміється, коли бував у тверезому стані і не плекав у голові якого-небудь іншого наміру. Спершу кравець називався просто Григорій і був кріпаком у якогось пана; Петровичем він почав зватися з того часу, як дістав відпускну і став випивати досить сильно в усякі свята, спочатку у великі, а потім, без розбору, у всі церковні, де тільки стояв у календарі хрестик. Щодо цього він не зраджував дідівських звичаїв і, сварячись з дружиною, називав її мирською жінкою й німкенею. А що в нас уже зайшло про жінку, то треба буде й про неї сказати слів зо двоє; та, на жаль, про неї не багато було відомо, хіба тільки те, що в Петровича є жінка, носить навіть чепчик, а не хустку, але красою, як здається, вона не могла похвалитися.

Беручись сходами, що вели до Петровича, які, слід сказати правду, були всі вмащені водою, поміями і пройнялися наскрізь тим спиртюзним духом, що виїдає очі і, як відомо, є неодмінно на всіх чорних сходах петербурзьких домів, — беручись сходами, Акакій Акакійович подумав уже про те, скільки заправить Петрович, і в думці поклав не давати більше двох карбованців. Двері були розчинені, бо господиня, готуючи якусь рибу, напустила стільки диму на кухні, що не можна було бачити навіть і самих тарганів. Акакій Акакійович пройшов через кухню, не помічений господинею, і вступив, нарешті, до кімнати, де побачив Петровича, що сидів на широкому дерев'яному нефарбованому столі, підгорнувши під себе ноги свої, як турецький паша. Ноги, за звичаєм кравців, що сидять за роботою, були голі. І найперше

впав в око великий палець, дуже відомий Акакію Акакійовичу, з якимось покаліченим нігтем, товстим і міцним, як у черепахи панцер. На шиї в Петровича висів моток шовку й ниток, а на колінах лежало якесь шмаття. Він уже хвилин зо три всилював нитку в голчане вушко, не потрапляв і тому дуже сердився на темряву і навіть на саму нитку, бурмочучи півголосом: «Не лізе, варварка! Уїлась ти мені, шельма така!» Акакію Акакійовичу було неприємно, що він прийшов саме в ту хвилину, коли Петрович сердився: він любив замовляти що-небудь Петровичу тоді, коли той був уже трохи напідпитку, або, як висловлювалася його жінка, «заправився сивухою, одноокий чорт». Тепер же Петрович, здавалося, був у тверезому стані, а тому крутий, незгодливий і охочий загинати чорт знає які ціни. Акакій Акакійович зміркував це і хотів був уже, як то кажуть, позадкувати звідціль, та діло вже було почате. Петрович прищулив на нього дуже пильно єдине своє око, і Акакій Акакійович мимохіть вимовив: «Здоров, Петровичу!» «Здорові були, добродію», сказав Петрович і скосив своє око на руки Акакія Акакійовича, бажаючи видивитися, яку здобич той ніс.

«А я оце до тебе, Петровичу, той...» Треба сказати, що Акакій Акакійович висловлювався здебільшого прийоменниками, прислівниками, і, нарешті, такими часточками, що зовсім нічого не означають. Якщо ж справа була дуже скрутна, то він мав звичку зовсім не докінчувати фрази, так що дуже часто, почавши мову словами: «Воно, справді, зовсім, той...», а потім уже й нічого не було, і сам він забував, думаючи, що все вже виговорив.

«Що ж таке?» сказав Петрович і оглянув водночас своїм єдиним оком весь віцмундир його, починаючи з коміра до рукавів, спинки, фалдів і петель, що все він дуже добре знав, бо воно було власної його роботи.

«А я оце той, Петровичу... шинель от, сукно... ось бачиш, скрізь в інших місцях зовсім міцне... воно трішки припинилося і здається, немов старе, а воно нове, та ось, тільки в одному місці трохи той... на спині, та ще ось на одному плечі протерлось, та ще на цьому плечі трошки — бачиш, оце й усе. І роботи небагато...»

Петрович узяв капот, розклав його спершу на столі, роздивлявся довго, покрутив головою і поліз рукою за табакеркою з портретом якогось генерала. Понюхавши табак, Петрович розчепірів капот на руках і подивився його проти світла, і знов по-

крутив головою; ще раз набив ніс табаком, сховав табакерку і аж тоді вже сказав: «Ні, не можна полагодити: поганий гардероб!»

В Акакія Акакійовича від цих слів тьохнуло серце. «Чого ж не можна, Петровичу?» — сказав він мало не благальним голосом дитини, «тільки ж і всього, що на плечах попротиралося, у тебе ж є які-небудь клаптики...»

«Та клаптики можна знайти, клаптики знайдуться», сказав Петрович, «та пришити їх не можна; діло зовсім гниле, зачепиш голкою — от воно й розлазиться».

«Нехай собі розлазиться, а ти зараз же латочку».

«Та латочку ж ні на що покласти, держатися їй нема за що: виносилось до краю. Тільки й слави, що сукно, а вітер подме, то й розлетиться».

«Ну, та вже прилаштуй. Як же це так, справді, той!..»

«Ні», сказав Петрович твердо: «нічого не можна зробити. Діло зовсім погане. Ви краще вже, як прийде зимова холодна пора, наробіть собі з неї онучок, бо панчоха не гріє. Це німці вигадали, щоб собі більше грошей забирати (Петрович любив при нагоді шпигнути німців); а шинель вже, мабуть, доведеться вам нову справляти».

На слові «нову» Акакієві Акакійовичу потемніло в очах, і все, що було в кімнаті, так і пішло перед ним плутатися. «Як же нову?» сказав він, все ще ніби перебуваючи уві сні: «у мене ж і грошей на це нема».

«А так, нову», сказав з варварським спокоєм Петрович.

«Ну, а коли б довелось нову, то якби вона, той...»

«Цебто, скільки коштуватиме?»

«Еге».

«Та три півсотні з лишком треба буде покласти», сказав Петрович і стулив при цьому значущо губи. Він дуже любив сильні ефекти, любив раптом як-небудь спантеличити цілком і потім подивитися скося, як спантеличений скривиться від таких слів.

«Півтораєста карбованців за шинель!» скрикнув бідолашний Акакій Акакійович, скрикнув, можливо, вперше на віку, бо визначався завжди тихістю голосу.

«А так», сказав Петрович: «та ще яка шинель. Коли покласти на комір куницю, та пустити відлогу на шовковій підкладці, то й у двісті вскочить».

«Петровичу, будь ласка», говорив Акакій Акакійович благальним голосом, не чуючи і не стараючись чути сказаних Петровичем слів й усіх його ефектів: «як-небудь уже полагодь, щоб хоч скільки-небудь послужила».

«Та ні, це вийде: і роботу марнувати, і гроші задарма витрачати», сказав Петрович, і Акакій Акакійович після таких слів вийшов, зовсім знищений. А Петрович, коли той пішов, довго ще стояв, значучо стиснувши губи і не беручись до роботи, задоволений, що й себе показав, та й кравецького майстерства теж не зганьбив.

Вийшовши на вулицю, Акакій Акакійович був як уві сні. «Отаке діло такеє», говорив він сам собі: «я, справді, й не думав, щоб воно вийшло, той...», а потім, трохи помовчавши, додав: «так ось воно які нарешті ось що вийшло! а я, справді, і гадки собі не мав, щоб воно було отак». По цьому він ізнов довгенько помовчав, після чого промовив: «Так отак воно! от яке вже, справді, зовсім несподіване, той... цього б ніяк... отака-то справа!» Сказавши це, він, замість іти додому, пішов зовсім у протилежний бік, сам того не помічаючи. Дорогою зачепив його усім забрудненим своїм боком сажотрус і почорнив усе плече йому; ціла шапка вапна висипалась на нього зверху якогось будованого дому. Він нічого цього не помітив, і вже потім, коли наразився на будочника, який, поставивши біля себе свою алебарду, натрушував з різка на мозолястий кулак табака, тільки тоді трохи опам'ятався, та й то через те, що будочник сказав: «Чого лізеш в самісіньке рило, хіба нема тобі трухтуару?» Це примусило його оглянутись і повернути додому. Тільки тут почав він збирати думки, побачив ясно свій справжній стан, почав розмовляти сам із собою вже не уривчасто, а розсудливо й одверто, як з розважним приятелем, з яким можна поговорити про діло найсердечніше й найближче. «Ну, ні», сказав Акакій Акакійович: «тепер з Петровичем не можна говорити: тепер він, той... жінка, видно, як-небудь відлупцювала його. А от я краще прийду до нього в неділю ранком; він після суботи буде косити оком і заспавшись, то йому треба буде похмелитися, а жінка грошей не дасть, тоді я йому гривеника, той, у руку, — він і буде здатливіший, і шинель тоді й той...» Так розмислив сам із собою Акакій Акакійович, підбадьорив себе і дочекався першої неділі, та, побачивши здаля, що жінка Петровича кудись виходила з дому, він просто до нього. Петро-

вич, справді, після суботи косив оком, голову хилив додолу й був зовсім заспавшись; та при всьому тому, як тільки почув, про що мова, то начебто його чорт штовхнув. «Не можна», сказав, «звольте замовити нову». Акакій Акакійович тут й всунув йому гривеничка. «Дякую вам, добродію, підкріплюсь трохи за ваше здоров'я», сказав Петрович, «а вже про шинель не турбуйтеся: вона ні на що годяще не годиться. Нову шинель я вже вам пошю на славу, тут ми наполяжемо».

Акакій Акакійович ще був знову про те, щоб латати, та Петрович не дочув і сказав: «А що нову я вам пошю безпремінно, то вже звольте покластися, старання докладемо. Можна буде навіть так, як пішла мода, комір буде застібатись на срібні лапки під апліке».

Отут і побачив Акакій Акакійович, що без нової шинелі не можна обійтись, і зовсім занепав духом. Та як же, справді, за що, за які гроші її оправити? Звісно, можна було б трохи покластися на майбутню нагороду до свят, та ці гроші давно вже призначені й розподілені наперед. Треба було справити нові панталони, заплатити шевцеві давній борг за зроблені нові пришиви до старих халяв, та слід було замовити швачці три сорочки і зо дві штуки тієї білизни, що її непристойно називати в друкованім слові; одно слово, всі гроші зовсім мали розійтись, і якби навіть директор був такий милостивий, що, замість сорока карбованців нагороди, приділив би сорок п'ять чи п'ятдесят, то все ж залишиться така дрібниця, що в шинельному капіталі буде краплиною в морі. Хоча, звісно, він знав, що в Петровича була примха загнути знічев'я чорт батька зна яку незмірну ціну, так що вже бувало сама жінка не могла здержатись; щоб не скрикнути: «Що це ти з глузду з'їхав, дурню отакий! Іншим разом нізащо візьме роботу, а оце надало йому загнути таку ціну, що й сам її не варт». Хоча, звісно, він знав, що Петрович і за вісімдесят карбованців візьметься пошити, та все ж звідки узяти ці вісімдесят карбованців? Половину ще можна б знайти: половина знайшлася б, може, навіть трохи й більше, та де взяти другу половину?.. Але спершу читачеві треба знати, де взялася перша половина. Акакій Акакійович мав звичку з кожного витрачаного карбованця відкладати по шажку в невеличку скриньку, замкнену на ключ, з прорізаною зверху дірочкою, щоб кидати туди гроші. Наприкінці кожного півріччя він ревізував заощаджену мідну суму й за-

міння її на дрібне срібло. Так робив він з давніх-давен, і таким способом за кілька років зібрався грошей більше, ніж сорок карбованців. Отже, половина була в руках; та де ж узяти другу половину? де взяти другі сорок карбованців? Акакій Акакійович думав-думав і вирішив, що треба буде зменшити заведені витрати хоча б принаймні протягом одного року: вивести з ужитку чай вечорами; не світити вечорами свічки, а як треба буде що робити, іти в кімнату хазяйки й працювати при її свічці; ходячи вулицею, ступати як можна легше й обережніше по каменю й плитах, мало не навшпиньках, щоб таким чином не стерти скорочасно підметок; якомога рідше віддавати прачці прати білизну, а щоб не заношувалась, то кожного разу, приходячи додому, скидати її й залишатися в самому тільки демикотовому халаті, дуже давньому і милуваному навіть самим часом. Треба сказати правду, що спочатку йому було трохи трудно звикати до таких обмежень, та потім якось воно звиклося і пішло до ладу; він зовсім призвичаївся навіть голодувати вечорами; та зате він живився духовно, носячи в думках своїх вічну ідею майбутньої шинелі. З того часу неначе він одружився, неначе якась інша людина присутня була з ним, неначе він був не сам, а якась приємна подруга життя згодилася з ним проходити разом життєву путь, — і подруга ця була не хто інша, як та ж шинель на товстій ваті, на міцній підкладці, що її й не зносити. Він став якийсь жвавіший, навіть твердіший характером, як людина, що вже визначила й поставила собі мету. З обличчя і з вчинків його зникли само собою сумнів, вагання, словом — усі нерішучі й непевні риси. Огонь часом показувався в очах його, в голові навіть з'являлися найсміливіші й найвідважніші думки: а чи не покласти, справді, куницю на комір? Роздумування про це мало не призвело його до неухважності. Одного разу, переписуючи папір, він мало не зробив навіть помилки, так що майже вголос крикнув: «ух!» і перехрестився. Протягом кожного місяця він хоч один раз навідувався до Петровича, щоб поговорити про шинель: де краще купити сукна, і якого на колір, і в яку ціну, і хоча трохи заклопотаний, та завжди задоволений повертався додому, помишляючи, що прийде ж, нарешті, час, коли все це купиться і шинель буде пошита. Справа пішла навіть швидше, ніж він сподівався. Наперекір усім сподіванням директор призначив Акакію Акакійовичу не сорок і не сорок п'ять, а цілих шістдесят карбованців: чи передчував

він, що Акакію Акакійовичу потрібна шинель, чи само собою воно так склалось, та тільки в нього через це опинилось зайвих двадцять карбованців. Це прискорило хід справи. Ще яких-небудь два-три місяці невеликого голодування — і в Акакія Акакійовича набралось, справді, близько вісімдесяти карбованців. Серце його, загалом дуже спокійне, почало битися. Першого ж дня він вирушив разом з Петровичем по крамницях. Купили сукна дуже гарного, — і не диво, бо про це думали ще за півроку раніше, і не було того місяця, щоб не заходили до крамниць примірятися до цін; зате сам Петрович сказав, що кращого сукна й не буває. На підкладку вибрали коленкору, але такого добротного та міцного, що він, як говорив Петрович, був ще кращий за шовк і навіть на вигляд показніший і глянцевітійший. Куниці не купили, бо вона була, справді, дорога, а замість неї вибрали кішку, найкращу, яка тільки знайшлася в крамниці, кішку, яка здаля могла завжди видатись за куницю. Петрович порався з шинеллю тільки два тижні, бо чимало було стебнування, а то вона була б готова раніш. За роботу Петрович узяв дванадцять карбованців — менш ніяк не можна було: геть чисто все було шито на шовку, подвійним дрібним швом, і по кожному шву Петрович потім проходив власними зубами, витискуючи ними всякі фігури. Це було... трудно сказати, в який саме день, та, мабуть, в найурочистіший день у житті Акакія Акакійовича, коли Петрович приніс, нарешті, шинель. Він приніс її ранком, перед тою самою годиною, коли треба було йти до департаменту. Ніколи б іншим часом не припала так до речі шинель, бо вже починалися досить міцні морози і, здавалося, мали ще збільшитись. Петрович з'явився з шинеллю, як і подобає пристойному кравцеві. На обличчі його змалювався вираз такий значущий, якого Акакій Акакійович ніколи ще не бачив. Здавалося, він почув повною мірою, що зробив неабияке діло і що враз показав у собі безодню, яка розмежовує кравців, що пришивають тільки підкладку та перешивають, від тих, що шиють нове. Він вийняв шинель з носової хустки, в якій приніс її; хустка була тільки що від прачки; він уже потім згорнув її і поклав в кишеню для вжитку. Вийнявши шинель, він дуже гордо поглянув і, держачи в обох руках, накинув дуже вправно на плечі Акакію Акакійовичу, потім потяг і обсмикнув її ззаду рукою донизу; далі драпував нею Акакія Акакійовича трохи наопаш. Акакій Акакійович, як лю-

дина літня, хотів попробувати в рукава; Петрович поміг надіти і в рукава — вийшло, що і в рукава було добре. Одне слово, виявилось, що шинель була зовсім і якраз до міри. Петрович не пропустив нагоди сказати, що він так тільки тому, що живе без вивіски на невеликій вулиці, і до того ж давно знає Акакія Акакіївича, тому взяв так дешево; а «на Невському проспекті з нього взяли б за саму тільки роботу сімдесят п'ять карбованців. Акакій Акакіївич про це не хотів розводитися з Петровичем, та й боявся всяких великих сум, якими Петрович так любив напускати туману. Він розплатився з ним, подякував і вийшов одразу ж в новій шинелі до департаменту. Петрович пішов слідом за ним, і, залишаючись на вулиці, довго ще дивився здаля на шинель і потім пішов навмисне вбік, щоб, обійшовши кривим провулком, забігти знову на вулицю й подивитися на свою шинель з другого боку, тобто просто спереду. Тимчасом Акакій Акакіївич ішов в найсвятковішому настрої всіх почувань. Він відчував кожну мить, хвилини, що на плечах у нього нова шинель, і кілька разів навіть усміхнувся від внутрішньої втіхи. Та й справді, дві вигоди: одне те, що тепло, і друге, що гарно. Дороги він не примітив зовсім й опинився враз у департаменті; в швейцарській він скинув шинель, обдивився її навкруги і доручив під особливий нагляд швейцарові. Невідомо, яким способом в департаменті враз всі дізналися, що в Акакія Акакіївича нова шинель, і що капот вже більше не існує. Всі тієї ж хвилини вибігли у швейцарську дивитися нову шинель Акакія Акакіївича. Стали поздоровляти його, вітати, так що той спершу тільки усміхався, а потім стало йому навіть соромно. Коли ж усі, приступивши до нього, почали говорити, що треба покропити нову шинель і що принаймні він повинен впорядити для них вечірку, Акакій Акакіївич оторопів до краю, не знав, що йому робити, що його відповідати і як відмогтися. Він уже хвилин через декілька, увесь зачервонівшись, почав був запевняти досить простодушно, що це зовсім не нова шинель, що це так собі, що це стара шинель. Нарешті один із чиновників, якийсь навіть помічник столоначальника, мабуть, для того, щоб показати, що він зовсім не гордовитий і знається навіть з нижчими за себе, сказав: «Так тому й бути, я замість Акакія Акакіївича справлю вечірку, і прошу до мене сьогодні на чай: я ж, як на те, сьогодні іменинник». Чиновники, натурально, тут же й поздоровили по-

мічника столоначальника та охоче пристали на запросини. Акакій Акакійович став був відмагатися, та всі почали говорити, що нечемно, що просто стид і сором, і він уже не міг відмовитися. А втім, йому потім стало приємно, коли згадав, що він матиме через те нагоду пройтися навіть увечері в новій шинелі. Весь цей день був для Акакія Акакійовича справді найбільшим урочистим святом. Він повернувся додому в найщасливішому настрої, скинув шинель і почепив її обережно на стіні, намиливавшись ще раз сукном і підкладкою, і потім навмисне вийняв, для порівняння, колишній капот свій, що зовсім розлізся. Він поглянув на нього і сам аж засміявся: така була незрівнянна різниця! І довго ще потім за обідом він усе всміхався, як тільки пригадував собі, в якому стані був його капот. Пообідав він весело, і після обіду вже нічого не писав, а так трішки побарствував на постелі, поки стемніло. Потім, не відкладаючи діла, одягся, надів на плечі шинель і вийшов на вулицю. Чиновник, що запросив гостей, жив у кращій частині міста, дуже неблизько від Акакія Акакійовича. Спершу треба було Акакію Акакійовичу пройти деякі безлюдні вулиці з скупим освітленням, але, в міру наближення до квартири чиновника, вулиці ставали жвавіші, людніші, ясніше освітлені. Пішоходці стали майоріти частіше, почали траплятися й дами, гарно одягнені, на чоловіках траплялися брові коміри, рідше стрічалися ваньки з дерев'яними ґратчастими своїми санками, уतिकаними позолоченими гвіздочками—навпаки, все стрічалися лихачі в малинових плисових шапках, з лакованими санками, з ведмежими запонами, і перелітали вулицю, риплячи колесами по снігу, карети з прикрашеними козлами. Акакій Акакійович дивився на все це як на новину: він вже кілька років не виходив вечорами на вулицю. Спинився зацікавлено проти освітленого вікна магазину подивитись на картину, де змальовано було якусь вродливу жінку, що скидала з себе черевичок, оголивши таким чином усю ногу, дуже непогану; а за її спиною, з дверей другої кімнати, виставив голову якийсь чоловік з бакенбардами і красивою еспаньйолкою під губою. Акакій Акакійович похитав головою й усміхнувся, і потім пішов собі далі. Чого він усміхнувся, чи тому, що побачив річ зовсім незнану, а проте таку, що в кожного про неї зберігається якесь почуття, чи подумав він, як і багато інших чиновників, таке: «Ну, ці вже мені французи! що й казати, коли вже захочуть чого-небудь такого, то вже справ-

ді, той...» Нарешті добрався він до дому, де квартирував помічник столоначальника. Помічник столоначальника жив на широку ногу: на сходах світив ліхтар, квартирка була на другому поверсі. Увійшовши до передпокою, Акакій Акакійович побачив на підлозі цілі ряди калош. Між ними посеред кімнати стояв самовар, що шумів і пускав клуби пари. На стінах висіли все шинелі та плащі, а поміж них деякі були навіть з бобровими комірами чи з оксамитовими вилогами. За стіною було чути шум і гомін, що враз стали ясні й дзвінкі, коли відчинилися двері і вийшов лакей з підносом, заставленим випорожненими склянками, молочником і кошиком сухарів. Видко, що чиновники вже давно зібрались і випили по першій склянці чаю. Акакій Акакійович, почепивши сам шинель свою, увійшов у кімнату, і перед ним майнули разом свічки, чиновники, люльки, столи для карт, і неясно вразили його вухо. Він спинився дуже ніяково серед кімнати, шукаючи та намагаючись придумати, що йому робити. Та його вже побачили, галасливо привітали і всі пішли ту ж мить до передпокою і знову оглянули його шинель. Акакій Акакійович, хоч був трохи й сконфузився, але, будши людиною щиросердною, не міг не порадуватись, що всі похвалили шинель. Потім, звісно, всі облишили його і шинель, і повернулися, як водиться, до столів, призначених для вісту. Все: шум, гомін і натовп, все це якесь дивне було Акакію Акакійовичу. Він просто не знав, як йому бути, куди подіти руки, ноги й всього себе; нарешті, підсів він до грачів, дивився в карти, заглядав тому чи тому в обличчя і через деякий час почав позіхати, відчувати нудьгу, тим більше, що давно настала та година, коли він звик лягати спати. Він хотів попрощатися з господарем, та його не пустили, кажучи, що неодмінно треба випити, на честь обнови, по бокалу шампанського. Через годину подали вечерю, де були вінегрет, холодна телятина, паштет, кондитерські пиріжки і шампанське. Акакія Акакійовича присилювали випити два бокали, після яких він відчув, що в кімнаті стало веселіше, проте ніяк не міг забути, що вже дванадцята година і що давно пора додому. Щоб як-небудь не заманулось господареві затримати його, він потихеньку вийшов з кімнати, знайшов у передпокої шинель, що, як він з жалем побачив, лежала на підлозі, обтрусив її, зняв з неї кожну пір'інку, надяг на плечі і зійшов сходами на вулицю. На вулиці все ще було ясно. Деякі роздрібні крамнички,

ці незмінні клуби дворового і всякого люду, були відчинені, інші ж, які були позамикані, показували, проте, довгий струмись світла на всю щілину в дверях, яка означала, що вони там не позбулися ще товариства, і, певно, дворові служниці або слуги ще докінчують свої пересуди й розмови, викликаючи в своїх панів цілковиту непевність щодо місця свого перебування. Акакій Акакійович ішов у веселому настрої, навіть побіг був раптом, не знати чого, за якоюсь дамою, що, немов блискавиця, промайнула повз нього і в якій кожна частина тіла була сповнена надзвичайного руху. Та проте він одразу ж спинився і знов пішов, як і раніш, дуже тихо, здивувавшись навіть з своєї моторності, що невідомо звідки взялася. Незабаром простяглися перед ним ті пустельні вулиці, що навіть і вдень не такі й веселі, а ввечері то й поготів. Тепер вони стали ще глухіші та відлюдніші; ліхтарів порідшало, — оливи, як видно, вже менше видавалося; почалися дерев'яні будинки, паркани; ніде ні душі; блищав тільки сніг на вулицях та засмучено чорніли з причиненими віконницями сонні низенькі халупки. Він наблизився до того місця, де перерізалася вулиця безконечним майданом, з ледве видимими на другому боці його домами, що мав вигляд страшної пустелі.

Віддалі, Бог знає де, миготів огник у якійсь будці, що, здавалося, стояла на краю світу. Веселість Акакія Акакійовича якось тут значно зменшилась. Він ступив на майдан не без якогось мимовільного остраху, начебто серце його передчувало щось недобре. Він оглянувся назад і на всі боки: наче море навколо нього. «Ні, краще й не дивитись», подумав і йшов, заплющивши очі, і, коли розплющив, щоб глянути, чи близько кінець майдану, враз побачив, що перед ним стоять, майже перед носом, якісь люди з вусами, які саме, цього вже він не міг навіть розібрати. Йому затуманилося в очах і забилося в грудях. «А шинель же моя!» сказав один з них громовим голосом, схопивши його за комір. Акакій Акакійович хотів був уже закричати «караул», як другий приставив йому до самого горла кулак, завбільшки як чиновницька голова, і промовив: «ану, тільки крикни!» Акакій Акакійович почув тільки, як зняли з нього шинель, дали йому штовхана коліном, і він упав навznak на сніг і нічого вже більше не почував. Через кілька хвилин він опам'ятався і звівся на ноги, та вже нікого не було. Він почував, що в полі холодно і шинелі нема, почав кричати, та голос, здавалося, й не думав долітати до

країв майдану. Повний одчаю, не перестаючи кричати, кинувся він бігти через майдан просто до будки, біля якої стояв будочник, і, спершись на свою алебарду, дивився, здається, з цікавістю, бажаючи дізнатись, якого це чорта біжить до нього здала і кричить людина. Акакій Акакійович, прибігши до нього, почав задиханим голосом кричати, що він спить і ні за чим не дивиться, не бачить, як грабують людину. Будочник відповів, що він не бачив нічого, що бачив, як спинили його серед майдану якісь двоє людей, але думав, що то були його приятелі; а нехай він, замість того, щоб задарма лаятись, іде завтра до надзирателя, то надзиратель розшукає, хто взяв шинель. Акакій Акакійович прибіг додому зовсім у безладді: волосся, якого ще водилося трохи в невеликій кількості в нього на скронях, на потилиці, геть розтріпалося; бік і груди і всі панталони були в снігу. Стара господиня його квартири, зачувши сильний стукіт у двері, похапцем скочила з постелі і в черевіку на одній тільки нозі побігла відчиняти двері, притримуючи на грудях своїх, ради скромності, рукою сорочку; але, відчинивши, відступила назад, побачивши в такому вигляді Акакія Акакійовича. Коли ж розповів він, що сталося, вона сплеснула руками і сказала, що треба йти просто до частного, що квартальний обдурить, пообіцяє й почне водити; а найкраще йти просто до частного, що він навіть їй знайомий, бо Анна, чухонка, що служила перше в неї за куховарку, стала тепер у частного за няньку, що вона часто бачить його самого, як він проїздить повз їх дім, і що він буває кожної неділі в церкві, молиться, і в той же час весело дивиться на всіх, і що, виходить, з усього видно, повинен бути доброю людиною. Вислухавши такий рішенець, Акакій Акакійович, засмучений, побрів до своєї кімнати, і як він провів там ніч, нехай скаже той, хто може хоч трохи уявити собі становище іншого. Раненько-вранці пішов він до частного; але сказали, що спить; він прийшов о десятій — сказали знову спить; він прийшов об одинадцятій годині — сказали: та нема частного вдома; він в обідню пору — та писарі в прихожій ніяк не хотіли пустити його і хотіли неодмінно знати, за яким він ділом і яка його потреба привела, і що таке сталося. Отож, нарешті, Акакій Акакійович вперше в житті захотів показати характер і сказав навідруб, що йому треба персонально бачити самого частного, що вони не сміють його не допустити, і що він прийшов з департаменту за казенним ділом, а що ось як він на них поскаржиться, то вже тоді вони знатимуть. Проти

цього писарі не посміли нічого сказати, і один з них пішов ви-кликати частного. Частний якось дуже чудно сприйняв розповідь про пограбування шинелі. Замість того, щоб звернути увагу на головний пункт справи, він почав розпитувати в Акакія Акакі-йовича: та чого він так пізно повертався, та чи не заходив він і чи не був у якомусь непорядному домі, отож Акакію Акакіювич сконфузився зовсім і вийшов од нього, сам не певний, чи набере належного ходу справа про шинель, чи ні. Весь цей день він не був у департаменті (єдиний випадок на його віку). На другий день прийшов він весь блідий і в старому капоті своєму, що став іще нужденніший. Розповідь про грабунок шинелі, хоч і знайшлися такі чиновники, що не проминули навіть і тут посміятися з Акакія Акакіювича, проте багатьох зворушила. Вирішили одразу ж зробити для нього складчину, але зібрали чисту дрібницю, бо чиновники і так уже дуже витратились, підписавшись на директорський портрет і на одну якусь книгу, на пропозицію начальника відділу, що був приятель її авторові, — отже, сума зібралася нікчемна. Один якийсь, зворушений жалістю, надумався принаймні допомогти Акакієві Акакіювичу доброю порадою, сказавши, щоб він пішов не до квартального, бо, хоч і може трапитись, що квартальний, бажаючи заслужити похвалу начальства, знайде якимсь способом шинель, але шинель все ж залишиться в поліції, коли він не подасть законних доказів, що вона належить йому; а найкраще, щоб він звернувся до одної значної особи; що значна особа, списавшись з ким треба, може примусити, щоб швидше пішла справа. Нічого не зробиш, Акакію Акакіювич наважився йти до значної особи. Яке саме і в чому полягало урядування значної особи, це й досі річ невідома. Треба знати, що одна значна особа недавно став значною особою, а доти був незначною особою. А втім, посада його тепер не вважалася значною, як порівняти з іншими, іще значнішими. Але завжди знайдеться таке коло людей, що їм незначне на погляд інших є вже значне. А втім, він намагався збільшити значність багатьма іншими способами, а саме: завів, щоб нижчі чиновники зустрічали його ще на сходах, коли він приходив на посаду; щоб до нього просто з'явитися ніхто не смів, а щоб відбувалось усе порядком найсуворішим: колезький регістратор доповів би губернському секретареві, губернський секретар — титулярному, чи якому випадало іншому, і щоб уже таким способом доходила справа до нього. Так воно вже на святій Русі все заражене на-

слідуванням: кожне передражнює й корчить свого начальника. Вдача і звичаї значної особи були солідні й величні, але не надто складні. Головною підвалиною його системи була суворість. «Суворість, суворість і — суворість», говорив він звичайно, і при останньому слові пильно дивився в обличчя тому, до кого говорив. Хоча, зрештою, для цього й не було ніякої причини, бо той десяток чиновників, що становили весь урядовий механізм канцелярії, і без того перебував у належнім страху: побачивши його здаля, залишав уже діло й дожидався, стоячи навитяжку, поки начальник пройде через кімнату. Звичайна розмова його з нижчими відзначалася суворістю і складалася майже з трьох фраз: «як ви смієте? чи знаєте, з ким говорите? чи розумієте ви, хто стоїть перед вами?» А втім, він був душею не зла людина, добра з товаришами, послужлива; але генеральський чин зовсім збив його з пантелику. Діставши генеральський чин, він якось заблуdivся, збився з пуття і зовсім не знав, як йому бути. Коли йому випадало бути з рівними собі, він був іще людина як слід, людина дуже порядна, з багатьох поглядів навіть не дурна людина; та як тільки траплялось йому бути в товаристві, де були люди хоч на один чин нижчі проти нього, там він був просто хоч викинь: мовчав, і стан його викликав жаль ще й тим, що навіть і сам він почував, що міг би провести час незрівнянно краще. В очах його часом світилося сильне бажання пристати до якоїсь цікавої розмови та гуртка, але його спиняла думка: чи не буде це занадто вже з його боку, чи не буде фамільярно, і чи не зменшить він тим свого значення? І внаслідок таких міркувань він залишався постійно вже в однаковому мовчазному стані, вимовляючи тільки зрідка якісь односкладові звуки, і набув таким чином титулу найнудотнішої людини. До такої ото значної особи з'явився наш Акакій Акакійович, і з'явився в час найнесприятливіший, вельми недоречно для себе, хоча, зрештою, доречно для значної особи. Значна особа перебував у своєму кабінеті і дуже-дуже весело розговорився з одним недавно прибулим давнім знайомим і товаришем дитинства, що з ним кілька років не бачився. В цей час доповіли йому, що прийшов якийсь Башмачкін. Він спитав урочисто: «Хто такий», йому відповіли: «Якийсь чиновник». — «Ага, може почекає, зараз не час», сказала значна людина. Тут треба сказати, що значна людина порядно прибрехнула: в нього був час, вони давно вже з приятелем переговорили все чисто і давно вже перекладали розмову дуже довгими мовчанками, ле-

генько тільки поплескуючи один одного по стегну і приказуючи: «так, Іване Абрамовичу» — «отак, Степане Варламовичу!», та при всьому тому, все ж, звелів він чиновникові почекаати, щоб показати приятелеві, людині, що давно не служила й засиділася дома на селі, скільки часу чиновники чекають у нього в прихожій. Нарешті, наговорившись, а ще більше намовчавшись досхочу та викуривши сигарку, в дуже вигідних кріслах з відкидними спинками, він, нарешті, начебто враз згадав і сказав секретареві, що спинився біля дверей з паперами для доповіді: «ага, там же стоїть, здається, чиновник, скажіть йому, що він може зайти». Побачивши покірливий вигляд Акакія Акакіївича та його старенький відмундир, він обернувся до нього і раптом сказав: «чого вам треба?» голосом уривчастим і твердим, якого він навмисне вчився заздалегідь у себе в кімнаті, на самоті і перед дзеркалом, ще за тиждень до того, як здобув теперішню свою посаду і генеральський чин. Акакій Акакіївич уже заздалегідь відчув належний страх, трохи зніяковів і, як умів, скільки могла дозволити йому здатність до мови, висловив, додаючи навіть частіше, ніж іншим разом, часточки «той», що була, мовляв, шинель зовсім нова, і тепер пограбований нелюдським способом, і що він звертається до нього, щоб він заступництвом своїм як-небудь, той, списався б з паном обер-поліцеймейстром чи з ким іншим і розшукав шинель. Генералові не знати чому, видалася така поведінка фамільярною: «Що ж ви, шановний добродію», провадив він уривчасто: «не знаєте порядку? куди ви зайшли? не знаєте, як ведуться справи? Про це ви б повинні були спершу подати прохання до канцелярії; воно пішло б до столоначальника, до начальника відділу, потім передали б його секретареві, а секретар приставив би його вже до мене...»

«Але ж, ваше превосходительство», сказав Акакій Акакіївич, намагаючись зібрати всю невеличку жменю духу, що тільки була в ньому, і почувачи разом з тим, що упрів страшенно; «я, ваше превосходительство, насмілюся утруднити тому, що секретарі, той... ненадійний народ...»

«Що, що, що?» сказав значна особа: «звідки ви набрались такого духу? звідки ви думок таких набрались? що це за буйство таке повелося поміж молодими людьми проти начальників та вищих!» Значна особа, здавалося, не помітив, що Акакієві Акакіївичу переступило вже за п'ятдесят років. Виходить, якби він і міг назватися молодою людиною, то хіба тільки відносно, тобто

відносно до того, кому вже було сімдесят років. «Чи знаєте ви, кому ви це кажете? чи розумієте ви, хто стоїть перед вами? чи розумієте ви це? я вас питаю!» Тут він тупнув ногою, підвищивши голос до такої сильної ноти, що навіть і не Акакієві Акакійовичу зробилося б страшно. Акакій Акакійович так і обмер, заточився, затрусився всім тілом і ніяк не міг устояти: якби не підбігли тут же сторожі підтримати його, він би звалився на підлогу; його винесли майже непритомного. А значна особа, втішений тим, що ефект перевищив навіть його сподівання, і зовсім захоплений від думки, що слово його може вкинути людину в непам'ять, скося поглянув на приятеля, щоб побачити, якої він про це думки, і не без втіхи спостеріг, що приятель перебував у найнепевнішому стані й починав навіть і сам відчувати страх.

Як зійшов із сходів, як вийшов на вулицю, нічого вже цього не пам'ятав Акакій Акакійович. Він не почував ні рук, ні ніг. За весь вік його ще так сильно не розпікав генерал, та ще й чужий. Він ішов у хуртовину, що свистіла у вулицях, роззявивши рота, збиваючись з тротуарів; вітер, петербурзьким звичаєм, вів на нього з усіх чотирьох боків, з усіх провулків. Вмить надуло йому в горло жабу, і добився він додому, неспроможний буди сказати жодного слова; весь розпух і зліг у постіль. Таку силу має часом належне гримання! На другий же день виявилася в нього сильна гарячка. З причини великодушної підмоги петербурзького клімату, хвороба пішла швидше, ніж можна було сподіватися, і коли прийшов лікар, то він, помацавши пульс, нічого не надумав зробити, як тільки приписати припарку, єдино вже для того, щоб хворий не залишився без добродійної допомоги медицини; а втім, тут же оповістив йому за півтори доби неминучий капут. Після чого звернувся до хазяйки і сказав: «А ви, матінко, і часу марно не гайте, замовте йому одразу ж соснову труну, бо дубова буде для нього дорога». Чи чув Акакій Акакійович ці вимовлені фатальні для нього слова, а коли чув, то чи вразили вони його тяжко, чи пожалкував він за безталанним життям своїм, — нічого про це невідомо, бо він перебував увесь час у маренні та в гарячці. Видива, одне одного дивніші, ввижались йому безперестанку: то він бачив Петровича і замовляв йому пошити шинель з якимись пастками на злодіїв, що привиджувалися йому безперестанку під ліжком, і він щохвилини кликав хазяйку витягти в нього злодія навіть з-під ковдри; то запитував, чого це висить перед ним старий капот його, коли в нього є нова шинель; то

здавалося йому, що він стоїть перед генералом, вислухуючи належне гримання, і промовляє: винен, ваше превосходительство; то, нарешті, навіть лихословив, виголошуючи найжахливіші слова, аж стара господиня навіть хрестилася від нього, зроду не чувши нічого такого, а тим більше, що слова ці вимовлялися безпосередньо за словом «ваше превосходительство». Далі він говорив цілковиту нісенітницю, так що нічого не можна було зрозуміти, можна було тільки бачити, що безладні слова й думки оберталися все навколо одної і тої ж шинелі. Нарешті, бідолашний Акакій Акакійович віддав дух свій. Ні кімнати, ні речей його не опечатували, бо, по-перше, не було спадкоємців, а по-друге, залишилось дуже небагато спадщини, а саме: пучок гусячих пер, дещь білого казенного паперу, три пари шкарпеток, два чи три гудзики, що відірвалися від панталонів, і відомий уже читачеві капот. Кому все воно дісталось, бог відає, цим, признатися, навіть не цікавився розповідач цієї повісті. Акакія Акакійовича одвезли й поховали. І Петербург zostався без Акакія Акакійовича, наче в ньому його ніколи й не було. Зникла і сховалась істота, ніким не оборонена, нікому не дорога, ні для кого не цікава, що навіть не привернула до себе уваги і природодослідника, який не промине настромити на шпильку звичайну муху і роздивитись її в мікроскоп; істота, що зносила покійно канцелярські глузування і без будь-якої надзвичайної пригоди лягла в домовину, та для якої все ж, хоч перед самим кінцем життя, промайнув світлий гість в образі шинелі, що оживив на мить злиденне життя, і на яку отак потім нестерпно звалилося нещастя, як звалюється воно на голови володарів світу цього!.. Через кілька днів після його смерті послано було до нього на квартиру з департаменту сторожа з наказом негайно з'явитися: начальство, мовляв, кличе; але сторож мусив був повернутися ні з чим, доповівши, що не може вже прийти, і на запитання: «з якої причини?» відповів словами: «та так: він уже помер; три дні як поховали». Отак довідалися в департаменті про смерть Акакія Акакійовича, і на другий день на його місці сидів інший чиновник, значно вищий на зріст, що виставляв літери не таким рівним почерком, а куди похиліше й косіше.

Та хто міг би уявити, що це ще не все про Акакія Акакійовича, що судилося йому кілька днів прожити гучно по своїй смерті, ніби в нагороду за не помічене ніким життя. Але так трапилось, і бідна історія наша несподівано набуває фантастичного закін-

чення. По Петербургу раптом пішли чутки, що біля Калінкіного мосту і далеко подалі став появлятися ночами мрець в образі чиновника, що шукає якусь украдену шинель, і, під приводом украденої шинелі, здирає з усіх плечей, незважаючи ні на чин, ні на звання, всякі шинелі: на котках, на бобрах, на ваті, снотові, лисячі, ведмежі хутра, одне слово, всякого роду хутра й шкури, які тільки вигадали люди, щоб прикрити власну. Один з департаментських чиновників на власні очі бачив мерця і впізнав у ньому одразу Акакія Акакійовича; але це нагнало на нього такого страху, що він кинувся бігти скільки сили й через те не міг гаразд роздивитись, а бачив тільки, як той здаля посварився на нього пальцем. Звідусіль надходили безперестанку скарги, що спина й плечі, нехай би вже тільки титулярних, а то й надвірних совітників, зазнають справжньої простуди з причини частого здирання шинелей. В поліції видано було наказ спіймати мерця хоч би що, живого чи мертвого, і покарати його, для прикладу іншим, найнемилосерднішим способом, і його за малим були не спіймали. Якраз будочник якогось кварталу в Кірюшчиному провулку схопив був уже зовсім мерця за комір на місці злочину, коли той намірився здерти фризову шинель з якогось відставного музики, що свистів у свій час на флейті. Схопивши його за комір, він викликав своїм криком двох товаришів, доручивши їм тримати його, а сам поліз на якусь тільки хвилину за халяву, щоб добути відтіль тавлінку з табакою, підживити на якийсь час шість разів на віку примороженого носа свого; але табака, мабуть, була така, що її не міг витримати навіть і мрець. Не встиг будочник, затуливши пальцем свою праву ніздрю, потягти лівою півжмені, як мрець чхнув так сильно, що зовсім забризкав їм усім трьом очі. Поки вони піднесли кулаки протерти їх, і слід мерця запався, так що вони й не знали навіть, чи був він, справді, в їх руках. Відтоді будочники набули такого страху до мерців, що навіть побоювалися хапати й живих, і тільки здаля покрикували: «гей, ти, рушай своєю дорогою!» і мрець-чиновник почав з'являтися навіть за Калінкіним мостом, наганяючи великого страху на всіх полохливих людей. Та ми, однак, зовсім забули про одну значну особу, яка, правду кажучи, мабуть, чи не була причиною фантастичного повороту, зрештою, зовсім правдивої історії. Насамперед, обов'язок справедливості вимагає сказати, що одна значна особа, незабаром по відході нещасного, викарта-

ного Акакія Акакійовича, відчув щось ніби жаль. Почуття жалю було йому властиве: серце його знало чимало добрих поруків, дарма, що чин дуже часто заважав їм виявлятися. Як тільки вийшов з кабінету приїжджий приятель, він навіть замислився про бідолашного Акакія Акакійовича, і з цього часу мало не щодня ввижався йому блідий Акакій Акакійович, що не витримав службового картання. Думка про нього такою мірою непокоїла його, що через тиждень він навіть послав до нього чиновника, щоб довідатись, що він і як, і чи не можна, справді, чим допомогти йому: і коли йому сказали, що Акакій Акакійович нагло помер з гарячки, це його навіть вразило, він почув докори сумління і весь день був у поганому настрої. Щоб якось розважитись і забути про неприємне враження, вирядився він на вечірку до одного з приятелів своїх, де застав чимале товариство, а що найкраще, всі там були майже в однаковій чині, отож йому нічого не могло заважати. Це мало надзвичайний вплив на душевний його стан. Він розходився, став приємним в розмові, чемним, — одно слово, провів вечір дуже приємно. За вечерею випив він склянок зо дві шампанського, — спосіб, як відомо, добре випробований щодо веселощів. Шампанське нахилило особу до всяких екстреностей, а саме: він надумався не їхати ще додому, а заїхати до одної знайомиї дами, Кароліни Іванівни, — дами, здається, німецького походження, до якої він мав зовсім приятельські почуття. Треба сказати, що значна особа був уже чоловік не молодий, добрий сім'янин, поважний батько родини. Два сини, що з них один служив уже в канцелярії, і вродлива шістнадцятилітня дочка, з трохи вигнутим, але гарненьким носиком, приходили щодня поцілувати його руку, приказуючи: «Бонжур, папа». Дружина його, жінка ще свіжа й навіть зовсім не погана, давала йому спершу поцілувати свою руку і потім, перевернувши її на другій бік, цілувала його руку. Але значна особа цілковито, зрештою, задоволений з родинних ніжностей, вважав за пристойне мати для дружніх стосунків приятельку в іншій частині міста. Ця приятелька була нічим не краща і не молодша за дружину, але такі вже загадки бувають на світі, і розбиратись в них не наше діло. Отож, значна особа зійшов сходами, сів у сани і сказав кучерові: «до Кароліни Іванівни», а сам, закутавшись дуже розкішно в теплу шинель, перебував у тому приємному стані, що кращого й не вигадася для росіянина, тобто, коли сам ні про що собі не

думаєш, а тимчасом думки самі впадають в голову, одна за одну приємніші, не завдаючи навіть клопоту ганятися за ними та шукати їх. Сповнений утіхи, він потроху пригадував усі веселі хвилини проведеного вечора, всі слова, що вкидали в сміх невеличке товариство; багато з них він навіть повторював півголосом і вважав, що вони такі ж смішні, як і раніш, а тому й не дивно, що й сам посміхався від щирого серця. Зрідка заважав йому, проте, поривчастий вітер, що, вихопившись раптом бог знає звідки і не знати з якої причини, так і стьобав по обличчю, закидаючи його жменями снігу, здіблюючи, як парус, комір шинелі, або враз із надприродною силою накидаючи його на голову йому і завдаючи таким чином безнастанного клопоту з нього виборсуватись.

Враз відчув значна особа, що його схопив хтось дуже міцно за комір. Обернувшись, він побачив чоловіка, невеликого на зріст, в старому поношеному віцмундирі, і не без жаху впізнав у ньому Акакія Акакійовича. Обличчя в чиновника було біле, як сніг, і мало вигляд зовсім як у мертвяка. Але жах значної особи переступив усі межі, коли він побачив, що рот мертвяка скривився і, дихнувши на нього страшною домовиною, вимовив такі слова: «Ага! то ось ти, нарешті! нарешті, я тебе, той, впіймав за комір! твоя шинель мені й потрібна! не потурбувався про мою, та ще й нагримав, — віддавай же тепер свою!»

Бідна значна особа мало не вмер. Хоч який він був крутий у канцелярії та взагалі перед нижчими, і хоч, поглянувши на самий мужній вигляд його та поставу, кожний говорив: «у, який характер!», але тут він, подібно до багатьох, що мають велетенську поставу, відчув такий страх, що не без причини почав навіть побоюватись якого-небудь хворобливого нападу. Він сам навіть скинув мерщій з плечей шинель свою і крикнув кучерові не своїм голосом: «Гони щодуху додому!»

Кучер, почувши голос, що здійсмається звичайно в рішучі хвилини і навіть у супроводі дечого значно більше діючого, втягнув на всякий випадок свою голову в плечі, замахнувся батоном і помчав, як стріла. Хвилин щось за шість значна особа вже був біля ганку свого дому. Блідий, переляканий і без шинелі, замість до Кароліни Іванівни, приїхав він додому, доплентався сьак-так до своєї кімнати і перебув ніч у такому великому розладі, що на другий день вранці, за чаєм, дочка сказала йому просто: «Ти сьогодні зовсім блідий, тату». Але тато мовчав і нікому й слова про

те, що з ним трапилось, і де він був, і куди хотів їхати. Ця пригода справила на нього сильне враження. Він навіть не так часто почав говорити підлеглим: «як ви смієте? чи розумієте ви, хто перед вами»; а коли й говорив, то вже не раніш, як вислухавши спершу, про що мова. Та ще дивніше те, що відтоді зовсім перестав з'являтися чиновник-мрець: видно, генеральська шинель була зовсім до міри, принаймні, вже ніде не чути було таких випадків, щоб здирали з кого шинель. А втім, багато невсипущих та клопітливих людей ніяк не хотіли заспокоїтись і подейкували, що в далеких частинах міста все ще з'являвся чиновник-мрець. І справді, один коломенський будочник бачив на власні очі, як показався з-за одного будинку привид; але, будучи з природи своєї трохи безсилий, — так що одного разу звичайний підсвинок, кинувшись із якогось приватного дому, збив його з ніг, на превеликий сміх візників, що стояли навколо, з яких він постягав за глузування по одному шагу на табаку, — отож будучи безсилим, він не насмівився спинити його, а йшов собі за ним в темряві доти, аж поки привид кінець кінцем озирнувся і, спинившись, запитав: «тобі чого треба?» і показав такого кулака, якого і в живих не побачиш. Будочник сказав: «нічого», та й повернувся одразу ж назад. Привид, проте, був уже куди вищий на зріст, носив величезні вуса і, попрямувавши, як здавалось, до Обухового мосту, згинув зовсім в нічній темряві.

Переклад Антіна Хуторяна

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Опишіть, яким ви уявляєте собі Акакія Акакійовича Башмачкіна.
2. Проаналізуйте, які прийоми використовує письменник, щоб якнайповніше створити образ головного героя повісті «Шинель».
3. Поясніть, чим стала для Башмачкіна ідея про нову шинель. Як ви оцінюєте таку ідею?
4. Обґрунтуйте, чи можна події повісті назвати типовими. Чи є у творі автобіографічний елемент?
5. Простежте шлях Акакія Акакійовича від візиту до «значної особи» до смерті. Узагальніть, як можна оцінити цей шлях.
6. Поміркуйте, чим пояснюється фантастична кінцівка повісті.
7. Подискутуйте, повість «Шинель» смішна чи сумна?

РЕВІЗОР
комедія
(Скорочено)

У нього пика бридка, а він на дзеркало наріка.

Народна приказка

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Антон Антонович Сквозник-Дмухановський, городничий

Анна Андріївна, жінка його.

Марія Антонівна, дочка його.

Лука Лукич Хлопов, доглядач шкіл.

Жінка його.

Амос Федорович Ляпкін-Тяпкін, суддя.

Артемій Пилипович Земляника, попечитель богоугодних закладів.

Іван Кузьмич Шпекін, поштмейстер.

Петро Іванович Добчинський і Петро Іванович Бобчинський, міські поміщики

Іван Олександрович Хлестаков, чиновник з Петербурга.

Осип, слуга його.

Христіан Іванович Гібнер, повітовий лікар.

Степан Іванович Коробкін.

Степан Ілліч Уховертов, дільничний пристав.

Свистунов і Луговіцин, поліцейські.

Держиморда.

Абдулін, купець.

Февронія Петрівна Пошльопкіна, слюсарша.

Жінка унтер-офіцера.

Мишко, слуга городничого.

Слуга трактирний.

Гості, купці, міщани, просителі.

ДІЯ ПЕРША

Кімната в домі городничого.

ЯВА I—VI

Городничий, попечитель богоугодних закладів, доглядач шкіл, суддя, дільничний пристав, лікар, двоє кварталних. Городничий повідомляє неприємну звістку: до них їде ревізор із Петербурга, інкогніто та ще з секретним дорученням. Всі лякаються, а він зачитує уривок з листа, яким приятель повідомляє про ревізора. Чинovníки розмірковують, з якої нагоди їде до них особа зі столиці.

З'являється поштмейстер, теж розпитує про ревізора. Городничий просить його передивлятися листи, а якщо трапиться скарга або донесення, то затримувати. Поштмейстер з великою охотою погоджується.

Коли прибігають Добчинський і Бобчинський й повідомляють, що в місто прибув молодий чиновник з Петербурга на прізвище — Іван Олександрович Хлестаков, який уже другий тиждень живе, з трактуру не їде, і ні за що ні копійки не хоче платити. Всі вирішують, що це і є ревізор, про якого попередили Городничого. Городничий роздає вказівки чиновникам: вулиці позамітати, все прибрати, н'яних сховати, на запитання приїжджого чина про службу відповідати: «Всім задоволені, ваше благородіє». Потім наказує принести шпагу й новий капелюх, збирається й вирушає знайомитись із ревізором (від хвилювання ледь не надиши замість капелюха на голову коробку від нього).

Дружина городничого Анна Андріївна і дочка Марія Антонівна теж схвилювані приїздом петербурзького чиновника. Анна Андріївна посилає дівчину розпитати: що за приїжджий, який він, які в нього очі — дізнайся про все, та швидко повертатися і про все розповісти.

ДІЯ ДРУГА

ЯВА I—VII

Маленька кімната в гостиниці. Ліжко, стіл, чемодан, порожня пляшка, чоботи, щітка для одягу та інше. На пановому ліжку лежить слуга Хлестакова Осип і розмірковує про те, як хочеться їсти. Його хазяїн уже два місяці як виїхав з Пітера,

протринькав дорогою грошики й не може ні залишатися тут, ні дістатися додому до батька. Осип засуджує пана за марнотратство й легковажність, і сердиться на нього через те, що мусить голодувати.

З'являється Хлестаков. Він теж умирає від голоду і посилає Осипа до буфету за обідом. Осип відмовляється, кажучи, що хазяїн обіду не дасть через борги, і ще погрожував покаржитись городничому. Нарешті Осип погоджується привести хазяїна, та замість хазяїна приходить слуга. Хлестаков не дуже впевнено вимагає, щоб йому принесли обід, не дуже розраховуючи на успіх. Та хазяїн таки прислав йому обід, передавши, що це востаннє. Обід складається з двох страв: супу й печені. Нарікаючи на кількість та якість їжі, Хлестаков швидко обідає. З'являється Осип і повідомляє, що прибув городничий. Хлестаков лякається. У цей час у двері номера стукають...

ЯВА VIII

Хлестаков, Городничий та Добчинський.

(Городничий, увійшовши, зупиняється. Обидва з переляком дивляться кілька хвилин один на одного, вирячивши очі).

Городничий (трохи підбадьорившись та простягнувши руки по швах). Бажаю доброго здоров'я!

Хлестаков (вклоняється). Моє шанування.

Городничий. Вибачте.

Хлестаков. Нічого...

Городничий. Обов'язок мій, як градоначальника тутешнього міста, дбати про те, щоб проїжджим і всім благородним людям ніяких утисків...

Хлестаков (спочатку трохи заїкується, але накінець говорить голосно). Та що ж робити?.. Я не винен... Я, їй-богу, сплачу... Мені пришлють із села. (Бобчинський виглядає з дверей). Він більше винен: яловичину мені подає таку тверду, як колода; а суп — він чорт знає, чоґо хлюпнув туди, я мусив вилити його за вікно. Він мене морить голодом ці дні... чай такий химерний: смердить рибою, а не чаєм. За що ж я... От новина!

Городничий (торопіючи). Вибачте, я, бігме, не винен. На базарі в мене яловичина завжди добра. Привозять холмогорські купці, люди тверезі й поведінки хорошої. Я вже й не знаю, звідки

він бере таку. А коли що не так, то... Дозвольте мені запропонувати вам переїхати зо мною на іншу квартиру.

Хлестаков. Ні, не хочу! Я знаю, що значить на іншу квартиру: тобто — в тюрму. Та яке ви маєте право? Та як ви смієте?.. Та ось я... Я служу в Петербурзі. (*Бадьориться*). Я, я, я...

Городничий (набік). О, господи ти боже, який сердитий! Про все дізнався, все розказали прокляті купці!

Хлестаков (хоробряться). Та от ви хоч тут з усією своєю командою — не піду. Я просто до міністра! (*Стукає кулаком по столу*). Що ви? що ви?

Городничий (виструнчившись і тремтячи всім тілом). Згляньтесь, не занапастіть! Жінка, діти маленькі!... не зробіть нещасною людину.

Хлестаков. Ні, я не хочу. От іще! мені яке діло? Через те, що у вас жінка й діти, я повинен іти в тюрму, от прекрасної (*Бобчинський виглядає в двері й злякано ховається*). Ні, дякую красно, не хочу.

Городничий (тремтячи). Через недосвідченість, їй-богу, через недосвідченість. Недостатність статків... Самі з вашої ласки поміркуюте: казенної платні не вистачає навіть на чай та цукор. Якщо ж і були які хабарі, то тільки дрібниця: до столу чого-небудь, та на пару одягу. Що ж до унтер-офіцерської вдови, яка живе з купецтва, яку я нібито вибив, то це наклеп, їй-богу, наклеп. Це вигадали лиходії мої; це такий народ, що на життя моє ладні замах учинити.

Хлестаков. Та що? мені нема ніякого діла до них... (*У роздумі*). Я не знаю, однак, навіщо ви говорите про лиходіїв або про якусь унтер-офіцерську вдову... Унтер-офіцерська жінка зовсім інше, а мене ви не смієте висікти, до цього вам далеко... От іще! дивись ти який!.. Я сплачу, сплачу гроші, але в мене тепер нема... Я тому й сиджу тут, що в мене нема ні копійки.

Городничий (набік). О, тонка штука! Ач, куди метнув! якого туману напустив! розбери, хто хоче! Не знаєш, з якого боку і взятися. Ну, та вже спробувати, хай там що! Хай буде, що буде, спробувати на щастя. (*Вголос*). Якщо ви справді маєте потребу в грошах, або в чому іншому, то я готовий служити цю хвилину. Мій обов'язок допомагати проїжджим.

Хлестаков. Дайте, дайте мені позичково! Я зараз-таки розплачусь із трактирником. Мені б тільки карбованців із двісті, або хоч навіть і менше.

Городничий (підносячи папірці). Рівно двісті карбованців, хоч і не трудіться лічити.

Хлестаков (беручи гроші). Найщиріше дякую. Я вам ту ж мить пришлю їх із села... у мене це враз... Я бачу, ви благородна людина... Тепер інша справа.

Городничий (набів). Ну, слава богу! гроші взяв. Діло, здається, піде тепер гаразд. Я таки йому, замість двохсот, чотириста всунув.

Хлестаков. Гей, Осипе! (*Осип входить*). Поклич сюди трактирного слугу! (*До городничого і Добчинського*). А чого ж ви стоїте? Зробіть ласку, сідайте. (*До Добчинського*). Сідайте, прошу вас.

Городничий. Нічого, ми й так постоїмо.

Хлестаков. Зробіть ласку, сідайте. Я тепер бачу цілковиту одвертість вашої вдачі й привітність; а то, скажу вам, я вже думав, що ви прийшли для того, щоб мене... (*До Добчинського*). Сідайте! (*Городничий і Добчинський сідають. Бобчинський виглядає в двері й прислухається*).

Городничий (набів). Треба бути сміливішим. Він хоче, щоб вважали його інкогнітом. Гаразд, підпустимо й ми баяндрасів, прикинемось, ніби зовсім і не знаємо, що він за людина. (*Вголос*). Ми, проходжуючись у справах службових, от з Петром Івановичем Добчинським, тутешнім поміщиком, зайшли навмисне до гостиниці, щоб дізнатися, чи добре тут утримують проїжджих, бо я не так, як інший городничий, якому ні до чого діла нема; ні, я, крім служби, ще з християнської чоловіколюбності хочу, щоб усякого смертного добре приймали, — і от наче в нагороду випадок дав таке приємне знайомство.

Хлестаков. Я теж сам дуже радий. Без вас я, скажу по правді, довго б просидів тут: зовсім не знав, чим заплатити.

Городничий (набів). Еге ж, розкажу! не знав, чим заплатити! (*Вголос*). Чи насмілюсь спитати: куди і в які місця їхати зволите?

Хлестаков. Я їду в Саратовську губернію, у власне село.

Городничий (набів, з обличчям, що набирає іронічного виразу). В Саратовську губернію! Га? І не почервоніє! О, та з ним бережи вуха! (*Вголос*). За добре діло зволіли взятись. Адже от про дорогу: кажуть, з одного боку, неприємності щодо затримки з кіньми, але, з другого боку — розвага для ума. Адже, ви, гадаю, більше для власної приємності їдете?

Хлестаков. Ні, батечко мене викликає. Розсердився старий, що досі нічого не вислужив у Петербурзі. Він гадає, що так от

приїхав, та зараз тобі Володимира в петлицю й дадуть. Ні, я б послав його самого поштовхатися в канцелярію.

Городничий (набік). Прошу подивитись, яку ману пускає! і старого батька приплів! (*Уголос*). І на довгий час вволите їхати?

Хлестаков. Направду, не знаю. Адже мій батько впертий і дурний, старий шкарбан, як колода. Я йому просто скажу: як хочете, я не можу жити без Петербурга. За що ж, справді, я повинен занапастити вік з мужиками? Тепер не ті потреби; душа моя прагне освіти.

Городничий (набік). Добре зав'язав вузлика. Бреше, бреше, — і ніде не обірветься. А який же непоказний, низенький, здається, нігтем би придушив його. Ну, та зажди! ти в мене проговорився. Я тебе вже примушу більше розказати! (*Вголос*). Справедливо зволили сказати. Що можна зробити в глушині? Адже от хоч би тут: ночі не спиш, стараєшся для вітчизни, не жалієш нічого, а нагорода невідомо ще, коли буде. (*Оглядає кімнату*). Здається, ця кімната трохи вогка?

Хлестаков. Кепська кімната, і блощиці; такі, яких я ніде ще й не бачив: як собаки кусають.

Городничий. Скажіть! такий освічений гість і терпить, від когож? — від яких-небудь нікчемних блощиць, що їм і на світ не слід би родитися. Начебто й темно в цій кімнаті?

Хлестаков. Еге ж, зовсім темно. Хазяїн завів звичку не давати свічок. Іноді що-небудь хочеться зробити, почитати, або спаде фантазія скомпонувати що-небудь — не можу: темно, темно.

Городничий. Насмілюсь просити вас... але ні, я недостойний.

Хлестаков. А що?

Городничий. Ні, ні! недостойний, недостойний!

Хлестаков. Та що ж таке?

Городничий. Я б насмілився... У мене в домі є прекрасна кімната, ясна, спокійна... Але ні, почуваю сам, що це вже занадто велика честь... Не розгнівайтесь — їй-богу, від щирого серця запропонував.

Хлестаков. Навпаки, будь ласка, я з охотою. Мені багато приємніше в приватному домі, ніж у цьому шинку.

Городничий. А вже я такий буду радий! А вже як дружина зрадіє! У мене вже така удача: гостинність з самого дитинства, особливо, якщо гість освічена людина. Не подумайте, щоб я казав це з лестощів; ні, не маю цієї вади, від щирого серця кажу.

Хлестаков. Щиро дякую. Я сам теж — я не люблю людей дволичних. Мені дуже подобається ваша одвертість і привітність, і я б, скажу вам, більше б нічого й не вимагав, як тільки виявляй мені відданість і пошану, пошану й відданість.

ЯВА ІХ—Х

Ті ж самі й трактирний слуга, супроводжуваний Осипом. Хлестаков хоче розраховуватися, але городничий спиняє його й каже, що гроші пришлють.

Городничий пропонує оглянути деякі установи в місті, богоугодні та інші. Хлестаков погоджується.

Городничий посилає записки з попередженням попечителю богоугодних закладів і дружині.

ДІЯ ТРЕТЯ

Кімната першої дії.

ЯВА І

Анна Андріївна, Марія Антонівна (стоять біля вікна в тих самих позах).

Анна Андріївна. Ну, от, уже цілу годину дожидаємось, а все ти із своїм дурним маніженням: зовсім одяглась, ні! ще треба порпатись... Не слухати б її зовсім. Отака досада! І як навмисно, ні душі! начебто вимерло все.

Марія Антонівна. Та, їй-богу, мамуню, через хвилини дві про все дізнаємося. Вже скоро Авдотя повинна прийти. (*Вдивляється у вікно і скрикує*). Ой, мамуню, мамуню! хтось іде, он у кінці вулиці.

Анна Андріївна. Де йде? У тебе вічно які-небудь фантазії. Ну, так, іде. Хто ж це йде? Невеличкий на зріст... у фракку... Хто ж це? Га? Це, одначе, досадно! Хто ж би це такий був?

Марія Антонівна. Це Добчинський, мамуню.

Анна Андріївна. Який Добчинський! Тобі завжди враз уявляється таке... Зовсім не Добчинський. (*Махає хусткою*). Гей, ходіть сюди! швидше!

Марія Антонівна. Справді, мамуню, Добчинський.

Анна Андріївна. Чу, от, навмисне, щоб тільки посперечатись. Кажуть тобі — не Добчинський.

Марія Антонівна. А що? а що, мамуню? Бачите, що Добчинський.

Анна Андріївна. Ну, так, Добчинський, тепер я бачу, — чого ж ти спереचाєшся? (*Кричить у вікно*). Швидше, швидше! ви поволі йдете. Ну, що, де вони? Га? Та кажіть же звідти, однаково. Що? Дуже строгий? Га? А чоловік, чоловік? (*Трохи відступивши від вікна, з досадою*). Такий дурний: доти, поки не увійде до кімнати, нічого не розкаже!

ЯВА II—IV

Ті самі й Добчинський. Анна Андріївна й Марія Антонівна розпитують його про Хлестакова: хто він такий, якого віку, чи, бува, не генерал? Добчинський відповідає, що не генерал, а не поступиться генералові: така освіта й поважні вчинки. На запитання, чи все добре, розказує, що спочатку Хлестаков зустрів городничого трохи суворо, а потім розговорився з ним, перемінив думку й вони разом поїхали оглядати богоугодні заклади. Добчинський передає Анні Андріївні записку, де просить приготувати для поважного гостя кімнату. Анна Андріївна віддає вказівки слугам й вони з дочкою беруться до туалету, щоб «столична штучка» їх не висміяв.

Приходить Осип. Слуга в домі городничого розпитує, чи генерал його пан. Осип каже, що його пан більший за справжнього генерала, й просить чого-небудь поїсти.

ЯВА V

Квартальні одчиняють обидві половинки дверей. Входить Хлестаков; за ним городничий, далі попечитель богоугодних закладів, доглядач шкіл, Добчинський і Бобчинський з пластирем на носі. Городничий показує квартальним на підлозі папірець — вони біжать і підіймають його, штовхаючи один одного, хапаючись.

Хлестаков. Хороші заклади. Мені подобається, що увас показують проїжджим усе в місті. В інших містах мені нічого не показували.

Городничий. В інших містах, насмілюсь доповісти вам, градоправителі і чиновники більше турбуються про свою, тобто,

користь; а тут, можна сказати, немає іншого помислу, крім того, щоб благодіянням і невсипущістю заслужити увагу начальства.

Хлестаков. Сніданок був дуже добрий; я зовсім об'ївся. Що, у вас кожного дня буває такий?

Городничий. Навмисно для такого приємного гостя.

Хлестаков. Я люблю попоїсти. Адже на те живеш, щоб зривати квіти насолоди. Як називалась та риба?

Артемій Филипович (підбігаючи). Лабардан.

Хлестаков. Дуже смачна. Де це ми снідали? в лікарні, чи що?

Артемій Филипович. А так, у богоугодному закладі.

Хлестаков. Пам'ятаю, пам'ятаю, там стояли ліжка. А хворі видужали? там їх, здається, не багато.

Артемій Филипович. Чоловіка з десять залишилось, не більше; а інші всі видужали. Це вже так заведено, такий порядок. З того часу, як я перебрав начальство, — може, вам здасться навіть неймовірним, — всі, як мухи, видужують. Хворий не встигне увійти до лазарету, як уже здоровий; і не стільки медикаментами, скільки чесністю і порядком.

Городничий. Вже який, насмілюсь доповісти вам, запаморочливий обов'язок градоначальника і скільки лежить усяких справ щодо самої чистоти, лагодження, направи... одне слово, найрозумніша людина натрапила б на труднощі, але, дякувати богу, все йде добре. Інший городничий, звичайно, дбав би про свої вигоди; але, чи вірите, що навіть, як лягаєш спати, все думаєш: «господи боже ти мій, як би так улаштувати, щоб начальство побачило мою відданість і було вдоволене?!» Чи нагородить воно, чи ні, звичайно, його воля, принаймні я буду спокійний у серці. Коли в місті у всьому порядок, вулиці заметено, арештантів добре тримають, п'яниць мало... то чого ж мені більше? їй-богу, і пошани ніякої не хочу. Воно, звичайно, привабливо, але проти доброчинності все прах і суєта.

Артемій Филипович (набік). Ото, дурисвіт, як розписує. Дав же бог такий дар!

Хлестаков. Це правда. Я, скажу вам, сам люблю іноді замудруватись: іншого разу прозою, а іншого й віршики викинуться.

Бобчинський (до Добчинського). Справедливо, все справедливо, Петре Івановичу! Зауваження такі... видно, що наук навчався.

Хлестаков. Скажіть, будь ласка, чи нема у вас яких-небудь розваг, товариств, де б можна було, наприклад, пограти в карти?

Городничий (набік). Еге, знаємо, голубчику, в чий город камінці кидають. (*Вголос*). Боже борони! тут і чутки нема про такі товариства. Я карт і в руки ніколи не брав; навіть не знаю, як грати в оті карти. Дивитись не міг на них байдуже: і якщо трапиться побачити отак якого-небудь бубнового короля або щонебудь інше, то така огида охоплює, що просто плюнеш. Раз якось трапилося, забавляючи дітей, поставив будку з карт, та після того цілу ніч снились прокляті. Бог з ними! Як можна, щоб такий дорогоцінний час марнувати на них?

Лука Лукич (набік). А в мене виграв, падлюка, ще позавчора сто карбованців...

Городничий. Краще ж я зживу цей час на користь державну.

Хлестаков. Ну, ні, ви це вже даремно, одначе ж... Все залежить від того, як хто дивиться на річ. Якщо, наприклад, хто-небудь забастує, тоді, як треба гнути трьох ріжків ну, тоді, звичайно... Ні, не кажіть; іноді дуже вабить пограти.

ЯВА VI

Ті самі, Анна Андріївна та Марія Антонівна.

Городничий. Насмілюсь познайомити з родиною мою: дружина і дочка.

Хлестаков (вклоняючись). Який я щасливий, пані, що маю в своєму роді приємність вас бачити.

Анна Андріївна. Нам ще більш приємно бачити таку особу.

Хлестаков (хизуючись). Даруйте, пані, зовсім навпаки: мені ще приємніше.

Анна Андріївна. Як можна! Ви це так зволите говорити для компліменту. Прошу вас сідати.

Хлестаков. Коло вас стояти вже є щастя; а втім, якщо ви вже так неодмінно хочете, я сяду. Який я щасливий, що, нарешті, сиджу коло вас.

Анна Андріївна. Даруйте, я ніяк не смію взяти на себе... Я гадаю, вам після столиці вояжування здалося дуже неприємним.

Хлестаков. Надзвичайно неприємне. Звикши жити у блискучому товаристві та враз опинитися в дорозі; брудні трактири, п'ятьма неуцтва... Якби, скажу вам, не такий випадок, який мене... (*поглядає на Анну Андріївну і хизується перед нею*) так винагородив за все...

Анна Андріївна. Справді-бо, як вам повинно бути неприємно.

Хлестаков. А втім, пані, в цю хвилину мені дуже приємно.

Анна Андріївна. Як можна! Ви робите мені велику честь. Я цього не заслуговую.

Хлестаков. Чому ж не заслугуєте? Ви, пані, заслуговуєте.

Анна Андріївна. Я живу на селі...

Хлестаков. Так, село, зрештою, теж має свої пагорбки, струмки... Ну, звісно, хто ж порівняє з Петербургом! Ех, Петербург! яке життя, справді! Ви, може, думаете, що я тільки переписую; ні, начальник відділу зо мною на дружній нозі. Отак ударить по плечу: «Приходь, братику, обідати!» Я тільки на дві хвилини заходжу до департаменту, для того тільки, щоб сказати: це ось так, це ось так. А там уже чиновник для письма, отакій щур, пером тільки тр, тр... заходився писати. Хотіли були навіть мене колезьким асесором зробити, та, думаю, навіщо. І сторож летить ще на сходах за мною із щіткою: «Дозвольте, Іване Олександровичу, я вам», каже, «чоботи почищу». (До городничого). Чого ви, панове, стоїте? Будь ласка, сідайте!

Городничий. Чин такий, що ще можна постояти.

Артемій Филипович. Ми постоїмо.

Лука Лукич. Не звольте турбуватися!

Хлестаков. Без чинів, прошу сідати. (Городничий і всі сідають). Я не люблю церемонії. Навпаки, я навіть стараюсь, стараюсь прослизнути непомітно. Але ніяк не можна сховатись, ніяк не можна! Тільки вийду куди-небудь, вже й кажуть: «Он», кажуть, «Іван Олександрович іде!». А одного разу мене вважали навіть за головнокомандувача: солдати вискочили з гауптвахти і зробили рушницею. Потім уже офіцер, який мені дуже знайомий, каже мені: «Ну, братику, ми тебе зовсім вважали за головнокомандувача».

Анна Андріївна. Скажіть-но, як!

Хлестаков. Та мене вже скрізь знають... З гарненькими актрисами знайомий. Я ж бо теж різні водевільчики... Літераторів часто бачу. З Пушкіним на дружній нозі. Бувало, часто кажу йому: «Ну, що, брат Пушкін?» — «Та так, брат», відповідає бувало: «так якось усе...» Великий оригінал.

Анна Андріївна. То ви й пишете? Як це, мабуть, приємно письменникові. Ви, певно, і в журнали вміщуєте?

Хлестаков. Так, і в журнали вміщую. Моїх, зрештою, багато є творів: Одруження Фігаро, Роберт Диявол, Норма. Уже й назв навіть не пам'ятаю. І все принагідно: я не хотів писати, але театральна дирекція каже: «Будь ласка, братику, напиши що-небудь». Думаю собі: «Хай уже так, будь ласка, братику». І тут-таки в один вечір, здається, все написав, усіх вразив. У мене легкість надзвичайна в думках. Усе оте, що було під ім'ям барона Брамбеуса, Фрегат Надії і Московський Телеграф, все це я написав.

Анна Андріївна. Скажіть, то це ви були Брамбеус?

Хлестаков. Аякже, я їм усім виправляю вірші. Мені Смірдин дає за це сорок тисяч.

Анна Андріївна. То, певно, і Юрій Милославський ваш твір?

Хлестаков. Так, це мій твір.

Анна Андріївна. Я зразу догадалась.

Марія Антонівна. Ах, мамуню, там написано, що це п. Загоскіна твір.

Анна Андріївна. Ну, от: я й знала, що навіть тут будеш спечечатися.

Хлестаков. Ах, так, це правда: це, справді, Загоскіна; а є інший Юрій Милославський, так той уже мій.

Анна Андріївна. Ну, це, певно, я ваш читала. Як гарно написано!

Хлестаков. Я, скажу вам, з літератури живу. В мене дім перший у Петербурзі. Так уже й відомий: дім Івана Олександровича. *(Звертаючись до всіх).* Зробіть ласку, панове, якщо будете в Петербурзі, прошу, прошу до мене. Я ж бо теж бали влаштовую.

Анна Андріївна. Я думаю, з яким там смаком і пишністю влаштовуються бали!

Хлестаков. Просто, не говоріть. На столі, наприклад, кавун — на сімсот карбованців кавун. Суп у каструльці просто на пароплаві приїхав з Парижа; відкриють накривку — пара, якій подібної не можна відшукати в природі. Я всякий день на балах. Там у нас і віст уже свій склався: міністр закордонних справ, французький посланник, англійський, німецький посланник і я. І вже так утомишся, граючи, що просто ні на що не схоже. Як вибіжиш сходами до себе на четвертий поверх — скажеш тільки кухарці: «На, Маврушко, шинель...» Що ж я брешу — я й забув, що живу в бельетажі. У мене самі сходи коштують... А цікаво

заглянути до мене в прихожу, коли я ще не прокинувся: графи та князі товчуться і дзижчать там, як джмелі, тільки й чутно: ж...ж...ж... Іншим разом і міністр... (*Городничий та інші боязко встають з своїх стільців*). Мені навіть на пакетах пишуть: ваше превосходительство. Одного разу я навіть керував департаментом. І дивно: директор поїхав — куди поїхав, невідомо. Ну, натурально, почались балачки: як, що, кому заступити посаду? Багато з генералів знаходилося охочих та брались, але підійдуть бувало, —ні, мудра річ. Здається, і легко на вигляд, а роздивившись — просто чорт забори! Потім бачать, нема чого робити — до мене. І ту ж хвилину по вулицях кур'ери, кур'ери, кур'ери... можете уявити собі, тридцять п'ять тисяч самих кур'ерів! Яке становище, я питаю? «Іване Олександровичу, ідіть департаментом керувати!» Я скажу вам, трохи зніяковів, вийшов у халаті; хотів одмовитись, але думаю, дійде до царя, ну, та й послужний список теж... «Будь ласка, панове, я приймаю посаду, я приймаю», кажу, «хай так», кажу, «я приймаю, тільки вже в мене: ні-ні-ні! в мене вже гав не лови і я вже...» І справді бувало, як проходжу через департамент, — просто землетрус, все дрижить і труситься, як лист. (*Городничий та інші трусяться від страху; Хлестаков гарячиться більше*). О! я жартувати не люблю! Я їм усім завдав страху. Мене сама державна рада боїться. Та що, справді? Я такий, я не подивлюсь ні на кого... я кажу всім: «Я сам себе знаю, сам». Я скрізь, скрізь. У палац кожен день їжджу. Мене завтра ж поставлять відразу на фельдмарш.... (*Підковзується і мало не гепається на підлогу, але його шанобливо підтримують чиновники*).

Городничий (підходячи і трусячись усім тілом, силкується вимовити). А ва-ва-ва... ва...

Хлестаков (швидким уривчастим голосом). Що таке?

Городничий. А ва-ва-ва... ва...

Хлестаков (таким самим голосом). Не розберу нічого, все дурниці.

Городничий. Ва-ва-ва... шество, превосходительство, чи не накажете відпочити?.. от і кімната, і все, що треба.

Хлестаков. Дурниці — відпочити. Будь ласка, я ладен відпочити. Сніданок у вас, панове, добрий... я задоволений, я задоволений. (*З декламацією*). Лабардані, лабардані (*Входить до бокової кімнати, за ним городничий*).

ЯВА VII—XI

Хлестаков і городничих виходять. Бобчинський і Добчинський ідуть, захоплюючись Хлестаковим. Доглядач шкіл і попечитель богоугодних закладів сумніваються, чи не напише гість неприємне донесення до Петербурга. Виходять у задумі.

Анна Андріївна і Марія Антонівна обговорюють Хлестакова й вирішують, що він дуже приємний, красивий, делікатний. Одним словом, столична штучка.

З'являється городничих. Він дуже схвилюваний і каже, що якщо хоч одна половина з того, що говорив гість, правда, то він дуже важлива особа. Городничий вирішує прикликати поліцейстера й квартального.

Заходить Осип. Всі біжать до нього назустріч. Дами починають розпитувати про Хлестакова всякі дрібниці, а городничий намагається вивідати щось суттєве. Осип робить важний вигляд й напускає туману. Городничий про всяк випадок дає йому гроші, той дякує й бере.

На виклик являються поліцейський і квартальний. Городничий наказує їм нікого з прохачів не пускати до Хлестакова.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

ЯВА I—XI

Та сама кімната в домі городничого. Сюди по черзі являються всі чиновники при повному параді й у мундирах, щоб засвідчити своє шанування. Хлестаков не до кінця розуміє, що відбувається, й про всяк випадок просить кожного «позичити» гроші. Кожен з чиновників радо дає йому солідну суму.

Коли вони всі йдуть, Хлестаков нарешті розуміє, що чиновники вважають його за державну особу. Він вирішує написати про цю кумедну історію в Петербург, до свого приятеля Тряпичкіна, який пописує статейки — хай-но він полущить гарненько чиновницьку братію. Хлестаков гукає Осипа й наказує принести чорнило та папір. Поки той ходить, Хлестаков перераховує гроші й бачить, що перевалило за тисячу.

Коли Осип повертається, Хлестаков починає писати листа Тряпичкіну, водночас хвастаючи перед слугою, як його гарно приймають. Та Осип пропонує йому чимивидше їхати звідси, поки не розкрилося, що він не той, за кого його вважають.

Хлестаков погоджується й посилає Осипа відправити листа й виправити подорожню. У цей час до нього прориваються купці зі скаргою на городничого, яких даремно намагався затримати квартальний. Купці жаліються на городничого, розповідають, як він їх оббирає, вимагає гроші, й просять заступництва. Хлестаков обіцяє, приймає від них подарунки.

Коли купці виходять, чути жіночі голоси. Це явилися скаржитись на городничого слюсарша і унтер-офіцерша. Слюсарша просить, щоб її чоловіка не забирали за наказом городничого в солдати, а унтер-офіцерша жаліється, що її помилково схопили на базарі й висікли ні за що. Вона хоче матеріальної компенсації.

Коли прохачів нарешті випроваджують, з'являється Марія Антонівна.

ЯВА XII

Хлестаков і Марія Антонівна.

Марія Антонівна. Ой!

Хлестаков. Чого ви так злякались, панночко?

Марія Антонівна. Ні, я не злякалась.

Хлестаков (хизується). Даруйте, панночко, мені дуже приємно, що ви мене маєте за таку людину, яка... Чи насмілюся спитати вас: куди ви намірялися йти?

Марія Антонівна. Справді, я нікуди не йшла.

Хлестаков. Чого ж, приміром, ви нікуди не йшли?

Марія Антонівна. Я думала, чи не тут мамуня...

Хлестаков. Ні, мені хотілося б знати, чого ви нікуди не йшли?

Марія Антонівна. Я вам перешкодила. Ви працювали над важливими справами.

Хлестаков (хизується). А ваші очі кращі, ніж важливі справи... Ви ніяк не можете мені перешкодити, ніяким чином не можете; навпаки, ви можете зробити приємність.

Марія Антонівна. Ви говорите по-столичному.

Хлестаков. Для такої прекрасної особи, як ви. Чи насмілюсь бути таким щасливим, щоб запропонувати вам стільця? Але ні, вам треба не стільця, а трон.

Марія Антонівна. Справді, я не знаю... мені так треба було йти. (Сіла).

Хлестаков. Яка у вас чудова хусточка!

Марія Антонівна. Ви насмішник, аби тільки посміятися з провінціальних.

Хлестаков. Як би я бажав, панночко, бути вашою хусточкою, щоб обіймати вашу лілейну шийку.

Марія Антонівна. Я зовсім не розумію, про що ви говорите, якась хусточка... Сьогодні дивна погода!

Хлестаков. А ваші губки, панночко, кращі, ніж усяка погода.

Марія Антонівна. Ви все отаке говорите... Я б вас попросила, щоб ви мені написали краще на згадку які-небудь вірші в альбомі. Ви, певно, їх знаєте багато.

Хлестаков. Для вас, панночко, все, що хочете. Вимагайте, які вірші вам?

Марія Антонівна. Які-небудь, отакі — хороші, нові.

Хлестаков. Та що вірші! я багато їх знаю.

Марія Антонівна. Ну, скажіть-бо, які ж ви мені напишете?

Хлестаков. Та навіщо ж говорити? я й без того їх знаю.

Марія Антонівна. Я дуже люблю їх...

Хлестаков. Та в мене багато їх усяких. Ну, хай так, я вам хоч це: «О ти, людино, що даремно на бога ремствуєш в біді», ну, й інші... тепер не можу пригадати; а втім, це все нічого. Я вам краще замість цього виявлю моє кохання, яке від вашого погляду... (*Присуваючи стілець*).

Марія Антонівна. Кохання! Я не розумію кохання... Я ніколи й не знала, що таке кохання... (*Відсуває стілець*).

Хлестаков. Чого ж ви відсуваєте свого стільця? Нам краще буде сидіти близько одне до одного.

Марія Антонівна (відсуваючись). Навіщо ж близько? однаково й далеко.

Хлестаков (присуваючись). Чого ж далеко? однаково й близько.

Марія Антонівна (одсувається). Та до чого ж це?

Хлестаков (присуваючись). Але ж це вам здається тільки, що близько: а ви уявіть собі, що далеко. Який би я був щасливий, панночко, якби міг пригорнути вас у свої обійми.

Марія Антонівна (дивиться у вікно). Що це там, начебто полетіло? Сорока чи яка інша птиця?

Хлестаков (цілує її в плече й дивиться у вікно). Це сорока.

Марія Антонівна (підводиться з обуренням). Ні, це вже занадто... Зухвалість така!

Хлестаков (затримуючи її). Вибачте, панночко: я це зробив з кохання, справді, з кохання

Марія Антонівна. Ви вважаєте мене за таку провінціалку... (*Силкується піти*).

Хлестаков (далі затримуючи її). З кохання, справді, з кохання. Я так тільки, пожартував: Маріє Антонівно, не гнівайтесь! Я ладен навколішки у вас просити пробачення. *(Падає навколішки).* Простіть же, простіть. Ви бачите, я на колінах.

ЯВА XIII

Ті самі й Анна Андріївна.

Анна Андріївна (побачивши Хлестакова на колінах). Ой, який пасаж!

Хлестаков (підводячись). А, чорт забори!

Анна Андріївна (до дочки). Це що значить, панночко? Це що за вчинки такі?

Марія Антонівна. Я, мамуню...

Анна Андріївна. Іди геть звідси! чи чуєш, геть, геть! І не смій показуватись на очі. *(Марія Антонівна виходить у сльозах).* Вибачте, я, скажу вам, так безмежно здивована...

Хлестаков (набик). А вона теж дуже апетитна, дуже непогана. *(Кидається навколішки).* Пані, ви бачите, я палаю від кохання.

Анна Андріївна. Як, ви на колінах? Ох, встаньте, встаньте, тут підлога зовсім не чиста...

Хлестаков. Ні, на колінах, неодмінно на колінах, я хочу знати, що мені судилось, життя чи смерть.

Анна Андріївна. Але дозвольте, я ще не розумію цілком значення слів. Якщо не помиляюсь, ви робите декларацію щодо моєї дочки.

Хлестаков. Ні, я закоханий у вас. Життя моє на волоску. Якщо ви не увінчаєте незмінне кохання моє, то я недостойний земного існування. З полум'ям у грудях прохаю руки вашої.

Анна Андріївна. Але дозвольте сказати: я так би мовити... я замужем.

Хлестаков. Це нічого! Для кохання нема різниці; і Карамзін сказав: «Закони засуджують». Ми підемо в холодок струмків...¹ Руки вашої, руки прошу.

¹ М. Карамзін — російський історик і письменник початку XIX століття. «Закони засуджують...» — початкові слова пісні юнака з його повісті «Острів Борнгольм».

ЯВА XIV

Ті самі і Марія Антонівна вбігає раптом.

Марія Антонівна. Мамуню, татуньо сказав, щоб ви... (*Побачивши Хлестакова на колінах, скрикує*): Ой, який пасаж!

Анна Андріївна. Ну, чого ти? до чого? нащо... Що за пустотливість така! Раптом убігла, як очамріла кішка. Ну, що ти знайшла такого дивного? Ну, що тобі на думку спало? Справді, як дитина яка-небудь трилітня. Не схоже, не схоже, зовсім не схоже на те, щоб їй було вісімнадцять літ. Я не знаю, коли ти будеш розважніша, коли ти поводитимешся, як годиться благовихованій дівиці; коли ти будеш знати, що таке хороші правила і солідність у вчинках.

Марія Антонівна (крізь сльози). Я, справді, мамуню, не знала...

Анна Андріївна. У тебе вічно якийсь протяг розгулює в голові; ти береш приклад з дочок Ляпкіна-Тяпкіна. Чого тобі дивитись на них! не треба тобі дивитись на них. Тобі є приклади інші — перед тобою мати твоя. Ось які приклади ти повинна наслідувати.

Хлестаков (схоплюючи за руку дочку). Анно Андріївно, не перешкоджайте нашому щастю, благословіть незрадливе кохання!

Анна Андріївна (вражена). То ви в неї?..

Хлестаков. Вирішіть — життя чи смерть?

Анна Андріївна. Ну, от бачиш, дурна, ну, от бачиш: через тебе, отаке дрантя, гість зволив стояти на колінах, а ти раптом вбігла, як божевільна. Ну, от, справді, слід, щоб я навмисне відмовила: ти недостойна такого щастя.

Марія Антонівна. Не буду, мамуню; справді, більше не буду!

ЯВА XV

Ті самі і городничий хапаючись.

Городничий. Ваше превосходительство! не занастіть! не занастіть!

Хлестаков. Що вам?

Городничий. Там купці скаржились вашому превосходительству. Честью запевняю, і наполовину нема того, що вони кажуть. Вони самі обманюють і обмірюють народ. Унтер-офіцерша набрехала вам, нібито я її висік; вона бреше, їй-богу, бреше. Вона сама себе висікла.

Хлестаков. Хай пропаде унтер-офіцерша — мені не до неї.

Городничий. Не вірте, не вірте. Не такі брехуни... їм ось така дитина не повірить. Вони вже на все місто відомі, як брехуни. А щодо шахрайства насмілюсь доповісти: це такі шахраї, яких і на світі не було.

Анна Андріївна. Чи знаєш ти, якою честю вшановує нас Іван Олександрович? Він просить руки нашої дочки.

Городничий. Куди! куди!.. Збожеволіла, матінко! Не гнівайтесь, ваше превосходительство: вона трохи придуркувата, така ж була й мати її.

Хлестаков. Так, я, справді, прошу руки. Я закоханий.

Городничий. Не можу вірити, ваше превосходительство!

Анна Андріївна. Та коли кажуть тобі!

Хлестаков. Я не жартома вам кажу... Я можу з кохання позбутись розуму.

Городничий. Не смію вірити, недостойний такої честі.

Хлестаков. Та, коли ви не погодитесь віддати руку Марії Антонівни, то я чорт знає, що ладен...

Городничий. Не можу вірити: зволите жартувати, ваше превосходительство!

Анна Андріївна. Ох, який бовдур, справді! Ну, коли тобі кажуть?

Городничий. Не можу вірити.

Хлестаков. Віддайте, віддайте! Я одчайдушна людина, я зважусь на все. Коли застрелюсь, вас до суду віддадуть.

Городничий. Ох, Боже мій. Я, їй-богу, не винен ні душею, ні тілом! Не звольте гніватися! З вашої ласки, чиніть так, як вашій милості завгодно! У мене, справді, в голові тепер... я й сам не знаю, що діється. Таким дурнем тепер зробився, яким ще ніколи не бував.

Анна Андріївна. Ну, благословляй!

Хлестаков підходить з Марією Антонівною.

Городничий. Хай благословить вас Бог! а я не винен! (*Хлестаков цілується з Марією Антонівною. Городничий дивиться на них*). Що за чорт насправді! (*Протирає очі*). Цілуються! Ох, батечку, цілуються! Справжній жених! (*Скрикує, підстрибуючи з радості*). Ой, Антоне, ой, Антоне, ой, городничий! Он воно, як діло пішло!

ЯВА XVI

Ті самі й Осип, який повідомляє, що коні готові. Городничий дивується, що Хлестаков їде. Той каже, що на один день тільки заїде до дядька — багатого старого; а завтра ж і назад. Городничий пропонує йому в дорогу гроші.

Хлестаков дякує за гостинність, прощається з Анною Андріївною, потім з Марією Антонівною, називаючи її серденьком. Городничий наказує застелити коляску найкращим перським килимом. Хлестаков ще раз обіцяє повернутися й від'їжджає.

ДІЯ П'ЯТА

Та сама кімната.

ЯВА I

Городничий, Анна Андріївна і Марія Антонівна.

Городничий. Що, Анно Андріївно? га? Чи думала ти що-небудь про це? Он який багатий приз, канальство! Ну, признайся одверто: тобі й у сні не снилося — просто з якої-небудь городничихи і враз... фу ти, канальство! з яким дияволом породичалась.

Анна Андріївна. Зовсім ні; я давно це знала. Це тобі навдивовижу, бо ти проста людина, ніколи не бачив порядних людей.

Городничий. Я сам, матінко, порядна людина. Одначе, справді, тільки подумати, Анно Андріївно, які ми з тобою тепер птиці зробились! га, Анно Андріївно? Високого польоту, чорт забери! Зажди-но, тепер же я задам перцю всім охочим подавати просьби та доноси! Гей, хто там? *(Входить квартальний)*. А, це ти, Іване Карповичу! Поклич-но сюди, брат, купців. Ось я їх, каналій! Скаржитись на мене? Ач ти, проклятий іудейський народ! Заждїть-но, голубчики! Перше я вас годував до вусів тільки, а тепер нагодую до бороди. Запиши всіх, хто тільки ходив скаржитись на мене, і он отих найбільше писак, писак, які закручували їм просьби. Та оповісти всім, щоб знали: що от, мовляв, яку честь бог послав городничому, що видає дочку свою — не те, щоб за якого-небудь простого чоловіка, а за такого, що й на світі ще не було, що може все зробити, все, все, все! Всім оповісти, щоб усі знали. Кричи на весь народ, гати в дзвони, чорт забери! Вже коли урочистість, то урочистість! *(Квартальний виходить)*. Та от як, Анно Андріївно, га? Як же ми тепер, де будемо жити? тут чи в Пітері?

Анна Андріївна. Натурально, в Петербурзі. Як можна тут залишатись!

Городничий. Ну, в Пітері, то в Пітер! а воно добре б і тут. Що, адже, я думаю, городництво вже тоді к чорту, га, Анно Андріївно?

Анна Андріївна. Натурально, яке вже городництво!

Городничий. Але ж воно, як ти думаєш, Анно Андріївно, тепер можна великий чин схопити, бо ж він за панібрата з усіма міністрами і в палац їздить, отож може таке підвищення зробити, що з часом і в генерали вилізеш. Як ти думаєш, Анно Андріївно: можна вилізи в генерали?

Анна Андріївна. Ще б пак! звичайно, можна.

Городничий. А, чорт забери, гарно бути генералом! Кавалерію почеплять тобі через плече. А яку кавалерію краще, Анно Андріївно, червону чи блакитну?

Анна Андріївна. Ну, звісно, блакитну краще.

Городничий. Е? бач чого захотіла! добре й червону. Адже чого хочеться бути генералом? бо, трапиться, поїдеш куди-небудь — фельд'єгери та ад'ютанти помчать всюди попереду: «коней!» І там на станціях нікому не дадуть, усе дожидається: всі оті титулярні, капітани, городничі, а тобі і в ус не дме. Обідаєш де-небудь у губернатора, а там — стій городничий! Хе, хе, хе! (*Заходиться і помирає зо сміху*). Ось що, канальство, принадне!

Анна Андріївна. Тобі все таке грубе подобається. Ти повинен пам'ятати, що життя треба зовсім змінити, що твої знайомі будуть не те, що який-небудь суддя-собачник, з яким ти їдиш полювати зайців, або Землянина; навпаки, знайомі твої будуть з якнайделікатнішим поведженням: графи і всі світські... Тільки я, справді, боюсь за тебе: ти іноді вимовиш таке слівце, якого в доброму товаристві ніколи не почувеш...

Городничий. Що ж? слово ж не шкодить.

Анна Андріївна. Та добре, коли ти був городничим; там же життя зовсім інше.

Городничий. Еге ж, там, кажуть, є дві рибини: ряпушка і корюшка, такі, що тільки слинка потече, як почнеш їсти.

Анна Андріївна. Йому все б тільки рибки. Я не інакше хочу, щоб наш дім був перший у столиці, і щоб у мене в кімнаті таке було амбре, щоб не можна було ввійти, і треба б тільки отак зажмурити очі. (*Зажмурює очі і нюхає*). Ах, як гарно!

ЯВА II

Ті самі й купці. Купці вибачаються перед городничим, що поскаржились на нього.

Городничий (з незадоволенням). Чи знаєте ви, що той самий чиновник, якому ви скаржились, тепер жениться з моєю дочкою? Що? га? що тепер скажете? Тепер я вас! У! Обманюєте народ... Зробиш підряд з казною, на сто тисяч обдуриш її, поставивши гниле сукно, та потім пожертвуєш двадцять аршин, та й давай тобі ще нагороду за це! Та якби знали, так би тобі... І черево суне наперед: він купець, його не займай. «Ми» каже, «і дворянам не поступимось». Та дворянин... ах ти ж, пика! дворянин вчиться наук: його хоч і шмагають у школі, та за діло, щоб він знав корисне. А ти що? — починаєш з кругітства, тебе хазяїн б'є за те, що не вмієш обманювати. Ще хлопчисько, «отче наш» не знаєш, а вже недомірюєш; а як розідме тобі черево та наб'єш собі кишеньку, так і запишався! Ху ти, яке диво! Через те, що ти шістнадцять самоварів видудлиш за день, то через те й пишаєшся? Та мені плювати на твою голову і на твою пиху!

Купці (вклоняючись). Винуваті, Антоне Антоновичу!

Городничий. Скаржитись? А хто тобі поміг змахлювати, коли ти будовав міст і написав дерева на двадцять тисяч, тоді як його й на сто карбованців не було? Я поміг тобі, цапина борода! Ти забув це? Я, посвідчивши це на тебе, міг би тебе також спровадити на Сибір. Що скажеш? га?

Один з купців. Богу винуваті, Антоне Антоновичу. Лихий попутов. І закаємось надалі скаржитись. Вже яке хоч задоволення, не гнівайся тільки!

Городничий. Не гнівайся! Ось ти тепер валяєшся в ногах у мене. А чому? — тому, що моє зверху; а якби хоч трішки на твоєму боці, то ти б мене, каналія, втоптав у самісіньке багно, та ще б і колодою зверху придушив.

Купці (кланяючись у ноги). Не занаста, Антоне Антоновичу!

Городничий. «Не занаста!» Тепер: «не занаста!» а перше як? Я б вас... (*Махнувши рукою*). Ну, та Бог простить! годі! Я не пам'ятозлобний; тільки тепер, дивись, бережи, вуха! Я віддаю дочку не за якого-небудь простого дворянина: щоб поздоровлення було... розумієш? не те, щоб відкараскатись яким-небудь баличком чи головою цукру... Ну, йдіть з Богом! (*Купці виходять*).

ЯВА ІІІ—VІІ

До городничого являються по черзі чиновники й «шановні» містяни. Всі вітають його із заручинами дочки з петербурзьким чином, з надзвичайним щастям, підходять до ручки Анни Андріївни, потім до ручки Марії Антонівни. Городничий мріє стати з допомогою зятя генералом, Анна Андріївна розповідає, що вони тепер будуть жити в столиці. Гості просять не забувати там про них, заступитися в разі чого.

ЯВА VІІІ

Ті самі і поштмейстер поквалливо, з розпечатаним листом у руці.

Поштмейстер. Дивовижна річ, панове! Чиновник, якого ми вважали за ревізора, був не ревізор.

Всі. Як, не ревізор?

Поштмейстер. Зовсім не ревізор, — я дізнався про це з листа. Городничий. Що ви, що ви! з якого листа?

Поштмейстер. Та з власного його листа. Приносять до мене на пошту лист. Глянув на адресу — бачу «на Поштамтську вулицю». Я так і зомлів. «Ну», думаю собі, «певно, знайшов непорядки на пошті й повідомляє начальство». Взяв, та й розпечатав.

Городничий. Як же ви?..

Поштмейстер. Сам не знаю: надприродна сила спонукала. Покликав був уже кур'єра на те, щоб послати його з естафетою, але цікавість така взяла, якої ще ніколи не почував. Не можу, не можу, чую, що не можу! тягне, так от і тягне! В одному вусі так от і чую: «Ей, не розпечатуй! пропадеш як курка»; а в другому наче біс який шепче: «Розпечатай, розпечатай, розпечатай!» І як придушив сургуч — по жилах вогонь, а розпечатав — мороз, їй-богу, мороз. І руки тремтять, і все закаламутилось.

Городничий. Та як же ви насмілились розпечатати листа такої уповноваженої особи?

Поштмейстер. То ж бо й штука, що він не уповноважений і не особа!

Городничий. Що ж він, по-вашому, таке?

Поштмейстер. Ні се ні те, чорт знає, що таке!

Городничий (запально). Як ні се ні те? Як ви смієте назвати його ні тим ні сим, та ще й чорт знає-чим? Я вас під арешт...

Поштмейстер. Хто? ви?

Городничий. А так, я!

Поштмейстер. Короткі руки!

Городничий. Чи знаєте ви, що він жениться з моєю дочкою, що я сам буду вельможа, що я аж на Сибір запроторю?

Поштмейстер. Ех, Антоне Антоновичу, що Сибір? далеко Сибір. Ось краще я вам прочитаю. Панове! дозвольте прочитати листа?

Всі. Читайте, читайте!

Поштмейстер (читає). «Спішу повідомити тебе, душа Тряпчкін, які зо мною чудеса. На дорозі обчистив мене кругом піхотний капітан, отож трактирник хотів уже був посадити в тюрму; коли раптом з моєї петербурзької фізіономії та з костюму ціле місто взяло мене за генерал-губернатора. І тепер я живу в городничого, розкошную, упадаю напропалу за його жінкою і дочкою; не вирішив тільки, з котрої почати — думаю, перше з матінки, бо, здається, готова ту ж мить до всіх послуг. Пам'ятаєш, як ми з тобою бідували, обідали на шармака, і як одного разу кондитер схопив був мене за комір, з приводу з'їдених пиріжків за рахунок прибутків англійського короля? Тепер зовсім інакше повернулось. Усі мені дають позичково, скільки хоч. Оригінали страшенні від сміху ти б умер. Ти, я знаю, пишеш статейки, вмісти їх у свою літературу. По-перше: городничий — дурний, як сивий кінь...»

Городничий. Не може бути! Там нема цього.

Поштмейстер (показує листа) Читайте самі!

Городничий (читає). «Як сивий кінь». Не може бути! ви це самі написали.

Поштмейстер. Як же б я став писати?

Артемій Филипович. Читайте!

Лука Лукич. Читайте!

Поштмейстер (читаючи далі). «Городничий — дурний, як сивий кінь...»

Городничий. О, чорт заberi, треба ще повторювати! наче воно там і так не стоїть.

Поштмейстер (читаючи далі) Хм... хм... хм... хм... «сивий кінь. Поштмейстер теж добра людина...» *(Кидаючи читати).* Ну, тут про мене він теж непристойно висловився.

Городничий. Ні, читайте!

Поштмейстер. Та, навіщо ж?..

Городничий. Ні, чорт забери, коли вже читати, то читати!
Читайте все!

Артемій Филипович. Дозвольте, я прочитаю. (*Надіває окуляри й читає*). «Поштмейстер достоту департаментський сторож Міхеев, напевне так само, падлюка, п'є без просипу».

Поштмейстер (до глядачів). Ну, поганий хлопчисько, якого треба відшмагати більш нічого!

Артемій Филипович (читаючи далі). «Доглядач за богоугодними закладами... І... І...» (*Зайкується*).

Коробкін. А чого ж ви зупинились?

Артемій Филипович. Та нечітке перо... а втім, видно, що негідник.

Коробкін. Дайте мені. От у мене, я думаю кращі очі. (*Бере листа*).

Артемій Филипович (не даючи листа). Ні, це місце можна пропустити, а там далі розбірливо.

Коробкін. Та дозвольте, вже я знаю.

Артемій Филипович. Прочитати я й сам прочитаю: далі, справді, все розбірливо.

Поштмейстер. Ні, все читайте! адже перше все читано!

Усі. Віддайте, Артемію Филиповичу, віддайте листа! (*До Коробкіна*). Читайте.

Артемій Филипович. Зараз. (*Віддає листа*). Ось, дозвольте... (*Затуляє пальцем*). Ось звідси читайте. (*Всі приступають до нього*).

Поштмейстер. Читайте, читайте! дурниці, все читайте!

Коробкін (читаючи). «Доглядач за богоугодними закладами Земляника — зовсім свиня в ярмулці».

Артемій Филипович (до глядачів). І не дотепно! Свиня в ярмулці! де ж свиня буває в ярмулці?

Коробкін (читаючи далі). «Доглядач шкіл протух увесь цибулею».

Лука Лукич (до глядачів). Йй-богу, і в рот ніколи не брав цибулі.

Амос Федорович (набів). Хвалити бога, хоч принаймні про мене нема!

Коробкін (читає). «Суддя»...

Амос Федорович. От тобі й на!.. (*Вголос*). Панове, я думаю, що лист довгий. Та й який чорт у ньому: погань отаку читати!

Лука Лукич. Ні!

Поштмейстер. Ні, читайте!

Артемії Филипович. Ні, вже читайте.

Коробкін (продовжує). «Суддя Ляпкін-Тяпкін найбільшою мірою моветон...» (*Зупиняється*). Мабуть, французьке слово.

Амос Федорович. А чорт його знає, що воно означає! Ще добре, коли тільки шахрай, а може, ще й за те гірше.

Коробкін (читаючи далі). «А втім, народ гостинний і добродушний. Прощай, душа Тряпичкін. Я сам, за прикладом твоїм, хочу взятись до літератури. Нудне, брат, так жити, хочеш, на решті, поживи для душі. Бачу: справді, треба за що-небудь високе взятися. Пиши до мене в Саратовську губернію, а звідти в село Підкотилівку. (*Перевертає листа й читає адресу*). Його благородію, вельмишановному панові Івану Васильовичу Тряпичкіну, в Санкт-Петербурзі, на Поштамтській вулицю, в домі під номером дев'яносто сьомим, повернувши у двір, на третьому поверсі, праворуч».

Одна з дам. Який репримандз несподіваний!

Городничий. От коли зарізає, то зарізає! Убив, убив, зовсім убив! Нічого не бачу: бачу якісь свинячі рила, замість облич, а більш нічого... Вернути, вернути його! (*Махає рукою*).

Поштмейстер. Де вже вернути! Я, як навмисне, наказав доглядачеві дати якнайкращу трійку; чорт підбив дати й наперед розпорядження.

Дружина Коробкіна. Оце так, оце-то нечувана конфузія!

Амос Федорович. Одначе ж, чорт забори, панове! він у мене триста карбованців позичив.

Артемії Филипович. У мене теж триста карбованців.

Поштмейстер (зітхає). Ох! і в мене триста карбованців.

Бобчинський. У нас з Петром Івановичем шістдесят п'ять на асигнації, еге ж.

Амос Федорович (недомислено розставляє руки). Як же це, панове? Як же це, справді, ми такого маху дали?

Городничий (б'є себе по лобі). Як я — ні, як я, старий дурень? Спав, дурний баран, з розуму!.. Тридцять років живу на службі: жоден купець ані підрядчик не міг обдурити; шахраїв над шахраями обманював, пройдисвітів і крутіїв таких, що весь світ ладні обікрасти, ловив на гачок. Трьох губернаторів обманув!.. Що губернаторів! (*махнувши рукою*) нічого й говорити про губернаторів...

Анна Андріївна. Але цього не може бути, Антоша: він заручився з Машенькою...

Городничий (з серцем). Заручився! Дуля з маком — ось тобі заручився! Лізе мені в очі із заручинами!.. *(Несамовито).* Ось, дивіться, весь світ, усе християнство, всі дивіться, як обдурено городничого! Дурня йому, дурня, старому падлюці! *(Свариться сам на себе кулаком).* Ех ти, товстоносий! Смоктульку, ганчірку вважав за поважну людину! Он він тепер по всій дорозі дзеленьчить дзвоником! Рознесе по всьому світу історію. Мало того, що підеш на посміховище — знайдеться перодряп, писака, в комедію тебе вставить. Ось що прикро! Чину, звання не пожаліє, і будуть усі скалити зуби та плескати в долоні. Чого смієтесь? із себе смієтесь!.. Ех, ви!.. *(Тупає зі злості ногами по підлозі).* Я б усіх отих писака! У, перодряпи, ліберали прокляті! чортове насіння! Вузлом би усіх зав'язав, на борошно б стер вас усіх, та чортові в підбивку! в шапку, туди йому!.. *(Тикає кулаком і б'є підбором по підлозі).*
(Після деякої мовчанки).

Досі не можу отямитись. От, справді, якщо Бог хоче покарати, то відбере перше розум. Ну, що було в цьому вітрогонові схожого на ревізора? Нічого не було. От просто ні на півмізинця не було схожого — і раптом усі: ревізор, ревізор! Ну, хто перший пустив, що він ревізор? Кажіть!

Артемій Филипович (розставивши руки). І як це сталося, хоч убий, не можу збагнути. Наче туман якийсь приголомшив, чорт попутав.

Амос Федорович. Та хто пустив, — ось хто пустив: оці молодці! *(Показує на Добчинського і Бобчинського).*

Бобчинський. Їй-богу, не я! і не думав...

Добчинський. Я нічого, зовсім нічого...

Артемій Филипович. Звісно, ви...

Лука Лукич. Звичайно. Прибігли, як божевільні, з трактиру: «Приїхав, приїхав і грошей не платить...» Знайшли велику птицю!

Городничий. Натурально, ви! плетуни міські, брехуни прокляті!

Артемій Филипович. Щоб вас чорт забрав з вашим ревізором та оповіданнями.

Городничий. Тільки нишпорите по місту та бентежите всіх, торохтіі прокляті! Плітки сієте, сороки короткохвості!

Амос Федорович. Паскудники прокляті!

Лука Лукич. Ковпаки!

Артемії Филипович. Сморжі короткопузі! (Всі обступають їх).

Бобчинський. Їй-богу, це не я, це Петро Іванович.

Добчинський. Е, ні, Петре Івановичу, ви ж бо перші тее...

Бобчинський. А от і ні; перші ото були ви.

ЯВА ОСТАННЯ

Ті самі й жандарм.

Жандарм. Чиновник, що приїхав за іменним наказом з Петербурга, викликає вас цю ж мить до себе. Він зупинився в гостиниці.

(Сказані слова вражають, як громом, усіх. Звук подиву одностайно вилітає з дамських уст; вся група, враз перемінивши пози, залишається скам'янілою).

НІМА СЦЕНА

Переклад Антіна Хуторяна

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть, як ви розумієте основну тему комедії «Ревізор». Оцініть, чи виконав письменник поставлене перед собою завдання: «Зібрати в одну купу все дурне в Росії... і за одним разом посміятися над усім».
2. Складіть аргументовану характеристику дійових осіб комедії. Чи помітили ви в «Ревізорі» позитивних героїв?
3. Оцініть поведінку чиновників. Як ви бачите, чи усвідомлюють вони те, що порушують закон. З чого це видно?
4. Поясніть, чому слово «хлестаковщина» стало загальним і що воно характеризує.
5. Прокоментуйте, якими засобами чиновники намагаються «нейтралізувати» ревізора. Чи вдається їм це?
6. Схарактеризуйте розв'язку «Ревізора». Чим вона вас зацікавила?
7. Обґрунтуйте, які засоби комічного є найефективнішими.
8. Узагальніть риси новаторства в комедії Гоголя «Ревізор».

Розділ 5.

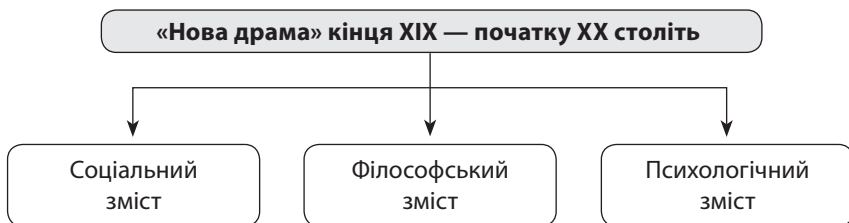
НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ДРАМАТУРГІЇ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.

Історія драматичного мистецтва — це історія бунту та реакції, де нові форми кидають виклик старим, а старі, відповідно, стають основою для нових.

XIX століття — це століття реалізму. У кінці століття реалісти прийшли і в мистецтво драми. З'явилися нові герої, які протистоять не один одному, а ворожій дійсності.

На межі століть відбулася справжня революція в театрі й системі драматичних жанрів. Великі ідейні завдання та невтомні художні шукання, які нова драматургія покладала на себе, повернули сценічному мистецтву кінця XIX — початку XX століть впливовість і популярність у широкій публіки. Театральне мистецтво збагатилося такою оригінальною художньою формою, як «нова драма».

«НОВА ДРАМА» кінця XIX — початку XX століть

Відлуння «нової драми» відчувається у драматургічних творах всього XX століття.

Головні особливості «нової драми», які відрізняють її від «старої» або драматургічних творів попередніх епох — античної драми, шекспірівського театру, класицистичних творів, «добре скроєної драми»:

ОСОБЛИВОСТІ «НОВОЇ ДРАМИ»

«стара» драма	«нова» драма
У старому театрі йшлося про окрему трагедію в житті певної людини	У новому театрі йдеться про загальну трагедію особистості та людства
Актори наслідували реальне життя, достовірно зображали дійсність	Актори відтворюють загальну атмосферу, прагнучи показати внутрішні суперечності особистості, її духовні шукання
Головним рушієм сюжету була зовнішня інтрига, дії, вчинки дійових осіб	Рушієм сюжету стали психологічні колізії, зіткнення ідей, моральних поглядів і позицій дійових осіб
Твори мали конкретний зміст, точне відображення певних подій	Для творів характерні умовність та узагальнюючий смисл, своєрідна метафора життя особистості (особливо внутрішнього) та світу
Глядач спостерігав за дією та переживав за дійових осіб	Глядач переживає й мислить разом з дійовими особами
Герої поділялися на позитивних і негативних, головних і другорядних	Всі герої однаково важливі, позбавлені однозначних характеристик, кожен по-своєму потрібний для розуміння ідеї твору
Властиві пафос дії, активна боротьба	Властиві пафос роздумів, дискусії, пошуку істини
Використовувалися традиційні засоби естетики (залучаючи здобутки реалізму і натуралізму)	Оновлення традиційних засобів естетики, використання, крім реалізму, засобів символізму, неоромантизму, імпресіонізму, експресіонізму, сюрреалізму
Відзначалася традиційністю жанрів, художніх явищ	Відзначалася розмаїттям художніх явищ, особистісним баченням драматургів

«Нова драма» — це складне й цікаве явище драматургії межі століть. Біля витоків «нової драми» стояли норвежці Генрік Ібсен і Кнут Гамсун, швед Август Стріндберг, німець Герхарт Гауптман, росіянин Антон Чехов, бельгієць Моріс Метерлінк, ірландець Бернард Шоу, котрі започаткували докорінну перебудову одного з найдавніших родів літератури.

Україна і світ

Утверджуються принципи «нової драми» і в українській драматургії, у творчості Лесі Українки, Володимира Винниченка.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДРАМАТУРГІЇ кінця XIX — початку XX століть

Розпочав перехід від «старої» до «нової» драми норвезький драматург **Генрік Ібсен**, творчість якого справила величезний вплив на всю подальшу драматургію. Головним елементом драми в Ібсена стала дискусія, яка мала на меті виявити різні позиції дійових осіб, а також навчити глядача мислити й шукати шляхи розв’язання складних проблем разом з персонажами.

Так виникла «драма ідей», в якій значно підсилюється роль дискусії, підтексту, настроїв, психологічного аналізу художніх символів. Ідейно-естетичний зміст п’єс Ібсена набуває символіко-узагальнюючого значення.

Творчість **Бернарда Шоу** стала новим кроком у розвитку «нової драми». Його називають творцем «інтелектуального театру» XX століття. Шоу вважав, що головне у драматичному творі — це боротьба ідей. Письменник, на його думку, повинен не зображувати дійсність, а повчати глядачів, звертаючись до сучасної дійсності та філософії. Шоу широко використовував у своїй драматичній творчості парадокс — думку, яка суперечить усталеним поглядам, виявляючи за його допомогою справжню

сутність загальноприйнятих норм і законів. Характерною ознакою п'єс Бернарда Шоу є поєднання парадокса з дискусією.

Моріса Метерлінка (1862 — 1949) ще за життя називали «бельгійським Шекспіром». Він став теоретиком і практиком нового театру. На перший план у драмах Метерлінка виходять символи, підтекст, настрої, ідеї.

«Синій птах» — найзнаменитіша філософська п'єса-казка Метерлінка. Це алегоричний і символічний твір про сенс буття і всемогутність людини.

Після того, як п'єса-феєрія Моріса Метерлінка побачила світло рампи, слова «*пошуки Синього птаха*» стали всім зрозумілими — це пошуки щастя, істини й добра.

Антон Чехов (1860 — 1904) — російський письменник і драматург — був переконаний, що головне у творі — людське життя, а події — лише тло. Тому створював п'єси, у яких протиставляв погляди дійових осіб на життя та глибоко аналізував їхній внутрішній світ. Сюжети драматург брав з самого життя. Так йому найкраще вдавалося розкривати трагедії буденності.

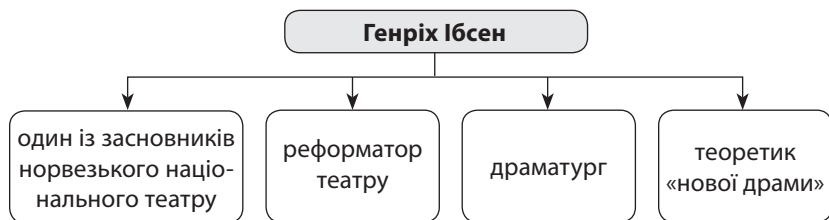
ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть, як зрозуміли особливості «нової драми».
2. Пригадайте, імена яких найвидатніших новаторів-драматургів вам відомі.
3. Використовуючи інтернет-ресурси, перегляньте мультфільм «Синій птах» за п'єсою Моріса Метерлінка. Поділіться з однокласниками враженнями і думками.
4. Подискутайте, про які «вічні теми» розмірковують герої мультфільму.

❖ ГЕНРІК ІБСЕН (1828—1906) ❖

В історії західноєвропейської «нової драми» **Генріку Ібсену** належить роль новатора та першопрохідця. Ібсен першим з європейських драматургів звернувся до відкритого обговорення на сторінках своїх п'єс найсучасніших проблем доби. При цьому особливо важливим є те, що він зумів побачити в житті сучасників загальнолюдське, близьке й зрозуміле іншим народам і разом з тим залишитись глибоко національним письменником, сином своєї країни та свого часу.

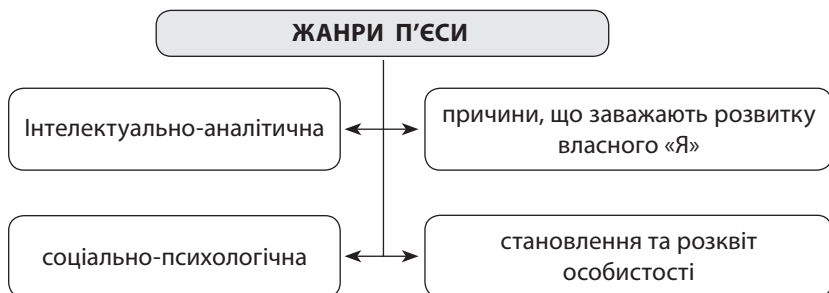

У творчості Ібсена беруть витоки психологічна драма та філософська «драма ідей», в яких значно підсилюється роль дискусії, підтексту, настроїв, психологічного аналізу художніх символів. Ідейно-естетичний зміст його п'єс набуває символіко-узагальнюючого значення.

РЕФОРМУВАННЯ ДРАМИ ГЕНРІКОМ ІБСЕНОМ

«Ляльковий дім» — найвідоміша з п'єс Генріка Ібсена. Вона викликала у сучасників неоднозначну оцінку, навіть скандал, навколо неї протягом тривалого часу точилися дискусії. Проте «Ляльковий дім» досі не сходить зі сцен театрів різних країн світу, драму читають, вивчають, екранізують. Тому що головне у цій п'єсі — нагадування про моральну відповідальність кожного за власне життя.

Сюжет драми «Ляльковий дім» розгортається впродовж трьох днів у вітальні Гельмерів. Камерність, замкненість простору контрастують з інтенсивністю розвитку сюжету. Головне у цій п'єсі — внутрішня динаміка. Перш за все це стосується характеру героїні Нори Гельмер, яка з «жайворонка» й «білочки» перетворюється на зовсім нову, відмінну від себе колишньої людину.

ЛЯЛЬКОВИЙ ДІМ

(Скорочено)

П'єса на три дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Адвокат Гельмер.

Нора, його дружина.

Доктор Ранк.

Фру Лінне.

Приватний повірений Кроґстад.

Трое маленьких дітей подружжя Гельмер.

Анна-Марія, їхня нянька.

Служниця в домі Гельмерів.

Посильний.

Дія відбувається у квартирі Гельмерів.

Дія перша

Затишна кімната, обставлена зі смаком, проте недорогими меблями. В глибині, в середній стіні, двоє дверей: одні, праворуч, ведуть до передпокою, інші, ліворуч, до кабінету Гельмера. Між ними піаніно. Посередині лівої бокової стіни двері, ближче до авансцени, вікно. Біля вікна круглий стіл, крісла, диванчик. У правій стіні, трохи далі вглиб, також двері, а попереду кахельна грубка; біля неї кілька крісел і качалка. Між грубкою і дверима столик. На стінах гравюри. Поличка з фарфоровими та іншими дрібничками, книжкова шафочка з книгами в розкішних оправах. На підлозі килим.

Зимовий день. У грубці вогонь.

У передпокої дзвінок. Дещо згодом чути, як відмикають двері. З передпокою до кімнати входить, весело наспівуючи, Нора, у верхньому одязі, з пакетами і пакунками, які вона складає на

стіл праворуч. Двері у передпокій залишаються відчиненими, і там видно посильного; він приніс ялинку і кошика і віддає їх служниці, яка відчинила двері.

Нора виймає з кишені торбинку з мигдалевим печивом і з'їдає кілька. Обережно йде до дверей, що ведуть до кімнати чоловіка, пересвідчується, що він вдома. Заспіває, чоловік з кабінету чує її. Він озивається до неї, ніжно називає її жайворонком, білочкою. Нора гукає його подивитись на різдвяні подарунки.

Гельмер заходить, роздивляється покупки, ніжно сварить дружину за марнотратність. Потім дає їй гроші на Різдво й питає, що вона видивилась для себе. Нора спершу відмовляється, а потім просить дати їй подарунок гришми.

Вони обговорюють святкування, коли чується дзвінок у двері. Прийшов доктор Ранк і ще якась незнайома пані. Гельмер просить служницю провести доктора прямо до нього й виходить до кабінету. Служниця вводить фру Лінне, одягнуену по дорожньому.

Нора спершу не пізнає гостю, а потім розуміє, що це її подруга юності Кристина. Кристина нещодавно овдовіла, у неї немає ні дітей, ні грошей. Нора розповідає, що це для них щасливе Різдво — Торнвальд став директором акціонерного банку. Вони згадують молодість, і Нора розповідає подрузі, як Торнвальд тяжко захворів від перенапруження після весілля й вона повезла його до Італії, чим врятувала йому життя й здоров'я. І каже, що гроші на поїздку вона взяла у батька.

Фру Лінне розповідає, що не любила свого багатого чоловіка, а вийшла за нього заміж заради хворої матері й маленьких братів. Вона пишається своїм вчинком, і Норі видається, що подруга дивиться на неї зверхньо, вважаючи, що Норі в житті все дісталось занадто легко. І Нора не витримує та розповідає Кристині, що саме вона врятувала життя Торнвальдові, бо гроші на поїздку вона позичила сама, підробивши татовий підпис. А чоловік її досі нічого про це не знає. І що їй всі ці роки зовсім нелегко було гасити свої боргові зобов'язання, підробляючи де тільки можливо й у всьому собі відмовляючи.

У передпокої чути дзвінок. До Торнвальда прийшов поговорити Кроґстад, приватний повірений. Він посідає якусь посаду в банку, директором якого призначили Гельмера. Нора схвильована, хоча й намагається не показати цього.

Крогстад проходить в кабінет, а доктор Ранк приєднується до Нори і фру Лінне.

Вони розмовляють, коли з кабінету виходить Гельмер. Нора знайомить його з фру Лінне, розповідає, що це її подруга, й просить його що-небудь зробити для Кристини. Гельмер каже, що зможе надати фру Лінне місце в банку.

Дія друга

Та сама кімната. В кутку біля піаніно стоїть гола, без прикрас ялинка з недогарками свічок. На канапці лежить Норин верхній одяг. Нора сама, неспокійно ходить по кімнаті, нарешті спиняється біля канапки і бере в руки своє пальто.

Нора (відкладає пальто). Хтось іде! (Підходить до дверей і прислухається.) Ні... нема нікого. Певне ж, ніхто сьогодні не прийде, першого дня Різдва... І завтра також... А може... (Відчиняє двері й виглядає.) Ні, нема нікого, поштова скринька зовсім порожня. (Повертається назад.) Ет, дурниці! Звичайно, він такого не зробить. Не може такого статися. Просто не може. У мене ж троє малих дітей.

Нянька (виходить із дверей ліворуч з великою коробкою). Нарешті знайшла коробку з маскарадним вбранням.

Нора. Дякую, поставте на стіл.

Нянька (ставить). Але тут воно лежить усе впереміш.

Нора. Я б його подерла на шматки!

Нянька. Боронь Боже, його ж можна полагодити. Треба тільки трішки терпцю.

Нора. То я піду до фру Лінне й візьму її на допомогу.

Нянька. Знову вийдеш? У таку негодую? Ще застудишся й захворієш.

Нора. Це було б не найгірше... Що роблять діти?

Нянька. Граються, бідолашні, своїми різдвяними подарунками, але...

Нора. Часто питають про мене?

Нянька. Вони ж звикли бути з мамою.

Нора. Та бачите, Анно-Маріє, тепер мені не можна так багато бути з ними, як досі.

Нянька. Що ж, малі діти до всього звикають.

Нора. Ви так гадаєте? Гадаєте, що вони забули б свою матір, якби її не стало?

Нянька. Господи! Не стало?

Нора. Послухайте мене, Анно-Маріє... я часто думала... як ви зважилися віддати свою дитину чужим людям?

Нянька. А як було не віддати, коли я мала стати твоєю мамкою?

Нора. І ви захотіли стати нею?

Нянька. Чому ж ні, коли трапилося таке гарне місце? Бідній дівчині в такому горі, як у мене, треба було тільки радіти. Той поганець нічим мені не допоміг.

Нора. Але ж дочка, мабуть, забула вас.

Нянька. Ні, чого ж. Писала мені, і коли конфірмувалася, і коли виходила заміж.

Нора (обіймає її за шию). Старенька моя, ви були мені доброю матір'ю, коли я була мала.

Нянька. Бо ти, бідолашна, не мала іншої матері, крім мене.

Нора. І якби мої діти не мали іншої, то я знаю, що ви б... Дурниці, що я вигадую! *(Відкриває коробку.)* Ідіть до них. Мені тепер треба... Побачите, яка я завтра буду гарна.

Нянька. Певне. На тому балу нікого не буде такого гарного, як ти. *(Виходить у двері ліворуч.)*

Нора (починає витягати з коробки речі, але скоро відсовує її від себе). Ох, якби я зважилася вийти надвір. Якби ніхто не прийшов. Якби тут без мене чогось не сталося. Дурниці, ніхто не прийде. Нащо таке думати... Ось почищу муфту. І ці гарні рукавички, чудові рукавички. Викинути все це з голови! Раз, два, три, чотири, п'ять, шість... *(Скрикує.)* Ох, ідуть... *(Кидається до дверей, але нерішуче зупиняється.)*

Із передпокою заходить фру Лінне, уже без пальта.

Нора. А, це ти, Кристино. Там більше нікого немає?.. Як добре, що ти прийшла.

Фру Лінне. Мені сказали, що ти заходила й питала про мене.

Нора. Так, я саме проходила мимо. Мені конче потрібна твоя допомога. Сядьмо тут на канапку. Бачиш, завтра ввечері консул Стенборг, що мешкає над нами, влаштовує костюмований бал, і Торнвальд хоче, щоб я була неаполітанською рибалкою і затанцювала тарантелу, якої навчилася на Капрі.

Фру Лінне. Ого, то це буде ціла вистава?

Нора. Так. Торнвальд вважає, що я маю танцювати. Дивися, це костюм, який Торнвальд замовив для мене ще там. Але тепер він трохи подерся, і я просто не знаю...

Фру Лінне. Ну, ми швидко його полагодимо. Тут тільки оздоба подекуди відпоролася. Де голка й нитки? Ага, тут є все, що треба.

Нора. Ох, яка я тобі вдячна.

Фру Лінне (шиє). То ти завтра будеш неаполітанською рибалкою? Знаєш, що... я на хвилику знайду побачити тебе перебрану. Але я забула подякувати тобі за вчорашній приємний вечір.

Нора (підводиться й ходить по кімнаті). Ну, мені здається, що вчора не було так гарно, як звичайно бувало. Тобі треба було приїхати сюди раніше, Кристино... Так, Торнвальд справді вміє влаштовувати все гарно й вишукано.

Фру Лінне. Я думаю, що ти вмієш не гірше за нього, ти ж бо дочка свого батька. Але скажи мені, доктор Ранк завжди такий пригнічений, як був учора?

Нора. Ні, вчора його пригніченість особливо впадала в око. Зрештою, він тяжко хворий. Має, бідолаха, сухоти спинного мозку. В нього батько, скажу тобі, був гидотною людиною, мав коханок і все таке. Тому син був хворобливий від самого малку, розумієш?

Фру Лінне (опускає шитво на коліна). Слухай, Норо, звідки ти все це знаєш?

Нора (походжає по кімнаті). Ну... коли маєш троє дітей, то тебе часом навідують такі жінки, що трохи тямлять у медицині й можуть дещо розповісти.

Фру Лінне знову шиє. Коротка мовчанка.

Фру Лінне. Доктор Ранк щодня приходиться до вас?

Нора. Так, день у день. Він Торнвальдів найкращий товариш з молодих років і мій добрий приятель. Він у нас як свій.

Фру Лінне. Скажи мені, а він до кінця щирий? Тобто не з тих, що люблять казати всім приємні речі?

Нора. Ні, навпаки. Звідки ти взяла?

Фру Лінне. Вчора, як ти нас знайомила, він запевняв, що в цьому домі часто чув моє ім'я, а потім я помітила, що твій чоловік не мав ніякого уявлення, хто я, властиво, така. То як же міг доктор Ранк...

Нора. Він казав щиру правду, Кристино. Торнвальд так безмежно мене кохає, що не хоче ні з ким ділитися мною, як він каже. Спершу він просто ревнував мене, коли я згадувала про когось із близьких мені людей, що лишилися там, удома. То я й перестала їх згадувати. Але з доктором Ранком я говорю про що завгодно. Він, бачиш, любить слухати.

Фру Лінне. Стривай, Норо, ти багато в чому ще як дитина. Я старша за тебе і досвідченіша. Я ось що тобі скажу: ти повинна виплутатися з цієї справи з Ранком.

Нора. З якої це справи я маю виплутуватися?

Фру Лінне. Я вважаю, що з усіх цих справ. Учора ти щось балакала про багатого залицяльника, що має залишити тобі гроші...

Нора. Балакала, але, на жаль, такого немає. Ну й що?

Фру Лінне. Доктор Ранк багатий?

Нора. Так, багатий.

Фру Лінне. І не має про кого дбати?

Нора. Ні, не має, але...

Фру Лінне. І приходять до вас щодня?

Нора. Ну так, ти ж чула.

Фру Лінне. То як же вихована людина може бути така не-тактовна?

Нора. Я тебе просто не розумію.

Фру Лінне. Не прикидайся, Норо. Думаєш, я не здогадуюся, хто тобі позичив ті тисячу двісті спеці?

Нора. Ти що, здурила? Як ти могла таке подумати! Приятель, який приходять до нас щодня! Це ж було б нестерпно гнітюче становище!

Фру Лінне. То це справді не він?

Нора. Та ні ж, запевняю тебе. Мені таке й на думку не спало б... Та й не було в нього тоді грошей на позичання. Спадок він отримав пізніше.

Фру Лінне. Мабуть, добре, що й не було, любя Норо.

Нора. Ні, мені й на думку не спало б просити доктора Ранка... Хоч я цілком певна, що коли б попросила...

Фру Лінне. Але ти, звичайно, не попросиш.

Нора. Звичайно, не попрошу. Та мені здається, що вже й не було б такої потреби. Але я цілком певна, що якби поговорила з доктором Ранком...

Фру Лінне. За спиною свого чоловіка?

Нора. Мені треба скінчити з тим іншим. І також за його спиною. Треба скінчити.

Фру Лінне. Так, так, я теж тобі вчора казала це, але...

Нора (ходить по кімнаті). Чоловікові легше виплутуватися з таких справ, як жінці...

Фру Лінне. Якщо це її чоловік, то легше.

Нора. Дурниці. (*Зупиняється.*) Адже, коли сплачуєш весь борг, тобі повертають боргове зобов'язання.

Фру Лінне. Звичайно, повертають.

Нора. І той огидний, брудний папірець можна подерти на клаптики і спалити!

Фру Лінне (пильно дивиться на неї, відкладає шитво й поволи підводиться.) Норо, ти щось приховуєш від мене.

Нора. Хіба по мені видно?

Фру Лінне. Від учорашнього дня з тобою щось сталося, Норо. Що саме?

Нора (підходить до неї). Кристино! (*Дослухається.*) Цить! Торнвальд повернувся. Слухай, піди тим часом до дітей. Торнвальд не любить, щоб при ньому щось шили. Нехай Анна-Марія тобі допоможе.

Фру Лінне (збирає частину речей). Добре, добре, але я не піду від вас, поки ми не поговоримо по щирості.

Вона виходить у двері ліворуч, і тієї ж хвилини з передпокою заходить Гельмер.

Нора (іде йому назустріч). Ох, як я чекала на тебе, любий Торнвальде.

Гельмер. То була швачка?

Нора. Ні, то Кристина. Вона допомагає мені приготувати костюм. Побачиш, що я добре затанцюю.

Гельмер. Правда ж, я добре придумав?

Нора. Чудово! А я хіба не мудро зробила, що послухала тебе?

Гельмер (бере її за підборіддя). Мудро... що послухала чоловіка? Ну, ну, хитрунко! Я знаю, що ти не те мала на думці. Але не буду тобі заважати. Мабуть, ти зараз мірятимеш костюм.

Нора. А ти, мабуть, працюватимеш?

Гельмер. Так. (*Показує на паку паперів.*) Бачиш, я був у банку. (*Хоче йти до свого кабінету.*)

Нора. Торнвальде!

Гельмер (зупиняється). Що?

Нора. Якби твоя білочка дуже попросила тебе зробити щось...

Гельмер. Що саме?

Нора. Ти б зробив?

Гельмер. Спершу, звичайно, треба знати, що саме.

Нора. Білочка так вистрибувала б, гралася, розважала тебе, якби ти був такий добрий і послухав її.

Гельмер. То кажи нарешті.

Нора. Ластівка щебетала б тобі у всіх покоях, і голосно, і тихо...

Гельмер. Ну, вона й так не мовчить.

Нора. Я перебралася б на сільфіду і танцювала б для тебе при місячному світлі.

Гельмер. Норо, це не те, про що ти просила вранці?

Нора (підходить ближче до нього). Так, Торнвальде, я благаю тебе!

Гельмер. Невже в тебе вистачає відваги знову ворушити це?

Нора. Так, вистачає. Ти повинен послухати мене, повинен залишити Крөгстада на посаді в банку.

Гельмер. Кохана моя Норо, на його місце я беру фру Лінне.

Нора. Це дуже гарно з твого боку, але ти можеш звільнити якогось іншого службовця замість Крөгстада.

Гельмер. Яка неймовірна впертість. І тому, що ти, не подумавши, пообіцяла замовити за нього слово, я повинен...

Нора. Не тому, Торнвальде. Задля тебе. Адже той чоловік дописує до найгідотніших газет, ти сам казав. Він може дуже нашкودити тобі. Я смертельно боюся його.

Гельмер. Ага, розумію, тебе так налякали спогади про давнє.

Нора. Що ти маєш на думці?

Гельмер. Ти, звичайно, згадала свого батька.

Нора. Так, справді. Згадай лишень, що лихі люди писали в газеті про тата, як жорстоко оббріхували його. Думаю, вони домоглися б його звільнення, якби міністерство не послало тебе з'ясувати справу і якби ти не поставився до нього так прихильно й не допоміг йому.

Гельмер. Люба моя, між твоїм батьком і мною є велика різниця. Твій батько не був бездоганим службовцем. А я саме такий і, сподіваюся, буду таким, доки обійматиму якусь посаду.

Нора. О, ти не знаєш, на що здатні лихі люди. А ми тепер могли б жити так добре, так весело, щасливо, спокійно, безжурно... ти, і я, і діти, Торнвальде! Тому я так прошу тебе...

Гельмер. Саме через те, що ти просиш за нього, я не можу залишити його. В банку вже знають, що я хочу звільнити Крөгстада. То треба, аби тепер почалися розмови, що новий директор банку під впливом дружини міняє свій намір...

Нора. А якби й так?..

Гельмер. Авжеж, аби тільки задовольнити твою впертість... І виставити себе на посміховисько перед усіма працівниками...

Дати їм привід думати, що я улягаю всяким стороннім впливам? Знай, що це швидко відбилося б на мені! А крім того... є обставина, через яку Кроґстад ніяк не може працювати в банку, поки я там директор.

Нора. Яка обставина?

Гельмер. На його моральні вади я б іще при біді махнув рукою...

Нора. Правда ж, Торнвальде?

Гельмер. І я чув, що він непоганий працівник. Але ми з ним знайомі з юності. Це одне з тих нерозважних знайомств, яких у подальшому житті людина часто соромиться. Атож, скажу тобі відверто, що ми з ним навіть на «ти». А він такий нетактовний, що й не думає приховувати цього на людях. Навпаки... вважає, що це дає йому право бути зі мною запанібрата і щомиті лізти у вічі зі своїм «ти», «ти, Гельмере». Кажу тобі, що мені вкрай неприємно слухати це. Через нього перебування в банку може стати для мене просто нестерпним.

Нора. Торнвальде, ти кажеш не те.

Гельмер. Не те? Чому не те?

Нора. Бо це усе дріб'язкове.

Гельмер. Що ти говориш? Дріб'язкове? То я, по-твоєму, дріб'язковий?

Нора. Ні, навпаки, любий Торнвальде. І саме тому...

Гельмер. Однаково. Ти називаєш мої причини дріб'язковими, то, видно, і я такий. Дріб'язковий! Ну, справді треба покласти цьому край. (*Іде до передпокою і гукає.*) Гелено!

Нора. Що ти хочеш?

Гельмер (*шукає щось у паперах*). Покласти край.

Входить служниця.

Ось на цього листа і негайно знайди посланця, нехай віднесе його. Тільки швидко. Адреса написана зверху. Ось гроші.

Служниця. Добре. (*Виходить із листом.*)

Гельмер (*збирає свої папери*). Ось так, пані упертюхо.

Нора (*затамовує подих*). Торнвальде, що то за лист?

Гельмер. Кроґстадове звільнення.

Нора. Заверни його, Торнвальде! Ще є час. О Торнвальде, заверни його! Зроби це задля мене... задля самого себе, задля дітей. Чуєш, Торнвальде, зроби! Ти не знаєш, що це може заподіяти нам усім.

Гельмер. Пізно.

Нора. Так, пізно.

Гельмер. Люба Норо, я вибачаю тобі цей страх, хоч, властиво, він образливий для мене. Так, образливий! Хіба не образливо припускати, що я повинен боятися помсти того пропащого крутія? Але я все-таки прощаю тобі, бо це дуже миле свідчення твоєї великої любові до мене. (*Пригортає її.*) Облишмо це, моя люба. Нехай буде що буде. Як на те пішлося, то повір: у мене вистачить і мужності, і сили. Побачиш, я така людина, що все можу взяти на себе.

Нора (вжахнувшись). Що ти маєш на думці?

Гельмер. Усе, кажу...

Нора (опановує себе). Ніколи в світі. Я тобі не дозволю.

Гельмер. Гаразд, поділимося з тобою, Норо... як подружжя. Так і має бути. (*Пестить її.*) Тепер ти задоволена? Ну, ну, не дивись на мене такими переляканими очима, як пташка. Адже все це тільки фантазії. Тепер ти заграєш тарантелу і повправляешся з тамбурином. А я піду до свого кабінету і зачиню двері, тож нічого не чути, хоч би який гамір ти зчинила. (*Обертається удверях.*) А коли прийде Ранк, скажи йому, де я. (*Кивнувши їй головою, він іде до себе з пакою паперів і зачиняє двері.*)

Нора (перелякана, охоплена розпачем, стоїть як укопана й шепоче). Він здатен на це. Так і зробить. Зробить, хоч би що... Ні, ніколи в світі! Все, що завгодно, тільки не це! Де порятунок?.. Де вихід?..

Дзвінок у передпокої.

Доктор Ранк?.. Усе, що завгодно, тільки не це! (Проводить руками по обличчю, опановує себе і йде відчиняти двері до передпокою.)

Доктор Ранк стоїть у передпокої і вішає своє хутро.

Впродовж подальшої сцени починає вечоріти. Нора розмовляє з доктором, він розповідає їй про кепський стан свого здоров'я. Нора хотіла попросити доктора про допомогу, та він освідчився їй, чим засмутив її й змусив залишити цю думку.

Приходить Крогстад. Нора відправляє доктора до кабінету Гельмера й приймає Крогстада, який вимагає у неї весь борг або високу посаду в банку, що її він хоче отримати з допомогою Гельмера. Крогстад збирається шантажувати Торнвальда вчинком Нори, а для цього написав йому лист, який вкинув у поштову скриньку.

Нора у розпачі. Повертається фру Лінне з костюмом у руках. Вона бачить, що на подрузі лиця немає й питає в Нори, у чому річ. Нора їй зізнається, що гроші вона позичила в Кроґстада та розповідає про лист. Фру Лінне каже, що вона знає Кроґстада й спробує умовити його забрати назад свого листа нерозпечатаним. Вона радить Норі затримати чоловіка, а сама квапливо виходить.

Нора просить чоловіка повправлятися з нею до завтрашніх танців. Гельмер сідає за піаніно й починає грати тарантелу. Вона обгортається довгою строкатою шаллю й починає танцювати.

Нора танцює дедалі шаленіше. Гельмер під час танцю робить Норі зауваження, та вона ніби не чує їх, коси в неї розпустилися й опали на плечі, але вона не помічає того і танцює далі.

Заходить фру Лінне.

Фру Лінне (зупиняється наче вкопана біля дверей). Ох!..

Нора (не перестає танцювати). Бачиш, Кристино, яке в нас тут свято!

Гельмер. Але ж люба моя, дорога Норо, ти так танцюєш, ніби йдеться про твоє життя.

Нора. Бо так воно і є.

Гельмер. Ранку, перестань, це чисте божевілля, перестань, кажу!

Ранк перестає грати, і Нора враз зупиняється.

(До Нори.) Зроду б не повірив. Ти забула геть усе, чого я тебе вчив.

Нора (шпурляє тамбурин). Тепер ти сам бачиш.

Гельмер. Ну, тобі й справді треба повправлятися.

Нора. Так, бачиш, що конче треба. Ти вчитимеш мене до останньої хвилини. Обіцяєш, Торнвальде?

Гельмер. Можеш на мене покластися.

Нора. Ні сьогодні, ні завтра ти не думатимеш ні про що інше, тільки про мене. Не розпечатуватимеш жодних листів... Не заглядатимеш до поштової скриньки...

Гельмер. Ага, ти й далі боїшся того чоловіка...

Нора. Так, так, і це теж.

Гельмер. Норо, я бачу по тобі, що в скриньці уже лежить лист від нього.

Нора. Я не знаю. Може, й лежить. Але не читай його тепер. Не треба нам ніяких неприємностей, поки все не скінчиться.

Ранк (тихо Гельмерові). Не заперечуй їй.

Гельмер (обіймає її). Добре. Дитина домоглася свого. Але завтра вночі, після твого танцю...

Нора. Тоді роби, як знаєш.

Служниця (у дверях праворуч). Пані, стіл накритий.

Нора. Подай шампанського, Гелено.

Служниця. Гаразд, пані. *(Виходить.)*

Гельмер. Ого... Отже, бенкетуємо?

Нора. Бенкетуємо із шампанським до самого світанку. *(Гукає служниці.)* І трохи мигдалевих тістечок, Гелено... Ні, багато... Один раз можна.

Гельмер (бере її за руки). Ну, ну, нема чого так страшенно лякатися. Будь тепер моєю ластівкою, як завжди.

Нора. Звичайно, буду. Але тим часом іди до їдальні. І ви, докторе Ранку. Кристино, допоможи мені поправити зачіску.

Ранк (тихо, поки вони виходять). Такого ніколи не буває без причини. Може, вона при надії?

Гельмер. Зовсім не те, голубе. Це все тільки той самий дитячий страх, про який я тобі розповідав.

Заходять у двері праворуч.

Нора. Ну?

Фру Лінне. Він поїхав за місто.

Нора. Я здогадалася з твого виду.

Фру Лінне. Повернеться завтра ввечері. Я залишила йому записку.

Нора. Не варто було. Нічого не відвернеш. І, зрештою, це така радість — очікувати дива.

Фру Лінне. Чого саме ти очікуєш?

Нора. Ох, ти не зрозумієш. Іди до них, я зараз прийду.

Фру Лінне йде до їдальні. Нора з хвилину стоїть, наче збирається на сили, тоді дивиться на годинник.

П'ята. Сім годин до півночі. Тоді двадцять чотири до другої півночі, коли скінчиться тарантела. Двадцять чотири і сім? Тридцять одна година життя.

Гельмер (у дверях праворуч). Де ж моя ластівка?

Нора (кидається до нього з відкритими обіймами). Ось вона!

Дія третя

Та сама кімната. Стіл, що стояв перед канапкою, разом зі стільцями пересунений на середину кімнати. На столі горить лампа. Двері до передпокою відчинені. З горішнього поверху чути танцювальну музику. Фру Лінне сидить біля столу й машинально гортає книжку, пробує читати, але, видно, не може зосередитися. Часом напружено прислухається, чи хтось не йде знадвору.

Приходить Кроґстад. Він питає, для чого фру Лінне викликала його. Вона каже, що їй треба поговорити з ним. Кроґстад дорікає їй, що вона колись покинула його заради вигіднішої партії.

Фру Лінне виправдовується, що зробила це через тяжко хвору матір і двох малих братів. Вона каже, що самотня й приїхала сюди, бо вони потрібні одне одному. Кроґстад дякує, каже, що вона повернула йому щастя, і пропонує заради неї забрати листа, щоб врятувати Нору. Та фру Лінне відмовляє його. Вона вважає, що буде краще, якщо Гельмер про все довідається. Треба, щоб вони з Норою нарешті порозумілися, бо неможливо жити, приховувати правду.

За лаштунками чути Гельмерів і Норин голоси, чути, як обертається в замку ключ, і Гельмер майже силоміць заводить Нору до передпокою. Вона вбрана в італійський костюм, а зверху загорнута в довгу чорну шаль. Гельмер у фраківі і в накинутаому зверху чорному розстебнутому доміно.

Нора (ще у дверях, пручається). Ні, ні, не заходьмо! Я хочу нагору. Не хочу йти так рано.

Гельмер. Але ж, любя Норо...

Нора. Я прошу тебе, благаю, Торнвальде. Уклінно прошу... ще хоч на годину!

Гельмер. Ані хвилини довше, любя. Ти знаєш нашу домовленість. Отак. Сюди, до кімнати. А то ще застудишся. (Лагідно веде її, хоч вона пручається.)

Фру Лінне. Добрий вечір.

Нора. Кристина!

Гельмер. Що? Фру Лінне, ви тут, так пізно?

Фру Лінне. Даруйте. Я дуже хотіла побачити Нору перебраною.

Нора. То ти сиділа й чекала на мене?

Фру Лінне. Так, я, на жаль, спізналася, ти вже була нагорі, і мені не хотілося йти, не побачивши тебе.

Гельмер (здіймає з Нори шаль). Ось роздивіться на неї добре. Гарна, правда, фру Лінне?

Фру Лінне. Так, гарна, визнаю...

Гельмер. Напрочуд гарна, хіба ні? Тамтешнє товариство теж одноголосно визнало це. Але ж і вперта моя мала щибетуха! І що вдієш? Уявіть собі, мені довелося майже силоміць забирати її звідти.

Нора. Ох, Торнвальде, ти ще пожалієш, що не дозволив мені побути ще хоч півгодини.

Гельмер. Послухайте, фру Лінне. Вона танцює тарантелу, має величезний успіх... цілком заслужений... хоч, мені здається, її танець був надто природний, тобто... в ньому було більше запалу, ніж того, що дозволяли, суворо кажучи, закони мистецтва. Та нехай! Головне, що вона мала успіх, величезний успіх. То чи ж міг я дозволити їй після цього залишитися? Згладити враження? Ні, дякую. Я схопив свою чарівну капріянку... сказав би, примхливу капріяночку, під руку, швидко пробіг навколо зали, кланяючись на всі боки, і, як кажуть у романах, прекрасне видиво зникло. Закінчення завжди має бути ефектним, фру Лінне. Але я ніяк не зміг утовкмачити це Норі. Ох, як тут гаряче. *(Скидає доміно, шпурляє його на стілець і відчиняє двері до свого кабінету.)* Що? Там темно? Ну так, звичайно. Вибачте... *(Заходить до кабінету й засвічує там лампи.)*

Нора (пошепки, швидко, аж задихається). Ну?

Фру Лінне (тихо). Я говорила з ним.

Нора. І що?

Фру Лінне. Норо... ти повинна все розповісти чоловікові.

Нора (глухо). Я так і знала.

Фру Лінне. Тобі нема чого боятися Крөгстада. Але ти повинна все сказати Торнвальдові.

Нора. Я не скажу.

Фру Лінне. То скаже лист.

Нора. Дякую, Кристино, тепер я знаю, що мені робити. Тсс!..

Гельмер (знов заходить). Ну, фру Лінне, намилувалися нею?

Фру Лінне. Так, і тепер попрощаюся з вами.

Гельмер. Що, вже? А це ваше плетиво?

Фру Лінне (бере плетиво). Так, дякую, я була б забула.

Гельмер. То ви й плести вмієте?

Фру Лінне. Та вмію.

Гельмер. Знаєте, ви б краще вишивали.

Фру Лінне. Он як? Чому?

Гельмер. Бо вишивання набагато красивіше. Бачите, вишиваючи, ви тримаєте шитво лівою рукою, а правою водите голкою... отак... легенько зігнувши руку, правда?

Фру Лінне. Може, й так...

Гельмер. А коли людина плете, то навпаки... постава не може бути гарна. Дивіться: руки складені до купи... дротики рухаються то вгору, то вниз... щось у цьому є від китайців... Ох, а яке чудове шампанське там подавали!

Фру Лінне. На добраніч, Норо, і не впирайся більше.

Гельмер. Золоті слова, фру Лінне!

Фру Лінне. На добраніч, пане директоре.

Гельмер (проводжає її до дверей). На добраніч. Сподіваюся, ви щасливо доберетеся додому? Я б залюбки... але вам недалеко йти. На добраніч.

Фру Лінне виходить, він зачиняє за нею двері і вертається.

Ну от, нарешті ми самі. Яка вона нудна людина.

Нора. Ти не дуже втомився, Торнвальде?

Гельмер. Ні, нітрохи.

Нора. І не хочеш спати?

Гельмер. Зовсім не хочу. Навпаки, почуваюся дуже бадьорим. А ти? Видно, що справді і втомлена, і хочеш спати.

Нора. Дуже втомлена. І скоро піду спати.

Гельмер. А бачиш, бачиш. Добре, що ми не залишилися надовше.

Нора. Ох, ти все добре робиш.

Гельмер (цілує її в чоло). Тепер моя ластівка заговорила людському. А ти помітила, який Ранк був бадьорий цього вечора?

Нора. Так? Хіба? Я не мала змоги говорити з ним.

Гельмер. І я майже не говорив. Але давно не бачив його в такому доброму гуморі. (*Якусь мить дивиться на неї, тоді підходить ближче.*) Гм... Але все-таки як гарно знов опинитися в себе вдома... Ох ти ж чарівна молода красуне!

Нора. Не дивись так на мене, Торнвальде!

Гельмер. Хіба мені не можна дивитися на свій найдорожчий скарб? На ті розкоші, що належать мені, тільки мені, більше нікому!

Нора (переходить на другий бік столу). Не кажи мені такого сьогодні.

Гельмер (іде за нею). Бачу, що в тебе у крові ще нуртує тарантела. І від того ти ще звабливіша. Чуєш? Гості вже почали розходитися. (*Тихіше.*) Норо... скоро в будинку все стихне.

Нора. Так, сподіваюся.

Гельмер. Справді, моя кохана? Ох, Норо, знаєш... коли я отак буваю з тобою в товаристві... знаєш, чому я тоді так мало розмовляю з тобою, тримаюся осторонь, тільки часом поглядаю на тебе... знаєш, чому? А тому, що я уявляю собі, ніби ти моє потаємне кохання, ніби ми з тобою таємно заручені і ніхто не здогадується, що між нами щось є.

Нора. О так, так, я знаю, що всі твої думки снуються навколо мене.

Гельмер. А коли ми лаштуємося йти і я накидаю шаль на твої ніжні молоді плечі, на прекрасний вигин шиї... то уявляю собі, що ти моя юна суджена, і ми щойно повертаємося зі шлюбу, і я вперше лишуся наодинці з тобою... тільки з тобою, моє тремтливе серденько! Цілий вечір я прагнув тільки тебе. Коли я бачив, як ти літаєш і вабиш у тарантелі... в мене кров закипіла і я не міг більше стримуватися, тому й забрав тебе додому так швидко.

Нора. Іди, Торнвальде! Дай мені спокій. Я не хочу всього цього.

Гельмер. Що це за мова? Ти зі мною дратуєшся, серденько? Не хочеш? Хіба я не твій чоловік?..

Чути стукіт у зовнішні двері.

Нора (здригається). Чуєш?..

Гельмер (обертається). Хто там?

Доктор Ранк (з-за дверей). Це я. Можна зайти на хвилину?

Гельмер (тихо, невдоволено). Що йому треба так пізно? (*Голосно.*) Зараз. (*Іде й відмикає двері.*) От добре, що ти не проминув нас.

Ранк. Я наче почув твій голос, і мені закортіло заглянути до вас. (*Кидає оком по кімнаті.*) Так. Ці милі, знайомі місця. Мені тут у вас гарно й затишно, з вами обома.

Гельмер. Начебто тобі й нагорі було гарно й затишно.

Ранк. Дуже гарно. Чому б ні? Чому не взяти від життя все, що воно дає? Принаймні скільки можна і поки можна. Вино було чудове...

Гельмер. А надто шампанське.

Ранк. І ти помітив? Аж не віриться, що я міг його стільки в себе влити.

Нора. Торнвальд теж випив цього вечора багато шампанського.

Ранк. Так?

Нора. Так, а після нього він завжди в доброму гуморі.

Ранк. Ну, чому ж не повеселитися ввечері після добре проведеного дня?

Гельмер. Добре проведеного? На жаль, цим я не можу похвалитися.

Ранк (плескає його по плечі). А я, щоб ти знав, можу!

Нора. Докторе, ви, мабуть, сьогодні зробили обстеження?

Ранк. Саме так.

Гельмер. Ого! Моя Нора заговорила про обстеження!

Нора. І вас можна привітати з результатом?

Ранк. Хай буде й так, можна привітати.

Нора. Отже, він добрий?

Ранк. І для лікаря, і для пацієнта найкращий результат — певність.

Нора (швидко, запитально). Певність?

Ранк. Цілковита певність. І як після цього не повеселитися?

Нора. Так, ви добре зробили, докторе.

Гельмер. І я так гадаю. Аби тільки воно не відбилося на тобі вранці.

Ранк. Ну, в житті нічого не дається задарма.

Нора. Докторе Ранк... ви, певне, дуже любите маскаради?

Ранк. Так, коли є багато смішних костюмів...

Нора. То слухайте, ким ми з вами будемо на ньому другого разу?

Гельмер. Ох ти, пустунко... вже думаєш про другий бал!

Ранк. Ми з вами? Скажу. Ви будете пестункою долі...

Гельмер. Так, але спробуй придумати для такого образу костюм...

Ранк. Нехай твоя дружина з'явиться такою, якою завжди буває в житті.

Гельмер. Добра думка. А ти знаєш, ким би сам хотів бути?

Ранк. Знаю, друже, це вже твердо визначено.

Гельмер. Ну?

Ранк. На другому маскарадї я буду невидимкою.

Гельмер. Дивна вигадка.

Ранк. Є така велика чорна шапка... хіба ти не чув про шапку-невидимку? Надінеш її, і тебе нікому не видно.

Гельмер (стримує усмішку). Ну й придумав!

Ранк. Але я цілком забув, чого зайшов до вас. Гельмере, дай мені сигару, із тих темних гаванських.

Гельмер. З великим задоволенням. (*Простягає сигарницю.*)

Ранк (бере сигару і відрізує кінчик). Дякую.

Нора (запалює сірника). Дозвольте мені прислужитися вам.

Ранк. Дякую. (*Нора тримає перед ним сірника, і він запалює сигару.*)

І до побачення!

Гельмер. До побачення, до побачення, друже!

Нора. Гарного вам сну, докторе.

Ранк. Дякую за побажання.

Нора. Побажайте й мені того самого.

Ранк. Вам? Ну добре, якщо ви бажаєте... Гарного вам сну. І дякую за послугу. (*Він кланяється їм обом і виходить.*)

Гельмер (стиха). Він таки добре хильнув.

Нора (неуважно). Мабуть.

Гельмер витягає з кишені ключі і йде до передпокою. Вибирає зі скриньки пошту і гукає до кухні, щоб служниця погасила в передпокої світло. Повертається до кімнати і показує Норі паку листів. Зверху лежать дві візитівки від доктора Ранка, де зверху над прізвищем намальовано чорний хрест. Нора пояснює, що так доктор попрощався з ними. Він замкнеться в себе й умре. Гельмер розстроєний. Він обнімає Нору, каже, що кохає її, що не раз хотів, щоб їй загрожувала якась страшна небезпека, аби він міг задля неї важити своїм життям, своєю кров'ю, усім.

Нора твердо й рішуче каже йому, щоб він прочитав листи. Він цілує її в чоло, іде до свого кабінету з пакою листів і зачиняє за собою двері.

Нора у хвилюванні ходить по кімнаті, хапає Гельмерове доміно, накидає собі на плечі й хоче піти, щоб кинутись у крижану чорну воду... Тієї миті, коли вона кидається до передпокою, Гельмер рвучко відчиняє свої двері і стає на порозі з розпечатаним листом у руці.

Гельмер. Норо!

Нора (голосно зойкає). Ох!..

Гельмер. Що це? Ти знаєш, що в цьому листі?

Нора. Знаю. Пусти мене! Дай мені вийти!

Гельмер (не пускає її). Куди ти?

Нора (намагається випручатись). Не треба рятувати мене, Торнвальде!

Гельмер (відсакується). Це правда! Правда, що тут написано? Страхіття! Ні, ні, це не може бути правдою.

Нора. Це правда. Я кохала тебе понад усе на світі.

Гельмер. Не починай безглуздо викручуватися.

Нора (ступає крок до нього). Торнвальде!..

Гельмер. Нещасна... Що ти наробила!

Нора. Пусти мене. Не треба, щоб ти терпів через мене. Не бери цього на себе.

Гельмер. Не влаштовуй комедії. (Замикає двері до передпокою на ключ.) Ти стоятимеш тут, поки не даси мені звіту. Ти розумієш, що ти зробила? Кажі, розумієш?

Нора (не зводить із нього очей і мовить із закам'янілим обличчям). Так, тепер починаю розуміти, цілком.

Гельмер (ходить по кімнаті). О, яке страшне пробудження. Цілих вісім років... вона, моя радість і гордість... була лицемірною, брехункою... гірше... злочинницею. Ох, яке це все безмежно гидотне! Тьху, тьху!

Нора мовчить, але й далі не зводить із нього очей.

(Зупиняється перед нею.) Я мав би відчувати, що таке може статися. Мав би передбачити. Знаючи легковажні засади твого батька... Мовчи! Ти успадкувала ті його легковажні засади. Ні побожності, ні моралі, ні почуття відповідальності... О, як мене покарано за те, що я тоді дивився на все крізь пальці. Задля тебе. І ось як ти мені віддячила.

Нора. Отак.

Гельмер. Тепер ти зруйнувала все моє щастя. Поставила хрест на моєму майбутньому. Ох, навіть подумати страшно. Я в руках у людини, що не має совісті. Він може зробити зі мною, що захоче, вимагати від мене що завгодно, наказувати мені, знущатися з мене, як йому забажається, і я не посмію і писнути. Так низько скотитися, впасти в провалля через легковажну жінку!

Нора. Якщо мене не буде на світі, то ти вільний.

Гельмер. Ох, кинь ці коники. Твій батько теж мав напихвати такі слова. Яка мені користь із того, що тебе, як ти кажеш, не буде на світі? Ніякісінької. Він однаково може оприлюднити цю

справу, а коли так, то мене, мабуть, запідозрять у тому, що я знав про твій злочин. Можуть навіть подумати, що я стояв за твоєю спиною... що це я підштовхнув тебе! І всім цим я маю завдячувати тобі. А я ж увесь час на руках тебе носив. Розумієш тепер, що ти мені заповідяла?

Нора (з холодним спокоєм). Так.

Гельмер. Це щось таке неймовірне, що воно не вміщається в моїй голові. Але нам треба вилізити з цього. Скинь шаль. Скинь, кажу! Доведеться якось задобрити його. Треба за всяку ціну зам'яти цю справу. А щодо нас із тобою, то ми повинні вдавати, немов нічого не сталося. Але, звичайно, це тільки про людське око. Отже, ти лишишся тут, це зрозуміло. Але не матимеш права виховувати дітей, я тобі їх не можу довірити... Ох, і мені доводиться казати це тій, яку я так палко любив і яку ще... Але цьому кінець. Відтепер уже не йдеться про щастя, а тільки про порятунок залишків, уламків, декорації.

Знизу чути дзвінок.

(Здригається.) Хто це? Так пізно. Невже найгірше?.. Сховайся, Норо. Удай, що ти хвора.

Нора не рушає з місця. Гельмер відмикає двері до передпокою.

Служниця (у передпокої, напівроздягнена). Тут лист для пані.

Гельмер. Давай сюди. *(Хапає листа й зачиняє двері.)* Так, це від нього. Я тобі не дам, сам прочитаю.

Нора. Читай.

Гельмер (біля лампи.) Мені страшно читати. Може, ми вже пропали, і ти, і я. Ні, треба дізнатися, що в ньому. *(Хапливо відкриває конверта, перебігає очима кілька рядків, дивиться на вкладений у листа папір і радісно вигукує.)* Норо! *(Нора запитально дивиться на нього.)* Норо! Ні, хай я прочитаю ще раз. Так, так, правда. Я врятований! Норо, я врятований!

Нора. А я?

Гельмер. І ти, звичайно. Ми обоє врятовані, і ти, і я. Дивися. Він повертає тобі боргове зобов'язання. Пише, що він шкодує і кається... що щаслива зміна в його житті... Ну, та байдуже, що він пише. Ми врятовані, Норо! Ніхто вже нічого не зможе тобі зробити. Ох, Норо, Норо... Ні, спершу знищити всю цю гидоту. Ану, гляну... *(Кидає погляд на зобов'язання.)* Ні, не хочу й дивитися, нехай усе це буде для мене тільки сном. *(Рве на клапті зобов'язання й обидва листи, кидає їх у грубу й дивиться, як*

вони горять.) Отак. Нічого не залишилося... Він писав, що ти від Святвечора... Ох, то, мабуть, були страхітливі дні для тебе, Норо.

Нора. Я тяжко боролася ці три дні.

Гельмер. І мучилась, не бачила іншої ради, як... Ні, не згадуймо про те страхіття. Тільки радіймо і повторюймо, що все минуло, минуло. Слухай же, Норо, ти ще наче не збагнула, що все минуло. Що таке?.. Ти ніби закам'яніла. Ох, бідолашна моя, я добре розумію: ти, мабуть, не можеш повірити, що я все тобі простив. Адже я знаю: все, що ти зробила, зроблено з кохання до мене.

Нора. Це правда.

Гельмер. Ти любила мене, як дружина повинна любити свого чоловіка. Тільки засоби вибрала не такі, як слід. Та невже ти думала, що менше подобатимешся мені через те, що не здатна діяти самостійно? Ні, ні, зіприся на мене, я буду твоїм радником і керівником. Я не був би чоловіком, якби саме ця жіноча безпорадність не робила тебе вдвічі принадливішою в моїх очах. Не думай більше про ті гострі слова, що вихопилися в мене у перші хвилини переляку, коли мені здавалося, що все навколо валиться. Я простив тобі, Норо, присягаюся, що простив тобі.

Нора. Дякую тобі за твоє прощення. *(Виходить у двері праворуч.)*

Гельмер. Ні, стривай... *(Заглядає у двері.)* Що ти робиш у комірчині?

Нора (з другої кімнати). Скидаю маскарадний костюм.

Гельмер (біля відчинених дверей). Добре, скидай. І спробуй заспокоїтися, опанувати себе, моя ластівко. Відпочинь спокійно, я розгорну свої крила і прикрию ними тебе. *(Походжає біля дверей.)* Ох, як у нас тут, Норо, гарно, затишно. Тут твій прихисток, тут я леліятиму тебе, як загнану голубку, яку врятував із кігтів яструба. Я втишу твоє бідне розтривожене серце. Помалу все стане на місце, Норо, повір мені. Завтра все це здаватиметься тобі цілком інакшим, і скоро все стане таким, як раніше, мені не доведеться довго повторювати, що я простив тобі. Ти сама відчуєш, що так воно і є. Як ти можеш подумати, що мені спало б на думку відштовхнути тебе чи просто сказати докірливе слово? Ох, ти не знаєш, Норо, на що здатне серце справжнього чоловіка. Йому невимовно солодко і приємно усвідомлювати, що він простив своїй дружині... простив від щирого серця. Це ніби вдвічі збільшує його

усвідомлення, що вона його власність. Він ніби повертає її наново у світ. Вона стає, так би мовити, одночасно його дружиною і його дитям. І ти тепер станеш для мене такою, моє безпорадне, розгублене пташенятко. Не бійся нічого, Норо, будь лише відверта зі мною, і я стану твоєю долею і твоїм сумлінням... Що це? Ти не йдеш спати? Чого ти одяглася?

Нора (у своєму буденному вбранні). Так, Торнвальде, я одяглася.

Гельмер. Але навіщо такої пізньої години?..

Нора. Я не спатиму цієї ночі.

Гельмер. Але ж, люба Норо...

Нора (дивиться на годинника). Ще не так пізно. Сядь, Торнвальде, нам є про що поговорити. *(Сідає до столу.)*

Гельмер. Норо... що це означає? Це твоє закам'яніле обличчя...

Нора. Сідай. Розмова буде довга. Мені багато чого треба сказати тобі.

Гельмер (сідає до столу навпроти неї). Ти мене лякаєш, Норо. І я не розумію тебе.

Нора. Отож-бо. Ти не розумієш мене. І я тебе не розуміла... до сьогоднішнього вечора. Ні, не перебивай мене. Вислухай, що я тобі скажу... З'ясуємо наші стосунки, Торнвальде.

Гельмер. Що це ти говориш?

Нора (після короткої мовчанки). Тобі не здається дивною одна річ, коли ми отак сидимо разом?

Гельмер. Яка саме?

Нора. Ми вже одружені вісім років. Тобі не спадає на думку, що ми, ти і я, чоловік і жінка, вперше розмовляємо поважно?

Гельмер. Поважно... в якому розумінні?

Нора. Цілих вісім років... Ні, довше... з першого дня нашого знайомства ми не обмінялися жодним поважним словом про поважні речі.

Гельмер. Невже я мав звертатися тобі зі своїх турбот, які ти однаково не могла б мені полегшити?

Нора. Я не кажу про турботи. Я кажу, що ми ніколи не заводили поважної розмови, не пробували разом обміркувати якісь важливі справи, заглибитися в них.

Гельмер. Але ж, кохана, хіба це твоє діло?

Нора. Отож-бо й є. Ти ніколи не розумів мене... Зі мною поводилися дуже несправедливо, Торнвальде. Спершу тато, а тоді ти.

Гельмер. Що? Ми обидва? Ми ж любили тебе більше, ніж будь-хто у світі!

Нора (хитає головою). Ви ніколи не любили мене. Вам тільки подобалося бути закоханими в мене.

Гельмер. Норо, що це за слова?

Нора. Такі, як чуєш, Торнвальде. Коли я жила вдома, з татом, він висловлював мені свої погляди, тож я мала ті самі погляди. А коли в мене з'являлися інші, я їх приховувала, бо вони йому не сподобалися б. Він називав мене дитиною-лялькою і грався мною так, як я гралася своїми ляльками. Потім я опинилася у своєму домі...

Гельмер. Як ти висловлюєшся про наш шлюб!

Нора (незворушно). Я хочу сказати, що я з татових рук перейшла у твої. Ти все влаштовував на свій смак, і в мене ставав такий самий смак, чи я тільки вважала, що він такий, важко сказати... Думаю, і те, й те. Раз так, а раз інакше. Тепер, коли я оглядаюся назад, мені здається, що я жила тут жалюгідним життям, с'як-так перебивалася. Жила тільки, щоб розважати тебе, Торнвальде. Але ти цього хотів. Ти і тато вчинили мені велику кривду. Ви винні, що з мене нічого не вийшло.

Гельмер. Норо! Яке безглуздя! Яка невдячність! Хіба ти не була тут щаслива?

Нора. Ні, ніколи не була. Думала, що щаслива, а насправді не була такою.

Гельмер. Не була... не була щаслива!

Нора. Ні, тільки весела. І ти завжди був ласкавий до мене. Але наш дім був тільки кімнатою для дитячих ігор. Тут я була дружиною-лялькою, як удома дитиною-лялькою. А діти, знову ж таки, були моїми ляльками. Мені подобалося, коли ти грався зі мною, а їм подобалося, коли я гралася з ними. Ось яким було наше подружжя, Торнвальде.

Гельмер. У твоїх словах є трохи правди... хоч яке це перебільшення і екзальтація. Але тепер усе буде інакше. Грання скінчилося, починається виховання.

Нора. Виховання кого? Мене чи дітей?

Гельмер. І тебе, і дітей, люба Норо.

Нора. Ох, Торнвальде, не такий ти чоловік, щоб виховати з мене справжню дружину для себе.

Гельмер. І це кажеш ти?

Нора. А я... хіба я підготована виховувати дітей?

Гельмер. Норо!

Нора. Хіба ти оце не казав сам, що мені не можна довірити виховання дітей?

Гельмер. У хвилину роздратування! Хто звертає на таке увагу!

Нора. Ні, ти добре казав. Із цим завданням я не впораюся. Спершу треба виконати інше завдання. Подбати про своє виховання, а ти не такий чоловік, щоб допомогти мені. Мені самій треба взятися за це. Тому я залишаю тебе.

Гельмер (схоплюється). Що ти сказала?

Нора. Я мушу бути сама, щоб зрозуміти себе і все навколо. Тому я не можу більше залишатися в тебе.

Гельмер. Норо! Норо!

Нора. І я піду зараз же. Кристина напевне пустить мене переночувати...

Гельмер. Ти збожеволіла! Хто тобі дозволить! Я забороняю!

Нора. Відтепер дарма щось забороняти мені. Я беру тільки свої речі. Від тебе я нічого не візьму, ні зараз, ні потім.

Гельмер. Що за божевілля!

Нора. Завтра вранці я поїду додому... тобто туди, де я народилася. Там мені буде легше влаштуватися.

Гельмер. Ох ти, засліплена, недосвідчена бідолахо!

Нора. Треба ж мені набути досвіду, Торнвальде.

Гельмер. Залишити дім, чоловіка й дітей! Ти не подумала про те, що скажуть люди?

Нора. Хай кажуть, я не буду на них зважати. Я тільки знаю, що мені необхідно це зробити.

Гельмер. Ні, це неподобство. Ти нехтуєш своїми найсвятішими обов'язками.

Нора. Що ти вважаєш моїми найсвятішими обов'язками?

Гельмер. Тобі ще й треба казати! Хіба обов'язки щодо чоловіка та дітей не найсвятіші для тебе?

Нора. У мене є й інші обов'язки, такі самі святі.

Гельмер. Немає. Які це можуть бути обов'язки?

Нора. Обов'язки щодо себе самої.

Гельмер. Ти найперше дружина й мати.

Нора. Я в це більше не вірю. Я вірю, що найперше я людина, така, як і ти... або принаймні маю стати людиною. Я знаю, що більшість буде на твоєму боці, Торнвальде, і що так написано у

книжках. Але я вже не можу вдовольнитися тим, що каже більшість і що написано у книжках. Мені треба самій подумати про всі ці речі і самій у них розібратися.

Гельмер. Ніби ти не розумієш свого становища у власному домі? Ніби в тебе немає надійного провідника в цих питаннях? Немає релігії?

Нора. Ох, Торнвальде, я добре не знаю, що таке релігія.

Гельмер. Що ти кажеш!

Нора. Я ж не знаю нічого, крім того, що казав пастор Гансен, коли я готувалася до конфірмації. Він казав, що релігія те й те. Коли я звільнюся від усього цього й залишуся сама, то розберусь і в релігії. Побачу, чи правда те, що казав пастор Гансен, чи принаймні воно може бути правдою для мене.

Гельмер. Ні, це просто нечувана річ для такої молодої жінки! Коли тебе не може нарозумити релігія, то хоч дай мені промовити до твого сумління. Адже почуття моралі ти, певне, маєш? Відповідай!.. Чи, може, не маєш?

Нора. Бачиш, Торнвальде, на це важко відповісти. Я й цього не знаю. Я геть заплуталася в цих питаннях. Знаю тільки, що дивлюся на них зовсім не так, як ти. Ось я чую, що закони цілком інакші, ніж я думала. Але що вони справедливі, я ніяк не можу погодитися. Виходить, що жінка не має права пожаліти свого батька, який лежить на смертній постелі, або врятувати життя своєму чоловікові! Цьому я не вірю.

Гельмер. Ти говориш, як дитина. Не розумієш суспільства, в якому живеш.

Нора. Так, не розумію. Але тепер хочу переконатися, хто має слушність — суспільство чи я.

Гельмер. Ти хвора, Норо. В тебе гарячка. Мені навіть здається, що ти майже не при своєму розумі.

Нора. Ніколи ще я не була при такому ясному розумі, як цього вечора.

Гельмер. І ти при ясному розумі кидаєш свого чоловіка і своїх дітей?

Нора. Так, кидаю.

Гельмер. Тоді це можна пояснити тільки одним.

Нора. Чим?

Гельмер. Що ти мене більше не любиш.

Нора. Так, саме цим.

Гельмер. Норо!.. І ти це кажеш!

Нора. Ох, мені самій прикро, Торнвальде, бо ти завжди був дуже добрий до мене. Але я інакше не можу. Я більше не люблю тебе.

Гельмер (насилу втримується). Це твоє тверде переконання? І ти дійшла до нього також при ясному розумі?

Нора. Так, тверде переконання, і я дійшла до нього при цілком ясному розумі. Тому я не хочу тут довше залишатися.

Гельмер. Може б, ти пояснила мені, чому я втратив твою любов?

Нора. Так, поясню. Це відбулося сьогодні ввечері, коли не сталося дива. Я побачила, що ти не та людина, за яку я тебе вважала.

Гельмер. Поясни докладніше, я тебе не розумію.

Нора. Я так терпляче ждала цілих вісім років. Господи, я ж розуміла, що дива не буває щодня. Та ось на мене звалилося страхіття. І я була непохитно впевнена, що тепер станеться диво. Поки Крогстадів лист лежав у скриньці... мені й на думку не спадало, що ти міг би пристати на умови тієї людини. Я була твердо впевнена, що ти скажеш йому: розголошуй цю справу цілому світові. А коли б так сталося...

Гельмер. Ну, й що ж тоді? Коли б я виставив на глум власну дружину!..

Нора. Коли б так сталося... Я була твердо впевнена, що ти виступиш і візьмеш усе на себе, скажеш: «Це моя вина».

Гельмер. Норо!..

Нора. Ти маєш на думці, що я ніколи б не прийняла від тебе такої жертви? Звичайно, ні. Але що важили б мої запевнення супроти твоїх?.. Оцього дива я чекала з такою надією і таким страхом. І щоб цього не сталося, хотіла накласти на себе руки.

Гельмер. Я з радістю працював би для тебе день і ніч, Норо... терпів би лихо і злигодні задля тебе. Але ніхто не жертвує своєю честю задля того, кого любить.

Нора. Тисячі жінок жертвували.

Гельмер. Ох, ти думаєш і говориш, як нерозумна дитина.

Нора. Нехай і так. Але ти не думаєш і не говориш, як чоловік, на якого я могла б покластися. Коли в тебе минув страх — не за мене, а за себе, — і минула небезпека... ти повівся так, немов нічого не було. Я знов, як і раніше, стала твоєю ластівкою, твоєю лялькою, яку ти відтепер мав іще дужче берегти, бо я виявилася

така тендітна і крихка. (*Підводиться.*) Торнвальде... тієї миті я збагнула, що вісім років прожила з чужим чоловіком і народила йому троє дітей... Ох, мені гидко подумати про це! Так і роздерла б себе на шматки.

Гельмер (гірко). Бачу, бачу. Між нами справді пролягла прірва... Але хіба її не можна заповнити, Норо?

Нора. Такою, як я є, я ніяка тобі не дружина.

Гельмер. У мене вистачить сили стати іншим.

Нора. Може... коли від тебе заберуть ляльку.

Гельмер. Розлучитися... розлучитися з тобою! Ні, ні, Норо, я собі не можу цього уявити.

Нора (іде до дверей праворуч). Тим більше це має статися. (*Повертається з верхнім одягом і невеличким саквоюжем, якого ставить на стілець біля столу.*)

Гельмер. Норо, Норо, не тепер! Почекай до ранку.

Нора (одягає пальто). Я не можу почувати у помешканні чужого чоловіка.

Гельмер. А хіба ми не могли б жити тут як брат і сестра?..

Нора (зав'язує стрічки капелюха). Ти добре знаєш, що так довго не потривало б. (*Загортається в шаль.*) Прощавай, Торнвальде. Я не хочу заходити до дітей. Знаю, що вони в кращих руках, ніж мої. Такої, як я тепер є, їм не треба.

Гельмер. Але колись, Норо... Колись?..

Нора. Звідки мені знати? Я зовсім не знаю, що з мене вийде.

Гельмер. Але ж ти моя дружина, і така, як ти є, і така, як станеш.

Нора. Слухай, Торнвальде... коли дружина кидає свого чоловіка, як оце я тебе, то, я чула, він за законом звільняється від усіх зобов'язань щодо неї. Принаймні я звільняю тебе від будь-яких зобов'язань. Не вважай себе зв'язаним нічим, і я не вважатиму. І ти, і я маємо бути цілком вільні. Я повертаю тобі твою обручку. А ти віддай мою.

Гельмер. Ще й це?

Нора. І це.

Гельмер. На.

Нора. Ну от, тепер усе доведено до кінця. Отут я кладу ключі. Служниця знає, що в домі де лежить, краще за мене. Завтра, коли я поїду, Кристина прийде і спакує речі, які я привезла з дому. Хай їх відішлють мені.

Гельмер. Кінець. Кінець! Норо, ти ніколи й не згадаєш про мене?

Нора. Чому ж, я, мабуть, часто згадуватиму про тебе, про дітей і про цей дім.

Гельмер. Можна мені писати тобі?

Нора. Ні... не можна. Цього не можна.

Гельмер. Але ж треба буде посилати тобі...

Нора. Нічого не треба посилати. Нічого.

Гельмер. Допомогати, коли буде потрібно.

Нора. Ні, кажу. Я нічого не візьму від чужого чоловіка.

Гельмер. Норо... невже я назавжди лишуся для тебе чужим чоловіком?

Нора (бере свій саквояж). Ох, Торнвальде, хіба що станеться диво з див...

Гельмер. Скажи, яке диво з див?

Нора. Що обоє ми так змінимося, щоб... Ні, Торнвальде, я вже не вірю в дива.

Гельмер. Але я віритиму. Скажи, яке! Змінимося так, щоб?..

Нора. Щоб наше життя разом могло стати подружжям. Прощавай. *(Виходить через передпокій.)*

Гельмер (опускається на стілець біля дверей і затуляє обличчя руками). Норо! Норо! *(Оглядається навколо і встає.)* Порожньо. Її вже тут немає. *(Обличчя його осяває промінь надії.)* Диво з див?..

Знизу чути, як зачинилася, грюкнувши, брама.

Переклад Олекси Новицького

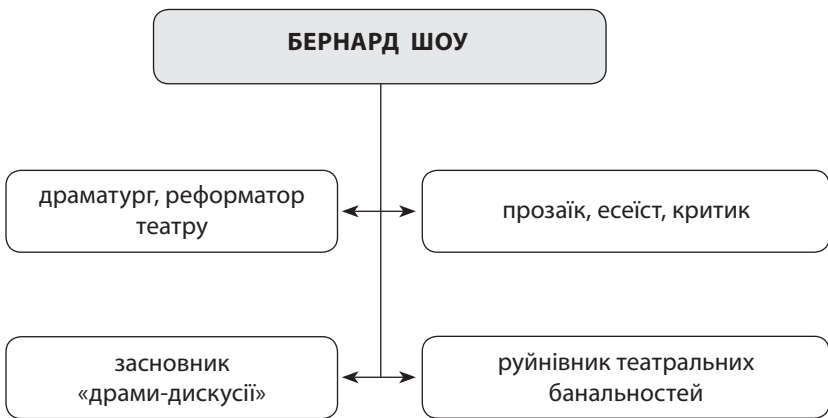

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Оцініть сімейну атмосферу в будинку Гельмерів.
2. Поясніть, чим відрізняється ваше уявлення про шлюб від поглядів пана і пані Гельмер?
3. З'ясуйте, чи можна на початку драми назвати Нору щасливою дружиною. Доведіть свої висновки.
4. Поміркуйте, чи можна назвати вчинок Нори злочином.
5. Простежте, що зумовлює зміну поведінки дійових осіб. Про що це свідчить?
6. Аргументуйте, завдяки чому ви відчули себе читачами «нової драми».

ДЖОРДЖ БЕРНАРД ШОУ (1856—1950)

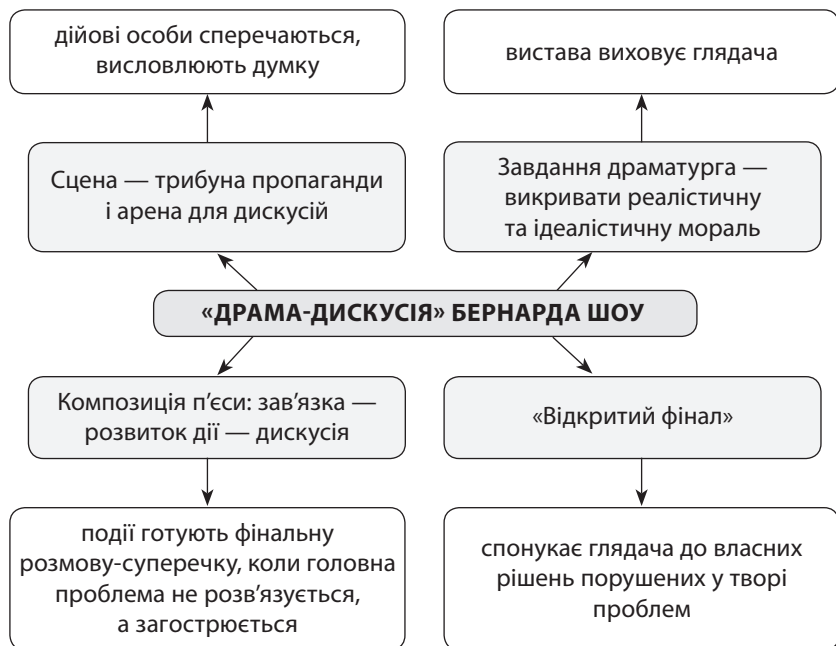
Джордж Бернард Шоу — англійський драматург і публіцист ірландського походження, лауреат Нобелівської премії з літератури за 1925 рік. Він увійшов у літературу зрілою людиною. Його перші твори (газетні статті, критичні праці з питань музики, театральні рецензії) були підписані псевдонімом Corno di Bassetto. У літературі він дебютував п'ятьма романами, які не принесли йому успіху.

Значною подією в історії театрального мистецтва всієї Європи було видання критичного нарису «Квінтесенція ібсенізму» (1891), у якій драматург дав назву новому творчому методу — «ібсенізм». Послідовник і учень Ібсена, Шоу заходився розвивати «нову драму».

«Ібсенізм» — це особливість художнього методу, що полягає у розкритті трагізму життя через психологічні колізії, поєднання зовнішньої та внутрішньої дії, в інтелектуально-аналітичному підході до подій та образів, філософському осягненні дійсності, широкому використанні символіки і підтексту.

«ДРАМА-ДИСКУСІЯ» БЕРНАРДА ШОУ

Визначальною рисою драматургії Бернарда Шоу є іронія, у якій сатиричний пафос поєднується зі скепсисом, що ставить під сумнів розумність соціального устрою і реальність прогресу.

ПІГМАЛІОН

(Скорочено)

Дія перша

Лондонський вечір. Літній дощ ллє як із відра. Люди ховаються під портиком церкви св. Павла. Всі похмуро видивляються на дощову завісу, і тільки один чоловік стоїть спиною до всіх, зосереджено щось занотовуючи у своєму записничку. Один юний джентльмен, який шукає таксі для матері й сестри, по-вечірньому вбраних дам, стикається із квіткаркою, що спішить під укриття, і вибиває кошика з її рук.

Квіткарка лається, збираючи квіти. Вона зовсім молода, їй до двадцяти років. Видно, що вона й старається бути чепурною,

як тільки може, але поруч із тими дочкою та матір'ю видаєть-ся дуже брудною. Вродою ніби й не гірша за них, от тільки врода та занехаяна, і ще ж їй потрібні послуги зубного лікаря.

Пані вступає з квіткаркою в розмову. Та дивовижною го-віркою, якої поза межами Лондона ніхто не збагне, вимагає заплатити їй за розсипані фіалки.

Дама дає їй шестипенсову монету.

Під портик забігає літній джентльмен — симпатичний тип старого військового — у вечірньому костюмі й легкому пальтечку. Квіткарка пропонує й йому свої квіти. І тут один перехожий звертає її увагу на чоловіка, який записує кожне сло-во з її вуст. Квіткарка лякається, що її звинуватять у тому, що вона чіпляється до джентльменів. Записувач заспокоює її, кажучи, що його цікавить виключно її говірка.

Доц припинився. Всі порозходились, окрім записувача, джентльмена та квіткарки, що сидить, даючи лад кошикові й стиха нарікаючи на лиху долю.

Між джентльменом і записувачем починається розмова про те, як англійці розмовляють. Записувач каже, що квіткарці з її вуличною англійщиною ніколи не вивізти з канави, а він за три місяці провів би цю дівчину як герцогиню на прийом до якого-небудь посла або влаштував продавчиною в крамниці, навчивши її правильно розмовляти по-англійському.

Джентльмен каже, що сам цікавиться мовою й вивчає ін-дійські діалекти. Виявляється, що він — полковник Пікерінг, автор «Санскритського розмовника», а записувач — Генрі Гіг-гінс, автор «Універсальної абетки» Гіггінса. Полковник каже, що приїхав з Індії, аби познайомитися з Гіггінсом. А той, у свою чергу, зізнається, що збирався в Індію, аби познайомитися з Пікерінгом.

Пікерінг запрошує Гіггінса на вечерю. Вони йдуть, кинувши жменю монет у кошик квіткарки. Вона перераховує гроші й вирішує поїхати до своєї убогої кімнати на таксі, як справжня пані.

Дія друга

Одинадцята година наступного ранку. Гіггінсова лабора-торія на Вімпол-стріт. Пікерінг і хазяїн розглядають картки біля столу з фонографом. Вони розмовляють про голосні звуки.

До кімнати зазирає місіс Пірс, Гігінсова економка. Вона повідомляє, що професора хоче бачити якась молода особа. Гігінс наказує привести її.

Входить схвильована Квіткарка. На ній капелюх із трьома страусячими пір'їнами: жовтогарячою, блакитною та червоною. Фартушок на ній майже чистий, трохи почистила вона й непривабливого свого жакета. Пафос цієї жалюгідної постаті, з усім її невинним марнославством і вдаваною поважністю, зворушує Пікерінга, що випростався уже при появі місіс Пірс. Що ж до Гігінса, то цей однаково нарікав і на чоловіків, і на жінок, і репетував до небес, аби не поклали йому на плечі хреста з пір'їну завважки, а між двома статями проводив одну-єдину різницю: жінок він умовляв, як дитя нянечку, коли хоче щось випросити у неї.

Гігінс (різко, впізнавши її з неприхованим розчаруванням і зразу ж по-дитячому роблячи з цього нестерпну прикрість). Ну, та це ж та дівчина, яку я занотував учора ввечері! Пуття з неї ніякого: ліссонгровського жаргону я вже зробив собі записів, скільки хотів, і не збираюсь витратити на це зайвого валика. (До дівчини.) Забирайся геть — мені ти не потрібна.

Квіткарка. А ви не будьте такі зухвалі! Бо ще й не вислухали, чого я прийшла. (До місіс Пірс, що на порозі чекає подальших вказівок.) Ви сказали йому, що я приїхала на таксах?

Місіс Пірс. Які дурниці, дівчино! Невже ти гадаєш, що такому джентльменові, як містер Гігінс, залежить на тому, чим ти там приїхала?

Квіткарка. Ти ба, які ми горді! Але ж він не гребує уроками, тільки не він: сама чула, як він казав. Що ж, я не прийшла сюди випрошувати кумплиментів, і якщо мої гроші не підходять, то подамся деінде.

Гігінс. Не підходять для чого?

Квіткарка. Не для чого, а для кого: не підходять для ва-ас! Тепер ви втямили, ге ж? Я прийшла брати уроки, ось так! І платити за них ти-еж, будьте певні!

Гігінс (ошелешено). Ну!!! (Хапнувши повітря, бо йому забило дух.) І що ж я, по-твоєму, повинен тобі відповісти?

Квіткарка. Я думаю собі, коли б ви були джилтменом, то сказали б мені сісти. Чи ж я не сказала, що принесла вам заробіток?

Гіггінс. Що ж нам робити, Пікерінгу: попросити це нахабне дівчисько сісти чи викинути його у вікно?

Квіткарка (злякано забігши в куток до рояля й зацьковано роззираючись звідти). Ах-ах-ох-о-о-о-у! (Ображено пхикаючи.) Не хочу, щоб мене взивали нахабним дівчиськом! Адже я сказала, що платитиму, як леді.

Обидва чоловіка, остовпівши з подиву, видивляються на неї з другого кінця кімнати.

Пікерінг (лагідно). Чого ж ви бажаєте?

Квіткарка. Бажаю стати продавщицею у квітковому магазині, щоб не стирчать із кошиком на розі Тотнем-Корт-роуд. Але ж мене туди не візьмуть, поки я не навчуся балакати по-панському. А він же сказав, що міг би навчити мене. Ну, ось я і прийшла, і ладна платити йому, нічого не випрошую, а він: викину! — наче я покидьок.

Місіс Пірс. Як це ви, дівчино, могли собі придумати таку дурницю, ніби ви спроможні платити містерові Гіггінсу?

Квіткарка. А чом би й ні? Я знаю, скільки платять за уроки, як і ви знаєте, і я готова платити, скільки треба.

Гіггінс. Скільки ж?

Квіткарка (тріумфуючи, вертається ближче до нього). Оце ви нарешті заговорили! Я знала, що ви не втерпите, коли вчуєте нагоду забрать собі назад децицю з того, що ви кинули мені учора ввечері. (По-змовницьки.) Були гульнули трохи, ге ж?

Гіггінс (владно). Сідайте!

Квіткарка. Ох, якщо ви хочете розважитись за мій рахунок...

Гіггінс (громовим голосом). Сідайте!!!

Місіс Пірс (суворо). Сідайте, дівчино. Робіть, як вам кажуть.

Квіткарка. Ах-ах-ах-о-о-у! (Вона стоїть, із змішаним виразом затятості й збентеження на обличчі.)

Пікерінг (дуже чемно). Будьте ласкаві, сідайте! (Ставить третього стільця біля килимка перед каміном, поміж собою і Гіггінсом.)

Квіткарка (сором'язливо). То вже й сяду! (Вона сідає; Пікерінг вертається до килимка.)

Гіггінс. Як вас звати?

Квіткарка. Лайза Дулитл.

Гігінс (поважно декламує).

Елайза, Елізабет, Бетсі та Бес

Шукали у лісі пташиних яєць...

Пікерінг. Гніздечко знайшли, в нім яєчок чотири...

Гігінс. Взяли по одньому — трійко лишили.

Чоловіки сміються, щиро тішачись своїм жартом.

Лайза. Ой, не дурійте!

Місіс Пірс (стаючи в Лайзи за спиною). Ви не повинні казати отаке джентльменові.

Лайза. А чого він не говорить до мене розсудливо?

Гігінс. Повернулися до діла! Скільки ж ви пропонуєте платити мені за уроки?

Лайза. О, я знаю, що по чім! Одна пані, подруга моя, бере уроки хранцузької у щирого хранцузького джилтмена — по вісімнадцять пенсів за годину. Либонь, совість вам не дозволить здерти з мене за навчання моєї рідної мови стільки ж, скільки б ви взяли за хранцузьку. Тож я даю вам шилінг — і не більш! Або так, або ніяк!

Гігінс (походжаючи туди-сюди по кімнаті й брязкочучи ключами та монетами в кишнях). Знаєте, Пікерінгу, коли розглядати шилінг не як просто шилінг, а як певний відсоток заробітку цієї дівчини, то для неї він буде все одно що шістдесят чи сімдесят гіней для мільйонера.

Пікерінг. Як це?

Гігінс. От полічіть. Мільйонер дістає близько ста п'ятдесяти фунтів на день. А вона заробляє якихось півкрони.

Лайза (набундючившись). Хто вам сказав, що я тільки...

Гігінс (розвиває думку, не звертаючи на неї уваги). За один урок вона пропонує мені дві п'ятих від свого денного заробітку. А дві п'ятих мільйонерського денного прибутку складе фунтів шістдесят. Це чимало, святий Боже, це пребагато! Більшої плати мені зроду ще ніхто не пропонував.

Лайза (нажахано скочивши на ноги). Шістдесят фунтів! Та що це ви кажете? Ні, я не пропонувала вам шістдесят фунтів! Де я дістану...

Гігінс. Притримайте язика.

Лайза (плачучи). Але ж я не маю шістдесяти фунтів! Ох...

Місіс Пірс. Не плачте, дурна дівчино! Сядьте. Ніхто не зачепить ваших грошей.

Гігінс. Але зараз хтось зачепить вас мітлою, якщо не перестанете киснути. Сядьте!

Лайза (скоряючись, поволи сідає). Ах-ах-ах-о-о-у! Можна подумати, ніби ви — мій батько.

Гігінс. Якщо вже я вирішу взятись за ваше навчання, то буду для вас гірший за двох батьків. Натє! (*Простягає їй свого шовкового носовичка.*)

Лайза. Навіщо це?

Гігінс. Втирати очі. Втирати будь-яку частину вашого обличчя, де тільки проступить волога. Затямте: оце ваш носовичок, а це — рукав. Не переплутайте одного з одним, якщо ви хочете стати продавщицею у магазині!

Геть спантелічена Лайза дивиться на нього безпорадними очима.

Місіс Пірс. Ви тільки марно тратите на неї слова, містєре Гігінсе: вона вас не розуміє! До того ж, ви жорстоко помиляєтеся: вона ні разу не втерла носа рукавом. (*Забирає у неї носовичка.*)

Лайза (вихоплюючи носовичка). Геї, віддайте його мені! Він дав це мені, а не вам!

Пікерінг (сміючись). Авжеж! Мені здається, місіс Пірс, що тепер носовичка слід вважати її власністю.

Місіс Пірс (змирившись). Так вам і треба, містєре Гігінсе.

Пікерінг. Гігінсе, я заінтригований! Пам'ятаєте, що ви сказали вчора про прийом у посольському саду? Якщо ви впораєтеся з цим, я назву вас найбільшим з усіх учителів, суцїх нині на світі. Закладаюся на всі витрати, що підуть на цей експеримент: вам цього не втнути. А ще я заплачу за уроки.

Лайза. Ої, ви такі добрі! Спасибоньки вам, копитане!

Гігінс (неспроможний здолати спокусу, дивиться на неї). Це майже непереборне... Вона така розкішниця... така страшенно брудна...

Лайза (протестуючи з усіх своїх сил). Ах-ах-ах-ах-о-о-у-у!!! Я не брудна — коли я йшла сюди, я вмилася: умила обличчя, руки!

Пікерінг. Чим-чим, Гігінсе, а вже лестощами ви не закрутите їй голови.

Місіс Пірс (із тривогою в голосі). Ої, не кажіть, пане: хіба тільки самими лестощами можна закрутити дівчині голову? І хто ще такий на це здатний, як не містєр Гігінс? Хоч він може й не мати цього на меті. Вся моя надія на вас, пане, що ви не станете підохочувати його до якихось дурних витівок.

Гігінс (хвилюючись дедалі дужче в міру того, як ідея заводіває ним). Що є життя, як не низка безумств? Тяжко тільки на них натрапити. Бійся втратити нагоду — нагоджується вона не щодня! Я таки зроблю герцогиню з цієї задрипаної нетіпахи!

Лайза (вельми засуджуючи таку його думку про неї). Ах-ах-ах-о-о-о-у!

Гігінс (захопившись). Так, за півроку, ба навіть за три місяці, якщо в неї гостре вухо й легкий язик, — я візьму її куди-завгодно й подам як що-завгодно. Почнемо сьогодні ж — зараз! Цю мить! Місіс Пірс! Заберіть її та почистіть гарненько. Як не віддиратиметься бруд — спеціальним порошком її! Чи є в кухні добрий вогонь?

Місіс Пірс (протестуючи). Так — але ж...

Гігінс (насилаючись на неї). Здеріть із неї все це лахміття і спаліть! Подзвоніть до Вайтлі чи ще в який універмаг і замовте новий одяг. Поки все це прибуде, закутайте її в обгортковий папір.

Лайза. Ви ніякий не джилътмен, от, як таке балакаєте! А я хороша дівчина, хороша, і я знаю таких, як ви, знаю вас!

Гігінс. Нічого вам тут розводити вашу ліссонгровську вдавану сором'язливість, молода особа! Ви маєте навчитися поводитись, як герцогиня. Заберіть її, місіс Пірс. Огинатиметься — лущайте!

Лайза (скочивши на ноги й забігши між Пікерінгом і місіс Пірс у пошуках захисту). Ні! Я покличу поліцію, от покличу!

Місіс Пірс. У мене ж і місця немає, куди б її ткнути.

Гігінс. Ткніть її в кошик на сміття.

Лайза. Ах-ах-ах-о-о-у!

Пікерінг. Ну-бо, Гігінсе, будьте розважливі!

Місіс Пірс (рішуче). Ви мусите бути розважливим, містере Гігінсе, конче мусите! Чи то ж можна отак топтатися по людях!

Гігінс від таких докорів ущухає. Ураган змінюється леготом лагідного подивування.

Гігінс (професійно витончено модулюючи голос). Це я топчуся по людях! Дорога моя місіс Пірс, любий мій Пікерінгу, я ніколи не мав анінайменшого наміру топтатися хоч би й по кому. Я одне тільки пропоную: будьмо добрі до цієї вбогої дівчини. Ми повинні допомогти їй приготуватися, пристосуватися до її нового становища в житті. Якщо я десь висловився неточно, це лиш тому, що я не хотів уражати ні її делікатних почуттів, ні ваших.

Заспокоєна Лайза покрадьки вертається до свого стільця.

Місіс Пірс (до Пікерінга). Ну, чи ви чули коли щось подібне, пане?

Пікерінг (щиро сміючись). Ніколи, місіс Пірс, ніколи!

Гігінс (терпляче). В чому річ?

Місіс Пірс. Знаєте, пане, річ у тім, що ви не можете взяти собі дівчину, от ніби взяли й поклали в кишеню камінчик десь на узбережжі.

Гігінс. А чом би й ні?

Місіс Пірс. Чом би й ні! Але ж ви нічогосінько про неї не знаєте. Є ж у неї десь батьки. Може, вона одружена.

Лайза. Таке!

Гігінс. Чуєте? Як дівчина дуже слухно каже: таке! Таке скажете: одружена! Чи ви не знаєте, що жінка цього класу за рік після одруження виглядає такою зношеною від виснажливої праці, мовби їй минуло п'ятдесят?

Лайза. І хто б то одружився зі мною!

Гігінс (несподівано вдаючись до чудових оксамитово-низьких ноток свого красномовства, від яких у того, хто його чує, має затрепетати серце). Клянусь святим Георгієм, Елайзо: я ще й не кінчу роботи з вами, а вулиці вже будуть усіяні тілами чоловіків, що стрілятимуться заради вас.

Місіс Пірс. Дурниці, пане! Ви не повинні забивати їй баки такими речами.

Лайза (підводячись і рішуче випростовуючи плечі). Та він з глузду з'їхав, авжеж! Не хочу я, щоб мене вчили такі нинармальні!

Гігінс (зачеплений за живе її нечутливістю до його красномовства). Он як! То я божевільний, кажете? Дуже добре, місіс Пірс: не треба замовляти їй нової одежі! Викиньте цю невдячну особу геть!

Лайза (хлипаючи). Не-е! Не смійте чіпати мене!

Місіс Пірс. От бачите, до чого призводить зухвальство. (Показуючи на двері.) Прошу сюди.

Лайза (мало не плачучи). Не хотіла я ніякої одежі! І не взяла б нічого. (Шпурляє геть носовичка.) Я сама собі можу справити одягу!

Гігінс (спритно підхоплюючи носовичка й переймаючи Лайзу, що знехотя посувається до дверей). Ви — невдячна, лиха

дівчина! Оце так ви мені відплачуєте за те, що я запропонував витягти вас з канави, гарно вбрати й зробити з вас пані?

Місіс Пірс. Стривайте, містере Гіггінсе! Я не допущу цього. Це ви лихий!.. А ти, дівчино, вертайся додому та скажи своїм батьку-матері, щоб краще про тебе дбали.

Лайза. Немає в мене батьків. Вони сказали мені, що я вже велика, можу сама заробити на себе, й вигнали мене геть.

Місіс Пірс. Де ж твоя мати?

Лайза. Нема в мене ніякої матері. А вигнала мене аж шоста моя мачуха. Та я не пропала без них. І я хороша дівчина, хороша!

Гіггінс. Ну й чудово. І через що тоді, скажіть, будь-ласка, весь цей шум учинився? Дівчина нічия, нікому, крім мене, не потрібна. (*Підступає до місіс Пірс, починає улещати її.*) Ви б могли взяти її за дочку, місіс Пірс, — я певен, дочка стала б вам великою втіхою! Тож не зчиняйте більше галасу. Візьміть її вниз і...

Місіс Пірс. Але ж що вийде з неї? І чи буде їй яка плата? Будьте ж розважливі, пане!

Гіггінс. Ну, видавайте їй, скільки там буде треба, — запишіть це в книгу хатніх витрат. (*Нетерпляче.*) Та на якого дідька потрібні їй гроші? Матиме вона їжу, вбрання. А дайте їй гроші, то вона їх проп'є.

Лайза (виклично обернувшись до нього). Та ви просто тварюка! Це брехня: ніхто ніколи не бачив мене п'яною. (*До Пікерінга.*) Ох, пане, ви — джилтмен; не дозволяйте, щоб він наговорював на мене!

Пікерінг (добродушно-напутливо). Чи не спадає вам на думку, Гіггінсе, що дівчина має характер, почуття?

Гіггінс (оцінюючи дивлячись на неї). Ні-ні, я так не думаю. А якщо й має, то не такі почуття, щоб нам панькатися з ними. (*Жартівливо.*) Чи маєте, Елайзо?

Лайза. Я маю свої почуття, як і хто завгодно.

Гіггінс (задумано до Пікерінга). Бачите ви трудність?

Пікерінг. Що? Яку трудність?

Гіггінс. Навчити її говорити по граматиці. Сама вимова їй дасться їй досить легко.

Лайза. Не хочу я говорити по граматиці. Я хочу говорити, як продавщиця у квітковому магазині.

Місіс Пірс. Будьте ласкаві, містере Гіггінсе, не ухилийтеся від розмови. Я хочу знати, на яких умовах має дівчина тут пере-

бувати. І чи одержуватиме вона якусь платню. І що з неї вийде, коли закінчиться ваша наука. Треба хоч трохи заглядати вперед!

Гігінс (нетерпляче). А що з неї вийде, коли я лишу її в каналі? Скажіть-но мені, місіс Пірс!

Місіс Пірс. То вже її справа, а не ваша, містере Гігінсе.

Гігінс. Гаразд, коли я впораюся з нею, ми так само зможемо викинути її назад у канаву, й тоді це знов буде її справа... Отже, з цим усе гаразд.

Лайза. Ой, таж у вас не серце, а камінь! І вам байдуже до всього, крім самого себе. *(Вона підводиться і промовляє рішуче.)* Чуєте? Мені це набридло. І я йду геть. *(Прямуючи до дверей.)* І не соромно ж вам за себе, зовсім не соромно.

Гігінс (хапаючи з рояля шоколадку, в той час як очі його раптом починають лукаво поблискувати). Пригостіться шоколадкою, Елайзо!

Лайза (спокушено зупиняючись). А звідкіля мені знати, що в тих шоколадках? Чувала я, що такі, як ви, підмішують дівчатам в солодощі отруту!

Гігінс вихоплює з кишені ножика й розрізає шоколадку надвоє; одну половинку кладе собі в рот і ковтає, а другу пропонує Лайзі.

Гігінс. Запорука доброї довіри, Елайзо. Я з'їв половинку, а ви — другу. *(Лайза розтуляє рота, щоб заперечити, й він запихає півшоколадки їй до рота.)* Будуть вам цілі коробки, цілі барила шоколаду, і то щодня. Це буде ваш постійний харч. Ну то як?

Лайза (насилу проковтнувши шоколад після того, як мало не вдавилась). Я б і не з'їла вашої шоколадки, але в мені надто багато від леді, щоб я отак пальцями виймала їжу з рота.

Гігінс. Слухайте, Елайзо. Здається, ви сказали, що приїхали сюди в таксі?

Лайза. Ну той що? Я маю таке саме право взяти таксі, як і будь-хто інший.

Гігінс. Звісно, що маєте право, Елайзо, а в майбутньому матимете стільки тих таксі, скільки вам заманеться. Будете що не день їздити туди й сюди, й кругом міста в таксі. Подумайте про це, Елайзо!

Місіс Пірс. Містере Гігінсе, ви спокушаєте дівчину! Це негаразд. Вона мала б подумати про майбутнє.

Гігінс. У її віці! Що за дурниці! Атож: думай про майбутнє, коли перед тобою ніякого майбутнього. Ні, Елайзо, робіть так,

як робить ця пані: думайте про майбутнє інших людей, але не тільки про своє власне. Думайте про шоколадки, про таксі, про золото й діаманти.

Лайза. Ні, не хочу я ні золота, ні діамантів. Я хороша дівчина, хороша! (*Знов сідає, силкуючись поводитися з підкресленою гідністю.*)

Гігінс. Такою ви й зостанетеся, Елайзо, під чулим наглядом місіс Пірс. І вийдете заміж за котрогось офіцера-гвардійця з чудовими вусами — сина маркіза, а той маркіз позбавить його спадку за те, що одружився з вами, але зм'якшиться, коли побачить вашу красу й доброту...

Пікерінг. Даруйте, Гігінсе, але я таки мушу втрутитися. Місіс Пірс потерпає цілком слухно. Якщо ця дівчина має віддати себе у ваші руки на півроку навчального експерименту, вона повинна добре усвідомлювати, на що йде.

Гігінс. Вона — усвідомлювати? Таж вона нічогосінько не здатна розуміти. А втім, чи тямить хоч хто-небудь із нас, що ми робимо? А коли б тямили, то чи робили б хоч щось?

Пікерінг. Вельми дотепно, Гігінсе, але задалеко від нашої теми. (*До Елайзи.*) Міс Дулитл...

Лайза (приголомшено). Ах-ах-о-у!

Гігінс. Ну от! Більш нічого ви й не доб'єтесь від Елайзи. Ах-ах-о-у! Нічого їй не розтлумачиш. Ви як військовий мали б це знати. Їй треба давати накази — і цього з неї вистачить. Елайзо! На наступних півроку ви лишаєтеся жити тут: будете вчитися розмовляти красиво, як продавщиця у квітковому магазині. Якщо будете добре поводитись і виконувати все, що вам звелять, то спатимете ви у пристойній спальні, їстимете всього досхочу й матимете гроші на шоколадки й на таксі. А якщо будете неслухняна й ледача, то спатимете в комірчині серед чорних тарганів, а місіс Пірс лупцюватиме вас віником. Через шість місяців ви чудово вберетеся і поїдете на кареті до Букінгемського палацу. Якщо король скаже, що ви не леді, поліція забере до лондонського Тауеру, де вам відрубують голову, аби застерегти від такого зухвальства інших квіткарок. Якщо вас не викриють, ви дістанете подарунок: сім шилінгів і шість пенсів, з якими почнете життя продавщиці у магазині. Якщо ж ви відмовитеся від цієї пропозиції, то будете найневдячнішою, найлихішою дівчиною, й ангели небесні оплачуть вас. (*До Пікерінга.*) Ну то як: ви задо-

волені, Пікерінгу? (*До місіс Пірс.*) Чи міг я висловитися простіше й чесніше, місіс Пірс?

Місіс Пірс (терпляче). Мабуть, ви краще дозвольте мені серйозно поговорити з дівчиною наодинці. Я сама ще не знаю, чи зможу взяти на себе відповідальність за неї чи взагалі пристану на цю затію. Звісно ж, я знаю: ви не намислили їй нічого лихого, та коли ви зацікавлюєтесь, як ви кажете, людськими акцентами, ви ніколи не задумуєтесь, не потерпаєте, що може спіткати цих людей чи й вас. Ходіть за мною, Елайзо!

Гіггінс. От і чудово! Спасибі вам, місіс Пірс. На оберемок її та у ванну!

Лайза (підводячись неохоче й підозріло). Ви хвалько і грубіян, от ви хто! І я не лишуся тут, якщо ви мені не сподобається. І нікому не дозволю лупцювати мене. І ніколи я не просилася до Букінгемського палацу, ніколи! Ні разу я не мала клопоту з поліцією, таки не мала! Я хороша дівчина...

Місіс Пірс. Не огризайтесь, дівчино! Ви не зрозуміли джентльмена. Ходімо! (*Йде до дверей, відчиняє Елайзі.*)

Лайза (виходячи). А я кажу тільки правду. І не поїду я до короля — щоб мені ще голову одрубали! Коли б я то знала, куди встряну, я б ні нізащо не приїхала сюди. Я завжди була хороша дівчина, і я ж його й словом не хотіла зачепити, й нічого йому не винна, і начхати мені, й не хочу я, щоб мене дурили, і я маю свою гордість, як будь-хто...

Місіс Пірс зачиняє двері, так що Елайзиних нарікань не стає чути. Економка веде її нагору, на третій поверх, — на великий подив дівчини, яка гадала, що її заведуть вниз, у приміщення, де мють посуд. Там місіс Пірс відчиняє інші двері й запрошує Елайзу до запасної спальні.

Місіс Пірс. Доведеться притулити вас тут. Це буде ваша спальня.

Лайза. Ой, як це я тут спатиму, місас! Занадто розкішно це для таких, як я. Тут я боятимуся й доторкнутися до всього, адже, знаєте, я ще ніяка не герцогиня!

Місіс Пірс. Доведеться вам зробитися такою ж чистою, як і ця кімната. Отоді й не боятиметесь її. І ще ви повинні звати мене місіс Пірс, а не «місас». (*Відчиняє двері до гардеробної, переобладнаної під ванну.*)

Лайза. Боженьку! Що це? Тут ви перете білизну? Чудернацький, як на мене, тут у вас казан.

Місіс Пірс. Це не казан. Це — ванна, в якій люди купаються, Елайзо, і в ній я викупаю вас.

Лайза. Ви хочете, щоб я туди залізла і всю себе намочила? Ні, нізащо! Це ж смерть моя! Знала одну жінку, яка робила це щосуботи увечері, й від того померла!

Місіс Пірс. Містер Гіггінс має свою, чоловічу ванну внизу, й він щоранку обливається холодною водою.

Лайза. Бр-р-р! Він із заліза зроблений, той чолов'яга!

Місіс Пірс. Якщо ви маєте сидіти з ним і полковником і приймати їхню науку, доведеться і вам митися, як вони це роблять. Не будете купатися — від вас буде пахнути, і їм це не сподобається. Але ви можете робити воду теплішою чи холоднішою, як вам більше до вподоби. Тут два крани: гарячий і холодний.

Лайза (плачучи). Я не можу! Я боюся! Це супроти природи — це вб'є мене! Я в житті не прийняла жодної ванни — справжньої ванни, як ви сказали б.

Місіс Пірс. Ну хіба ви не бажаєте бути чистою і приємною, як порядна леді? Знаєте, неможливо бути милою дівчиною всередині, якщо ви брудна й неохайна зовні.

Лайза. Бги-бги!

Місіс Пірс. Ану перестаньте плакати — верніться-но до своєї кімнати й покидайте з себе всю одягу! Тоді закутайтеся в оце (знімає з гачка й подає їй купального халата) і йдіть знов сюди до мене. А я тим часом приготую ванну.

Лайза (вся в сльозах). Я не можу! Я не хочу! Я не звична до такого. Досі я ще ні разу не скидала з себе всієї одяжі. Це несправедливо... це непорядно!

Місіс Пірс. Дурниці, дитино. Чи ви не скидаєте з себе всієї одяжі щовечора, коли лягаєте спати?

Лайза (вражено). Звісно, ні! Чого б я все скидала? Чи мені життя набридло? От спідницю я скидаю з себе.

Місіс Пірс. Ви хочете сказати, що спите в спідньому, яке носите вдень?

Лайза. А в чім же мені спати?

Місіс Пірс. Поки ви тут житимете, більше цього з вами не буде. Я дістану для вас підходяще нічне вбрання.

Лайза. То ви хочете дати мені таку холодну перемену, щоб я півночі трусилась і не могла заснути? Ви хочете заморозить мене на смерть, ось що ви хочете!

Місіс Пірс. Я таку хочу дати вам переміну, щоб ви зовсім перемінилися: з неохайної бруднулі щоб стали чистесенькою, шанованою дівчиною, гідною сидіти з тими джентльменами в кабінеті. Або ви будете покладатися на мене й робити все, що я скажу вам, або ж вас викинуть на вулицю й ви повернетеся до свого кошика з квітами!

Лайза. Коли б ви тільки знали, як я боюся холоду! Ви ж не знаєте, який страшний мені холод!

Місіс Пірс. Тут ваше ліжко не буде холодним — я покладу вам у постіль гарячу грілку. (*Штовхаючи її до спальні.*) Ану йдіть та роздягніться!

Лайза. Ох, аби ж я була знала, як це жахливо — бути чистою, то я б нізащо сюди не прибилась! Я ж не знала того, як добре велося мені досі. Я... (*Місіс Пірс заштовхує її до спальні, залишивши, однак, двері прочиненими, щоб її полонянка часом не втекла.*)

Місіс Пірс надягає пару білих гумових нарукавників і напускає у ванну води, змішуючи гарячу воду з холодною і випробовуючи результат водяним термометром. Кидає у воду жменю пахучих солей і ще додає пригорщу гірчиці. Тоді бере величезну щітку з ручкою і щедро намилює її круглим шматком пахучого мила.

Повертається Елайза, щосили кутаючись у купальний халат, накинутий на голе тіло; вся вона — жалюгідне видовище нікчемного жаху.

Місіс Пірс. Ану проходите! Скидайте халата!

Лайза. Ой, я не зможу, місіс Пірс! Йй-бо не зможу! Я ж ніколи цього не робила.

Місіс Пірс. Дурниці! Ану ступніть у воду й скажіть, чи досить вона для вас тепла?

Лайза. Ах-у! Ах-у! Гарячуща!

Місіс Пірс (спритно, одним рухом зриваючи з Елайзи халата й садячи її у ванну). Не бійтесь — не обваритесь! (*Починає терти щіткою.*)

Елайза розпачливо верещить.

Тим часом полковник з'ясовував ставлення Гіггінса до Елайзи. Відійшовши від каміна, він сів верхи на стільця, поклавши руки на спинку, й почав допит.

Пікерінг. Даруйте мені мою правоту, але я хочу щось у вас спитати, Гіггінсе. Чи порядний ви чоловік у ставленні до жінок?

Гігінс (похмуро). А ви коли-небудь стрічали порядного у ставленні до жінок чоловіка?

Пікерінг. Так, дуже часто.

Гігінс (безапеляційним тоном, підтягнувшись на руках до рівня роля й сівши на нього з підскоком). Ну, а я не стрічав. Я знаю, що тієї миті, коли я дозволю жінці подружитися зі мною, вона враз стане ревнива, надміру вимоглива, підозріла — клята докука та й годі. Я допевнивсь, що тієї миті, коли я дозволю собі подружитися з жінкою, я сам стану самолюбивим тираном. Жінки все псують. Впустиш жінку у своє життя — і переконаєшся, що вона гне в один бік, а ти — в другий.

Пікерінг. Куди ж, наприклад?

Гігінс (непосидюче зіскакуючи з роля). Та Господь його знає куди! Мені так видається, що жінка бажає жити своїм власним життям, а чоловік — своїм, і кожне норовить збити іншого на манівці. Одне рветься на північ, а друге — на південь, а наслідок виходить той, що обоє потяглися на схід, хоча обоє і вернуть носа від східного вітру. *(Сідає на лаву біля клавіатури.)* Ось так воно і вийшло, що я — переконаний старий парубок, і ним уже, певне, й лишуся.

Пікерінг (підвівшись і грізно над ним нависаючи). Та годі-бо, Гігінсе! Ви є знаєте, що я маю на увазі. Якщо я маю взяти участь у цій справі, я почуватимусь відповідальним за долю цієї дівчини. Сподіваюсь, це само собою зрозуміло, що ніхто ніяк не скористається з її залежного становища.

Гігінс. Що ви! Оте! Запевняю вас: це священна заборона для мене. *(Підводяться, щоб пояснити.)* Бачите, вона буде учениця, а яка може бути наука, коли учні не є табу для вчителя? Я навчив десятки американських мільйонерок розмовляти по-англійському, а то ж найвродливіші жінки в світі. Я загартований проти них. От ніби вони — нечулі колоди. І сам я мов колода. Це...

Місіс Пірс відчиняє двері. В руці у неї Елайзин капелюх. Вона прийшла поговорити з Гігінсом. Економка вимагає від нього, щоб він пообіцяв не лаятися в присутності дівчини. Ще вона просить його не приходити на сніданок у халаті чи, принаймні, не користуватися ним як серветкою так часто, як він це робить. І не їсти всього з однієї тарілки, та пам'ятати, що не можна ставити каструлю з вівсянкою на чисту скатертину.

Гігінс. Знаєте, Пікерінгу, дивні думки складаються у цієї жінки про мене. Я ж сором'язливий, боязкий чоловік. Ніколи я не міг почуватися по-справжньому дорослим, великим, як інші хлопці. І все ж вона твердо переконана в тому, що я деспотичний, владний, начальникоподібний тип. Цього мені ніяк не збагнути.

Вертається місіс Пірс.

Місіс Пірс. Перепрошую, пане, але вже починаються прикросці. Там, унизу, чекає сміттяр, якого звати Альфред Дулитл і який бажає вас бачити. Він заявляє, що ви тут тримаєте його дочку.

Пікерінг (підводячись). Отакої! Ну-ну!

Гігінс (нероздумуючи). Приведіть сюди того негідника.

Пікерінг. А може, він і не негідник, Гігінсе.

Гігінс. Дурниці. Звісна річ, він негідник.

Пікерінг. Негідник він чи ні, а я побоююся, що буде нам з ним клопіт.

Гігінс (упевнено). О ні, я так не думаю! Якщо й буде кому клопіт, то клопітно буде йому зі мною, а не мені з ним. І ще ж ми добудемо від цього щось цікавеньке.

Пікерінг. Про його дочку?

Гігінс. Ні, я маю на увазі його говірку.

Пікерінг. О!

Місіс Пірс (від дверей). Дулитл, пане! (Впускає до кімнати Дулитла й виходить.)

Альфред Дулитл — підстаркуватий, але ще при здоров'ї сміттяр, погрозово повідомляє, що йому потрібна його дочка.

На що Гігінс відповідає, що він може забирайте дочку негайно.

Страшенно вражений Дулитл протестує, що він не за тим прийшов. Тоді Гігінс звинувачує його, що він навмисне підіслав дочку, щоб потім зайнятися шаптанжем, й погрожує звернутися в поліцію. Дулитл все заперечує. Коли виходить Лайза, він її не пізнає. Лайза в захваті від ванни, нових речей і нікуди не збирається йти. Та Дулитл і не прагнув її забирати, він іде, цілком задовільнившись 5 фунтами, які йому дав Гігінс. А Лайза залишається.

Глядачеві та й читачеві цікаво було б мати уявлення, на що схожі ті уроки, що їх дає Гігінс Елайзі. Ну, то ось вам перший зразок. Уявіть собі Елайзу, вбрану у все новісіньке, і з відчуттям, що їй нутро ніяк не змиритися з незвичними для нього підобідком, обідом і вечерєю, як вона сидить разом із Гігінсом і

полковником у кабінеті, почуваячись достоту, мов амбулаторний хворий на першому прийомі в лікарів.

Гігінс, від природи невсидючий, бентежить її ще дуже своїм неспокійним шуганням довкола. Коли б не витримка і заспокійлива присутність полковника, її захисника, Елайза б утекла звідти безбач — хоч би й назад на Друрі-лейн.

Гігінс. Розкажіть-но абетку!

Лайза. Я свою абетку знаю. Думаєте, я не знаю нічого? Не треба вчити мене, як малу дитину!

Гігінс (громовим голосом). Розкажіть абетку!

Пікерінг. Розкажіть, міс Дулитл! Скоро ви все зрозумієте. Робіть, що він каже, дозвольте йому вчити вас, як він сам знає.

Лайза. Ну гаразд уже, хай буде по-вашому: ей-іі, бей-іі, сей-іі, дей-іі...

Гігінс (заревівши, мов поранений лев). Досить! Послухайте-но, Пікерінгу. Ось воно — те, що ми платимо за нашу початкову освіту. Ця нещасна істота була на дев'ять років замкнена в школі, де її за наш рахунок навчали розмовляти й читати мовою Шекспіра і Мільтона. А наслідок — «Ей-іі, Бей-іі, Сей-іі». *(До Елайзи.)* Скажіть: Ей, Бі, Сі, Ді.

Лайза (мало не плачучи). Та я ж так і кажу: ей-іі, бей-іі, сей-іі.

Гігінс. Досить. Скажіть: «капелюшок».

Лайза. Кипилюшик.

Гігінс. Витягніть язика вперед, щоб він уперся у верхки нижніх зубів. Тепер скажіть: «кап-».

Лайза. К-к-к... Не можу! К-кап-.

Пікерінг. Добре. Чудово, міс Дулитл!

Гігінс. Присягаюсь Юпітером, вона здолала це першим нападом! Пікерінгу, ми таки зробимо з неї герцогиню! *(До Елайзи.)* А як ви думаєте, чи змогли б ви зараз вимовити чітко: «оті чаї»? Затямте: не «отийіі чийіі»! Бо коли ви ще хоч раз вимовите «бей-іі», «сей-іі», «дей-іі», я тричі проволочу вас за коси довкруг кімнати. *(Фортисимо.)* Т, Т, Т, Т!

Лайза (плачучи). Я ніяк не вчую ніякої різниці, ото хіба у вас воно звучить благородніше.

Гігінс. Ну, якщо ви вчули ту різницю, то якого дідька рюмсаєте отут? Пікерінгу, дайте їй шоколадку!

Пікерінг. Ну, ну! То дарма, що ви поплакали трішки, міс Дулитл. Ви дуже добре справуєтеся, і вам не буде боляче від

уроків. Обіцяю вам, що не дозволю йому тягати вас за коси доквуж кімнати!

Гіггінс. Забирайтеся до місіс Пірс та розкажіть їй про це. Думайте про це. Пробуйте проробляти це самі: глядіть, щоб ваш язик був цілком випростаний і торкався зубів, а не загортався вгору, от ніби ви хочете його проковтнути. Наступний урок після обіду, о пів на п'яту. Геть звідсіля!

Елайза, все ще ридаючи, вибігає з кімнати.

Оце десь такі муки має терпіти бідолашна Елайза місяцями, перш ніж ми зустрінемося з нею знову — при її першій появі в товаристві лондонських знавців мови.

Дія третя

У місіс Гіггінс день гостей. Ніхто ще не прибув. Її вітальня, що в помешканні на Чесійській набережній, має три вікна на Темзу, а стеля не така високо-гордовита, як мало б воно бути в старіших будинках, котрі претендують на старовинність. Вікна — до підлоги: вони відчинені на балкон, де повно квітів у горщиках. Посеред кімнати — велика отоманка. Місіс Гіггінс, що вже переступила межу шістдесяти літ, сидить у кутку, навкоси від дверей, за вишукано простим письмовим столом із дзвінковою кнопкою під рукою. Трохи далі, між нею і найближчим до неї вікном, стоїть чіппендейлівське крісло. Біля іншої стіни, майже навпроти дверей, видно єлизаветинське крісло, грубо різьблене. Під тією самою стіною — рояль у гарному чохлі. Куток між каміном і вікном зайнятий диванчиком із подушками.

Час між четвертою і п'ятою пополудні.

Рвучко розчахнуто двері — влітає Гіггінс, не скинувши капелюха.

Місіс Гіггінс нагадує йому, що у неї день гостей, і він обіцяв не приходити сьогодні. У відповідь він просить її прийняти дівчину, просту квіткарку, яку він підібрав на вулиці, навчив правильно розмовляти і дав точні вказівки, як поводитись.

Прибувають гості, потім Елайза, вишукано вбрана. Вона справляє, увійшовши до кімнати, враження такої непересічної шляхетності та вроди, що всі присутні мимоволі встають. Лайза намагається вимовляти слова правильно й говорить з милою інтонацією.

Місіс Гігінс приймає її щиросердо й радушно. Зав'язується світська розмова. Спершу йдеться про погоду. Потім одна гостя заводить розмову про грип.

Місіс Ейнсворд-Гілл. Я так сподіваюся, що не похолодніє! Довкола стільки того грипу. Ще не було такої весни, щоб уся наша родина не перехворіла грипом.

Лайза (похмуро). У мене тітка померла — кажуть, від грипу.

Місіс Ейнсворд-Гілл (співчутливо цмокає язиком). !!!

Лайза (тим самим трагічним тоном). Але я не вірю, що стареньку доконав грип, — її уграбали!

Місіс Гігінс (спантеличено). Уграбали?

Лайза. Та-а-а-ак, хай вас Бог боронить! Бо чого б їй померати від грипу? Тільки за рік до того вона переборола дифтерію. Я сама на власні очі бачила. Посиніла вона, лежала синя-синя. Усі вже гадали, що тітці кінець, але мій батько розливною ложкою, знай, заливав джин їй в горлянку, аж поки вона ожила — та так раптово, що перекусила ложку надвое!

Місіс Ейнсворд-Гілл (вражено). Боже милий!

Лайза (нагромаджуючи одне звинувачення на друге). Як може жінка з отакою снагою взяти й померти від грипу? А що сталося з її новим бриликом, що мав перейти мені у спадок? Хтось його поцупив! Так ото, кажу, ті, що брилика поцупили, вони ж і її уграбали!

Місіс Ейнсворд-Гілл. А що означає: «вони її уграбали»?

Гігінс (квапливо вставляє). О, це такий модний світський вислів! «Уграбати» когось — це те саме, що угробити.

Місіс Ейнсворд-Гілл (нажахано до Елайзи). Та невже ви насправді вірите, що вашу тітку умертвили?

Лайза. Ще б не вірити! Ті нелюди, з якими вона жила, убили б її і за шпильку від брилика, не те що за брилик!

Місіс Ейнсворд-Гілл. Але ж хіба правильно чинив ваш батько, що отак заливав спиртне їй в горлянку? Вона ж могла й від того померти!

Лайза. Тільки не вона! Джин був для тітки — мов материнське молоко. До того ж, батько стільки заливав його собі в горлянку, що добре знав, які то чудові ліки.

Місіс Ейнсворд-Гілл. Ви хочете сказати, що він пив?

Лайза. Пив! не те слово. Це було щось хронічне!

Місіс Ейнсворд-Гілл. Який ви жах пережили!

Лайза. Та ніякого жаху. Це йому ніскілечки не шкодило, я ж сама бачила. Та й не весь час він прикладався. (*Весело.*) Як найде на нього, сказати б, — коли-не-коли. І з кожною краплиною все добрішає й добрішає. От, було, нема в нього роботи, то мати дасть йому чотири пенси й випшає на вулицю, наказавши не вертатись, аж поки не вип'є рівно стільки, щоб став веселенький та добренький. Не одна жінка мусить отак напувати свого чоловіка, аби з ним можна було жити. (*Призвичаївшись, вільно, розкуто.*) Бачите, річ ось у чім. Якщо чоловік має хоч трохи совісті, то на тверезу голову совість гризе його, і стає він тоді як хмара. Одна чарчина — і де ті гризоти й поділися, ходить собі чоловік щасливий. (*До Фредді, що давиться тамованим сміхом.*) Слухайте, з чого ви хихочете.

Фредді. Та ці модні світські вислови. У вас це виходить жах як добре!

Лайза. Якщо я розмовляю як слід, то з чого ви смієтесь? (*До Гігінса.*) Чи я сказала щось зайве?

Місіс Гігінс (квалливо вставляє). Нічого подібного, міс Дулитл!

Лайза. Ну, хоч це добре. (*Із запалом.*) Ось що я завжди кажу...

Гігінс (підводячись і дивлячись на годинника). Гм!

Лайза (озирнувшись на нього, збагнула натяк і теж підводиться). Що ж, я мушу йти. (*Всі підводяться. Фредді йде до дверей.*) Я така рада, що познайомилася з вами. До побачення! (*Тисне руку місіс Гігінс.*)

Місіс Гігінс. До побачення.

Лайза. До побачення, полковнику Пікерінгу.

Пікерінг. До побачення, міс Дулитл. (*Тиснуть одне одному руки.*)

Лайза (киваючи головою решті). До побачення, всі!

Фредді (відчиняючи їй двері). Ви йдете через Гайд-парк, міс Дулитл? Якщо так...

Лайза (із бездоганно вишуканою дикцією). Пішака через парк? Чорта з два! (*Всі потетерили.*) Я їду в таксі! (*Виходить.*)

Пікерінг переводить подих і сідає. Фредді виходить на балкон, аби ще раз, здаля побачити Елайзу.

Гості розходяться, обговорюючи нову манеру висловлюватись, а місіс Гігінс застерігає сина, що Елайзу нікуди не можна виводити. Хоч вона — триумф його мистецтва та ще й

таланту кравчини, та видає себе кожнісіньким реченням, яке вилітає з її вуст.

Зрозуміло, що Елайза поки-що не зійде за герцогиню, а Гіггінс ще не виграв свого закладу. Але півроку ще не сплигло, і Елайза встигає зійти — як не за герцогиню, то за княжну. Щоб побачити краєм ока, як у неї це вийшло, уявімо одне з посольств у Лондоні літнього вечора, коли вже спочило. Над парадними дверима нависає дашок і килим простелено аж на хідник, адже якраз триває великий прийом. Обабіч килима ріденька юрба спостерігає, як прибувають гості. Ось під'їжджає «ролс-ройс». Виходить Пікерінг у вечірньому вбранні з орденами й медалями і допомагає висісти Елайзі — вона в манто, вечірній сукні, в діамантах, із віялом, квітами та всіма належними аксесуарами. За ними висідає Гіггінс. «Ролс-ройс» від'їжджає, і трійця піднімається східцями й заходить в будинок — двері відчиняються при їхньому наближенні. В середині будинку вони опиняються в просторому холі, з якого ведуть нагору величні сходи. По ліву руку розташований гардероб для джентльменів. Гості-чоловіки залишають там свої капелюхи й плащі. Праворуч — двері до жіночого гардеробу. Леді заходять туди в накидках, а виходять — у всій своїй блискучій пишноті. Пікерінг щось шепоче Елайзі й показує на жіночий гардероб. Вона заходить туди. Гіггінс та Пікерінг скидають свої плащі, беручи номерки в гардеробника.

Один із гостей, зайнятий тим самим, стоїть спиною до глядача. Забравши свої номерки, він обертається, показуючи себе поважним молодиком із вражаюче зарослим обличчям. Він має величезні вуса, що хвилями єднаються з розкішними бакенбардами. Куці волосся хвилюються на його бровах, його чуприна низько підстрижена на потилиці й лисніє, щедро чимось намащена. Вбраний він дуже гарно. На грудях у нього кілька нікчемних медалей. З усього видно, що це чужинець, наздогад — вусатий пандур з Угорщини, але, попри люте враження від його волохатості, він вельми люб'язний і привітно-балакучий.

Впізнавши Гіггінса, він широко розводить руки й наближається до того, сповнений ентузіазму.

Вусань. Маестро, маестро! (Обіймає Гіггінса й розцілює його в обидві щоки.) Ви пам'ятаєте мене?

Гіггінс. Ні. Не пам'ятаю. Хто ви в чорта такий?

Вусань. Я — ваш учень, ваш перший учень, ваш найкращий та найбільший учень. Я той самий малий Непомук, той чудохлопець. Я прославив ваше ім'я по всій Європі. Ви навчали мене фонетики. Ви не могли забути мене.

Гігінс. Чом ви не голитеся?

Непомук. Я не маю вашою імпульсивної зовнішності, вашого підборіддя, гордого чола. Коли я поголюся, ніхто мене не помічає. А так усі мене знають, звать мене «Волосатий Дік».

Гігінс. А що ви тут робите, серед усіх цих великих цабе?

Непомук. Я — перекладач. Я розмовляю тридцятьма двома мовами. Їм не обійтися без мене на цих міжнародних вечірках. Ви — великий знавець жаргону кокні: хай тільки людина розтулить рота — і ви тут-таки вкажете її точну адресу в межах Лондона. А я вкажу будь-чию адресу в межах Європи.

Ліврейний лакей збігає вниз по сходах і підходить до Непомука.

Лакей. Ви потрібні нагорі! Її світлість не може порозумітися з одним грецьким паном.

Непомук. Дякую — так, негайно!

Лакей зникає в юрбі.

Непомук (До Гігінса). Цей грецький дипломат прикидається, ніби ні слова не розуміє й не розмовляє по-англійському. Мене він не ошукає! Він-бо син годинникаря з Кларкенвелла. А розмовляє він такою каліченою англійщиною, що не сміє й слова мовити, бо зразу ж виказує своє походження. Я допоможу йому прикидатися, але здеру з нього за це грубі гроші! З усіх них здеру гроші. Ха-ха! (*Поспішає нагору.*)

Пікерінг. Чи з цього молодця справді такий великий знавець? Чи не викриє він Елайзи й чи не почне її шантажувати?

Гігінс. Побачимо. Викриє її — я програю свій заклад.

Елайза вертається з гардеробної і приєднується до чоловіків.

Пікерінг. Ну, а зараз, Елайзо, в бій! Ви готові?

Лайза. А ви нервуетеся, полковнику?

Пікерінг. Страшенно! Почуваюся точнісінько так, як було колись перед першим моїм боєм. Але це тільки перший раз страшно.

Лайза. А для мене це не перший раз, полковнику. Я проробляла це разів п'ятдесят — ні, сотні разів! — коли снила уяв у своєму свинарничку а Ейнджел-корті. І зараз я сню уяв. Побіцятьте мені, що не дозволите професорові Гігінсу розбудити

мене, бо коли він мене таки розбудить, я все-все позабуваю і знов заговорю так, як говорила колись на Друрі-лейн.

Пікерінг. Ані пари з уст, Гіггінсе! *(До Елайзи.)* Ну, готові?

Лайза. Готова.

Пікерінг. Ходім!

Вони підіймаються сходами, Гіггінс іде позаду. Пікерінг щось шепоче лакеєві на першій площадинці сходів.

Лакей першої площадинки. Міс Дулитл, полковник Пікерінг, професор Гіггінс!

Лакей другої площадинки. Міс Дулитл, полковник Пікерінг, професор Гіггінс!

Нагорі, де кінчаються сходи, гостей приймають посол з дружиною, біля якої стоїть Непомук.

Господиня (тиснувши Елайзі руку). Гау д'ї ду?

Господар (у тому ж дусі). Гау д'ї ду? Гау д'ї ду, Пікерінгу?

Лайза (із граційною поважністю, яка вселяє шанобливий страх у господиню). Гау ду ю ду? *(Проходить до вітальні.)*

Господиня. Це ваша прийомна дочка, полковнику Пікерінгу? Вона зробить сенсацію.

Пікерінг. Це така добрість з вашого боку — запросити її заради мене! *(Проходить далі.)*

Господиня (до Непомука). Вивідайте усе про неї!

Непомук (кланяючись). Ваша світлосте... *(Щезає в юрбі.)*

Господар. Гау д'ї ду, Гіггінсе? Тут у вас сьогодні є суперник. Він назвався вашим учнем. Чи годиться він на що-небудь?

Гіггінс. Він може вивчити мову за півмісяця, знає їх десятки. Це певна ознака, що дурень. А в фонетиці — взагалі нуль.

Господиня. Гау д'ї ду, професоре?

Гіггінс. Гау ду ю ду? Вся ця затія — жахлива добука для вас. Даруйте, що я беру в ній участь! *(Проходить далі.)*

У вітальні й далі, в анфіладі салонів, прийом у повному розпалі. Елайза проходить через усі ці приміщення. Вона так зосередилася на своєму випробуванні, що йде, мов сновида в пустелі, а не як дебютантка у світській юрбі. Люди припиняють розмови, щоб подивитися на неї, милуючись її сукнею, діамантами й дивною привабою її вроди. Молодняк по кутках вилазить на стільці, щоб хоч побачити її.

Господар і господиня вертаються зі сходів до вітальні й приєднуються до гостей. Гіггінс, понурений і сповнений зневаги до

світської метушні, підходить до гурту, де господарі підтримують жваву балачку.

Господиня. Ах, ось і професор Гіггінс! Він нам скаже. Розкажіть нам усе про ту чарівну юну леді, професоре!

Гіггінс (майже похмуро). Про яку таку чарівну юну леді?

Господиня. Та добре ви знаєте, про яку. Мені кажуть, що в Лондоні не було нічого подібного до неї, відколи люди видиралися на стільці, аби глянути на місіс Ленгтрі.

Непомук, переповнений новинами, приєднується до гурту.

Господиня. Ах, ось і ви нарешті, Непомуку! Чи вивідали ви все про ту пані Дулитл?

Непомук. Я вивідав все про неї! Вона — підставна особа.

Господиня. Підставна особа! О ні!

Непомук. Так, так! Їй не опукати мене. Її прізвище не може бути Дулитл.

Гіггінс. Чом ні?

Непомук. Тому що Дулитл — англійське прізвище. А вона ніяка не англійка.

Господиня. Яка нісенітниця! По-англійському вона розмовляє просто чудово.

Непомук. Надто чудово! Можете ви показати мені хоч одну англійку, що розмовляла б як слід по-англійському? Тільки чужоземці, яких учили розмовляти англійською мовою, розмовляють нею добре.

Господиня. Звісно, вона таки налякала мене своєю манерою вимовляти «Гау д'ї ду». У мене була вчителька, яка точнісінько так вимовляла, і я її смертельно боялася! Ну, а коли вона не англійка, то хто ж вона?

Непомук. Угорка.

Всі. Угорка?!

Непомук. Так, угорка. І королівської крові. Я теж угорець. І теж королівської крові.

Гіггінс. А ви говорили з нею по-угорському?

Непомук. Говорив. Та вона занадто хитра. Сказала: «Будь ласка, розмовляйте зі мною по-англійському: я не розумію французької!» Французької! Вона прикидається, ніби неспроможна відрізнити угорську від французької. Неможливо: вона знає обидві мови.

Гіггінс. А королівська кров? Як ви довідалися про це?

Непомук. Інстинктом, маестро, інстинктом! Тільки мадярські племена можуть дати отой вигляд божественної справедливості, оті рішучі очі... Вона — князівна!

Господар. А що ви скажете, професоре?

Гігінс. Я скажу: проста лондонська дівчина з вулиці, яку навчив розмовляти фахівець. Вона — з Друрі-лейн.

Непомук. Ха-ха-ха! Ох, маестро, маестро, ви схибнулись на діалектах кокні! Лондонська вулиця заступила для вас цілий світ.

Гігінс (до господині). А що скаже ваша світлість?

Господиня. О, я, звісно, згодна з Непомуком! Вона — щонайменше князівна.

Непомук. Не обов'язково законна, звісна річ! Може, від морганатичного шлюбу. Але, безперечно, високого роду.

Гігінс. Я наполягаю на моїй думці.

Господиня. Ну, ви невіправні!

Гурт розпадається, Гігінс лишається на самоті. До нього підходить Пікерінг.

Пікерінг. Де Елайза? Нам треба не спускати її з ока!

Елайза приєднується до них.

Лайза. Навряд чи я витримаю довше. Усі люди витріщаються на мене. Одна стара дама щойно сказала мені, мовляв, я розмовляю точнісінько, як королева Вікторія. Мені дуже шкода, якщо я програла ваш заклад. Я зробила все, що могла, але так і не зуміла стати такою, як ці люди.

Пікерінг. Ні, ви не програли, любя! Ви виграли вдсятеро більше!

Гігінс. Вшиваймося звідсіля! Я вже набазікався з цими телепнями по саму зав'язку.

Пікерінг. Елайза стомилася, а я зголоднів. Хутко тікаймо звідси та повечеряймо де-небудь!

Дія четверта

Лабораторія на Вімпол-стріт. Опівночі. Нікого в кімнаті. Годинник на лабораторній полиці б'є дванадцятку. В каміні не горить вогонь — надворі тепла літня ніч.

Незабаром зі сходів долинають голоси Гігінса і Пікерінга.

Гігінс (гукаючи вниз до Пікерінга). Слухайте, Піку: замкнете двері, добре? Я більше не виходжу на вулицю.

Пікерінг. Гаразд. Місіс Пірс може йти спати? Адже нам більше нічого не треба, правда?

Гігінс. Бог свідок — ні!

Елайза відчиняє двері; площадка освітлена, тож дівчину видно в усьому чудовому вбранні, в якому вона щойно виграла Гігінсів заклад. Вона підходить до каміна і вмикає електричне світло. Вона зморена. Її блідість сильно контрастує з темними очима й косами; вираз обличчя у неї майже трагічний. Вона скидає з себе манто, кладе віяло й рукавички на рояль і сідає на лаву — мовчазна, в тяжкій задумі. Гігінс у вечірньому костюмі, плащі й капелюсі, входить до кімнати, несучи домашню куртку, яку підхопив у передпокої внизу. Він скидає капелюха й плаща і небало шпурляє їх на журнальний столик, так само позбувається фракa й надягає домашню куртку, а тоді стомлено падає в крісло біля каміна. Пікерінг, десь так само вбраний, заходить до кімнати, також скидає капелюха й плаща і хоче шпурнути на Гігінсові речі, але передумує.

Пікерінг. Чуєте? Місіс Пірс буде сваритися, якщо ми залишимо одяг отак на купі у вітальні.

Гігінс. Та киньте їх через перила в хол! Вона натрапить на них уранці й приткне де слід. Подумає, що ми були п'яні.

Пікерінг. Ми й справді трохи напідпитку. А є листи?

Гігінс. Я не глянув. (*Пікерінг бере капелюхи й плащі і йде вниз. Гігінс заводить, напівспіваючи, напівпозіхаючи, арію з «Дівчини із золотого Заходу». Раптом припиняє співати й вигукує.*) І де в чорта мої капці, хотів би я знати?

Елайза похмуро дивиться на нього, тоді раптом підводиться й виходить із кімнати.

Гігінс знов позіхає й починає наспівувати.

Пікерінг вертається, несучи в руці вміст поштової скриньки.

Пікерінг. Самі проспекти, а вам — ось цей любовний лист із графською короною. (*Кидає проспекти в камін і вклякає на килимку, спиною до ґраток.*)

Гігінс (зиркнувши на «любовного листа»). Лихвар! (Кидає листа слідом за проспектами.)

Елайза вертається з парою великих капців без п'ят. Кладе їх на килимок перед Гігінсом і знов сідає на своє місце, не мовивши й слова.

Гігінс (знов позіхаючи). О Господи! Що за вечір! Що за компанія! Що за дурне блазнювання! *(Нахиляється розшнурувати черевика й помічає капці. Облишує шнурки й дивиться на капці, так ніби вони самохіть з'явилися перед ним.)* Ой, вони тут! Отакої!

Пікерінг (потягуючись). Ну, я таки трохи стомився! Довгий був день. Прийом у саду, званий обід і ще той, останній прийом! Чи не забагато таких розкошів? Але ви виграли свій заклад, Гігінсе. Елайза зіграла свою роль, та ще й блискуче, правда ж?

Гігінс (палко). Хвалити Бога, цьому кінець!

Елайзу всю аж пересмикнуло, але чоловіки не помічають її, тож вона опановує себе й знов сидить, мов закам'яніла.

Пікерінг. Ви нервувалися на прийомі в саду? Я нервувався. А Елайза нібито була спокійнісінька.

Гігінс. О, вона була спокійна! Я знав, що з нею буде все гаразд. Ні, це я перевтомився: стільки місяців пропихати отаку роботу! Спочатку, поки ми займалися фонетикою, воно було ще цікаво, але потім це мені смертельно набридло. Якби я не змушував себе до цього, то облишив би все ще два місяці тому. Дурна то була затія і вийшла сама доука.

Пікерінг. Ну що ви! Я на прийомі в саду страшенно хвилювався. Серце моє так калатало, трохи не вискочило з грудей.

Гігінс. Атож, перші три хвилини і я хвилювався. Та коли побачив, що перемога буде наша і то без бою, то почувся, мовби ведмідь у клітці, який тиняється з кутка в куток знічев'я. А обід — то було ще гірше: добру годину сидіти й запихатися їжею, не мавши з ким і словом перемовитися, крім якоїсь клятої світської дурепи! Ось що скажу я вам, Пікерінгу: такого з мене — годі. Досить створювати штучних герцогинь. Уся ця справа була для мене чистісіньким чистилищем.

Пікерінг. Ви ж ніколи по-справжньому не поринали в рутину світського життя. *(Звільна переходячи до рояля.)* А мені приємно час від часу зануритися в цю стихію — тоді я молодію знов. Так чи так, і це був успіх — незмірний успіх! Раз чи двічі я був добряче перелякався, бо ж Елайза так добре грала свою роль. Бачите, стільки щирих герцогинь зовсім на це нездатні: вони такі дурні, що гадають, ніби стиль сам собою, від природи, приходиться до людей їхнього стану, і не вчаться ніколи. Завжди є щось професіональне в тому, коли щось роблять неперевершено добре.

Гігінс. Атож, саме це й лютить мене до безумства: дурні люди не тямлять свого власного дурного діла. *(Підводяться.)* Але з цим покінчено, й нарешті я можу лягти спати без страху перед завтрашнім днем.

Елайзин вираз стає лиховісним.

Пікерінг. Мабуть, і я піду на боковеньку. І все-таки, це була велика подія — ваш триумф! Добраніч! *(Іде до дверей.)*

Гігінс (рушаючи слідом за ним). Добраніч. *(Кидає через плече від дверей.)* Вимкніть світло, Елайзо, і скажіть місіс Пірс, хай не варить мені вранці кави: я вип'ю чаю. *(Виходить.)*

Елайза намагається триматися спокійно, мовби їй байдуже, коли підводиться і йде через кімнату до каміна, щоб вимкнути світло. Але, ще й не дійшовши туди, вона вже ладна була закрити. Сідає в Гігінсове крісло, міцно стиснувши руками бильця. Зрештою дає серцю волю й кидається на підлогу, корчиться в безсилій люті.

Гігінс (у гнівному відчаї з-за дверей). І де це в чорта подів я свої капці? *(З'являється у дверях.)*

Лайза (хапаючи капці й один по одному, з усієї сили, шпурляючи в нього.) Ось вам ваші капці! І ось! Беріть свої капці й щоб ви цілими днями шукали їх та не знаходили!

Гігінс (ошелешено). Це що за... *(Підходить до неї.)* Що сталося? Устаньте! *(Зводить її на ноги.)* Щось негарзд?

Лайза (задихано). Все гарзд — у вас. Я виграла ваш заклад, чи не так? То й досить для вас. А я для вас, певне ж, нічого не значу.

Гігінс. Ви виграли мій заклад! Ви! Самовпевнена комаха! Це я виграв заклад. Нащо ви шпурляли в мене капці?

Лайза. Бо хотіла розбити вам обличчя. Я б вас убила, якби могла, самолюбива ви тварюко! Чом ви не лишили мене там, де підібрали, — на вулиці? Ви дякуєте Богові, що все скінчилося і що тепер ви можете знов викинути мене туди, чи не так? *(Несамовито заламує руки, аж хрускають пальці.)*

Гігінс (дивлячись на неї з холодним подивом). Створіння таки рознервувалося.

Лайза (із приглушенням зойком люті несамохить кидається на нього, аби вгородити нігті йому в обличчя). !!!

Гігінс (схопивши її за зап'ястя). Ах, ви так? Втягніть кігті, кішечко! Як ви смієте показувати мені ваш характер? Сядьте і заспокойтеся. *(Грубо кидає її в крісло.)*

Лайза (знищена його перевагою в силі й вазі). Що буде зі мною? Що буде зі мною?

Гігінс. Де мені в дідька знати, що буде з вами? І яке це має значення, що буде з вами?

Лайза. Вам байдуже. Я знаю, що вам байдуже. Коли б я оце померла, вам усе одно було б байдужісінько. Я для вас ніщо — навіть оці капці дорожчі вам за мене!

Гігінс (громовим голосом). Оці капці!

Лайза (з гірким смиренням). Оці капці. Та й яка різниця, з чим мене порівняти: з капцями чи з чимось іншим?

Пауза. Елайза — зламана, без надії. Гігінс трохи знічений.

Гігінс (так бундючно, що бундючніш бути не може). Чому ви завели таку мову? Чи смію я спитати: може, ви нарікаєте на те, як тут з вами обходяться?

Лайза. Ні.

Гігінс. Чи хтось погано повівся з вами? Полковник Пікерінг? Місіс Пірс? Хтось із слуг?

Лайза. Ні.

Гігінс. Смію сподіватися, ви не будете стверджувати, ніби я вас кривдив?

Лайза. Ні.

Гігінс. Радий це чути. *(Пом'якшує тон.)* Можливо, ви перевтомилися від випробувань цього дня. Вип'єте келишок шампанського? *(Робить рух у напрямку дверей.)*

Лайза. Ні. *(Згадавши про свої манери, додає.)* Дякую.

Гігінс (знову в доброму гуморі). Це у вас накопичилося за кілька останніх днів. Гадаю, це було природньо: ви хвилювалися перед тим прийомом. Але все це вже позаду. *(Добродушно поплескує її по плечі — вона корчиться, сахається.)* Більш нема про що турбуватися.

Лайза. Ні — це для вас більш нема про що турбуватися. *(Несподівано підводиться й тікає від нього на лавку біля роаяля — сідає і затуляє обличчя руками.)* О Боже! Як я хочу померти!

Гігінс (витрішившись на неї в щирому подиві). Чому? Ради Бога, чому? *(Розважливо, підходячи до неї.)* Послухайте мене, Елайзо. Все це ваше роздратування — воно суто суб'єктивне.

Лайза. Я не розумію. Я така невігласка.

Гігінс. Це вам приверзлося. Нічого лихого, все гаразд. Лягайте спати, як хороша дівчина, проспійтеся — і все розвіється. Поплачте трішки, помоліться — і вам стане легко й добре.

Лайза. Вашу молитву я вже чула: «Хвалити Бога, цьому кінець!»

Гігінс (нетерпляче). Ну, а ви хіба ж не хвалите Бога за те, що цій справі настав кінець? Ви тепер вільні й можете робити, що забажаєте.

Лайза (у відчай зібравши всі свої сили). А на що я годжуся? На що я годжуся після вашої науки? Куди мені подітися? За що братися? Що буде зі мною?

Гігінс (збагнувши нарешті, в чому річ, але ніскільки не перейнявшись її тривогами). О, то ось що вас турбує! (Закладає руки в кишені й починає походжати, звично брязкаючи вмістом своїх кишень, от ніби з чистого милосердя людського зволив приділити трохи своєї уваги таким дрібницям.) Я б на вашому місці не потерпав за це. Мені уявляється, що вам нетяжко буде влаштуватися де-небудь, хоча мені й не спадало на думку, що ви негайно підете від мене. (Вона кидає на нього швидкий погляд, але він не дивиться на неї, бо саме розглядає десертний таріль на роялі й надумує з'їсти яблуко.) Знаєте, ви можете вийти заміж. (Відкушує великий шмат яблука й жує, плямкаючи.) Бачите, Елайзо, не всі чоловіки — отакі затяті старі парубки, як ми з полковником. Більшість чоловіків залюбки женяться (бідолахи!), а ви ж маєте нічогеньку вроду: часом просто любо на вас подивитись — не зараз, звісно, бо ви все плачете і вигляд у вас бридкий, мов у самої чортиці, а коли ви в доброму настрої і схожі на саму себе, — отоді ви, можна сказати, привабливі. Себто привабливі для чоловіків, котрі схильні до одруження, ви ж розумієте. Лягайте собі спати, відпочиньте гарненько, а тоді встаньте та погляньте на себе в дзеркалі — і ви вже не здаватиметесь самі собі такою дешевою.

Елайза знову дивиться на нього, не мовлячи й слова і не ворушачись. Але він того її погляду зовсім не помічає, з'їдаючи, з виразом надмірної втіхи, своє яблуко, адже воно таки смачне.

Гігінс (заднім розумом спіймавши геніальну думку). Може, моя мати підшукає вам якого підходящого хлопця.

Лайза. Ми були вище цього там, на розі Тотнем-корт-роуд.

Гігінс (прочувшись). Що ви хочете тим сказати?

Лайза. Я продавала квіти. Себе не продавала. А зараз, коли ви зробили з мене леді, мені не лишається нічого іншого, як торгувати собою. Краще б ви були залишили мене там, де знайшли.

Гігінс (рішуче шпурнувши недогризок у камінові ґратки). Дурниці, Елайзо! Не плямуйте людських стосунків усім цим лицемірним ниттям про купівлю-продаж. Ніхто не присилує вас вийти заміж за того, хто вам не до вподоби.

Лайза. Що ж тоді мені робити?

Гігінс. О, багато чого! Взяти хоча б вашу давню мрію про квітковий магазин. Пікерінг міг би допомогти вам відкрити магазинчик, адже має купу грошей. *(Хихоче.)* Доведеться йому заплатити за всі ці вбрання, в яких ви красувалися сьогодні, а коли приплюсувати сюди ще плату за прокат коштовностей, то й попрощайся, полковнику з двома сотнями фунтів! Ну, а півроку тому навіть думка про власний квітковий магазин видалась би вам пустою химерою. Та годі! Все у вас буде гаразд. А мені пора вже залізти в ліжку — диявольськи хочеться спати! До речі, я прийшов сюди по щось, а по що саме — забув.

Лайза. По капці.

Гігінс. Ах так, звісно! Ви пошпурили їх у мене. *(Піднімає капці і йде до дверей, але вона підводиться й заговорює до нього.)*

Лайза. Перш ніж ви підете, пане...

Гігінс (упустивши на підлогу капці — вражений таким її звертанням). Що?

Лайза. Я хочу дізнатися: чи моя одежа належить мені, чи полковнику Пікерінгу?

Гігінс (вернувшись до кімнати з таким виглядом, от ніби її запитання було вершиною дурості). Та на якого чорта здалася вона Пікерінгові?

Лайза. Може, ця одежа знадобиться йому для наступної дівчини, яку ви підчепите для своїх експериментів.

Гігінс (приголомшений і діткнутий до живого.) Оце таке ваше ставлення до нас?

Лайза. Про це я більш нічого не хочу чути. Я лише хочу знати, чи бодай що-небудь належить мені. Адже мою власну одіж спалено.

Гігінс. Але яке це має значення? Нащо ви зчиняєте через це бучу серед глибокої ночі?

Лайза. Я хочу знати, що я можу забрати з собою. Щоб потім мене не звинуватили у крадіжці.

Гігінс (уражений уже в саме серце). В крадіжці! Як ви могли це сказати, Елайзо? Видно, що вам бракує щирих почуттів.

Лайза. Перепрошую. Я всього лиш проста неосвічена дівчина, і мені в моєму становищі слід бути обачною. Не може бути ніяких щирих почуттів між такими як ви, і такими, як я. Чи не були б ви такі ласкаві, щоб сказати мені, що моє, а що — ні?

Гігінс (дуже сердито). Можете забирати до дідька все, що є в цьому домі. Окрім коштовностей — їх узято напрокат. Це вас задовольнить? *(Крутнувшись на закаблуках, він, украй розгніваний, хоче вийти.)*

Лайза (упиваючись його гнівом, немов нектаром, і бажаючи допекти йому ще, аби потішитися довше). Стривайте, будь ласка! *(Знімає коштовності.)* Чи не забере те ви цього на збереження до вашої кімнати? Я не хочу ризикувати — коли б щось не пропало.

Гігінс (люто). Давайте сюди! *(Вона кладе коштовності йому в руки.)* Якби ці діаманти належали мені, а не ювелірові, я запхнув би їх вам у вашу невдячну горлянку. *(Він недбало запихає їх у свої кишені, мимохіть прикрасивши себе кінцями ланцюжків, що стирчать назовні.)*

Лайза (знімаючи з пальця перстень). Це не ювелірів перстень — це той, що ви купили мені в Брайтоні. Він мені більше не потрібен. *(Гігінс несамовито жбурляє його в камін і так погрозово обертається до Елайзи, що та, затуливши руками обличчя, припадає до роаяля й вигукує.)* Не бийте мене!

Гігінс. Бити вас! Ви, нище створіння, як ви тільки сміли таке подумати! Це ви вдарили мене. І вразили в самісіньке серце!

Лайза (тішачись зачаєною радістю). Я рада! Бо хоч трохи відігралась за свою кривду.

Гігінс (з гідністю, у своєму найкращому професійному стилі). Ви змусили мене втратити самовладання, а цього ще ніколи не траплялося зі мною. Я волію більш нічого не казати цієї ночі. Я йду спати.

Лайза (зухвало). Ви б залишили записочку про каву для місіс Пірс, бо я їй нічого не перекажу.

Гігінс (сухо). Прокляття на місіс Пірс, на каву і на вас, і *(нестримано)* хай буде проклята моя власна дурість, що я так щедро тратив своє тяжким трудом призбиране знання та ще коштовний скарб моєї турботи й приязні на безсердечну задрипанку з вулиці! *(Виходить із нарочито добропристойною гідністю, але, не втерпівши, щосили хряскає дверима.)*

Елайза опускається навколішки на килимок біля каміна й шукає персня. Знайшовши, роздумує хвильку, що з ним робити. Врешті кидає його на десертний таріль і в шаленій лютості біжить нагору. Умеблювання Елайзиної кімнати зросло: тут з'явилася чимала одержна шафа і розкішний туалетний столик. Вона входить і вмикає світло. Підходить до шафи, відчиняє її і дістає сукню для прогулянок, капелюха та пару туфель, кидаючи все це на ліжку. Скидає з себе вечірню сукню й туфлі, тоді бере з шафи обшиті оксамитом плічка, дбайливо вішає на них вечірню сукню й чіпляє плічка з сукнею у шафі, захряскуючи двері. Надягає туфлі, сукню й капелюха — все для прогулянки. Бере з туалетного столика свого наручного годинника й прикріплює його на зап'ясті. Натягує на руки рукавички, бере свою сумочку й зазирає в неї, щоб переконатися, чи є там гаманець, а тоді чіпляє собі на зап'ясток. Рушає до дверей, кожним своїм рухом виказуючи люту рішучість. Востаннє дивиться на себе в дзеркало. Зненацька показує сама собі язика, а тоді виходить із кімнати, вимкнувши електричне світло біля дверей.

Надворі вона зустрічає безнадійно закоханого в неї Фредді Ейнсфорд-Гілла. Вони вирушають на прогулянку на таксі, а вранці Елайза вирішує завітати до місіс Гігінс — спитати поради, що їй робити.

Дія п'ята

Вітальня місіс Гігінс. Як і першого разу, вона сидить за письмовим столом. Покоївка повідомляє їй, що прийшли Гігінс з полковником Пікерінгом й засіли за телефон: дзвонять у поліцію.

Місіс Гігінс просить покоївку піднятися нагору й попередити міс Дулитл, щоб не сходила вниз, поки по неї не пошлють.

Гігінс, сам на себе не схожий, вдирається до кімнати й повідомляє матір, що Елайза дременула геть.

Місіс Гігінс висловлює припущення, що він налякав її. Гігінс не погоджується й питає, що йому тепер робити. Мати радить йому обходитися без дівчини, яка має повне право розпоряджатися собою.

Входить Пікерінг, вітається з господиною. Місіс Гігінс сварить його й сина.

Несподівано приходить Дулитл, тепер це не сміттяр, а джентльмен. Він розбагатів — один американський мільйонер,

якому Гіггінс написав про нього в листі, залишив йому спадок. Гіггінс лякається, що Дулітл прийшов по Елайзу.

Місіс Гіггінс посилає по дівчину. Входить Елайза — осяйна, впевнена в собі, справляючи приголомшливо переконливе враження своєю невимушеною розкутістю. В руках у неї кошик із шиттям — видно, що почувається вона, як вдома. Пікерінг такий ошелешений, що забув навіть підвестися.

Лайза починає з професором і полковником світську розмову.

Лайза. Гау ду ю ду, професоре Гіггінсе? Чи ж ви при доброму здоров'ї?

Гіггінс (давлячись). Чи я... (Не може більше мовити й слова.)

Лайза. Та при здоров'ї, а як же ще — ви ж ніколи не хворієте. Дуже рада бачити вас знов, полковнику Пікерінгу. (Той квапливо підводиться, і вони тиснуть одне одному руки.) Ну й холодний сьогодні ранок, правда? (Сідає по праву руч від полковника. Той і собі сідає поруч неї.)

Гіггінс. Не смійте випробовувати цю гру на мені. Я навчив вас цього, тож воно не про мене. Вставайте і марш додому! Годі клеїти дурня.

Елайза бере з кошика полотнину й починає вишивати, не звертаючи ані найменшої уваги на цей вибух гніву.

Місіс Гіггінс. Дуже мило, Генрі, краще й не скажеш. Яка жінка устоїть, коли її отак припрошують!

Гіггінс. Облиште її, мамо. Хай вона говорить сама за себе. Тоді ви зразу ж переконаєтеся, що вона не має жодної думки, якої я не вклав би в її голову, чи слова, якого б я не вложив їй в уста. Кажу ж вам, я витворив оцю досконалість із пожмаканої капустини, яку підібрав у Ковент-гардені. А тепер вона корчить тут переді мною витончену леді.

Місіс Гіггінс (спокійно). Гарзд, любий, але ж ти сядеш, правда?

Гіггінс розлючено сідає.

Лайза (до Пікерінга, ніби й не помічаючи Гіггінса, і водночас спритно орудуючи голкою). Чи ж ви, полковнику Пікерінгу, вже назовсім одцураєтеся од мене тепер, коли експеримент закінчено?

Пікерінг. О, не кажіть так! Ви не повинні думати, що то був експеримент. Мене, принаймні, це слово прикро вражає...

Лайза. Ну! Я всього лиш пожмакана капустина...

Пікерінг (імпульсивно). Ні!

Лайза (продовжуючи незворушно). ...але я настільки завдячую вам, що почувалася б вельми нещасною, коли б ви мене забули.

Пікерінг. Такі до мене слова — це дуже мило з вашого боку, міс Дулитл.

Лайза. І це не тому, що ви платили за мої сукні. Я знаю, що ви всіх щедро обдаровуєте грішми. Але тільки від вас я навчилася справді гарних манер — тож саме гарні манери роблять із жінки справжню леді, чи на так? Бачите, вони мені давалися дуже нелегко, бо переді мною всякчас був приклад професора Гіггінса. Я була так вихована, що поводитися геть як він: нездатна стримуватися, вдавалася до лайки, коли щось хоч трохи мене зачіпало. І я б так ніколи й не довідалася, що леді і джентльмени поводяться зовсім інакше, коли б вас не було поруч.

Гіггінс. Ну-ну!

Пікерінг. О, це, знаєте, у нього просто так виходить. Він це ненавмисне.

Лайза. Ох, я теж ненавмисне поводитися так, коли була квіткаркою. Просто у мене так виходило. Але ж, бачите, я саме так поводитися, і в цьому, зрештою, полягає різниця.

Пікерінг. Безперечно. І все ж, саме він навчив вас правильно розмовляти, а я, самі знаєте, цього не зумів би.

Лайза (байдужим тоном). Звісно — але ж це його фах.

Гіггінс. Прокляття!

Лайза (продовжуючи). Це було щось таке, ніби я вчилася модного танцю, — більш нічого. Але чи знаєте ви, з чого починалося моє справжнє виховання?

Пікерінг. Із чого ж?

Лайза (облишивши на мить шиття). Із «міс Дулитл» — так ви звернулися до мене того дня, коли я вперше прийшла на Вімпол-стріт. Із цього почалась моя самоповага. (*Знов береться до шиття.*) І ще було сто таких дрібничок, яких ви й не завважували, бо все це у вас виходить само собою. От я зайшла — ви підвелися; скинули капелюха переді мною на вулиці; відчинили мені двері...

Пікерінг. Ну, це просто ніщо.

Лайза. Так — але ці дрібнички засвідчували, що ви шануєте мене і маєте за щось краще, ніж якусь посудницю, хоча, звісно ж, я знаю, ви б так само ставилися й до посудниці, коли б її запустили до вітальні. Ви ніколи не роззувалися при мені в ідальні.

Пікерінг. Не слід ображатися на нього за це. Гіггінс роззувається де завгодно в домі.

Лайза. Я знаю. І не звинувачую його. Просто так воно у нього виходить, правда ж? Але для мене було так важливо, що ви цього не робите! Бачите, коли по щирій правді, то, не беручи до уваги

речей, що їх будь-хто може набути (гарно вдягатися, чисто розмовляти і все таке), — різниця між леді й квіткаркою полягає не в тому, як вона поводить ся, а як до неї ставлять ся. Я довіку буду квіткаркою для професора Гіггінса, бо він з самого початку ставиться до мене як до квіткарки й вічно так ставитиметь ся. Але я знаю, що можу бути для вас леді, бо ви повсякчас ставите ся до мене як до леді й завжди будете ставити ся до мене так.

Місіс Гіггінс. Будь ласкавий, Генрі, не скрегочи зубами.

Пікерінг. Дуже приємно чути це від вас, міс Дулітл.

Лайза. І мені хотілося б, щоб відтепер ви звали мене Елайзою, якщо ви не проти.

Пікерінг. Дякую вам, Елайзо, — залюбки!

Лайза. А ще мені хотілося б, щоб професор Гіггінс звав мене «міс Дулітл».

Гіггінс. Швидше я пошлю вас до чорта.

Місіс Гіггінс. Генрі! Генрі!

Пікерінг (сміючись). Чом би й вам не «жаргоннути» його? Не терпіть кривди. Це буде йому на користь.

Лайза. Не можу. Колись я дала б йому одкоша, але зараз не можу знов зійти до цього. Пам'ятаєте, ви розповідали мені, що коли дитину привезти на чужину, вона за кілька тижнів вивчить місцеву мову й забуде свою, рідну. Що ж, і я — дитина у вашій країні. Я забула свою мову й розмовляти вмю тепер тільки по-вашому. Так, я по-справжньому порвала з Тотнем-корт-роуд. Із цим покінчено — після того, як я пішла з Вімпол-стріт.

Пікерінг (дуже стривожено). О! Ви не повернете ся на Вімпол-стріт, правда? І простите Гіггінса?

Гіггінс (підводячись). Вона простить? Чорта з два! Та нехай іде собі. Хай сама переконається, що без нас їй не прожити. Без моєї підтримки вона через три тижні знов скотиться на дно.

Пікерінг. Він невинуватий, Елайзо. Але ж ви не скотите ся на дно, правда?

Лайза. Ні, тепер уже ні. Ніколи більше! Свій урок я добре вивчила. Мені не віриться, що я змогла б видати хоч один із тих моїх колишніх звуків, навіть коли б захотіла. *(Дулітл торкає її за ліве плече. Побачивши такого розкішно вбраного батька, вона втрачає враз усе своє самовладання і впускає шиття на підлогу.)* А-а-а-а-ах-оу-ох!

Гіггінс (переможно горляючи). Ага! Ось так: А-а-а-а-а-ахоуох! А-а-а-а-а-ахоуох! А-а-а-а-а-ахоуох! Перемога! Перемога! *(Падає на диван, пихато згорнувши руки на грудях і широко розставивши ноги.)*

Дулитл. Чи то ж її вина в тому? Не дивися на мене так, Елайзо. Це не я придумав. До мене припливло трохи грошенят.

Лайза. Цим разом, тату ти дібрався, либонь, до мільонера.

Дулитл. Таки так. Але сьогодні я вбрався для особливої нагоди. Йду до церкви святого Георгія, на Ганновер-сквер. Твоя мачуха виходить за мене заміж.

Лайза (сердито). І ти опустишся до того, що одружишся з тією ницою простачкою?

Пікерінг (лагідно). Він повинен одружитися з нею, Елайзо.

Дулитл. Може, ти натягнеш капелюшка, Елайзо, та сходиш подивитися, як мене обкрутять?

Лайза. Якщо полковник каже, що треба, то я... я (мало не плачучи), я поступлюся гідністю. А вона, певне облає мене за мою добрість.

Дулитл. Не бійся, дочко: нині вона вже ні з ким не свариться, бідолашка! Респектабельність її зламала, забрала все завзяття.

Пікерінг (легенько стискаючи Елайзиною ліктя). Будьте милосердні до них, Елайзо. Удайте, що нічого й не було лихого.

Лайза (ледь усміхаючись полковникові крізь сльози). Та гаразд уже — просто, щоб показати, що між нами немає зла. За мить я буду готова. (Виходить.)

Дулитл (підсідаючи до Пікерінга). Полковнику, чогось я нервуюся як ніколи через цю церемонію. Чи не могли б ви прийти й підтримати мене в цій випробі?

Пікерінг. Залюбки. Тільки чи буде там якась користь із такого старого парубка, як я?

Місіс Гігінс. А можна й мені прийти, містере Дулитле? Я дуже шкодуватиму, якщо не побуваю на вашому весіллі.

Дулитл. Ця ваша добрість — така велика честь для мене, мем! Та й моєї бідолашній старій буде надзвичайно приємно. Останнім часом вона так сумує, жалкуючи за тими щасливими днями, яких не вернути.

Місіс Гігінс (підводячись). Я замовлю карету й сама приготуюсь. (Чоловіки всі, крім Гігінса, підводяться.) Це у мене забере не більше п'ятнадцяти хвилин. (Коли вона рушає до дверей, до кімнати заходить Елайза — в капелюсі й застібаючи рукавички.) Елайзо, я їду до церкви, на вінчання до вашого батька. Я беру двомісну карету, тож вам краще поїхати зі мною. А полковник Пікерінг може пройтися разом із женихом.

Місіс Гігінс виходить. Елайза виходить на середину кімнати й зупиняється між центральним вікном та отоманкою. До неї підходить Пікерінг.

Дулитл. Жених! Що за слово! Вимовиш його — і втямиш так добре, що краще й не треба, на що йдеш. (*Бере циліндра й рушає до дверей.*)

Пікерінг. Поки я ще тут, Елайзо, простіть уже Гігінса та пообіцяйте, що вернетесь до нас!

Лайза. Навряд чи тато дозволить мені. Чи як, тату?

Дулитл (печально, але великодушно). Дуже хитру штуку зіграли вони з тобою, Елайзо, оці двоє гравців. Був би хоч хтось один із них, ти б могла взяти його на гачок. Але ж, бач, їх двоє, і вони ніби прикривали один одного. (*До Пікерінга.*) Спритно втягли ви її, полковнику, але я не маю на вас зла, бо й сам учинив би так само. Всеньке моє життя я ставав жертвою як не тієї, то тієї жінки, тож я не серджуся на вас, що ви двоє користуєтесь зі своєї переваги над Елайзою. Я в це не втручатимуся. Пора вже, ходімо, полковнику. Бувайте, Енрі. До зустрічі в церкві, Елайзо. (*Виходить.*)

Пікерінг (благально). Ну ж бо, лишіться з нами, Елайзо! (*Виходить слід за Дулитлом.*)

Аби не зоставатися наодинці з Гігінсом, Елайза виходить на балкон. Він устає і собі йде на балкон. Вона негайно вертається в кімнату, прямуючи до дверей, але він швидко проходить по балкону й переймає її, затуливши спиною двері.

Гігінс. Годі-бо, Елайзо, адже ви трохи відігрались, як ви кажете, за свою кривду. Чи не досить? Чи не пора взятися за розум? Чи, може, вам іще мало?

Лайза. Вам треба, щоб я вернулась тільки на те, аби підбирати ваші капці, терпіти вашу лайку і взагалі бути у вас на побігеньках?

Гігінс. Я зовсім на сказав, що хочу, щоб ви вернулись.

Лайза. Ах, так! Тоді про що ж ми говоримо з вами?

Гігінс. Про вас — не про мене. Якщо ви повернетесь назад, я обходитимуся з вами так само, як обходився досі. Я не можу змінити свої натури й не маю наміру міняти манери. А манери мої точнісінько такі самі, як і у полковника Пікерінга.

Лайза. Неправда. Він обходиться із квіткаркою, немов з герцогинею.

Гігінс. А я обходжуся з герцогинею так, неначе вона — квіткарка.

Лайза. Розумію. (*Зосереджено вертається й сідає на отоманку лицем до вікна.*) До всіх однаково.

Гігінс. Саме так.

Лайза. Як мій батько.

Гігінс (осміхаючись трохи присоромлено). Не у всьому приймаючи це порівняння, скажу, Елайзо: так, це правда, ваш батько не сноб, і він чудово почуватиметься будь-де в житті, хоч би куди його прикликала химерна його доля. *(Поважно.)* Великий секрет, Елайзо, полягає не в тому, щоб мати погані чи добрі там манери, чи взагалі якісь особливі манери, а щоб бути на один манер з усіма людськими душами; коротше, поводитися так, ніби ти на небі, де немає пасажирів третього класу й панує всезагальна рівність.

Лайза. Амінь. Ви природжений проповідник.

Гігінс (роздратовано). Річ не в тому, буцім я грубо обходжуся з вами, а в тому, що я ніколи й ні з ким не буваю інший.

Лайза (з несподіваною відвертістю). Мені байдуже, як ви обходитесь зі мною. Я можу не звертати уваги на вашу лайку. Не звертала б уваги й на побої — били мене й до вас. Але *(встаючи й дивлячись йому просто у вічі)* я не хочу, щоб мене топтали під ноги.

Гігінс. Тоді геть з дороги — бо я не зупинюся перед вами. Ви так говорите про мене, немовби я — автобус.

Лайза. Ви ж і є автобус: усі розбігаються, кидаються врозтіч перед вами, а вам начхати на всіх. Але я можу обійтися без вас — ще й як обійдуся, не думайте.

Гігінс. Знаю, що можете обійтися. Сам казав вам про це.

Лайза (скривджена, тікає від нього на другий бік отоманки, повернувшись обличчям до каміна). Знаю і пам'ятаю ваші слова, бездушна ви людино. Ви хотіли позбутися мене.

Гігінс. Брешете.

Лайза. Дякую. *(Сідає з підкресленою гідністю.)*

Гігінс. А ви ніколи не питали самі себе, чи я зможу обійтися без вас?

Лайза (серйозно). Не старайтеся перехитрувати мене. Таки доведеться вам обходитися без мене.

Гігінс (зверхньо). І обійдусь. Без усіх обійдуся. Я маю свою власну душу — мою іскру божественного вогню. Але *(з несподіваним смиренням)* мені бракуватиме вас, Елайзо. *(Сідає біля неї на отоманку.)* Мене дечого навчили ваші ідіотські ідеї — признаюся в цьому покірливо і вдячно. А ще я звик до вашого голосу й вигляду. Вони мені, як-не-як, подобаються.

Лайза. Ну, перше є у вас на фонографі, а друге — в альбомі з фотографіями. Коли знудьгуєтеся без мене, можете увімкнути машину. У машини немає почуттів, їй не можна завдати болю.

Гігінс. Але мені не увімкнути вашої душі. Лишіть мені вашу душу, а голос та обличчя можете забрати геть. Вони — не ви.

Лайза. О, ви диявол! Ви можете завиграшки скрутити серце дівчині, достоту як хтось інший міг скрутити їй руки, щоб завдати болю. Місіс Пірс остерігала мене. Скільки разів пробувала вона піти від вас, але щоразу в останню мить ви обводили її кругом пальця. А вам начхати на неї. І до мене вам байдужісінько.

Гігінс. Мені на байдуже до життя, до людськості, а ви — часточка людськості, що трапилася мені на шляху, вбудувалася в мій дім. І чого ще треба вам чи будь-кому?

Лайза. А мені байдуже до тих, кому байдуже до мене.

Гігінс. Торгашеські засади, Елайзо. От як (з професійною точністю відтворюючи її ковентгарденську вимову) «придавать хвіялки», чи не так?

Лайза. Не знущайтеся з мене. З вашого боку це ницість — знущатися з мене.

Гігінс. Я ніколи в житті ні з кого не знущався. Знущання не личить ані самій людині, ані її душі. Просто я висловлюю свою праведну зневагу до всякого Торгашества. Я не торгую і не буду торгуватися почуттям. Ви узиваєте мене тварюкою, бо не вийшло у вас купити мене тим, що ви приносили мені капці та розшукували окуляри. Це була ваша дурість: як на мене, то жінка, що приносить чоловікові капці, це огидне видовище. Хіба я коли подавав вам капці? От коли ви пожбурили їх мені і обличчя, цим ви неабияк вирости в моїх очах. Марна справа: по-рабському прислуговувати мені, а тоді заявляти, мовляв, ви хочете, щоб до вас були небайдужі, — хто небайдужий до раба? Якщо ви повернетесь, то вертайтесь заради щирої дружби, бо нічого іншого ви й не дістанете. Ви й так від мене здобули в тисячу разів більше, ніж я від вас. А якщо ви посмієте ще виконувати ваші нікчемні собачі трюки з носінням капців, усупереч моему витвору — герцогині Елайзі, то я захрясну двері перед вашою дурною пичкою.

Лайза. Нащо ж ви творили з мене герцогиню, коли вам було байдуже до мене?

Гігінс (щиро). Як це — нащо? То ж моя робота!

Лайза. І ви ні разу не подумали, який з того вийде клопіт для мене.

Гігінс. А чи був би взагалі будь-коли створений світ, коли б Творець боявся наробити клопоту? Творити життя означає творити клопіт. Є лиш один спосіб уникнути клопоту — вбивство. Боягузи, якщо ви помітили, завжди вимагають, щоб клопітливий людей бивали.

Лайза. Я ніяка не проповідниця й нічого такого не помічаю. Тільки помічаю, що ви не помічаєте мене.

Гігінс (скоочивши на ноги й нетерпляче ходячи туди-сюди). Елайзо, ви ідіотка! Я виграчаю скарби мого мільтонівського розуму, розсипаючи їх перед вами. Раз і назавжди збагніть: я йду своїм шляхом і роблю своє діло, і мені байдужісінько, що спіткає вас чи мене. Я не заляканий, як ваш батько й ваша мачуха. Тож ви можете або вернутись, або забиратися до дідька: що вам більше до вподоби.

Лайза. Для чого мені вертатись?

Гігінс (скоочивши коліньми на отоманку й перехиляючись до неї). А щоб було цікаво. На те ж я вас і брав.

Лайза (відвернувшись). А завтра ви викинете мене геть, якщо я не виконуватиму всіх ваших забаганок?

Гігінс. Так. Але ж ви теж можете піти від мене завтра, якщо я не виконуватиму всіх ваших забаганок.

Лайза. Щоб жити біля мачухи?

Гігінс. Так — або продавати квіти.

Лайза. Ох, коли б я тільки могла вернутися до мого кошика з квітами! Я б тоді ні від кого не залежала — ні від вас обох з батьком, ні від будь-кого в світі! Нащо ви забрали у мене мою незалежність? Нащо я відмовилася від неї? А тепер я рабіня, попри всю мою гарну одіж.

Гігінс. Аніскілочки. Якщо хочете, я вдочерю вас і покладу гроші на ваше ім'я. Чи ви радше б вийшли заміж за Пікерінга?

Лайза (люто повернувшись до нього). Я б навіть за вас не пішла заміж, коли б ви попросили моєї руки, а ви ж мені віком більш підходяща за нього пара.

Гігінс (лагідно). Не «за нього», а «ніж він».

Лайза (підводиться, втративши терпець). Як захочу, так і розмовлятиму. Ви мені більше не вчитель.

Гігінс (розмірковуючи вголос). Хоча навряд чи Пікерінг на це зважиться. Адже він — переконаний старий парубок, як і я.

Лайза. Це не те, що мені треба, — облиште про це й думати. Коло мене завжди крутилося чимало хлопців, що просили мене вийти заміж. Он Фредді Гілл пише мені тричі на день, сувої паперу списує.

Гігінс (прикро вражений). А чорти б його взяли з його нахабством! *(Сахається так, що сідає собі на п'яти.)*

Лайза. Він має право писати мені, якщо йому це подобається. Відолаха, він щиро любить мене.

Гігінс (устаючи з отоманки). Ви не маєте права підохочувати його.

Лайза. Всяка дівчина має право на любов.

Гігінс. На яку любов? Щоб отакі дурні любили?

Лайза. Фредді не дурень. Хай він і слабкий, і вбогий, і потребує мене, але, може, він зробить мене щасливішою, ніж хтось дужчий, що залякує мене, мене не потребуючи.

Гігінс. Але ж чи зможе він зробити щось із вас? Ось у чім річ.

Лайза. Може, то я зумію зробити щось із нього. Але я ніколи не думала, що ми повинні якось переробляти одне одного; ви ж більш ні про що не думаєте, тільки про це. Я просто хочу бути сама собою.

Гігінс. Коротше кажучи, ви б хотіли, щоб я так само був закоханий у вас, як Фредді? Це правда?

Лайза. Ні, не хотіла б. Не такого почуття я бажала б від вас. І не будьте ви такі впевнені в собі чи в мені. Коли б захотіла, я могла б стати поганою дівчиною. Дечого я набачилася більше, ніж ви, з усією вашою освіченістю. Отакій, як я, дівчині легко закохати в себе джентльмена, аби покохатися з ним. Але навіть таке кохання, коли за мить обоє вже зичать одне одному смерті?

Гігінс. Звісно, саме так це й буває. То через якого дідька ми з вами сваримось?

Лайза (дуже стурбовано). Мені хочеться трохи доброти. Я знаю, що я проста невчена дівчина, а ви — повний книжкової примудрості пан. Тільки ж я — не грудка бруду під вашими ногами. Я пристала до вас (*виправляється*) — я лишилася у вас не заради вбрання й таксі; я лишилася, бо нам було приємно разом, і я навчилася... стала небайдужою до вас, але не так, щоб забажати від вас кохання: я не забувала про різницю між нами... Це було більше схоже на дружбу.

Гігінс. Ну звісно ж так! Саме таке і в мене почуття. І в Пікерінга теж. Елізо, ви дурна!

Лайза. Я такої відповіді не заслужила. (*Заплакана, опускається на стілець біля письмового столу.*)

Гігінс. Нічого іншого й не сподівайтесь, поки не перестанете бути звичайнісінькою ідіоткою. Якщо ви хочете бути леді, вам доведеться навчитися не почувати себе нещасною та покинутою, якщо тільки всі ваші знайомі чоловіки половину свого часу не розводять нюнів коло вас, а другу половину — не прикрашають вам очі синцями. Якщо вам не до снаги моє напружене, але позбавлене пристрастей життя, то йдіть собі назад, на вулицю.

Працюйте, поки зробитеся більш твариною, ніж людиною, а тоді бийтеся, впивайтеся і, скрутившись калачиком, залягайте спати. О, воно таки чудове, це життя вулиці! Воно справжнє, бо воно гаряче, несамовите; його відчуєш і крізь найтовщу шкіру, його і на зуб спробуєш, і понюхаєш, і пізнаєш без будь-якої підготовки, без будь-яких зусиль. Не те, що науку, чи літературу, чи класичну музику, чи філософію, чи мистецтво. Вам я видаюся холодним, нечулим, себелюбним, чи не так? Дуже добре: вшивайтеся до тих людей, корті вам до вподоби. Вийдіть за котрогось сентиментального кнура з купою грошей і парою товстих губів, щоб ними вас цілувати, та з парою товстих підошов, щоб ними вас копати. Якщо не можете оцінити те, що маєте, то отримуйте вже те, що годні поцінувати.

Лайза (з відчаєм у голосі). Ох, ви, жорстокий тиране! Я ж не можу розмовляти з вами: ви все обертаєте проти мене, хоч би що я сказала — все не так! Але ж ви всякчас дуже добре тямите, що ви самі — звичайнісінький грубіян. І ви добре знаєте, що я вже не можу повернутися на вулицю, як ви це називаєте, і що в світі у мене немає справжніх друзів, окрім вас з полковником. Ви чудово знаєте, що після товариства вас двох мені нестерпне буде життя з ницим звичайним чоловіком, і це жорстоко, негарно з вашого боку — ображати мене, прикидаючись, ніби я змогла б таке стерпіти. Ви гадаєте, що я мушу вернутися на Вімпол-стріт, бо мені більш нікуди піти, крім хіба до батька. Але не будьте ви такі певні, що я вже у вас під ногами, і ви можете по мені топтатися, забивати мене презирливими словами. Я вийду заміж за Фредді, таки вийду, — хай-но лиш спроможуся допомогти йому.

Гігінс (мов громом прибитий). За Фредді!!! За того юного телепня! За того нікчому, що не впорався б і з роботою посильного, навіть коли б у нього стало духу це спробувати! Жінко — невже вам невтямки, що я зробив з вас дружину для короля?

Лайза. Фредді любить мене — то й буде мені з нього король. Я не посилятиму його на роботу — його не привчали так до роботи, як мене. А сама я піду вчителювати.

Гігінс. І що ж ви, в ім'я Бога, будете викладати?

Лайза. Те, чого ви навчили мене. Я викладатиму фонетику.

Гігінс. Ха! Ха! Ха!

Лайза. Запропоную послуги асистентки отому пелехатому угорцеві.

Гігінс (розлючено зводячись на ноги). Що? Тому самозванцеві? Отому шахраєві? Отому підлесливому неуккові? Навчити його

моїх методів! Віддати йому моє відкриття! Один ваш крок у цьому напрямку — і я скручу вам в'язи. (*Хапає її за плечі.*) Чуєте?

Лайза (виклично, не чинячи опору). То й скрутить. Мені бай- дуже. Я знала, що рано чи пізно ви мене вдарите. (*Він відпускає її, тупає ногою, спересердя, що забувся і дав почуттям волю, і так квапливо задкує, що спотикається і падає на своє колишнє місце на отоманці.*) Ага! Тепер я знаю, як вас приборкати. Яка я дурепа, що не додумалася до цього раніше! Ви не можете забрати назад ті знання, що дали мені. Ви самі казали, що я маю чуліше вухо, ніж у вас. І ще я можу бути чемною та доброзичливою з людьми, на що ви нездатні. Ага! (*Навмисне пропускаючи звуки «г», щоб дозолити йому.*) Оце й доконало вас, Енрі Іггінсе, авжеж! Тепер мені начхати (*клацає пальцями*) на ваші грубощі та на вашу похвальбу. Я дам оголошення в газети про те, що ваша герцогиня — всього лиш квіткарка, яку ви навчили, і що ця квіткарка навчить будь-яку дівчину, як стати герцогинею — за ті самі півроку ще й за тисячу гіней. О, коли я здумаю, як то повзала у вас під ногами та як ви мене попихали і всіляко узивали, — коли в будь-яку мить мені досить було тільки підняти мізинця, щоб дорівнятися до вас, — тоді я ладна вбити себе!

Гігінс (*дивуючись їй*). Ах ви кляте нахабне дівчисько! Але це краще, ніж розпускати нюні, краще за приношення капців та пошуки окулярів, чи не так? (*Підводячись.*) Бог свідок, Елайзо, я сказав, що зроблю з вас справжню жінку, і я таки зробив! Отака ви мені подобається.

Лайза. Так: тепер ви знову візьметесь за своє, почнете підлещуватись, бо я не боюся вас і можу без вас обійтись.

Гігінс. Авжеж, саме так я і вчиню, дурненька! П'ять хвилин тому ви ж були, мов жорно на моїй шії. А тепер ви дужі, неначе вежа, немов бойовий корабель! Ви та я, та Пікерінг — буде нас троє заклятих самотників замість якихось там двох чоловіків і дурного дівчиська.

Вертається місіс Гігінс, вбрана для церемонії. Елайза враз робиться холодна й елегантна.

Місіс Гігінс. Карета чекає, Елайзо. Ви готові?

Лайза. Цілком. Професор теж буде там?

Місіс Гігінс. Звісно, що ні, він-бо не вміє поводитися в церкві. Всякчас відпускає зауваження щодо священникової вимови.

Лайза. Тоді я більше не побачу вас, професоре. На все добре! (*Прямує до дверей.*)

Місіс Гігінс (*підходячи до Гігінса*). До побачення, любий!

Гігінс. До побачення, мамо. *(Хоче поцілувати матір, коли згадує щось.)* Ой, до речі, Елайзо, замовте шинки та стилтонського сиру, добре? Та купіть мені пару шкіряних рукавичок, номер вісім, і ще краватку до того мого нового костюма. Підберіть там колір, який кращий. *(Його бадьорий, недбалий, дужий голос свідчить, що він невинуватий.)*

Лайза (зневажливо). Номер вісім замалий для вас, якщо ви хочете, щоб рукавички були всередині підбиті смухом. У вас є три нові краватки — ви їх забули в шухляді умивальника. Полковник Пікерінг віддає перевагу подвійному глостерові перед стилтоном, а ви й не помічаєте різниці між двома сортами. Я ще вранці подзвонила місіс Пірс, нагадала їй про шинку. Що ви без мене робитимете — я просто не уявляю. *(Впливає з кімнати.)*

Місіс Гігінс. Боюсь, ви зіпсували цю дівчину, Генрі! Я б потерпала за тебе й за неї, коли б вона не любила так полковника Пікерінга.

Гігінс. Пікерінга? Дурниці! Вона збирається заміж за Фредді! Ха, ха! Фредді! Фредді!! Ха-ха-ха-ха-ха!!!! *(Його громовим рего-том і закінчується п'єса.)*

Переклад Олександра Мокровольського

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Схарактеризуйте образ Елізи Дулитл (за перекладом — Елайза). Як мова передає характер персонажа? Конкретизуйте прикладами.
2. Поясніть, якими рисами наділив автор образ Гігінса. Чим можна мотивувати його «експеримент» з Елізою?
3. Поміркуйте, втіленням якої моралі є у творі Альфред Дулитл. Чи можна зробити висновок про те, яка філософія — люмпенівська чи буржуазна — становить більшу небезпеку для суспільства, за Бернардом Шоу?
4. Простежте, як змінюється внутрішній світ Елізи. Чим можна пояснити такі перетворення?
5. Проаналізуйте, чи змінюється ставлення Гігінса до своєї вихованки протягом твору. Чи є справжніми демонстровані «байдужість» і «грубість»? Про що таке поведження може свідчити?
6. Проаналізуйте, на основі яких парадоксів побудовано драму «Пігмаліон». Як ви їх розцінюєте?
7. Подискутуйте, хто з героїв переміг у результаті експерименту.

Розділ 6.

ЛІТЕРАТУРА

XX—XXI СТ.

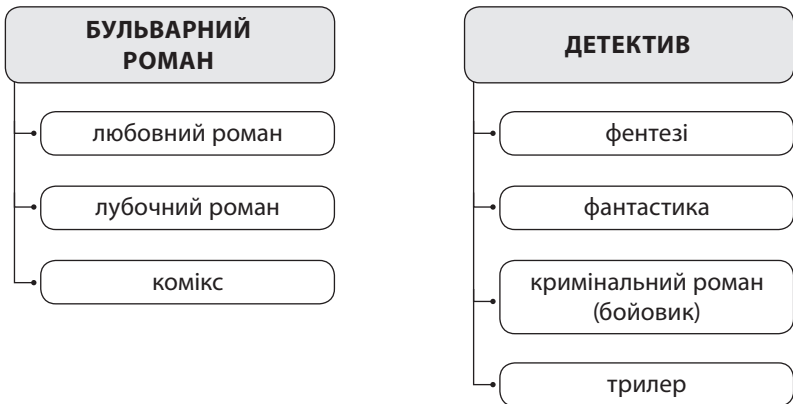
XX—XXI століття можна порівняти хіба що з такими зламними епохами в історії мистецтва, як перехід від Античності до Середніх віків і від Середніх віків до Відродження. І сміливі новатори, і ревнителі традицій — типові постаті для літератури доби. У цей час відбувалася справжня революція у мистецькому мисленні й свідомості. Народжувалося нове розуміння мистецтва і його співвідношення з буттям людини. Тоді ж з'явилося і поняття «масова» культура і література.

Масова література — розважальна й дидактична белетристика, яка друкується великими накладками і є складовою «індустрії культури». Використовуючи стереотипи масової свідомості, такі твори передбачають спрощене, комфортне читання.

ОЗНАКИ МАСОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

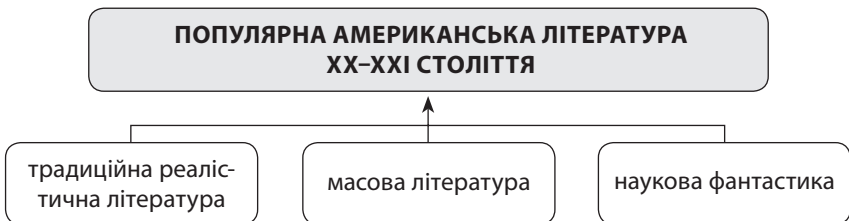

ЖАНРИ МАСОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Переживши історичні катаклізми, котрими було багате ХХ століття, США закінчили його наддержавою та світовим лідером у багатьох галузях. І в літературі Америка також стала законодавицею мод. Особливість американської літератури в тому, що за характерно американськими обставинами і конфліктами в її творах відчувається щось таке, що стосується кожен людину.

ПОПУЛЯРНА АМЕРИКАНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯ

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Розкажіть, чи часто ви зустрічали людей, що захоплюються масовим мистецтвом. Чи поділяєте ви їхні смаки?

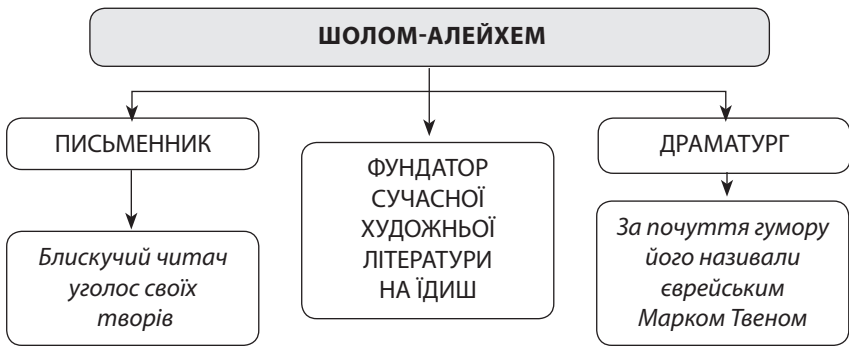
2. Поміркуйте, чому в ХХ ст. активізувався жанр наукової фантастики.
3. Визначте найбільш популярну, на вашу думку, літературу наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття.
4. Аргументуйте, які твори сучасної літератури вам подобаються найбільше.
5. Підготуйте повідомлення про сучасні популярні твори масової літератури серед своїх однолітків. Чи цікаво вам їх прочитати?

❖ ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ (1859—1916) ❖

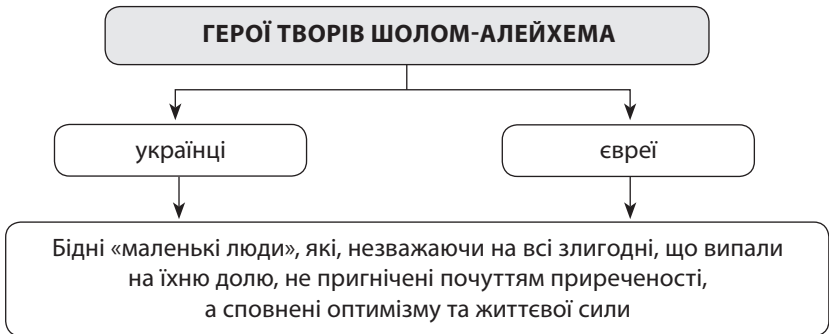
Шолом-Алейхем (у перекладі з їдиш — мир вам), справжнє прізвище, ім'я та по батькові — Рабинович Шолом Нохумович — український єврейський письменник, класик єврейської літератури. Писав переважно мовою їдиш.

У ХІХ столітті існування єврейської художньої літератури здавалось освіченій Європі нонсенсом. А для самих «синів Ізраїлевих» думка про письменництво була спокусою і блюзнірством, бо класичний іудаїзм визнає тільки один вид літературної діяльності — коментування священних текстів.

Разом з тим єврейська література існувала. Однією з ключових постатей у ній є Шолом-Алейхем.

У 1894 році Шолом-Алейхем видав першу повість із широко відомого циклу «Тев'є-молочар» (1894—1914 рр.). Цей «сільський єврей» з грубою зовнішністю та ніжною душею став одним із улюблених типів письменника. Завершив письменник працю над циклом про Тев'є-молочара в останні роки життя.

Твір «Тев'є-молочар» — це серія оповідань, поєднаних головним персонажем. Кожне оповідання складається з колоритних монологів Тев'є, в уявній розмові з Шолом-Алейхемом, у різний час.

«Тев'є-молочар» — не лише художній твір, а й певною мірою кишенькова енциклопедія побуту, культури і світогляду єврейського населення «смуги осілости» на українських землях у складі Російської імперії кінця XIX — початку XX століття.

ТЕВ'Є-МОЛОЧАР

(Скорочено)

Аз недостойний

Бідний молочар Тев'є розвозить свій товар багатіям, в тому числі тим, які знімають на літо дачі в Бойберіке. Серед них — письменник Шолом-Алейхем, який хоче написати про нього книгу. Тев'є дякує письменнику за таку честь, приговорюючи, що не гідний цього. Щастя, що Тев'є зустрів таку освічену людину!

«...Я вам справді відданий друг, дай мені Бог хоча б соту частку того, чого бажаю я вам!» — пише письменнику молочар і в кінці листа додає, куди вислати йому трохи грошей після видання книги.

Щастя привалило!

Раніше Тев'є не був молочарем, він возив колоди з лісу на вокзал. І помирав з дружиною і дітьми від голоду тричі на день, не рахуючи вечора. Одного разу, повертаючись пізно ввечері додому після невдалого дня, Тев'є зустрів двох заблукалих в лісі жінок. Молочар відвіз їх прямо-прямісінько до Бойбейріка. На знак подяки Тев'є щедро обдарували їжею та грошима, ще й дали корову, яка доїться, проте молока не дає.

Корова доїться, каже жінка Тев'є, але молока немає. Тев'є придумав на гроші, що йому дали, купити ще одну корову, тільки таку, що дає молоко. На radoцax він розбудив дружину Голду серед ночі, щоб розповісти їй про свій план. Та дружина розсердилась, вона лаялася й сипала прокльонами, як годиться жінці. «Баба... бабою і залишитися!... Добре ще, що нині вийшло з моди мати багато дружин», — міркує Тев'є.

Проте вони таки вирішили купити ще одну корову. Так Тев'є став молочарем. Тепер справи його пішли набагато краще.

Химера

До Тев'є приїхав далекий родич Голди Менахем-Мендл, «їх забору двоюрідний тин». Менахем-Мендлуже півтора року як зайнявся «вигідними справами». Щоправда, його дружина кляне чоловіка в листах на чому світ стоїть, та «на те вона і дружина, щоб в труну вганяти». Менахем-Мендл запропонував Тев'є вигідно вкласти зароблені тяжкою працею гроші. Після довгих роздумів Тев'є таки вирішив ризикнути. Від компаньйона довго не було звісток. Коли ж молочар поїхав до родича з мрією про багатство, виявилось, що в того ніяких прибутків, а тільки «торішний сніг». Менахем-Мендл гірко кається, та від того не легше...

До старшої дочки Тев'є Цейтл посватався м'ясник, багатий удівець. Щоправда, дочки жениха ровесниці Цейтл, та й він не надто щедрий. Та Тев'є розмірковує: «як то кажуть: найближче людині вона сама, — хто добрий до людей, той недобрий до себе». До того ж, наречений згоден узяти дівчину в дружини без приданого. Голда також радіє вигідній партії, та Цейтл не хоче багатства: вона готова їсти раз на три дні, аби вийти за коханого — жebraка кравця. Адже вони люблять одне одного. Тев'є шкода улюблене дитя, і він дає згоду на шлюб закоханих. Цейтл щаслива з чоловіком, хоч і живуть вони бідно. Тев'є допомагає доньці всім, чим може: грошима, продуктами.

Годл

Тев'є дивують сусідські діти. Батьки ремісники й кравці, а вони рвуться поїхати в місто вчитися, хоча «їдять там хворобу з болячкою та по горищах валяються!» До Тев'є вчащає один студент, Перчик, «непоказний такий, щупленький, чорненький». Протеговорить так, що заслухаєшся, «язичоку нього — вогонь і полум'я, сірка й порох!» Перчик навчав грамоті дітей молочника.

Сват запропонував Тев'є заможного нареченого для його другої дочки Годл. А Годл взяла та й закохалася в цього Перчика! Молоді справили тихе весілля, після чого Перчик відразу поїхав. Незабаром і Годл відправилася за чоловіком: його заслали за революційну діяльність. У сльозах прощається вона з батьками, можливо, назавжди.

Виливаючи свої переживання в листі Шолом-Алейхему, Тев'є занадто розчулився, тому вирішив змінити тему: «Поговоримо краще про що-небудь веселіше: що чувати з холерою в Одесі?»

Хава

Тев'є зауважив, що його третя дочка Хава часто розмовляє з православним писарем. Хава вважає, що писар — «це другий Горький». Хоч батько й не знає, хто такий «перший Горький», та він попереджає дочку, щоб трималася подалі від писаря. Адже в священному писанні сказано, що кожен повинен шукати собі рівню. Хава не погоджується з ним: люди самі поділили себе на євреїв і неєвреїв, на бідних і багатих. Хава зникла. Тев'є зустрів попа, й той повідомив, що дочка живе тепер у його домі з писарем, за якого вона вийшла заміж.

За порадою Голди, Тев'є пішов до попа. Він хотів бачити доньку, та піп не дозволив. Тоді вдома молочар з дружиною справили по Хаві траур.

Якось увечері повертаючись додому, Тев'є зустрів у лісі дочку. Хава благала вислухати її, але батько, пересиливши себе, проїхав мимо. Як не хотілося йому обернутися, та він «знає, як поводитися, коли спокушає нечиста сила...»

Тев'є мучиться від думок, що таке єврей і неєврей, і чому одні мають ненавидіти інших.

Шпринця

Тев'є ділиться з Шолом-Алейхемом новим горем. Влітку у нього з'явилася нова покупиця — багата вдова. Удова жаліється на сина, у якого саме «лісапед» та риболовля на розумі, тільки й тринькає батьківські гроші. Коли Тев'є поближче познайомився з юнаком, то перейнявся до нього симпатією і запросив до себе в гості. Син вдови почав учащати в дім молочаря. Незабаром він попросив у Тев'є руки його четвертої дочки — Шпринці.

Тев'є хвилювався, що скаже вдова: бідна Шпринця не рівня багатому хлопцеві. Та закоханого юнака це не бентежить, він не збирається вибирати родичів для матері. Тев'є намагався застерегти дочку, та Шпринця нічого не хоче слухати. Такі вже дочки у Тев'є: вони красиві й ставні, як сосни, а як віддадуть своє серце, то це назавжди. Та невдовзі жених Шпринці зник.

Раптом Тев'є кличуть до багатой вдови. Її брат пропонує гроші за те, щоб Шпринця повернула слово його племіннику. Ображений Тев'є звертається до Бога: «Що ти, господи Боже, побачив такого у старому Тев'є, що не даєш йому спокою ні на хвилину? Хіба нікого іншого більше немає на світі?»

Чому люди такі злі? Хіба не можуть вони добро творити? Навіщо їм потрібно псувати життя і іншим і собі, коли вони могли б жити і добре і щасливо?..

Вдова з сином раптово поїхали, не попрощавшись і навіть не заплативши Тев'є за молоко і сир. Шпринця тихо, мовчки згасала з горя, мов свічка. А потім втопилася в річці...

Тев'є їде до Палестини

Голда померла, не переживши загибелі Шпринці. П'ята, найкрасивіша дочка Тев'є Бейлка, вибрала собі багатого жениха, підрядника, хоча й не любила його. Тев'є намагався відмовити дочку від заміжжя з розрахунку: ось Годл злиденна, а щаслива зі своїм чоловіком навіть на засланні. Але Бейлка відповідає, що зараз інші часи, потрібно думати й про себе.

Коли молоді повернулися з весільної подорожі, зять запросив тестя до себе. Він запропонував Тев'є продати майно та виїхати до Палестини. Підрядник сам вибився в люди з убогості й тепер соромиться, що його тесть простий молочар. Він воліє розповідати всім, що батько його дружини був мільйонером. Тев'є коментує це так: «Якщо судив мені Господь мати коли-небудь мільйони, так нехай вважається, що я вже відбув це покарання». Бейлка

плаче, що батько має їхати через неї. Вона запевняє Тев'є, що чоловік її людина непогана, адже він допоміг Годл.

Повернувшись додому, Тев'є розпродує майно. Особливо йому шкода розлучатися зі своєю старою конячкою. Він буде тужити за домом, за покупцям, та втішає себе тим, що побуває на могилі праматері Рахілі.

Вийди!

Чоловік Цейтл вмирає від сухот, і вона з дітьми повертається жити до батька. Зять-підрядник збанкрутів і виїхав з Бейлкою до Америки. Перший час вони там поневірялись, а тепер в'яжуть на в'язальній машині. Так що не вдалося побувати Тев'є в Палестині.

Починається єврейські погроми. Селяни, які завжди жили в мирі з Тев'є, мають погромити його, а то самим влетить. Урядник отримує наказ виселити всіх євреїв з села. Від цього у Тев'є трохи полегшало на душі: «як-не-як, горе багатьох — половина втіхи».

Тев'є з Цейтл вирішили переїхати до міста. Заради дочки він стримує сльози, та йому важко на серці. «Виріс тут, томився все життя і раптом вийди! Говоріть, що хочете, але це дуже боляче!» Перед від'їздом Цейтл благає батька взяти з ними Хава, та Тев'є не хоче й чути про неї, вона йому давно не дочка. Та коли входить Хава, не може відштовхнути дитя, яке стоїть перед ним і говорить: «Батько!»

Тепер вся увага Тев'є належить онукам, які йому в тисячу разів дорожчі за дітей. Як сказано в Святому письмі: «Чадо дітей твоїх».

За перекладом Є. Райцина

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Перегляньте за допомогою інтернет-ресурсів відеоролик «Шолом-Алейхем». Поділіться своїми враженнями про Шолом-Алейхема як людину і письменника.
2. Поміркуйте, чи справді Шолом-Алейхем усім серцем любив Україну, український та єврейський народи.
3. Проаналізуйте риси характеру Тев'є. Чи можна його вважати оптимістом і сильною людиною?
4. Оцініть ставлення Тев'є до дочок.
5. Поміркуйте, чи імпонують вам такі стосунки.
6. Доведіть прикладами з тексту твору, що Шолом-Алейхем — народний письменник.

❖ МИХАЙЛО БУЛГАКОВ (1891 — 1940) ❖

Михайло Опанасович Булгаков — російський письменник, драматург. Народився у Києві, випускник Київського університету. З 1921 жив у Москві. Автор роману «Майстер і Маргарита» та багатьох творів: «Записки молодого лікаря», «Біла гвардія», «Біг», «Театральний роман», «Дияволіада», «Собаче серце» тощо.

Повість «Собаче серце» — сатирико-фантастичний твір Михайла Булгакова.

Сати́ра (від лат. *Satira* — суміш, усяка всячина) — 1) особливий спосіб художнього відображення дійсності, який полягає в гострому осудливому осміянні негативного; 2) твір викривального характеру. Сатира спрямована проти соціально шкідливих явищ, які гальмують розвиток суспільства; на відміну від гумору, вона має гострий не-примиренний характер.

ДОЛЯ ПОВІСТІ «СОБАЧЕ СЕРЦЕ»

1925

була написана, але не опублікована

1926

рукопис конфіскували під час обшуку на квартирі письменника

1968

твір виданий за кордоном

1987

повість вийшла друком в СРСР

Цей твір також можна зарахувати до жанру антиутопії. Загальна сюжетна схема, що використовується у згаданих творах (геніальний винахід ученого, який має ошасливити людство, внаслідок непередбачених обставин призводить до катастрофи), відбиває скептичне ставлення Булгакова до будь-якої революції як до збою «Великої Еволюції», у річищі якої природним шляхом розвиваються цивілізація та культура. Такий збій, на думку письменника, призводить до руйнування засад буття.

КОМПОЗИЦІЯ ПОВІСТІ «СОБАЧЕ СЕРЦЕ»

У 1988 році, за рік після першої публікації повісті «Собаче серце», в ефірі Центрального телебачення відбувся перший показ двосерійного чорно-білого однойменного фільму, знятий відомим режисером Володимиром Бортком. До сьогодні він залишається надзвичайно популярним серед глядачів.

СОБАЧЕ СЕРЦЕ

(Короткий зміст)

Зима. Бездомний пес Шарик замерзає в московському дворі. Страждаючи від болю в боці, що його злий кухар обварив окропом, пес іронічно й філософськи описує своє нещасливе життя, московський побут і типи людей, серед яких, на його думку, наймерзенніші — прибиральники та швейцари.

У полі зору пса раптом з'явився пан у шубі, який кинув йому шматок дешевої ковбаси й покликав за собою. Шарик вірнопіддано побіг за ним слідом, гадаючи, хто ж такий його благодійник, адже навіть швейцар у багатому домі, гроза бродячих собак, розмовляє з ним улесливо. З бесіди зі швейцаром пан у шубі дізнався, що «в третю квартиру вселили жилтовариство». Він сприйняв цю новину з жахом, хоча його особистої житлоплощі майбутнє «ущільнення» не торкнеться.

Опинившись у багатій теплій квартирі, Шарик з переляку вирішив поскандалити, та його одурманили хлороформом і полікували. Очунявши, пес, якого більше не турбувала рана на боці, з цікавістю спостерігав за прийомом пацієнтів. До професора, що ним виявився пан у шубі, завітали і старий ловелас, і багата літня дама, закохана в молодого красеня-шулера. І всі мріють про одне — омолодження. Професор Преображенський готовий їм допомогти за хороший гонорар.

Увечері до квартири професора завітали члени будинкового комітету на чолі зі Швондером — вони хочуть, щоб Преображенський «ущільнився» і віддав дві з семи своїх кімнат. Професор зателефонував зі скаргою на це свавілля одному зі своїх впливових пацієнтів і запропонував йому, раз так сталося, оперуватися в Швондера, бо сам він їде до Сочі. Залишаючи квартиру, члени будинкового комітету звинуватили Преображенського в ненависті до пролетаріату.

За обідом Преображенський розмірковував про культуру їжі, а також про пролетаріат. Він порекомендував своєму асистенту не читати до обіду радянських газет, щоб уникнути проблем із травленням. Професор щиро дивується, як можна одночасно боротися за права трудящих у всьому світі й красти калощі. Чуючи, як за стіною учасники зборів жилтовариства співають революційні пісні, він доходить висновку: у країні розруха, тому що замість боротися з нею, громадяни співають хором. Отже, розруха не в клозетах, а в головах. «Коли ці баритони кричать «бий розруху!» мені смішно! — каже професор. — Це означає, що кожен з них повинен лупити себе по потилиці!»

Зайшла мова й про майбутнє Шарика. Асистент професора Борменталь розповів, що знайомі патологоанатоми обіцяли йому негайно повідомити про появу «відповідного трупа», а пес поки побуде під наглядом.

Шарику придбали статусний нашийник, його смачно годують, бік остаточно зажив. Пес пустує, але коли обурена покоївка Зіна пропонує його відшмагати, професор суворо забороняє: «Нікого не можна шмагати, на людину і на тварину можна подіяти тільки вихованням».

Тільки Шарик прижився в квартирі, як раптово після телефонного дзвінка почалася біганина. Професор попросив подати обід раніше, ніж завжди. А Шарика, позбавивши їжі, замкнули у ванній кімнаті, а потім потягли в оглядову й дали наркоз.

Преображенський і Борменталь прооперували Шарика. Йому пересадили органи, взяті від людського трупа. На думку медиків, це має відкрити нові горизонти в дослідженні механізмів омолодження. Професор не без смутку висловлює припущення, що пес після такої операції не виживе, як і всі тварини, що були до нього.

Проте Шарик вижив. У щоденнику доктора Борменталю описано історію хвороби Шарика, де зафіксовано зміни, що відбуваються з прооперованим псом. У нього випадає шерсть, змінюється форма черепа, гавкіт стає схожий на людський голос, швидко ростуть кістки. Він вимовляє дивні слова — з'ясовується, що вуличний пес навчився читати за вивісками, але деякі з них прочитував з кінця. Молодий доктор робить захоплений висновок — зміна гіпофізу дає не тільки омолодження, а й повне олюднення. Він емоційно називає свого вчителя генієм. Проте сам професор похмурий і засиджується над історією хвороби людини, чий гіпофіз пересадили Шарику.

Починається життя Шарика, який перетворився на людину. Медики намагаються виховати своє творіння, прищепити йому потрібні навички, навчити поводитись. Та смак Шарика в одязі, його мова і звички нервують інтелігентного Преображенського. У квартирі висять плакати, що забороняють лаятися, плюватися, кидати недопалки, лузати насіння. У самого ж Шарика ставлення до виховання пасивно-агресивне: «Схопили тварину, пошматували ножиком голову, а тепер гребують». Він «виходить в люди». Поспілкувавшись з будкомом, колишній пес впевнено оперує канцелярськими термінами і вимагає оформити йому посвідчення особи. Він обирає собі ім'я «Поліграф Поліграфович», а прізвисьце приймає «спадкове» — Шариков.

Професор висловлює бажання придбати будь-яку кімнату в будинку та виселити Поліграфа Поліграфовича туди, але Швондер зловтішно йому відмовляє, пригадуючи їхній недавній ідейний конфлікт. Незабаром у квартирі професора трапляється комунальна катастрофа: Шарик погнався за котом і влаштував потоп у ванній.

Шарик п'є за обідом горілку, як алкоголік зі стажем. Дивлячись на це, професор зітхає: «Нічого не поробиш — Клим» (так звали померлого, органи якого пересадили собаці). Увечері Шарик хоче відправитися в цирк, а коли Преображенський пропонує йому більш культурну розвагу — театр, відмовляється, тому що це «контрреволюція одна». Професор збирається дати Шарикову що-небудь почитати, хоча б «Робінзона Крузо», але той вже читає листування Енгельса з Каутським, що дав йому Швондер. Щоправда, розуміє він небагато — хіба що «взяти все та й поділити». Почувши це, професор ущипливо пропонує йому «поділити» фінансові втрати від того, що в день потопу зірвався прийом пацієнтів — заплатити 130 рублів «за кран і за ката», а книжку велить Зіні спалити.

Спровадивши Шарикова в супроводі Борменталю в цирк, Преображенський довго дивився на законсервований гіпофіз пса Шарика, час від часу вимовляючи: «Йй-богу, я, здається, зважуся».

Новий скандал — Шариков, розмахуючи документами, претендує на житлову площу в квартирі професора. Той пообіцяв застрелити Швондера і замість виселення погрожує Поліграфу позбавленням харчування. Шариков притих, але ненадовго — він вкрав у кабінеті професора два червінці, причому крадіжку намагався звалити на Зіну, напився і привів у дім товаришів по чарці. Після того, як їх видворили, з'ясувалося, що у професора Преображенського пропали малахітова попільничка, боброва шапка та улюблена тростина.

Борменталь зізнався Преображенському, що з любові й поваги до нього готовий особисто нагодувати Шарикова миш'яком. Професор заперечує: йому, вченому зі світовим ім'ям, вдасться уникнути відповідальності за вбивство, а ось молодому доктору — навряд чи. Він сумно визнає свою наукову помилку: «Я п'ять років сидів, виколюпував придатки з мізків... І ось тепер питається — навіщо? Щоб в один прекрасний день чарівного пса перетворити на таку мерзоту, що волосся дибки встає... Дві судимості, алкоголізм, «все поділити», шапка і два червінці про-

пали, хам і свиня... Одним словом, гіпофіз — закрита камера, що визначає людські дані особи». А гіпофіз для Шарикова був узятий у такого собі Кліма Чугункіна, злочинця-рецидивіста, алкоголіка та бешкетника, який грав на балалайці по корчмах і був зарізаний у п'яній бійці. Лікарі невесело уявляють собі, на який жах за такої «спадковості» може перетворитися Шариков під впливом Швондера.

Вночі кухарка Дар'я Петрівна видворяє п'яного Поліграфа з кухні, Борменталь обіцяє влаштувати йому вранці скандал, але Шариков зник, а повернувшись, повідомив, що влаштувався на службу — завідувачем підвідділом очищення Москви від бродячих тварин.

У квартирі з'являється панночка-друкарка, яку Шариков представив як свою наречену. Їй відкривають очі на брехню Поліграфа — він зовсім не командир Червоної армії і поранений не в боях з білими, як стверджував у розмові з дівчиною. Викритий Шариков загрожує друкарці скороченням штатів, Борменталь заступається за неї й обіцяє пристрелити Шарикова.

До професора завітав його колишній пацієнт — впливовий чоловік у військовій формі. З його розповіді Преображенський дізнався, що Шариков написав донос на нього і Борменталья — нібито вони погрожували вбивством самому Поліграфу та Швондеру, вимовляли контрреволюційні речі, незаконно зберігають зброю тощо. Після цього Шарикову пропонують забиратися з квартири, але той спочатку упирається, потім нахабніє, а зрештою дістає пістолет. Медики скручують його, роззброюють і присипляють хлороформом, після чого забороняють будь-кому входити або виходити з квартири. В оглядовій щось відбувається.

До квартири професора за наводкою Швондера приходять міліція. У них є ордер на обшук і, відповідно до результатів, арешт за звинуваченням у вбивстві Шарикова. Проте Преображенський спокійний — він розповідає, що його піддослідна лабораторна істота раптово і незрозуміло деградувала з людини знову в собаку, і показує міліції та слідчому дивне створіння, в якому ще можна впізнати деякі риси Поліграфа Поліграфовича.

Пес Шарик, якому під час повторної операції повернули його собачий гіпофіз, залишився жити й блаженствувати у квартирі професора, так і не зрозумівши, для чого йому «порізали всю голову».

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Перегляньте за допомогою інтернет-ресурсів відеоролик про життя й творчість Михайла Булгакова. Поділіться своїми враженнями про нього як людину і письменника.
2. Прокоментуйте, чиїми очима читач «Собачого серця» бачить світ, зображений у художньому творі. З якою метою автор використав такий прийом? Поясніть, якою ви побачили суспільно-політичну ситуацію в Росії 20-х років.
3. Порівняйте образи Шарика — бездомного пса і Шарикова — «начальника». Які почуття вони у вас викликають?
4. Аргументуйте своє ставлення до професора Преображенського? Чим воно відрізняється від ставлення до професора різних героїв роману?
5. Подискуйте, смішний чи страшний Шариков.
6. Перегляньте фільм «Собаче серце». Складіть твіттер-повідомлення про своє враження від екранізації повісті і розмістіть його в соціальних мережах.

У XX столітті надзвичайно популярним жанром стала наукова фантастика, яка найпомітніше розвивалася в США.

Наукова фантастика (science-fiction) — особливий жанр художньої фантастики, що виник в епоху становлення сучасної науки (XVII — XVIII століття і остаточно сформувався у XX столітті. Наукова фантастика зображувала вигадане, неіснуюче у фантастичних образах, зосереджувала свою увагу на психологічних і соціально-духовних наслідках наукових відкриттів і діяльності людини.

❖ РЕЙ БРЕДБЕРІ (1920—2012) ❖

Рей Дуглас Бредбері — один з найвідоміших американських письменників-фантастів, автор близько 400 літературних творів різних жанрів.

Найбільш популярний роман Бредбері — антиутопія «451° за Фаренгейтом». У цьому творі описано суспільство маскультури й споживання, де серйозні книжки підлягають спаленню, їхнє зберігання — злочин; а здатні критично мислити люди опиняються поза законом. Завдання пожежників у цьому суспільстві — спалювати всі заборонені книжки разом з житлом їхніх власників.

Антиутопія — літературний жанр, який сформувався у XX столітті, коли мрії про гармонійне людське суспільство стали перетворюватися в реальні тоталітарні режими.

Письменники-фантасти намагалися досягнути загальні тенденції розвитку цивілізації, показати вплив наукових досягнень на життя людини, попередити про небезпечність перетворення особистості на «гвинтик» державної машини, про відповідальність людства за долю Всесвіту. Фантастична оповідь дедалі більше отримувала символіко-алегоричний характер, містила широкі філософські узагальнення.

451° ЗА ФАРЕНГЕЙТОМ

(Скорочено)

Так приємно було дивитись, як вогонь поглинає речі, як вони чорніють і змінюються. В кулаках — мідний наконечник брандспойта; величезний пітон випльовує отруйний гас; кров бухкає у скронях, а руки, що перетворюють на попіл подерті сторінки історії, здаються руками дивовижного музики, який диригує симфонію полум'я й горіння. Символічний шолом з цифрою 451 низько насунений на чоло; очі палають жовтогарячим вогнем від думки, що буде далі. Він натискає на запальник — і будинок ніби підстрибує в жадібному полум'ї, що забарвлює вечірне небо в червоне, жовте й чорне. Він сягисто ступає крізь рій вогненно-червоних світляків. Йому нестерпно хочеться, як колись, у дитинстві, встромити в вогонь паличку з льодяником саме тоді, коли книжки, змахуючи, наче голуби, крилами-сторінками, вмирають на ґанку й на лужку перед будинком, злітають іскристими вихорами, і чорний від кіптяви вітер відносить їх геть.

На обличчі Монтеґа застигла посмішка-grimаса, яка з'являється на губах людини, коли її раптом обпалить вогнем, і вона рвучко відсахнеться від його пекучого доторку.

Він знав, що, повернувшись у пожежне депо, він, менестрель вогню, глянувши в дзеркало, дружньо підморгне своєму обпаленому, вимазаному сажею обличчю. А згодом у темряві, вже засинаючи, він усе ще відчуватиме на губах застиглу судорожну посмішку.

Він старанно витер і повісив на цвях свій чорний лискучий шолом, дбайливо повісив поряд брезентову куртку, з насолодою помився під душем, потім, заклавши руки в кишені та на-свистуючи, перетнув майданчик верхнього поверху пожежної станції й ковзнув у люк. В останню секунду, коли, здавалося, він розіб'ється, Монтеґ висмикнув руки з кишень і охопив мідну жердину, яка зі скрипом зупинилась, ледь його ноги торкнулися цементної підлоги першого поверху.

Він вийшов і нічною вулицею рушив до метро, де по підземному тунелю мчав безшумний пневматичний поїзд.

Поїзд невдовзі викинув його разом із сильним струменем теплого повітря на викладений жовтими кахлями ескалатор, що вів на поверхню в передмісті.

Насвистуючи, Монтеґ піднявся на ескалаторі в нічну тишу. Він простував до рогу, не думаючи ні про що, в усякому разі, ні про що особливе. Але раптом сповільнив ходу, ніби звідкись налетів вітер і хтось покликав його на ім'я.

Ось уже кілька вечорів, ідучи при світлі зір до повороту, за яким тротуар вів до його дому, Монтеґ почував себе так дивно. Йому здавалося, що за мить до того, коли йому треба було повернути, за рогом хтось стояв. Повітря було ніби заряджене якоюсь особливою тишею, наче там хтось, причаївшись, підстерігав його, а перед самим його приходом перетворювався на тінь і пропускав Монтеґа крізь себе. Може, він уловлював якийсь слабкий запах, а може, шкірою рук і обличчя відчував ледь помітне підвищення температури там, де стояв той невидимка, зігріваючи повітря своїм теплом. Зрозуміти це було неможливо. Але щоразу, повернувши за ріг, він бачив лише білий безлюдний тротуар, що ніби вигинався. Лише одного вечора йому здалося, ніби щось швидко майнуло через лужок і щезло, перш ніж він устиг вглядітися чи вимовити бодай слово.

Та сьогодні він так стихив ходу, що майже зупинився. Подумки він був уже за рогом — і раптом до нього долинув ледь чутний шерех. Дихання? Чи рух повітря, викликаний присутністю когось, хто заचाївся й чекав?

Він повернув за ріг.

По тротуару, осяяному місячним світлом, вітер гнав осінні листя, і здавалося, ніби дівчина, яка йшла назустріч, не ступає, а пливе в повітрі, бо її підганяє вітер і листя. Ледь нахиливши голову, вона дивилась, як її черевички чіпляють рухливе листя. На її тонкому, матово-білому обличчі застиг вираз лагідної, неситимої цікавості й ледь помітного подиву. Темні очі так пильно вдивлялись у світ, що навряд чи вона пропустила б навіть найменший порух. Біла сукня на ній шелестіла. Монтеґові здавалося, ніби він чує, як рухаються її руки в такт ході, і навіть невловиме відлуння — світлий трепет її обличчя, коли, підвівши голову, вона побачила чоловіка, який стояв за кілька кроків посеред тротуару. З дерев над ними з шурхотом падав сухий листяний дощ. Дівчина зупинилась і, здавалося, хотіла позадкувати, але натомість глянула на Монтеґа темними, сяйливими, жвавими очима, так ніби він сказав їй щось надзвичайно приємне. Але він лише привітався. Помітивши, що дівчина зачудовано дивиться на саламандру на його рукаві й на диск із феніксом на грудях, він проказав:

— Ви, певне, наша нова сусідка?

— А ви, мабуть... — вона відвела очі від емблем його професії, — пожежник? — її голос завмер.

— Як дивно ви це сказали...

— Я... я здогадалася б навіть із заплющеними очима.

— Що, запах гасу? Моя дружина завжди на це скаржиться, — засміявся він. — Його ніколи не можна цілком позбутися.

— Атож, не можна, — мовила вона з якимось острахом.

Монтеґові здалося, ніби вона кружляє навколо нього, обертає його на всі боки, легенько стрясає, вивертає кишені, хоч вона й не зрушила з місця.

— Гас, — проказав він, уриваючи задовгу мовчанку, — мені пахне, як парфуми.

— Справді?

— Атож. Чом би й ні? Дівчина трохи подумала.

— Не знаю, — сказала вона, тоді озирнулась на тротуар, що вів до їхніх будинків. — Можна, я піду з вами? Мене звуть Кларіс Маклелен.

— Кларіс. А я — Гай Монтеґ. Ходімо. А чому ви так пізно блукаєте отут? Скільки вам років?

Теплої, але свіжої ночі вони йшли срібним від місячного сяйва тротуаром, і Монтеґові здавалося, ніби в повітрі повівало тонким ароматом абрикосів і полуниць; він озирнувся і зрозумів, що це неможливо в такій порі року.

Була тільки дівчина, яка йшла поруч, у місячному світлі її обличчя сяяло, мов сніг. Монтеґ знав — вона зараз обмірковує, як краще відповісти на його запитання.

— Так-от, — промовила дівчина, — мені сімнадцять і я божевільна. Мій дядько запевняє, що це в такому віці неминуче. Коли питають, скільки тобі років, каже він, відповідай, що сімнадцять і що ти схибнула. Вночі добре гуляти, правда ж? Я люблю вдихати запах речей, бачити їх, а інколи отак блукаю цілу ніч аж до схід сонця.

Знову запала мовчанка; нарешті Кларіс замислено сказала:

— Знаєте, я вас анітрохи не боюсь.

— А чого мене боятися? — здивувався він.

— Багато хто боїться вас. Я маю на увазі, боїться пожежників. Але ж ви, зрештою, людина як людина...

У її очах, наче в двох блискучих краплинах прозорої води, він побачив своє відображення, темне й крихітне, але точно до дрібниць, видно навіть зморшки в кутиках вуст, ніби ці очі були двома чудесними шматочками лілового бурштину з вкрапленням навіки його образом.

Її, тепер обернене до нього, обличчя здавалося тендітним, матово-білим кристалом, що світився зсередини м'яким, немеркучим світлом. То було не різке електричне світло, а дивно заспокійливий чудовий, приємний пломінець свічки. Одного разу, коли він ще був малий, чогось погасла електрика. Тоді мати десь знайшла й засвітила останню свічку. То була мить перетворень: при цьому світлі простір зменшився, затишно оточив їх, і вони обоє, мати й син — сиділи, ніби самі перетворені, бажаючи одного — щоб електрики не було якомога довше...

Раптом Кларіс Маклелен сказала:

— Можна щось запитати? Чи давно ви працюєте пожежником?

— Відтоді, як мені виповнилось двадцять, тобто вже десять років.

— А ви коли-небудь читаєте книжки, які палите?

Він засміявся.

— Це протизаконно!

— Авжеж, авжеж...

— Це непогана робота. В понеділок палити книжки Едни Міллей, в середу — Вітмена, в п'ятницю — Фолкнера, перетворювати їх на попіл, а потім спалювати навіть попіл. Отакий наш професійний девіз.

Вони пройшли ще трохи. Раптом Кларіс запитала:

— А чи правда, що колись пожежники гасили пожежі, а не розпалювали їх?

— Ні. Будинки завжди були вогнетривкі, запевняю вас.

— Дивно. Я чула, ніби колись горіли будинки, а пожежники існували для того, щоб гасити вогонь.

Він засміявся.

Дівчина швидко поглянула на нього.

— Чого ви смієтесь?

— Не знаю. — Він знову засміявся, та зненацька замовк. — А що?

— Ви смієтесь, хоч я не сказала нічого смішного і на все відповіла одразу ж. А ви ніколи не замислювалися над тим, про що я запитувала?

— Ви таки справді трохи дивна, — промовив Монтеґ, глянувши на неї. — Ви наче зовсім не поважаєте співрозмовника!

— Я не хотіла вас образити. Мабуть, я надто люблю придивлятися до людей.

— Ну, а це вам ні про що не говорить? — він поплескав по цифрі «451» на рукаві своєї вугляно-чорної куртки.

— Говорить, — прошепотіла вона й пришвидшила ходу. — Ви коли-небудь бачили ракетні автомобілі, що мчать ген там, по бульварах?

— Хочете змінити тему?

— Мені іноді здається, що водії тих автомобілів не знають, що таке трава чи квіти, адже вони бачать їх тільки на великій швидкості, — сказала дівчина. — Покажіть їм зелену пляму, й вони скажуть: ага, це трава. Рожева пляма? Розарій! Білі плями — будинки, брунатні — корови. Одного разу мій дядько спробував їхати по шосе повільно — сорок миль на годину. То його на два дні посадили до в'язниці. Смішно, правда ж? І водночас сумно.

— Ви надто багато думаєте, — мовив Гай зніяковіло.

— Я рідко коли дивлюсь телевізійні передачі, не ходжу на автомобільні гонки й не буваю в парках розваг. Певне, тому в мене досить часу для всяких безглузвих думок. Ви бачили за містом рекламні щити завдовжки двісті футів? А ви знаєте, що колись

вони були завдовжки двадцять футів? Тепер же автомобілі мчать так швидко, що реклами довелося подовжити, а то їх ніхто не зміг би прочитати.

— Ні, я цього не знав! — Монтеґ коротко засміявся.

— А я знаю ще щось, чого ви, мабуть, не знаєте. Вранці на траві лежить роса.

Він намагався пригадати, чи чув колись про це, і раптом розсердився.

— А коли подивитися туди, — вона кивнула на небо, — то можна побачити маленького чоловічка на місяці.

Але він не знати вже коли дивився на небо.

Далі вони йшли мовчки; вона замріялась, а він, відчуваючи досаду й ніяковість, докірливо поглядав на неї.

Вони підійшли до її будинку — всі вікна в ньому світилися.

— Що тут таке? — Монтеґові не часто доводилося бачити стільки світла в житловому приміщенні.

— Нічого, просто мама, тато й дядько сидять разом і розмовляють. Зараз таке рідко зустрінеш, так само, як і пішохода. Не пригадую, чи я казала, що мого дядька арештували ще раз — ішов пішки. Так, ми дуже дивні люди.

— Але про що ви розмовляєте? Дівчина лише засміялась.

— На добраніч! — вона повернула до свого будинку. Тоді, ніби щось пригадавши, зупинилась, підійшла до нього й подивилася, здивовано й допитливо, йому в обличчя.

— Ви щасливий? — запитала.

— Що?! — вигукнув він.

Але дівчини вже не було поряд — вона бігла в місячному світлі. Тихо причинилися вхідні двері її будинку.

— Щасливий? От дурниці!

Монтеґ перестав сміятися. Він засунув руку в спеціальний отвір у дверях свого будинку, й вони у відповідь на його доторк відчинились.

— Звісно, щасливий. А що вона собі думає? Що я нещасний? — запитував він у порожніх кімнат, його погляд натрапив на вентиляційну решітку в передпокої. І він нараз пригадав, що там сховане. Зараз воно ніби дивилось на нього звідти. Він швидко відвів очі.

Яка дивна зустріч цього дивного вечора! Такого з ним ще не було, хіба що рік тому, коли він зустрівся в парку зі старим і вони розмовляли...

Монтеґ похитав головою і глянув на голу стіну. Відразу ж на ній проступило обличчя дівчини, яким воно відбилося в пам'яті: прекрасне, навіть більше — приголомшливе. Це тонке обличчя нагадувало циферблат невеличкого годинника, ледь видимий у темній кімнаті, коли, прокинувшись серед ночі, хочеш дізнатись, котра година, і стрілки показують годину, хвилину й секунду, і цей світлий диск каже тобі, що ніч минає, дарма що стає темніше, і незабаром зійде сонце.

— У чому річ? — спитав Монтеґ у свого другого, підсвідомого «я», цього дивака, який часом верзе щось, не підкоряючись ні волі, ні звичці, ні розуму.

Він знову подивився на стіну. Як вона схожа на дзеркало! Неймовірно — чи ж багатьох ти ще знаєш, хто б міг так відбивати твоє власне світло? Люди більш подібні до... — він якось хвилю підшукував порівняння і знайшов його у своїй роботі, — ...до смолоскипів, що палають, доки їх загасять. Хіба часто побачиш на обличчях інших людей відбиток свого власного лица, своїх найглибших, потаємних, трепетних думок?

Яка могутня сила перевтілення була в цій дівчині! Немов нетерпляча глядачка лялькової вистави, вона передчувала найменше тремтіння його вій, кожен порух руки чи пальця. Скільки вони йшли разом? Три хвилини? П'ять? І водночас ніби дуже довго. Яким величезним видавався їй відбиток на стіні, яку тінь відкидала її тендітна постать! Він відчував: коли в нього засвербить око, вона кліпне, а ледь напружаться в нього м'язи обличчя, вона позіхне раніше за нього.

І тепер він думав: «А й справді, вона ніби навмисне чекала мене там, на вулиці, о такій пізній порі...»

Монтеґ прочинив двері спальні й наче опинивсь у мармуровому холодному склепі. Непроглядна темрява, нема й натяку на залитий срібним сяйвом зовнішній світ; вікна щільно завішені, а сама кімната схожа на могилу, куди не проникає жоден звук великого міста. Проте кімната не була порожня.

Він прислухався.

Ледь чутне переривисте комарине гудіння, дзижчання електронної бджоли, що сховалась у своєму теплому й затишному гніздечку. Музика лунала досить виразно, можна було навіть розпізнати мелодію.

Він відчув, як усмішка ковзнула з його вуст, розтанула, спливла й відпала, наче віск фантастичної свічки, яка горіла надто довго і, догорівши, впала і згасла.

Пітьма. Він не був щасливий. Ні, він нещасний. Він сказав це сам собі. Визнав як факт. Він носив своє щастя, мов маску, а дівчина зірвала її і втекла через лужок, і вже не можна постукати до неї в двері, щоб вона повернула йому цю маску...

Зустріч з юною і романтичною Кларіс Маклеланд вибила героя роману з колії звичного існування. «Пожежний» Гай Монтег, доти впевнений, що виконує свою роботу «на користь людства», вперше замислився про своє життя. Він приходить до висновку, що його бездумне існування за інерцією порожнє, у ньому немає місця теплим, людяним стосункам.

Немов підтверджує здогад Гая про механічне животіння нещасний випадок з його дружиною Мілдред. Повернувшись з роботи додому, він застав дружину без свідомості: вона випадково отруїлася снодійним, машинально ковтаючи пігулку за пігулкою. За викликом Монтега приїхала «швидка», і техніки-медики оперативно повертають її до життя за допомогою новітньої апаратури.

Шлюб Монтег і Мілдред давно перетворився на фікцію. Дітей Мілдред не хоче, вона занурена в світ телесеріалів, які заповнюють її життя.

Зустрічі з Кларіс впливають на Монтега, він поступово з налагодженого автомата перетворюється на людину. Йому на думку спадають дивні питання на зразок: «Були ж часи, коли пожежники не спалювали будинки, а навпаки, гасили пожежі?»

Загибель Кларіс, яку збиває автомобіль, зустріч з жінкою, що відмовляється покинути свій будинок, залитий гасом, і сама черкає сірником об поруччя, щоб згоріти разом з книгами, підсилює внутрішній розлад Гая.

Начальник Монтега бранд-мейстер Бітті, який відчув недобре, мав намір привести в порядок свого підлеглого.

«Ми всі повинні бути однаковими, — пояснював він. — Не вільними і рівними від народження, як сказано в Конституції, а... просто однаковими. Нехай всі люди стануть схожими один на одного як дві краплі води, тоді всі будуть щасливі, бо не буде велетнів, поруч з якими інші відчують свою нікчемність».

Якщо прийняти таку модель суспільства, то небезпека, що її становлять книги, стає очевидною: «Книга — це заряджена рушниця в будинку у сусіда. Спалити її. Розрядити рушницю. Треба приборкати людський розум. Хто знає, хто завтра стане мішенню для начитаної людини».

Та Монтеґ не дослухається до попередження Бітті, він зайшов надто далеко. Він не тільки зберігає в своєму будинку книги, приречені на спалення. Він навіть хоче їх прочитати і з ким-небудь обговорити.

У пошуках однодумців Монтеґ звертається до професора Фабера, якого пожежні давно взяли на замітку. Фабер вважає, що над Америкою нависла загроза війни. Він хоче відновити в суспільстві потребу в книгах, щоб люди знову навчилися думати.

Військова загроза стає все реальнішою, але ще раніше хмари згущаються над Монтеґом. Мілдред та її подружки донесли куди слід про його цікавість до книжок.

Монтеґа оголошено особливо небезпечним злочинцем. Та оскільки починається велика війна, йому вдалося врятуватися від погоні. Керуючись інструкціями Фабера, Монтеґ тікає з міста і зустрічає незвичайних людей. Виявляється, деякі інтелектуали знайшли спосіб перешкодити сучасному варварству. Вони перетворювались на живі книги, заучуючи твори напам'ять: хтось «Державу» Платона, хтось «Подорож Гуллівера» Свіфта, хтось Фолкнера, і так по всій Америці. Тисячі однодумців чекали, вірячи, що настане день, коли ці дорогоцінні знання знову знадобляться суспільству.

Над містом, яке нещодавно залишив Монтеґ, з'являються ворожі бомбардувальники. Вони скинули на нього свій смертоносний вантаж і перетворили на руїни це диво технологічної думки XX століття...

Оглушливий гуркіт сповістив про загибель міста.

Монтеґ лежав; цементна пилюка запорошила йому очі, набилася в рот крізь міцно стулені губи. Монтеґ задихався і плакав. І раптом пригадав, пригадав ще щось. Що це? Так, так, розділи з Екклезіаста і «Одкровенень». Частина однієї книжки, частина другої... Мерщій, мерщій, щоб не забути, поки мине цей струс, поки вщухне вітер! Екклезіаст, ось він. Притиснувшись до землі, що здригалась від вибухів, він подумки повторював слова, повторював знову й знову, і вони були прекрасні й довершені, тепер реклама зубної пасти «Денем» не заважала йому, ніби провідник стояв перед його уявним зором, дивився на нього...

— От і все, — промовив хтось. Люди лежали, судомно ковтаючи повітря, мов риби на березі. Вони чіплялися за землю, так

дитина підсвідомо чіпляється за знайомі речі, дарма що вони мертві й холодні, байдуже що трапилося чи трапиться; вчепившись пальцями в землю, широко пороззявлявши роти, люди кричали, — щоб у них не полопалися барабанні перетинки, щоб не збожеволіти. Кричав і Монтеґ, чинячи опір вітру, що різав обличчя, шматував губи, примушував текти кров з носа.

Монтеґ дивився, як поволі влягається густа хмара пилу, як разом з нею на світ опускається велике безгоміння. Йому здавалося — він бачить кожну порошок, кожну травинку, чує кожен крик, шерех, шепіт, що народжувались у цьому світі. Разом із хмарою на землю осідала тиша, даючи живим спокій і час, щоб роздивитися, зрозуміти й відчувати реальність нового дня.

Монтеґ глянув на річку. Мабуть, ми підемо берегом. Він позирнув на занедбану залізничну колію. А може, підемо цим шляхом. Чи великими дорогами. І матимемо час усе обміркувати. А згодом, коли все вляжеться, зосередиться в нас, воно знову вихлюпнеться назовні в наших словах і наших вчинках. Багато що буде неправильно, але багато що буде так, як треба. Тепер ми починаємо свій шлях; ми споглядатимемо світ, бачитимемо, як він живе, говорить, який він насправді. Тепер я хочу бачити все. І хоч те, що я побачу, не буде ще моїм, колись воно зіллється зі мною в єдине ціле і стане мною. Тож подивись на світ, що лежить перед тобою, господи, подивись на те, що навкруг тебе тут, ген там! Лише тоді ти зможеш по-справжньому доторкнутися до цього світу, коли він усотається в тебе, в твою кров, і разом з нею мільйон разів на день обернеться в твоїх жилах. Я так міцно вхоплю його, що він уже більше не випручається. Колись я міцно його вхоплю. Тепер я лише доторкнуся до нього одним пальцем, але це тільки початок. Вітер ущух.

Люди ще лежали в напівзабутті, неспроможні підвестися й почати новий день з його турботами: розпалювати вогнище, кувхарити, рухатися, йти. Вони лежали, блимаючи запорошеними очима. Чулося дихання, спершу уривчасте, потім спокійніше...

Монтеґ сів, але пробував устати. Його супутники теж заворушилися. На чорному прюзі небокраю забовваніли перші слабкі відблиски сонця. Повітря було холодне й пахло вологою.

Мовчки підвівся Гренджер; лаючись, обмацав руки й ноги; по його щоках котилися сльози. Важко човгаючи, він спустився до річки й подивився вгору проти течії.

— Все зрівняли з землею, — сказав він після тривалої мовчанки. — Міста нема, лише жменя попелу. Місто щезло. — Він знов помовчав. — Цікаво, чи багато хто розумів, що так буде? Чи багатьох це заскочило зненацька?

Хтось дістав з кишені шматок паперу, чиркнув сірником, підпалив його, на вогник поклали суху траву й листя, потім підкинули гілочок. Вологе віття сичало й тріскотіло, але зрештою зайнялось, і вогнище розгорілося в ранішньому повітрі. Зійшло сонце. Люди мовчки присунулися до багаття, незграбно схилиючись над вогнем. Перші промені сонця торкнулись їхніх потилиць.

Гренджер розгорнув промаслений папір і вийняв шматок бекону.

— Поснідаємо, а тоді повернемо назад і подамося проти течії. Ми там будемо потрібні.

Хтось подав невеличку сковорідку, на неї поклали бекон і поставили на вогонь. За хвилину бекон уже шкварчав і підстрибував, сповнюючи ранкове повітря смачним запахом. Люди мовчки спостерігали за цим дійством.

— Фенікс, — раптом сказав Гренджер.

— Що?

— Колись, у давнину, жив на світі дурний птах на ймення Фенікс. Кожні кілька сотень років спалював себе на вогнищі. Мабуть, той птах був кровним родичем людини. Але, згорівши, він щоразу відроджувався, поставав з попелу. І ми, люди, схожі на цього птаха, але маємо одну перевагу — ми знаємо, яку дурницю робимо. Ми знаємо всі дурниці, які нарobili за тисячі років. А що ми це знаємо й завжди можемо озирнутись на них, то можна сподіватися: коли-небудь ми перестанемо розпалювати ці погребальні багаття і стрибати в вогонь. Кожне покоління залишає нам людей, які пам'ятають про помилки людства.

Він зняв сковорідку з вогню; почекавши, поки бекон трохи остигне, всі заходилися їсти.

— Тепер підемо проти течії, — вів далі Гренджер. — І пам'ятайте одну важливу річ: самі ми нічого не варті. Ми — ніщо. Але те, що ми зберігаємо в собі, колись може допомогти людям. Проте навіть тоді, коли ми вільно мали в руках книжки, то не користувалися з усього, що вони нам давали. Ми й далі паплюжили пам'ять померлих. Ми плювали на могили тих, хто жив до нас. Невдовзі — за тиждень, місяць, за рік — ми зустрі-

немо багатьох самотніх людей. І коли вони нас запитають, що ми робимо, ми скажемо: згадуємо. І тому зрештою переможемо. Колись ми згадаємо так багато, що зробимо найбільший в історії екскаватор, викопавемо найглибшу з усіх могилу і навіки поховаємо в ній війну. А тепер готуймося в дорогу. Насамперед ми повинні побудувати фабрику дзеркал і цілий рік випускати дзеркала, дзеркала й нічого більше, щоб люди могли добре роздивитися себе в них.

Вони поснідали й загасили багаття. День розгорявся дедалі яскравіше, наче хтось підкручував гніт у величезній лампі. В кронах дерев влаштувалися птахи, які покинули були свої гнізда, а тепер повернулися назад.

Монтеґ рушив на північ. Озираючись, він побачив, що всі йдуть слідом за ним. Здивований, він ступив убік, щоб пропустити Гренджера, але той лише подивився на нього й кивнув. Монтеґ пішов уперед. Він глянув на річку, на небо, на іржаву колію, що бігла назад, туди, де були ферми й сараї, повні сіна, куди вночі приходили втікачі з міста. Колись, потім, через місяць чи через півроку, але не пізніше ніж через рік, він знову, вже сам, пройде по цих місцях і йтиме доти, доки наздожене тих, хто пройшов цим шляхом раніше за нього.

А тепер перед ним лежала довга дорога; вони йтимуть цілий ранок, до полудня; і коли вони йшли мовчки, то тільки з однієї причини: кожному було про що подумати, кожному було що згадати. Пізніше, коли сонце підіб'ється високо й зігріє їх, вони почнуть розмовляти чи просто розказувати про те, що вони запам'ятали, щоб пересвідчитися: все це збереглося в їхніх головах. Монтеґ відчув, що і в ньому повільно прокидаються, оживають слова. І коли настане його черга, що він скаже? Що він цього дня може сказати таке, щоб хоч трохи полегшити їм шлях? На все свій час. Так. Час руйнувати і час будувати. Так. Час мовчати і час говорити. Авжеж, це так. Але що це? Що? Є щось таке, щось є, є...

«...І по цей бік, і по той бік ріки — дерево життя, що родить дванадцять разів, кожного місяця приносячи плід свій; а листя дерева зцілює народи».

Так, думав Монтеґ, ось що я скажу їм опівдні. Опівдні... Коли ми прийдемо до міста.

Переклад Євгена Крижевича

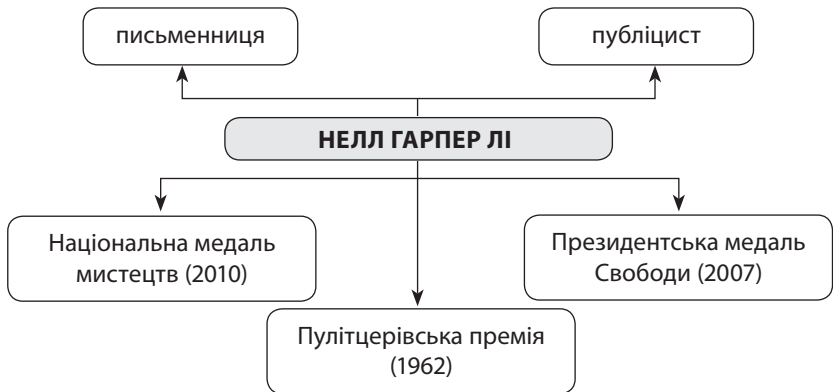

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Поясніть, у чому полягають особливості жанру роману Рея Бредбері «451° за Фаренгейтом».
2. Розкрийте смисл назви роману Бредбері.
3. Розгляньте, який парадокс лежить в основі роману. Яку роль у ньому виконують пожежники?
4. Поміркуйте, що символізує спалення книжок у романі. Про які історичні факти це нагадує?
5. Пофантазуйте, яким ви уявляєте собі героя роману. Намалюйте ілюстрації до найбільш вражаючих, на вашу думку, епізодів.
6. Проаналізуйте, в чому сьогодні актуальність роману Рея Бредбері.

❖ НЕЛЛ ГАРПЕР ЛІ (1926—2016) ❖

Нелл Гарпер Лі — американська письменниця та публіцистка, відома завдяки її роману «Убити пересмішника» (1960).

Події в романі відбуваються впродовж трьох років (1933–35) у вигаданому містечку Мейкомб (Алабама). Це розповідь про расизм і ксенофобію в південно-східних штатах Америки, яка ведеться від імені головної героїні — шестирічної Джин Луїзи Фінч (на прізвисько Всевидько). Дівчинка живе зі старшим на чотири роки братом Джемом (Джеремі) і батьком-вдівцем Аттікусом, який працює адвокатом. Всевидько і Джем дружать із хлопцем на ім'я Діл, який кожного року приїжджає до Мейкомба на літо до тітки.

УБИТИ ПЕРЕСМІШНИКА

(Уривки)

Всевидько живе в невеликому будинку, розташованому на головній вулиці міста Мейкомб. Сім'я Фінч була однією з найстаріших в окрузі і складалася з трьох осіб. Глава сім'ї, Аттікус, юрист, працював захисником в суді і тримав власну адвокатську контору. Він овдовів кілька років тому і один виховував двох дітей. Різниця у віці між Всевидьком і її старшим братом Джимом — чотири роки. Виховувати дітей Аттікусу допомагає темношкіра служниця Келпурнія, жінка сувора, але добра, яку діти трохи побоювалися. Ця історія трапилася в той рік, коли брат Джим зламав руку, а почалося все з Опудала Редлі, що жив по сусідству з Фінчами. Редлі були відлюдниками. Старші члени родини рідко виходили з дому, а їхнього сина взагалі ніхто не бачив дуже давно. Колись хлопець зв'язався з поганою компанією, і батько замкнув його в будинку. Саме Редлі-молодшого і називали Страхолюдом. Його боялися всі діти в місті й обходили їхній будинок стороною. Про цих людей ходило багато легенд. Все літо Фінчи з новим другом, хлопчиком на ім'я Ділл, який приїхав до тітки на літні канікули, намагалися виманити Страхолюда з дому, але їхні спроби успіхом не увінчалися.

Восени Всевидько пішла в школу. Тепер їй щодня доводилося ходити повз «проклятий будинок», біля якого росли високі віргінські дуби. Одного разу Всевидько знайшла в дуплі одного з дубів пакетик жуйки, потім — коробочку з двома «щасливими» пенні. Діти здогадувалися, від кого ці подарунки.

Наступного літа Ділл знову приїхав, і діти повернулися до свого улюбленого заняття — виманювання Страхолюда з дому. Це тривало доти, доки Аттікус не заборонив дітям приставати до сусідів. Восени діти знову знаходили в дуплі подарунки, поки містер Редлі не замазав тайник цементом.

Зима того року була дуже холодна, будинки доводилося опалювати. Одного разу вночі будинок по сусідству з Фінчами загорівся. Незабаром після пожежі Аттікусу доручили захищати чорношкірого чоловіка, який нібито згвалтував білу дівчину. Кинути цю справу Аттікус не міг, оскільки вірив у невинність свого підзахисного. Городяни і жителі округу засуджували Аттікуса, бо не любили чорношкірих. Діти не могли чути, як ображають їхнього батька, і часто приходили додому в синцях.

РОЗДІЛ ІХ

— Візьми свої слова назад!

Так я наказала Сесілу Джейкобсу, і то був початок невеселих для нас з Джемом днів. Я стиснула кулаки й приготувалася кинути в бій. Аттікус обіцяв відлупцювати мене, якщо хоч раз почує, що я з кимось билася: мовляв, я уже занадто доросла, досить пустувати, і чим швидше я навчуся стримуватися, тим краще буде для всіх. Я про це забула.

Забула через Сесіла Джейкобса. Напередодні він крикнув посеред шкільного двору, що батько Всевидька Фінч захищає чорномазих. Я сказала, що це неправда, і розповіла про все Джемові.

— Що він хотів сказати? — запитала я Джема.

— Нічого. Спитай Аттікуса, він тобі розтлумачить.

— Аттікус, це правда, що ти захищаєш чорномазих? — звернулася я ввечері до батька.

— Ну звісно. Тільки не кажи «чорномазих», Всевидько. Це грубо.

— У школі всі так кажуть.

— Віднині на одного буде менше.

— А нащо ти посилаєш мене в школу, як не хочеш, щоб я так казала?

Батько подивився на мене лагідно і трохи здивовано. Незважаючи на компроміс між нами, я за всякої нагоди намагалася не піти до школи — надто вже вона мені набридла. З перших же днів вересня у мене то ноги підламувалися, то в голові паморочилось, то живіт болів. Я навіть дала п'ятачок синові куховарки міс Рейчел, аби він дозволив мені потертися головою об його голову: у нього був величезний стригучий лишай. Та дарма.

— Аттікус, а чи всі адвокати захищають чор... негрів?

— Авжеж, Всевидько.

— Чому ж тоді Сесіл сказав, що ти захищаєш чорномазих? Він сказав це так, ніби ти вчинив злочин.

Аттікус зітхнув.

— Я захищаю негра. Його звать Том Робінсон. Він живе в невеличкому селищі, що за смітником. Ходить до тієї ж церкви, що й Келпурнія. Вона добре знає його родину. Кел каже, що це порядні люди. Всевидько, ти ще мала і не все розумієш. Є в місті люди, які кричать, що я не повинен захищати цю людину. Це справа особлива. Вона розглядатиметься в суді під час літньої сесії. Джон Тейлор люб'язно погодився перенести слухання справи...

— Якщо тобі не слід його захищати, чого ж ти захищаєш?

— На це є кілька причин, — відповів Аттікус. — Найголовніше — якщо я не стану його захищати, то не зможу дивитися людям у вічі, не зможу представляти наш округ на законодавчих зборах, не зможу навіть сказати тобі або Джемові, щоб ви робили так, а не інакше.

— Ти хочеш сказати, що якби ти відмовився захищати цю людину, ми з Джемом могли б тебе не слухатися?

— Майже так.

— Чого?

— Бо я не зміг би вимагати од вас, щоб ви слухалися. Розумієш, Всевидько, робота наша така, що кожному адвокату, принаймні раз у житті, доводиться стикатися з судовою справою, яка торкається його особисто. Саме така справа у мене тепер. Можливо, в школі ти почувеш різні нісенітниці з цього приводу. Єдине, про що я хочу тебе просити, — тримай вище голову і не давай волі кулакам. Що б там не казали, ти не повинна втрачати самовладання. Для різноманітності намагайся боротися не кулаками, а головою, вона в тебе непогана, хоч і не дуже хоче вчитись.

— Аттікус, а ми виграємо цю справу?

— Ні, любя, не виграємо.

— Тоді чого ж...

— Бо хоч нас і перемогли сто років тому, а війна триває й досі, — сказав Аттікус.

— Ти кажеш так, як дядечко Айк Фінч, — сказала я.

Дядечко Айк Фінч — єдиний в окрузі Майкомб живий ветеран Південної армії. Він носив бороду таку, як у генерала Гуда, і дуже пишався цією схожістю. Принаймні раз на рік Аттікус разом з нами навідувався до нього, і мені доводилося його цілувати. Це було жахливо. Аттікус і дядечко Айк весь час розмовляли про ту війну.

«Я так скажу, Аттікус, — казав, бувало, дядечко Айк, — Міссурійський компроміс — ось що нас доконало, а проте якби мені довелося почати все спочатку, я б знову пішов тією самою дорогою і не відступив би ні на крок. Більше того, цього разу ми всипали б їм... Коли в вісімсот шістдесят четвертому на нас звалився отой Твердокаміний Джексон... чи той... перепрошую, молоді люди, в той час Синій Дрючок був уже на небі, пухом йому земля...»

— Підійди сюди, Всевидько, — сказав Аттікус.

Я залізла йому на коліна і поклала голову на груди. Він обняв мене і став легенько колисати.

«Тепер не ті часи, — відповідав йому на те Аттікус. — Ми воюємо вже не з янкі, а з своїми друзями. Але пам'ятай, хоч як скрутно доводилося б у цій боротьбі, вони залишаються нашими друзями і це наш рідний край».

Я запам'ятала ці слова і все-таки на другий день перестріла в шкільному дворі Сесіла Джейкобса і сказала:

— Береш свої слова назад?

— А більше ти нічого не хочеш? — закричав він. — Дома мені сказали, що твій батько ганьбить наше місто, а того чорномазого треба повісити на вежі!

Я хотіла заїхати йому в шию, але, згадавши слова Аттікуса, опустила кулаки і пішла геть.

— Злякалася! Боягузка! — дзвеніло у мене в вухах.

Вперше в житті я ухилилася від бійки. Виходило так, що якби я побилася з Сесілом, то підвела б Аттікуса. А він так рідко звертався з проханням до нас із Джемом, що заради нього я готова була стерпіти навіть образливе «боягузка». Я відчула, що повелася благородно, згадавши прохання Аттікуса, і лишалася благородною три тижні.

Навесні сім'я Фінч збільшилася на одну людину — до них переїхала жити тітка Олександра. Раніше вона жила на сімейній фермі недалеко від міста, але Всевидько піростала, і Олександра вирішила підтримати брата. Тітка спробувала звільнити темношкіру служницю Келпурнію, та Аттікус їй не дозволив. За деякий час до компанії дітей знову приєднався Ділл, який втік від матері і вітчима.

Тома Робінсона, якого захищав Аттікус, перевели в міську в'язницю. З усієї округи в місто з'їхалися фермери, щоб лінчувати нещасного. У першу ніч двері в'язниці охороняв Аттікус. Діти захотіли дізнатися, куди пішов батько, і Всевидько впізнала одного з фермерів. Дорослі не наважились здійснити задумане на очах у дитини.

На суд над Томом з'їхалися майже всі жителі округу. Під час судового засідання Аттікус довів, що Том не винен. Насправді це дівчина намагалася повернути увагу Тома, а її батько Боб Юел застав дочку за цим заняттям, побив її, а провину за це звалив

на чорношкірого хлопця. Незважаючи на відсутність доказів вини Тома, присяжні його не виправдали. Досі в Мейкомбі ще ніколи не виправдовували негра, бо вважалося, що біла людина завжди має рацію. Тома засудили до смертної кари. Зазвичай такі вироки виносилися за лічені хвилини, але цього разу присяжні радилися кілька годин і насилу дійшли згоди. Аттікус вважав це своєю маленькою перемогою і був упевнений, що зможе врятувати Тома від електричного стільця. На жаль, Том загинув, намагаючись втекти з в'язниці.

Юел, якого Аттікус виставив дурнем на суді, погрожував усім учасникам засідання. Він чіплявся до вдови Тома, заліз в будинок до судді. Діти боялися за батька, але той не ставився до цього серйозно. На День Усіх Святих в школі відбулося свято. У костюмованій виставі Всевидько зображала окіст. Тільки костюм на дротовому каркасі врятував дівчинку від смерті. Коли вони з братом ішли додому, на них напав Боб Юел. Джим зламав руку і втратив свідомість від болю. Невідомо, чим би все скінчилося, якби дітям не допоміг незнайомий чоловік, який убив Юела і відніс додому Джима. Це був Страхолюд Редлі — насправді боязкий, лякливий і хворий хлопець.

РОЗДІЛ XXX

— Містер Артур, доню, — лагідно поправив мене Аттікус. — Джин Луїзо, це містер Редлі. Сподіваюсь, тебе він уже знає.

Якщо Аттікус в таку годину міг представити мене Страхолюду Редлі за всіма правилами етикету, то він... Аттікус лишається вірним собі за всяких обставин.

Обличчя містера Артура знову засвітилося лагідною усмішкою, і я, не знаю чого, під його поглядом зірвалася з місця і побігла до Джема. Мені було ніяково, і, щоб приховати свою ніяковість, я стала поправляти ковдру.

— Ні, ні, не турбуй його! — сказав Аттікус.

Містер Тейт сидів, крізь рогові окуляри пильно розглядаючи Страхолюда. Він хотів щось сказати, коли в передпокої почулася хода доктора Рейнольдса.

— Всі тут, — гукнув він з порога. — Добрий вечір, Артур, я тебе перший раз не помітив.

Голос у доктора Рейнольдса був такий же гучний і бадьорий, як і його хода, він пролунав так, ніби доктор вітався з Страхолю-

дом щодня все своє життя, і це здивувало мене навіть більше, ніж те, що я опинилася в одній кімнаті з Страхолюдом. Він, певно, теж інколи хворіє. А може, й ні.

Доктор Рейнольдс тримав у руках великий пакунок — щось загорнуте в газету. Він поклав пакунок на письмовий стіл Джема і зняв піджак.

— Тепер ти віриш, що він живий? Хочеш, розкажу, як я дізнався про це? Я почав оглядати його, а він як потягне мене ногою. Довелось усипити його та ще й добре — не можна було навіть торкнутись. А тепер тікай звідси!

— Е-е... — почав Аттікус, кинувши оком на Страхолюда. — Ходімо на веранду, Гек, ще не холодно, стільців там досить.

Цікаво, подумала я, чому Аттікус запрошує нас на веранду, а не до вітальні, потім догадалася: у вітальні надто яскраве світло.

Ми слідом за містером Тейтом вийшли з кімнати. Аттікус стояв біля дверей і хотів вийти перший, але передумав і пропустив містера Тейта вперед.

Дивна істота людина: навіть за незвичайних обставин вона робить те, до чого звикла. Я не була винятком.

— Ходімо, містер Артур, — несподівано для себе мовила я. — Ви самі не знайдете дороги на веранду, я вас проведу.

Він глянув на мене згори вниз і кивнув головою.

Я повела його через передпокій, повз вітальню.

— Сідайте, містер Артур, ось крісло, вам буде зручно в ньому.

Таким я колись і уявляла його: він сидить на веранді... а погода... яка погода, містер Артур!

Погода й справді була чудова. Все це трохи скидалося на сон, не знаю чому, я запропонувала йому крісло, яке стояло осторонь. І тут було темніше. В темряві Страхолюд почуватиме себе затишніше.

Аттікус сидів у гойдалці, а містер Тейт поряд, у кріслі. На них падало яскраве світло з вікна вітальні. Я сиділа віддалік, поруч із Страхолюдом.

— Ось що, Гек, — промовив Аттікус, — я гадаю, перше, що треба зробити... о господи, забув, що хотів сказати... — Він зсунув на лоб окуляри і притиснув пальцями очі. — Джемові ще й тринадцяти немає... ба ні, йому вже тринадцять... точно не пам'ятаю. У всякому разі, цією справою займеться окружний суд.

— Чим, містер Фінч? — Містер Тейт зняв праву ногу з лівої і нахилився наперед.

— Зрозуміло, це чистий самозахист, і все-таки я повинен піти в контору і глянути, яка це стаття...

— Містер Фінч, ви що? По-вашому, Боба Юела вбив Джем? Ви справді так думаєте?

— Ви ж самі чули, що Всевидько сказала. Тут сумніву бути не може. Вона сказала: Джем прийшов їй на допомогу, збив його і повалив на землю... певно, якось пощастило йому в темряві вихопити у Юела ніж... завтра все з'ясуємо...

— Все це не так, містер Фінч, — запевнив містер Тейт. — Джем не вбивав Боба Юела.

Якусь мить Аттікус мовчав. Він дивився на містера Тейта так, ніби силкувався збагнути, що той сказав. А потім похитав головою.

— Гек, це дуже люб'язно з вашого боку, у вас добре серце і благородні наміри, але нічого такого робити не слід.

Містер Тейт підвівся, підійшов на край веранди, плюнув у кущі, засунув руки в кишені і повернувся до Аттікуса.

— Чого робити не слід? — запитав він.

— Гек, пробачте за різкість, — сказав Аттікус просто, — але я не допущу, щоб цю справу зам'яли. Це було б проти моєї совісті.

— Ніхто й не збирається щось зам'яти, містер Фінч.

Містер Тейт говорив спокійно, а його широко розставлені ноги, здавалося, вросли в підлогу. Дивний поєдинок відбувався між моїм батьком і шерифом.

Тепер уже Аттікус підвівся і попрямував до краю веранди. Він гмукнув і теж плюнув у двір. Потім засунув руки в кишені, підійшов до містера Тейта.

— Гек, хоч ви й не сказали всього, але я знаю, про що ви думаєте. Дякую, Джін Луїзо, — звернувся він до мене, — ти кажеш, що Джем одірвав від тебе містера Юела і повалив його?

— Так, сер, я так подумала... я...

— Ви чуєте, Гек? Щиро дякую вам, але я не хочу, щоб мій син вступав у життя з нечистою совістю. Найкращий вихід — викласти все так, як було. Хай люди знають, хай буде суд. У нього попереду життя, і я не хочу, щоб люди шепотілися за його спиною, щоб хто-небудь сказав: «А, Джем Фінч... його батько добре заплатив і виручив сина». Чим скоріше ми з цим покінчимо, тим краще.

— Містер Фінч, — спокійномовив містер Тейт, — Боб Юел сам наткнувся на свій ніж. Він сам себе заколов.

Аттікус одійшов у куток веранди. Його погляд зупинився на гілочці гліцинії. Які ж вони вперті обидва, і кожен на свій лад. Цікаво, хто перший поступиться. Впертість Аттікуса була спокійна, непоказна, проте інколи він виявляв завзятість Канінгемів. Містер Тейт був такий же впертий, як і мій батько, але йому бракувало витримки, він довго не роздумував.

— Гек, — сказав Аттікус, стоячи до нас спиною, — зам'яти цю справу означало б відрізати Джемові той шлях у життя, до якого я його готую. Іноді мені здається, що я нікчемний батько, але у моїх дітей немає нікого, крім мене. Перш ніж подивитися на когось, Джем завжди дивиться на мене, а я намагаюся жити так, щоб мені не соромно було подивитися синові в очі... Якщо зараз я дозволю собі щось таке, то вже не зможу, як раніше, спокійно зустріти його погляд, отже, я втрачу сина. А я не хочу втрачати ні сина, ні Всевидька, адже у мене, крім них, немає нікого.

— Містер Фінч, — містер Тейт все ще стояв, широко розставивши ноги, ніби вріс у підлогу, — Боб Юел упав і наткнувся на свій власний ніж. Я можу це довести.

Аттікус обернувся. Ще глибше засунувши руки в кишені, він сказав:

— Гек, невже ви не можете мене зрозуміти? У вас теж є діти, однак я старший за вас. Коли мої діти стануть дорослими, я буду вже зовсім старий, якщо я взагалі доживу до того часу, але зараз я... якщо вони перестануть мені вірити, вони вже не віритимуть нікому. Джем і Всевидько знають же, як усе це сталося. Коли вони довідаються, що я розповідаю людям цю історію не так... тоді можна буде вважати, що у мене немає дітей. Я не можу бути на людях одним, а вдома іншим.

Містер Тейт легенько хитнувся, став навшпиньки, опутився на п'яти, потім терпляче сказав:

— Він кинув Джема на землю і спіткнувся об коріння, ось дивіться, я покажу.

Містер Тейт витяг з бокової кишені довгий складаний ніж. У цей час зайшов доктор Рейнольдс.

— Цей негід... небіжчик там під дубом, доктор, це одразу, коли ввійти на шкільний двір. Ліхтарик у вас є? Візьміть краще мій.

— Я, мабуть, під'їду машиною і ввімкну фари, — сказав доктор Рейнольдс, проте ліхтарик містера Тейта він узяв. — З Джемом усе гаразд. Він, певно, до ранку не прокинеться, але ви не хвилюйтесь. Гек, це у вас ніж, яким убито Юела?

— Ні, сер, той стирчить у ньому. По рукоятці видно, що то звичайний кухонний ніж. Кен із своєю тачкою, мабуть, уже там, доктор, до побачення.

Містер Тейт швидким рухом одкрив ніж.

— Ось як це було, — сказав він і, тримаючи в лівій руці ніж, удав, що спіткнувся. Рука з ножем смикнулася вперед і вниз.

— Тепер бачите? Він його сам собі встромив між ребра, навалившись усім тілом.

Містер Тейт закрити ніж і сховав його в кишеню.

— Всевидько тільки вісім років, — сказав він. — Вона перелякалась і не могла до ладу розібрати, як воно було.

— Ви її не знаєте, — похмуро сказав Аттікус.

— Я не кажу, що вона щось вигадала, я кажу, що вона злякалась і не могла розібратися в тому, що відбувалося. До того ж було темно, хоч в око стрель... Тут свідком може бути тільки людина, яка добре бачить у темряві...

— Цього не буде, — сказав тихо Аттікус.

— Тьху, хай йому чорт! Та я не про Джема дбаю!

Містер Тейт так тупнув ногою, що в спальні міс Моді загорілося світло. І у міс Стефані Крофорд теж засвітилось. Аттікус і містер Тейт глянули через дорогу, потім один на одного. Помовчали.

Потім містер Тейт заговорив ледь чутно:

— Мені дуже неприємно сперечатися з вами в такий час. Цього вечора ви пережили таке, чого й ворогові не побажаєш. Не знаю, як ви ще на ногах стоїте. Але одне я знаю: ви зараз не можете розібратися в найпростіших речах, а зробити це треба, і неодмінно сьогодні, бо завтра буде пізно. У Боба Юела між ребрами стирчить кухонний ніж.

Містер Тейт додав, що це просто несерйозно з боку Аттікуса думати, ніби хлопець такого зросту і такої комплекції, як Джем, до того ж із зламанною рукою, міг у темряві подужати дорослого чоловіка.

— Гек, — раптом звернувся до нього Аттікус, — а що це у вас за складаний ніж, яким ви так розмахували? Звідки він у вас? — Відібрав у одного п'яного, — спокійно відповів містер Тейт.

Я силкувалася пригадати. Містер Юел накинувся на мене... потім упав... певно, Джем підвівся і прибіг мені на допомогу. Принаймні я так думала...

— Гек?

— Я ж сказав, що відібрав ніж сьогодні ввечері у одного п'яного. А Юел знайшов, мабуть, кухонний ніж десь на звалищі. Нагострив його і чекав нагоди... саме так — чекав нагоди.

Аттікус повернувся до гойдалки і сів. Руки важко опущені між колін, очі дивляться вниз. Такі ж повільні були його рухи і тієї ночі, біля тюрми, коли мені здалося, що він цілу вічність згортав газету, поки нарешті кинув її на стілець.

Містер Тейт незграбно, але тихо ходив по веранді.

— Цю справу вирішую я, містер Фінч, а не ви. Я вирішую, я і відповідаю. Оскільки ви не поділяєте моїх поглядів, то й зробити ви мало що можете. Якщо ж усе-таки спробуєте, я вам скажу у вічі, що ваші слова — неправда. Це не Джем ударив ножем Боба Юела, хлопець ніякого відношення до цього не має, затямте це добре. Єдине, що хотів Джем, — якнайскоріше й без пригод добратися додому.

Містер Тейт перестав ходити по веранді. Він зупинився перед Аттікусом, спиною до нас.

— Я не дуже добра людина, сер, але я шериф округу Мейкомб. Прожив тут усе своє життя, а мені незабаром уже сорок три. Знаю все, що тут діялося не тільки за мого життя, але й до мого народження. Той чорний хлопчина загинув ні за що, а людина, на совісті якої лежить його смерть, тепер сама віддала богові душу. Цього разу, містер Фінч, хай мертві ховають мертвих. Хай мертві ховають мертвих.

Містер Тейт підійшов до гойдалки і взяв свій капелюх, що лежав біля Аттікуса. Поправив волосся, надів капелюх.

— Я ще ніколи не чув, щоб хто-небудь сказав, що відвернути злочин — протизаконна дія. А саме це і є те, що він зробив. Чи, може, ви скажете, що обов'язок велить мені не замовчувати цей факт, а розголосити по всьому місту? А знаєте, що тоді буде? Юрба жінок з усього міста, в тому числі і моя дружина, збереться негайно коло його дому, вони закидають його пирогами й тортами. Мені так здається, містер Фінч, що витягти на показ усьому люду скромну, тиху людину, яка вчинила добре діло для вас і для всього міста, було б просто гріх. Цей гріх я не можу взяти на себе. Був би це не він — справа інша. А з цією людиною так не можна, містер Фінч.

Містер Тейт, здавалося, хотів протерти дірку в підлозі носком черевика. Потім смикнув себе за ніс, потер ліве плече.

— Можливо, я й невелика цяця, містер Фінч, і все-таки я поки що шериф округу Мейкомб, і Юел сам упав на свій власний ніж. На добраніч, сер!

Містер Тейт перейшов веранду і вийшов у двір. Грюкнули дверцята автомобіля, і він поїхав.

Аттікус ще довго сидів, дивлячись на підлогу. Нарешті він підвів голову.

— Всевидько, — сказав він, — містер Юел упав на власний ніж. Ти це розумієш?

У батька був такий вигляд, що я зрозуміла: його треба підбадьорити. Я підбігла до нього, обняла і поцілувала так міцно, як тільки могла.

— Звичайно, розумію, — заспокоїла я його. — Містер Тейт сказав усе правильно.

Аттікус звільнився і глянув на мене.

— Що ти маєш на увазі?

— Ну, це було б усе одно, що вбити пересмішника, так же?

Аттікус потерся щокою об мою голову. Потім підвівся й пішов у темний куток веранди, і знову його хода стала легка і молодеча.

Перш ніж зайти в дім, він зупинився перед Страхолюдом Редлі.

— Дякую вам за моїх дітей, Артуре, — сказав він.

Переклад Тетяни Некрич

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Роман «Убити пересмішника» вивчають у переважній більшості американських шкіл. Як ви думаєте, чому?
2. Підготуйте повідомлення про расизм і ксенофобію. Як засуджуються ці ганебні явища в романі Гарпер Лі?
3. Перегляньте екранізацію роману. Чому цей фільм вважається класикою американського кіно?
4. Підготуйте рекламний плакат до роману «Убити пересмішника».
5. Поміркуйте, в чому секрет популярності роману Гарпер Лі.

❖ ЕРІК СІГЕЛ (1937—2010) ❖

Ерік Сігел — американський письменник і сценарист, автор повісті «Історія кохання», яка вважається однією з найбільш читаних книжок XX сторіччя (стала бестселером і розійшлася накладом понад 30 млн примірників).

У повісті розповідається історія кохання блискучого студента Гарвардського університету і сина шляхетної родини Олівера Барретта IV та італійки за походженням Дженніфер Кавіллері, яка вчилася в Редкліффському коледжі. Закохані побралися й жили щасливо, попри незадоволення родини Олівера та матеріальну скруту. Та їхнє щастя тривало недовго — Дженніфер захворіла на невиліковну хворобу й померла.

ІСТОРІЯ ОДНОГО КОХАННЯ

(Скорочено)

Жила собі дівчина. Дожила до двадцяти п'яти років і померла. Що говорять у таких випадках?

Що була вона вродлива. І розумна. Що любила Моцарта, Баха, бітлів. І мене. Яюсь, коли вона звалила в одну купу цих світочів музики й вашого покійного слугу, я спитав, за яким усе-таки принципом мають розподілятися її лаври, й вона, всміхнувшись, відказала: «За алфавітним». Я тоді, пригадую, теж усміхнувся. А тепер — сиджу й гадаю: а як, власне, мене в тому списку було записано? Якщо на ім'я, то я стояв за Моцартом. Якщо ж на прізвище — то десь між Бахом та бітлами. І так і так виходить не перше місце, й це чомусь страшенно мене гризе: я ж бо звик скрізь бути першим. Гени, фамільна спадковість!

На останньому курсі я взяв собі за звичку працювати в бібліотеці Редкліффа. Не тільки через те, що там є на кого — і на що! — подивитись (і я таки дивився й задивлявся), а передусім тому, що в цій бібліотеці стояла справжня тиша, та й одержати книжку з фонду обов'язкової літератури було легше.

А втім, як водиться у нас у Гарварді, за день до заліку з історії я ще не тримав у руках жодної книжки з обов'язкового списку. Отож, зайшовши до бібліотеки, я пішов прямо до видачі, з наміром узяти один-єдиний том, який, сподівався, і вивезе мене завтра. На видачі чергували двоє дівчат. Одна висока — з тих, що грають у теніс і в усякі інші ігри. Друга — в окулярах, учена мишка. Я обрав чотириокого Гризуна Науки.

— Дайте мені «Пізнє середньовіччя».

Вона скоса глянула на мене:

— Хіба у вас немає бібліотеки?

— Наскільки мені відомо, студенти Гарварда мають право користуватися вашою бібліотекою.

— Ви мені про закон, містере Шпаргалето, а я вам — про етику. У вас у Гарварді — п'ять мільйонів книжок. А у нас тут — злиденні кілька тисяч.

Ото ще надлюдина в спідниці. Це з тих, мабуть, що вважають: якщо студенток у Редкліффі вп'ятеро більше, ніж студентів у Гарварді, то це означає, що дівчата вп'ятеро розумніші від хлопців. За інших обставин я залюбки позбиткувався б з неї — я це вмю, — але сьогодні мені до зарізу потрібна була та клята книженція.

— Слухайте, мені дуже потрібна та клята книженція.

— Чи не можна без вульгарностей, містере Шпаргалето?

— Чого це ви охрестили мене Шпаргалето?

— Того, що вигляд у вас такий: багатий, та дурний, — відповіла вона, знімаючи окуляри.

— От і не вгадали. Я бідний, але розумний.

— Це я бідна і розумна, містере Шпаргалето. А ви — ні.

Вона виклично дивилася на мене своїми карими очима. Ну гаразд, оте «багатий» я б іще проковтнув, але за «дурного» спуску не дам, і гарні очі тебе не виручать.

— Який це йолоп сказав вам, що ви розумні? — питаю.

— Я сама знаю. От з вами я, приміром, і кави за одним столом не пила б.

— А я вас ніколи й не запросив би.

— От вам і доказ, — зраділа вона, — доказ того, що ви дурний.

Знаєте, чому я запросив її на каву? З чисто егоїстичних міркувань. Скапітулювавши в останню мить — тобто удавши раптом, що чашка кави в її товаристві стала моєю найзаповітнішою мрією, — я одержав «Пізнє середньовіччя». А що чергувала

вона до закриття бібліотеки, то я встиг завчити кілька абзаців про послаблення церковного й посилення світського впливу на королівську владу наприкінці одинадцятого століття. За свою відповідь на заліку я одержав «відмінно» з мінусом і, до речі, таку саму оцінку я дав ніжкам Дженні, коли вона вперше вийшла з-за бібліотекарського столу. А от її вбрання не викликало в мене захвату; як на мій смак, воно було аж надто богомне. Передусім індіанська торба, що правила їй за сумку. На щастя, я не дав волі язика: виявилось, що та сумка — плід її власної творчої фантазії.

Ми пішли до дешевенького ресторану «Ліліпут», розташованого поблизу бібліотеки. Всупереч назві, туди пускають не тільки маленьких чоловічків. Я замовив дві кави й шоколадне тістечко з морозивом (для неї).

— Мене звуть Дженніфер Кавіллері, — сказала вона. — Я американка італійського походження.

Невже вона думає, що я сам не здогадався б?

— Спеціалізуюся з музики, — додала потім.

— А мене звуть Олівер, — відрекомендувався я.

— Це ім'я чи прізвище?

— Ім'я, — відповів я, а тоді признався, що прізвище моє — Берретт.

— Пишеться так само, як прізвище поетеси? — жваво поцікавилася вона.

— Так само, — підтвердив я. — Тільки ми з нею не родичі.

Запала мовчанка, і я в думці подякував їй за те, що не почув од неї знайомого й остогидлого: «Отже, так само, як назва корпусу?» Бо така вже мені випала доля — бути родичем отого типа, що збудував Корпус Берретта, найбільшу й найпотворнішу споруду на території Гарвардського університету, колосальний пам'ятник багатству, марнославству й безпардонному гарвардському снобізму моєї родини.

Дженні надовго принішкла. Чому? Невже нам більше нема про що розмовляти? Чи, може, вона втратила до мене інтерес через те, що я — не родич, а тільки однофамілець поетеси? Сидить собі, дивиться на мене й ледь помітно всміхається.

Щоб якось заповнити паузу, я погортав її зошити. Почерк чудний — маленькі загострені буквочки, великих літер немає зовсім. А курси лекцій слухає такі, що на них простий смертний і не потикається: «Порівняльне літературознавство-105», «Музика-150», «Музика-201»...

- Музика-201? Це, здається, з програми випускного курсу? Вона ствердно кивнула, не стримавши гордовитої усмішки.
- Поліфонія ренесансної доби.
- А що таке поліфонія?
- Із сексом — ніякого зв'язку, містере Шпаргалето.
- А я все це терплю. Невже вона не читає журналів? Невже не знає, з ким розмовляє?
- Слухайте, ви знаєте, з ким розмовляєте?
- Авжеж. — І в очах — глум. — Ви — власник Корпусу Берретта.
- Ні, вона таки не знає, хто я такий.
- А от і не власник. То мій розумаха-прадід міг бути власником, але подарував корпус Гарварду.
- Подарував, щоб його правнука, дарма що він ніякий не розумаха, без усяких перепон прийняли в студенти?
- Ну, знаєте, це вже занадто.
- Дженні, якщо ви маєте мене за нікчому, навіщо було напрошуватися на чашку кави?
- Вона подивилася мені просто в очі, усміхнулась і відповіла:
- Ви гарно скроєні.

2

Дженні вже, мабуть, прочитала мої дані в програмці. Я тричі гадував Віку Клемену, менеджеру нашої команди: програмка мусить бути у неї в руках.

— Господи, Берретте, можна подумати, що ти вперше в житті закохався!

— Прикуси язика, Віку, поки його тобі не вкоротили.

Під час розминки на льоду я не те, що не помахав рукою — навіть не глянув у її бік. А проте в мене було таке враження, ніби вона весь час відчувала на собі мій погляд. Цікаво, чи зняла вона окуляри, коли виконували державний гімн з поваги до національного прапора, чи так і просиділа, не зводячи з мене очей?..

— Ну, знаєте, Шпаргалето, холод тут у вас собачий.

Як же я зрадів!

— Дженні!

Несподівано для самого себе, я цмокнув її в чоло.

— А я дозволила?

— Це ви про що?

— Я дозволила вам цілувати мене?

— Даруйте. Я захопився.

— А я — ні.

Коло того куца нас ніхто не бачив. Було темно й холодно. І вже спочило. Я поцілував її ще раз. Не цмокнув у чоло, а припав до уст. Надовго. До солодкого запаморочення. Коли той поцілунок скінчився, вона не випустила з рук мої рукави.

— Мені це не подобається, — сказала вона.

— Що саме?

— Те, що мені це подобається.

Всю дорогу назад (я маю машину, але вона захотіла йти пішки) Дженні трималася за мій рукав. Не за руку, а за рукав. Не питаєте чому — сам не знаю. Коло дверей Бріггс-холла я, однак, не став її цілувати.

— Послухай, Джен, може статися так, що я кілька місяців не дзвонитиму тобі.

Вона озвалася не зразу. Минула, певно, ціла хвилина, перше ніж вона запитала:

— Чому?

— А може статися й так, що я подзвоню тобі, щойно вскочу до своєї кімнати.

Я крутнувся на підборах і пішов геть.

— Свиня, — прошепотіла вона мені вслід.

Я знову крутнувся й закинув шайбу з віддалі двадцяти футів:

— Що, не смакує, Дженні? Даремно. Це ж та каша, якою ти мене годувала!

Я багато віддав би за те, щоб побачити вираз її обличчя, але із стратегічних міркувань звелів собі не озиратися...

Я зачиняю двері, скидаю черевики, лягаю горілиць на ліжко й набираю номер Дженні.

Ми розмовляємо пошепки.

— Алло, Джен...

— Слухаю...

— Джен... Що б ти відповіла, якби я сказав тобі...

Я вагаюся. Вона чекає.

— Мені здається, що я... Що я закохався в тебе.

Мовчання. Потім вона каже тихо-тихо:

— Я б відповіла... котися під три чорти!

Вона кидає трубку.

Мене це не бентежить. І не дивує.

4

Я ввійшов до великого холу й побачив у кабіні на тому боці Дженні. Двері кабіні не були зачинені. Я повільно пішов через холл, сподіваючись, що, побачивши мене, зраненого, в усій моїй перебинтованій красі, вона кине трубку й полине до мене в обійми. Наближаючись, я почув уривки з її розмови.

— Добре. Звичайно! Абсолютно. І я теж, Філе. І я скучила за тобою. Дуже скучила.

Я спинився, мов до місця прикипів. З ким це вона розмовляє? Мене тут не було тільки два дні — і за цей короткий час якийсь падлюка на ім'я Філ устиг заволодіти нею!

— Дуже скучила, Філе. До побачення, любий.

Кладучи трубку, вона помітила мене, але навіть не зашарілася. Навпаки, всміхнулася й послала мені рукою поцілунок (яка двоєдушність!).

А приступивши ближче, цмокнула в неушкоджену щоку.

— Боже, на тебе страшно дивитися!

— Я весь — суцільна рана, Джен.

— Сподіваюся, твій суперник виглядає гірше?

— Авжеж. І набагато. Я своїх суперників розмальовую так, що їх рідна мама не впізнає.

Я проказав це вельми грізно, з притиском — нехай затьмить, що я руки-ноги повикручую кожному, хто спробує прошмигнути до неї в ліжко, скориставшись з моєї відсутності. Вона схопила мене за рукав, і ми пішли до виходу.

— Послухай, Джен...

— Що, Олівере?

— М-м... А хто такий Філ?

Умощуючись у машині, вона так само байдуже відказала:

— Мій батько...

5.

Була неділя, ми сиділи в моїй кімнаті в гуртожитку й читали, готуючись до сесії.

— Олівере, ти завалиш екзамен, якщо не читатимеш, а тільки дивитимешся, як я читаю.

— Я теж читаю.

— Не сміши мене. Ти весь час дивишся на мої ноги.

— Не весь час, а після кожного розділу.

— У твоїй книжці дуже короткі розділи.

— Послухай, ти, самозакохана гадючко, не думай, що ти така вже велика красуня!

— Я б не думала, якби твої очі мені цього не казали.

Я кинув на підлогу книжку, перейшов кімнату й став над нею.

— Дженні, на бога, як я можу читати Джона Стюарта Мілла, коли на думці в мене тільки ти!

Вона спідлоба глянула на мене, насупилася.

— Ну, Олівере, скільки можна...

Вона знову втупилась очима в книжку.

— Дженні...

Вона тихо згорнула книжку, поклала її на стіл, а тоді простягла до мене руки, сплела пальці за моєю потилицею.

— Олівере, Олівере, я казала вже, що кохаю тебе?

— Ні, Джен.

— А чому ти не питаєш?

— Щиро кажучи — боявся.

— То спитай тепер.

— Ти кохаєш мене, Дженні?

Вона подивилася мені в очі й спитала — звісно, не для того, щоб ухилитись од відповіді.

— А як ти гадаєш?

— По-моєму, кохаєш. Здається. Схоже на те.

І поцілував її в шию.

— Олівере!

— Що?

— Я не те, що кохаю тебе.

О, господи, знову за старе?

— Я дуже, дуже тебе кохаю.

6.

...На цей концерт у Данстер-хаусі я йшов сам, без Дженні. Я йшов слухати її гру — соло на клавесині в П'ятому Бранденбурзькому концерті Баха.

Боже, як я пишався нею! Як на мене, вона не зробила жодної помилки.

— Ти грала просто геніально, — сказав я їй після концерту.

— Це показує, як ти знаєшся на музиці, Шпаргалето.

— Мені моїх знань вистачає.

Ми вийшли з Данстер-хауса. Був ранній квітневий вечір, один із тих вечорів, коли починаєш вірити, що весна таки прийде колись і в Кембрідж.

Перейшовши Меморіел-драйв, ми пішли понад річкою.

— Будь ласка, не перебільшуй, Берретте. Я граю непогано. Але не геніально.

Як ти будеш сперечатися з людиною, що не хоче визнавати власних заслуг?

— Гаразд, домовились. Ти граєш непогано. Я тільки хочу побажати тобі: не захоплюйся теорією, не кидай грати.

— А я й не збираюся кидати. Якщо вже я домовилася про уроки з Надею Буланже...

Про що це вона? З того, як Дженні раптом урвала фразу, я зрозумів, що вона проходила.

— З ким, з ким? — перепитав я.

— З Надею Буланже. Це відома вчителька музики. В Парижі.

Останні два слова Дженні проказала скоромовкою.

— В Па-ри-жі? — по складах повторив я.

— Вона набирає дуже мало учнів з Америки. Мені пощастило. Мені вже й стипендію призначено — і досить пристойну.

— Дженніфер, ти ідеш до Парижа?

— Я ще жодного разу не була в Європі. А тут — Париж. Уявляєш собі?

Я схопив її за плечі — не знаю, може, надто грубо.

— Коли в тебе виникла ця ідея? Кажі!

Вперше за весь час Дженні не спромоглась подивитися мені просто в очі.

— Не будь дурником, Оллі, — сказала вона. — Це ж однаково має статися.

— Що — має статися?

— Ми закінчимо університет, і наші шляхи розійдуться. Вони у нас різні. Ти станеш юристом...

— Хвилинку, хвилинку. Що ти верзеш?

Вона подивилася нарешті мені в очі. І погляд її був сумний.

— Оллі, ти належиш до династії мільйонерів, а я — соціальний нуль.

Я все ще тримав її за плечі.

— Але до чого тут «різні шляхи»? Хіба ми не належимо одне одному? Хіба ми не щасливі?

— Не будь дурником, Оллі, — повторила вона. — Гарвард — це немов торба Діда Мороза, в яку можна запхати будь-яку іграшку. Та коли Різдво закінчується, тебе з тієї торби витрушують...

— А як наше майбутнє, наше одруження?

Це я, я вимовив ці слова — хоча не зразу усвідомив, що вони належать мені.

— Ти хочеш одружитися зі мною?

— Так.

Вона закинула голову і, не вміхаючись, запитала:

— Чому?

Дивлячись їй просто в очі, я відповів:

— Тому.

— О, — сказала вона, — це дуже поважна причина.

7

— Ти женеш, мов божевільний, — сказала Дженні.

— Так це ж Бостон, — відповів я. — Тут усі женуть, мов божевільні.

Ми саме стояли під червоним світлом на автостраді номер один.

— Ти заженеш нас обох у домовину, перше ніж твої батьки нас повісять.

— Послухай, Джен, мої батьки — прекрасні люди...

8

Хвалити Бога, ми нарешті поверталися до Кембріджа.

— По-моєму, ти не зупинився б ні перед чим, аби лиш дошкулити своєму батькові.

— Оліверові Берретту III дошкулити неможливо.

Після напруженої мовчанки вона відповіла:

— Ти знайшов спосіб дошкулити йому, одружившись із Дженніфер Кавіллері...

— Тату, ти ще не сказав ні слова про Дженніфер.

— А що тут казати? Адже ти поставив нас перед фактом.

— Але якої ти думки про неї?

— Олівере, ти ще не доріс...

— Не доріс?.. До чого? — Мені уривався терпець.

— Тобі ще немає двадцяти одного року. За законом, ти ще не дорослий.

— Чхав я на всі ваші розтрикляті закони!

Можливо, за сусідніми столиками почули мої слова. Немовби підкреслюючи мою невихованість, Олівер III відповів мені крижаним шепотом:

— Якщо ти одружишся з нею тепер, у тебе не залишиться ні цента за душею.

9

Того дня мені здорово придалася звичка, засвоєна разом з іншими канонами «гарних манер». Мене привчили не розмовляти з повним ротом. А що Філ та його дочка робили все, щоб я безнастанно щось жував, то на розмови мені просто не лишалося часу. Боячись образити господаря, я ум'яв рекордну кількість італійських тістечок. А потім потішив обох Кавіллері, виголошивши промову на тему, які з них були найсмачніші.

— Він молодець, — сказав Філ Кавіллері своїй дочці.

Що це означає?

— Я ж казала тобі, що він молодець, Філе, — усміхнулася дочка містера Кавіллері.

— Казала, казала, — погодився її батько. — Але я мусив і на власні очі переконатися. А тепер — переконався.

— Олівере! — звернувся він до мене.

— Слухаю, сер.

— Філ.

— Слухаю, Філ, сер.

— Ти — молодець.

— Дякую, сер. Щиро дякую за ваші слова. Ви знаєте, як я ставлюся до вашої дочки, сер. А тепер — і до вас...

Коли ми поверталися до Кембріджа, я спитав Дженні, якої вона думки про наш візит.

— Усе було гаразд, — відповіла вона.

10

Містер Вільям Ф. Томпсон, заступник декана юридичного факультету Гарварда, не міг повірити власним вухам.

— Чи правильно я зрозумів вас, містере Берретт?

— Так, містере Томпсон. Цього року мені потрібна стипендія, сер.

— Справді?

— Містере Томпсон, мені потрібна стипендія. На рахунку в мене абсолютний нуль, а я в списках студентів.

— Але ж термін подачі заяви на стипендію давно минув, — заявив містер Томпсон.

Чого йому треба, цьому поганцеві? — Містере Томпсон, поступаючи до вас, я не знав, що мої обставини зміняться так несподівано.

— Я розумію все, містере Берретт. І повинен заявити, що не наша це справа втручатися в родинну сварку. Та ще й, на мій погляд, дуже прикру...

11

Дженніфер одержала диплом у середу. У четвер я зрівнявся з Дженні, одержавши диплом Гарвардського коледжу — диплом мій, так само як і її, був з відзнакою.

Одружилися ми в неділю. Шлюбна церемонія відбувалася в корпусі Філіпса Брукса, старій будівлі на північ від університетського двору. Керував церемонією Тімоті Блаувелт, унітаріанський капелан нашого коледжу. Певна річ, був там і Рей Стреттон. Дженні запросила свою подругу з Бріггс-хола, а також напарницю з бібліотеки. І, звичайно, Філа...

— Дженні, ми з тобою законні чоловік і дружина!

— Еге ж. Тепер я маю право стати відьмою.

12

Наше щоденне життя протягом перших трьох років можна змалювати одним словом: скрута. Медовий місяць ми провели на яхті разом з дітьми, яких було двадцять одне. Я керував «родсом» від сьомої години ранку й аж поки моїм пасажирам не набридне кататися, а Дженні була дитячою вихователькою.

Перед виїздом ми знайшли дешеvu квартиру. Моє славетне прізвище відкрило нам кредит у місцевій крамниці, де зазвичай не давали студентам нічого у борг. Зате воно завдало нам чималої шкоди там, де я найменше цього сподівався, — у Шейдлієнській школі, куди Дженні влаштувалася викладачем.

— Звичайно, платня у нас нижча, ніж у державній школі, — сказала їй директриса і висловила впевненість, що для члена родини Берреттів ця «обставина» не має ніякого значення.

Я полюбив спагетті, а Дженні, перечитавши всі куховарські книги, навчилася робити томатну приправу, що мала божественний смак. Враховуючи наші літні заробітки, її платню, гроші, що я одержував на пошті за нічну працю напередодні Різдва, ми жили непогано. Звичайно, ми не змогли побачити багато кінофільмів, зате нам щастило зводити кінці з кінцями.

13

Містер Олівер Берретт III з дружиною просять Вас ушанувати своєю присутністю обід на честь шістдесятиріччя містера Берретта, що відбудеться в суботу шостого березня о сьомій годині вечора...

— То як? — запитала мене Дженніфер.

— Ти ще й питаєш? — Я саме писав резюме справи «Держава проти Персівала», важливого прецеденту в кримінальному судочинстві...

— Нас просять дати відповідь.

Я висловив упевненість, що випускниця музичного факультету Редкліффа зуміє написати відмову без консультації з юристом.

— Слухай, Олівере, — сказала вона. — Часом мені доводилося говорити неправду. Але я ніколи нікого не образила навмисно. І, мабуть, не змогла б образити...

Ми посварились, і я образив її. А коли сказав, що дуже шкодую, вона перебила мене і тихо промовила: — Коханню — це коли ні про що не шкодуєш...

14

Лист прийшов у липні.

З Кембріджа його переслали в Денніс-порт, отож звістка дійшла до мене з запізненням на один день. Юридичний факультет Гарварда сповіщав, що я третій на своєму курсі.

Це означало, що я працюватиму в цьому бісовому журналі, у «Юридичному віснику».

Того вечора ми на radoцax сійнули грішми — витратили двадцять три долари в шикарному ресторані у Ярмуті, де замовляли навіть омарів.

15

Я зайняв третє місце серед випускників юридичного факультету. Настала пора ужинків. Скрізь, куди я заходив, переді мною, здавалося, розгортали прапор із написом: «Просимо до нас, Берретте!»

Але я шукав собі місце з високою платнею, щоб викинути з нашого словника прокляте слово «скрута».

Ми вирішили залишитися на атлантичному узбережжі. Обміркувавши все і зваживши, я з благословення дружини прийняв пропозицію Джонаса і Марша, дуже солідної нью-йоркської адвокатської контори. Вони платили Оліверові Берретту IV 11800 доларів, — такої високої платні не спромігся одержати жоден із моїх однокурсників.

Отже, як бачите, я був третім тільки за успішністю.

16

Ми переїхали до Нью-Йорка посеред літа (треба було нашвидку готуватися до екзамену на звання адвоката), і перші запрошення були на уїк-енди.

— Пошли їх, знаєш куди, Олівере. Не хочу я марнувати два дні на пустопорожні балачки в гурті з чиймись триклятими синками та доньками.

— Гаразд, Джен, але що їм відповісти?

— Скажи, що я вагітна.

— Ти справді вагітна?

— Ні, але, якщо ми залишимося вдома, я, може, завагітнію...

17

Та з дитиною у нас щось не виходило. Ми вирішили звернутися до фахівців.

Лікар розтлумачив нам звичайні речі, готуючи до найгіршого, а потім сказав, що, цілком можливо, у нас все гаразд і ми невдовзі станемо щасливими батьками. Але, звичайно, нам доведеться проробити цілу серію аналізів.

Ми відбули аналізи в понеділок. Незабаром доктор Шепард подзвонив мені на роботу. Чи можу я зайти до нього додому? Коли я довідався, що розмовляти ми будемо сам на сам, я вирішив, що Дженні не зможе мати дітей.

Лікар сказав мені:

— Справа набагато серйозніша. Дженні дуже хвора.

— Як розуміти «дуже хвора»?

— Вона помирає.

— Не може цього бути.

— На жаль, це правда, — відмовив він. — Мені дуже прикро, що я змушений сказати вам її.

— Їй же всього двадцять чотири роки!

Він терпляче кивнув головою. Зрештою я усвідомив, що не можу без кінця сидіти в його кабінеті. Я запитав, що мені слід робити. Він порадив якомога довше поводитися цілком нормально.

Нормально! Нормально!..

18

Я став думати про Бога.

Я прокидався зранку і згадував — Дженні зі мною. Ще зі мною. Зрозумійте мене: стривожений і збентежений, я сподівався, що десь існує Бог, якому я можу подякувати. Подякувати за те, що він дав мені змогу прокинутись і побачити Дженніфер.

Я силкувався поводитись якомога нормальніше і тому дозволяв їй готувати сніданок і робити мені інші послуги.

Певна річ, мені було страшно повертатися додому. Бо тепер, через кілька тижнів після того, як я довідався про хворобу Дженні, вона стала худнути.

А потім Дженні розповіла, що вона почувала себе «препаскудно» і пішла знову до доктора Шеппарда — не консультиватися з ним, а вимагати, щоб він відкрив правду: «Скажіть мені, ради Бога, що у мене таке». І він сказав.

19

Тепер мені принаймні було не страшно повертатися додому. Я не боявся «поводитись нормально». Знову ми жили душа в душу, навіть знаючи, що дні нашого спільного життя злічені.

Нам треба було погодити деякі речі, — такі, що нечасто стають предметом обговорення чоловіка й дружини, яким заледве минуло двадцять чотири роки.

— Я покладаюся на твою твердість, хокеїсте, — сказала вона.

— Авжеж, я буду твердий, — відповів я.

— Я хочу, щоб ти підтримав Філа.

Минув рівно місяць. Ми саме пообідали. Дженні й досі готувала їжу, настоявши на цьому. Я прибирав тарілки, а Дженні грала на фортепіано. Шопена. Раптом вона зупинилася посеред одного з прелюдів. Коли я зайшов у вітальню, вона спитала:

— У тебе вистачить грошей на таксі?

— Звичайно, — відповів я. — Куди ти хочеш поїхати?

— Та, мабуть, у лікарню.

Я зрозумів: настала фатальна хвилина. Дженні йшла з нашого дому і вже ніколи не повернеться. Я складав її речі, а вона сиділа, байдуже дивлячись просто себе.

— Що б ти ще хотіла взяти з собою?

Вона похитала головою, а потім згадала:

— Тебе...

20

Хоч була ще восьма ранку, у приймальні вже сиділо декілька поважних бостонців — чекали, доки їх пустять перед очі Олівера Берретта III. Його секретарка і оком не моргнула, називаючи по телефону моє ім'я.

Батько не сказав: «Нехай заїде».

Натомість двері кабінету відчинились, і він з'явився власною персоною. І сказав:

— Олівере.

За ці три роки він трохи зблід, волосся посивіло (а може, й порідшало).

— Заходь, сину.

Я зайшов у кабінет. І зразу ж виклав причину мого раптового візиту.

— Тату, позич мені п'ять тисяч доларів. Дуже треба.

— Хіба Джонас і Марш не платять тобі грошей?

— Платять, сер.

— Ти, мабуть, ускочив у халепу з якоюсь жінкою? — запитав він, але не осудливо.

— Атож, — сказав я. — Так, сер.

Навряд чи він мені повірив. Та схоже, він розпитував мене просто, щоб... ну, щоб поговорити.

Він відкрив шухляду, витяг чекову книжку, розгорнув її. Здавалося, він шукає тему для розмови. Якусь безпечну тему.

Він виписав чек, одірвав його і простягнув мені. Секунду я сидів, не розуміючи, що мені слід теж простягнути руку, щоб узяти чек. Тоді він поклав чек на край столу.

Зрештою я нахилився і взяв чек. Уже відчинивши двері, я зібрав свою мужність, подивився на нього і сказав:

— Дякую, тату.

21

Повідомити Філа Кавіллері випало мені. А хто ще міг це зробити? Я боявся, що він розкисне, але він не розкис; спокійно замкнув свій дім у Кренстоні й переїхав у нашу квартиру. Кожен із нас переносить горе по-своєму. Філ переносив його, наводячи лад. Чи не сподівався він, що Дженні повернеться додому?

Коли Дженні опинилася в лікарні, я подзвонив старому Джо-насу, сказав, що не зможу ходити на роботу, і пояснив чому.

Відтоді кожен мій день поділявся на дві частини: години, які я проводив у лікарні, й години на все інше. Звичайно, все інше було нічим.

Одного разу я почув, як Філ, миючи на кухні посуд, бурмоче сам до себе: «Я вже не маю сили терпіти». Я подумав: а я маю. Я буду терпіти без кінця і краю. Тому що Дженні — це Дженні...

— Мені не боляче, Оллі, — сказала вона. — Відчуття таке, наче я повільно падаю зі скелі. Розумієш?

Щоб не заплакати, я мусив зціпити зуби і не міг розтулити рота. Довелося відповісти їй кивком. І я ствердно кивнув.

— Дідька лисого, — сказала вона.

— Га? — промимрив я крізь зуби.

— Тобі не зрозуміти, що таке падати зі скелі, Шпаргалето. Ти ніколи не падав зі скелі за все своє трикляте життя.

— Падав, — сказав я, відчувши, що до мене повертається мова. — Коли зустрів тебе.

— Хіба що, — сказала вона і ледь усміхнулася. — «Яке стрімке було тоді падіння». Хто це сказав?

— Не знаю, — відповів я. — Шекспір.

— Це вже краще, — сказала вона. — Ти можеш зробити мені одну послугу?

До горла мого підкотив клубок і здавив його так, що у мене мало не бризнули сльози. Але я витримав — не заплакав. Кивнувши ствердно головою, я дав зрозуміти Дженні, що ладен зробити їй яку завгодно послугу.

— Ти можеш стиснути мене міцно-міцно? — запитала вона.

Дуже, дуже обережно, щоб не зачепити трубок та іншого приладдя, я ліг поряд неї у ліжку й обняв її.

— Дякую, Оллі.

Це були її останні слова.

22

— Філе, — сказав я тихо.

— Що?

Він поглянув на мене і, мабуть, відразу зрозумів. Я боявся, що він розплачеться. За себе я був певен. Мені було не до сліз.

— Треба було мені, — промурмотів він, — треба було не...

Він замовк. Я теж мовчав, чекаючи. Поспішати, зрештою, було нікуди.

— Треба було не обіцяти Дженні, що заради тебе я буду триматися твердо.

Я знав: мені слід побути на самоті. Внизу у вестибюлі стояла повна тиша. Її порушували тільки мої кроки по вкритій лінолеумом підлозі.

— Олівере.

Це був мій батько. Я не міг розмовляти з ним. Але за мить він опинився надворі поряд зі мною.

— Олівере, треба було розповісти мені, — сказав він.

Ніч була холодна. Я забув надягнути пальто; холод проймав мене до кісток. Добре. Це добре.

— Олівере, я приїхав допомогти, — сказав батько.

— Дженні померла.

— Я шкодую, — прошепотів він вражено.

Сам не знаючи чому, я повторив те, що почув колись від своєї померлої красуні-дружини:

— Кохання — це коли ні про що не шкодуєш.

А потім я зробив те, чого ніколи не робив у його присутності, а тим більше в його обіймах. Я заплакав.

Переклад Марка Пінчевського

ОЦІНКИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Простежте, як розвивається сюжет повісті. На вашу думку, це оригінальна історія?
2. Поміркуйте, в чому секрет успіху повісті.
3. Напишіть рецензію на повість і розташуйте її в соціальних мережах.
4. Візьміть участь у дискусії: «Історія кохання» — шедевр про високе почуття чи сльозлива мелодрама?»
5. Порівняйте сюжет повісті Еріка Сігела з сюжетом «Сутінків». Про що, на вашу думку, свідчить популярність у наш час «вампірської саги»?
6. Порівняйте зображення високого почуття кохання в класичній («Ромео і Джульєтта» Шекспіра) і масовій («Історія одного кохання» Сігела) літературі.

СЛОВНИК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

Антиутопія — літературний жанр, протилежний до утопії (наприклад, твір «451° за Фаренгейтом» Рея Бредбері).

Байронічний геро́й — романтичний за характером, з благородною душею і глибокими та сильними почуттями, волелюбний, самотній бунтар, який гостро сприймає недосконалість навколишнього світу.

Бала́да — жанр ліро-епічної поезії фантастичної, історико-героїчної або соціально-побутової тематики з драматичним сюжетом.

Гротеск (від італ. grotta — «печера, грот») — один зі способів сатиричного узагальнення, коли поєднання фантастичного і реального, прекрасного і потворного, трагічного і комічного набуває карикатурного характеру.

Гумор (від лат. humor — волога, рідина) — художній засіб комічного, відображення смішного у життєвих явищах і людських характерах. Гумор не заперечує об'єкт висміювання, а лише піддає осміянню здебільшого часткові недоліки загалом позитивних явищ, окремі смішні риси в характері людини.

Двоголосся — непомітний перехід ліричного висловлювання від голосу героя до голосу автора у ліричному або ліро-епічному творі.

«Ібсенізм» — нові суспільно-етичні принципи драматичного мистецтва, які Бернард Шоу вбачав у викритті буржуазної моралі, у руйнуванні фальшивих ідеалів, зображенні гострих конфліктів і розумних, тонких дискусій.

Іронія (від грец. eironeia — глузування) — художній засіб комічного, який виражає глузливо-критичне ставлення митця

до предмета зображення; насмішка, замаскована зовнішньою благопристойною формою.

Історичний роман — прозовий твір, побудований на історичному сюжеті, який відтворює у художній формі якусь епоху, певний період історії. В історичному романі історичні факти, справжні історичні особи переосмислені письменником і подані у авторському баченні, яке не завжди відповідає історичній правді. Засновником історичного роману вважають Вальтера Скотта.

Лицарський роман — прозовий твір, у якому зображуються різноманітні героїчні і любовні історії, оспівується воля до перемоги над злом, і все це у казковій атмосфері з елементами фантастики. Найвідомішу пародію на лицарський роман написав Мігель де Сервантес Сааведра.

Ліро-епічні твори — твори, які однозначно не можна зарахувати до одного або іншого роду. Вони гармонійно поєднують ознаки лірики й епосу. Жанри ліро-епічних творів: байка, поема, балада, ода, дума, історична пісня тощо.

Літературний жанр — умовне об'єднання літературних творів за певною структурою та спільними ознаками зображення дійсності. Наприклад, література знає роман лицарський, пригодницький, історичний та багато інших. Жанр є своєрідною пам'яттю літературного розвитку.

Метафора (грец. *μεταφορά* — «перенесення») — перенесення назви з одних предметів, явищ, дій, ознак на інші на основі подібності.

Морально-психологічний роман — прозовий твір, у якому основна увага зосереджена на розв'язанні поставлених письменником моральних проблем, що веде до глибокого психологічного аналізу дій та вчинків героїв, наприклад, роман Михайла Лермонтова «Герой нашого часу».

Натуралізм — (франц. *naturalisme*, від лат. *natura* — природа), літературно-художній напрям кінця ХІХ сторіччя, споріднений з реалізмом. Натуралісти прагнули з науковою точністю відтворювати дійсність, наводили описи певних картин життя, середовища, де перебуває людина, відмовляючись від їхньої художньої інтерпретації.

«Нова́ драма» — (межа ХІХ—ХХ ст.) — течія у драматургії, пов'язана з іменем Генріка Ібсена. У ній ідеться про загальну трагедію особистості та людства, розкриваються внутрішні суперечності людини, її духовні шукання, а рушієм сюжету стали психологічні колізії, зіткнення ідей, моральних поглядів і позицій персонажів.

О́да — жанр лірики, урочистий вірш, присвячений якійсь історичній події або герою.

Он'є́їнська строфа́ — строфічна форма, винайдена О. Пушкіним для написання роману у віршах «Євгеній Онегін», в основу якої покладено сонет — 14-рядковий вірш з визначеною схемою рими. Від сонета «англійського» («шекспірівського») Пушкін взяв строфічну будову, від «італійського» («петрарківського») — принцип упорядкування рими.

Паралелі́зм (грец. *parallelos* — той, що рухається поряд) — аналогія, уподібнення (паралельне зображення двох явищ з різних сфер життя). Характерний для народної пісні, де явища природи й почуття героя часто утворюють паралель.

Пароді́я (від грец. *parodia* — пісня навиворіт, переробка на смішний лад) — 1) засіб художньої виразності, побудований на імітації манери поведінки, манери мовлення, творчої манери тощо з метою викриття того чи іншого явища, рис характеру; 2) один із жанрів фольклору та художньої літератури. Пародія передбачає впізнавання об'єкта висміювання, на цьому будується комічний ефект.

Підте́кст — схований, внутрішній зміст висловлення.

Пові́сть — прозовий твір, за розміром проміжний між оповіданням і романом. Сюжет повісті більш розгорнутий порівняно з оповіданням, проте він однолінійний, розгортається навколо життя одного головного і кількох другорядних персонажів. Залежно від теми, повісті бувають історичні, соціально-побутові, політичні, пригодницькі, фантастичні.

Приго́дницький рома́н — прозовий твір, насичений незвичайними подіями. В основі сюжетів пригодницьких романів лежать мотиви пошуку скарбів, викрадення і переслідування, їх прони-

зує атмосфера таємничості і загадковості. Серед майстрів пригодницького роману вам знайомі твори Роберта Льюїса Стівенсона.

Просвітництво — інтелектуальний і духовний рух кінця XVII — початку XIX ст. у Європі та Північній Америці. Основи просвітницького світогляду: відмова від релігійного світорозуміння та звернення до розуму як до єдиного критерію пізнання людини й суспільства. Своїм завданням просвітники вважали утвердження свободи, розвиток природних здібностей кожного, громадянське виховання та поширення освіти.

Просвітницький класицизм — літературно-художній напрям XVIII ст., який базувався на уявленні про розумну закономірність світу, про прекрасну природу. Його представники підносили героїчні та моральні ідеали, прагнули суворої організованості чітких і гармонійних образів.

Просвітницький реалізм — літературно-художній напрям, що склався наприкінці XVIII ст. і зображував у художній літературі «нову» людину — розумну, практичну, логічно мислячу. Провідним жанром став соціально-побутовий роман, де митець втілював проблеми своєї епохи.

Психологізм — характеристика художнього твору, сукупність стилістичних прийомів і засобів, за допомогою яких письменник передає внутрішній світ своїх персонажів.

Реалізм (лат. *realis* — речовий, дійсний) — літературно-художній напрям, мета якого — аналітично осмислювати життя та повно, достовірно і всебічно зображувати його в художньому творі. Письменники-реалісти досліджували зовнішні (соціально-історичні) і внутрішні (психологічні) фактори, що впливали на описані події, зосереджуючи увагу на типовому. Письменники-реалісти закликали митців не ідеалізувати людину і світ, не фантазувати і не прикрашати їх, а показувати такими, якими вони є.

Роман у віршах — різновид ліро-епічного (змішаного) жанру, у якому поєднані особливості і ліричного, і епічного зображень, що веде до багатоплановості художнього світу. Межує з драматичною поемою, віршованою повістю. Поширення набув у XIX—XX ст. Зразки роману у віршах: «Дон Жуан» Дж. Байрона,

«Євгеній Онегін» О. Пушкіна, «Марина» М. Рильського, «Маруся Чурай» Л. Костенко.

Романс (від ісп. Romance) — сольна музична пісня про кохання, яка виконується в музичному супроводі, популярний жанр вокального мистецтва.

Романтизм (фр. Romantisme — незвичайне, вигадане, фантастичне) — літературно-художній напрям, що виник наприкінці XVIII ст. в Німеччині, Великій Британії та Франції, поширився на початку XIX ст. в Російській імперії, Польщі й Австрії, а з середини XIX ст. охопив інші країни Європи та Північної і Південної Америки. Характерними ознаками романтизму є заперечення раціоналізму, відмова від суворої нормативності в художній творчості, культ почуттів людини; увага до особистості, її індивідуальних рис; неприйняття буденності й звеличення «життя духу»; провідні мотиви: самостійності, світової скорботи (національної туги) та романтичного бунту, нескореності; а також історизм та захоплення фольклором.

Сарказм (від грец. sarkasmos — терзання) — художній засіб комічного, їдка, викривальна, особливо дошкульна насмішка, сповнена гнівного презирства. Об'єктом сарказму є зазвичай явища небезпечні, різко негативні й аморальні.

Сати́ра (від лат. Satira — суміш, усяка всячина) — гостре осудливе осміяння негативного; на відміну від гумору, має непримиренний характер. Часто об'єктом сатири є пристосуванці, лицеміри, зрадники та ін.

Сентименталі́зм (від фр. sentiment — почуття) — літературно-художній напрям другої половини XVIII — початку XIX ст. Письменники-сентименталісти надавали перевагу людським почуттям, захоплювалися природою і змальовували простих людей як героїв. Провідні жанри сентименталізму — елегія, міщанська драма, чуттєва повість тощо.

Сила́бо-тоні́чне віршува́ння (грец. syllabe — склад і tonos — наголос) — система віршування, в основу якої покладено чергування наголошених і ненаголошених складів, їхню кількість та місце розташування ритмічних акцентів у віршовому рядку.

Соціально-психологічна про́за — одне з найяскравіших досягнень реалізму XIX ст., у якому реалізувалася характерна для цього напрямку настанова на ретельний аналіз суспільного життя і внутрішнього світу особистості. Від початку формування реалізму в ньому розвивалися дві течії: соціологічна, що акцентувала увагу на дослідженні суспільства як певної цілісності (Бальзак), та психологічна, першорядним об'єктом дослідження якої була особистість у конкретних історико-суспільних умовах (Стендаль).

Соціально-психологічна драма — твір, у якому відображається зіткнення внутрішніх поривань героя з соціальними обставинами, глибоко розкривається психологія персонажів, їхні вчинки, думки і почуття, що свідчать про стан суспільних відносин і про їхній вплив на духовний світ людини.

Типовий — який часто зустрічається; характерний, звичайний, природний для когось, чого-небудь.

Уто́пія — (грец. οὐ + τόπος — «місце, якого немає») — літературний жанр, наближений до наукової фантастики; твір, у якому розповідається про фантазію, вимисел, мрію, що не збудеться. Поняття «утопія» вперше з'явилося у творі **Томаса Мора** «Утопія» (так називався острів, на якому було створено ідеальне суспільство).

Художній стиль (від лат. stilos — грифель для писання) — сукупність ознак, які характеризують художні твори. Розрізняють **стиль доби** — спільні ознаки творів певного історичного періоду та спільні погляди на світ і людину; **стиль напрямку** — спільні погляди авторів на мистецтво та правила творчості і спільні ознаки творів (бароко, класицизму тощо); **стиль митця** — спільні ознаки різних художніх творів прозаїка, поета чи драматурга, його індивідуальна манера письма.

Художня деталі́я — художній засіб, який допомагає увиразнити авторську картину, предмет або характер за допомогою певної виражальної подробиці.

ЗМІСТ

<i>ДОРОГІ ДРУЗИ!</i>	3
ВСТУП	5
Розділ 1. ПРОСВІТНИЦТВО	12
Джонатан Свіфт. «Мандри Лемюеля Гуллівера» (1 частина).....	15
Йоганн Вольфганг Гете. «Травнева пісня»	57
«Прометей»	59
«Вільшаний король»	61
Фрідріх Шиллер. Ода «До радості».....	65
Розділ 2. РОМАНТИЗМ	73
Генріх Гейне. «Самотній кедр на стромині...»	75
«Коли розлучаються двоє...»	78
«Не знаю, що стало зо мною...»	78
Джордж Гордон Байрон. «Хотів би жити знов у горах...»	79
«Мій дух як ніч...»	82
«Мазепа».....	83
Розділ 3. ВЗАЄМОДІЯ РОМАНТИЗМУ І РЕАЛІЗМУ	92
Олександр Пушкін. «До А. П. Керн»	93
«Я вас кохав...»	94
«Я пам'ятник собі поставив незотлінний...».....	95
«Євгеній Онегін».	97
Михайло Лермонтов. «Сосна»	116
«І нудно, і сумно...».....	117
«На дорогу йду я в самотині...»	118
«Герой нашого часу».....	119

Розділ 4. РЕАЛІЗМ	132
Оноре де Бальзак. «Гобсек»	136
Микола Гоголь. «Шинель».....	182
«Ревізор».....	209
Розділ 5. НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ДРАМАТУРГІЇ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.	237
Генрік Ібсен. «Ляльковий дім»	240
Бернард Шоу. «Пігмаліон»	270
Розділ 6. ЛІТЕРАТУРА ХХ-ХХІ СТ.	316
Шолом-Алейхем. «Тев'є-молочар»	318
Михайло Булгаков. «Собаче серце».....	324
Рей Дуглас Бредбері. «451° за Фаренгейтом»	330
Гарпер Лі. «Убити пересмішника».....	343
Еріх Вольф Сігел. «Історія одного кохання»	355
Словник літературознавчих термінів.....	372

Навчальне видання

КАДОБ'ЯНСЬКА Наталя Миколаївна
УДОВИЧЕНКО Лариса Миколаївна

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

9 КЛАС

ХРЕСТОМАТІЯ

Редактор *О. С. Криворучко*
Технічний редактор *Л. І. Аленіна*
Коректори *Л. А. Еско*
Комп'ютерна верстка *І. М. Сога*

Формат 60×90¹/₁₆. Ум. друк. арк. 25,00
Обл.-вид. арк. 21,25. Наклад 4 030 пр.
Зам. №

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 5081 від 13.04.2016 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61012, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com